BIBLIOTEKA »PETAR KOČIĆ«
BANJA LUKA
V 443

A. DŽ. EVANS

KROZ BOSNU I HERCEGOVINU U VRIJEME POBUNE 1875

BIBLIOTEKA
KULTURNO NASLJEĐE

Redakcioni odbor

Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Jelena Ćetić, Mitar Papić i dr Esad Pašalić

Urednik

Jelena Ćetić

ARTUR DŽ. EVANS

KROZ BOSNU I HERCEGOVINU PEŠKE TOKOM POBUNE AUGUSTA I SEPTEMBRA 1875.

SA
ISTORIJSKIM PREGLEDOM BOSNE
I
OSVRTOM NA HRVATE, SLOVENCE I
STARU DUBROVAČKU REPUBLIKU

(ISPRAVLJENO I POPUNJENO)

IZDAVAČKO PREDUZEĆE
»VESELIN MASLEŠA«
SARAJEVO, 1965.

Naslov originala:

ARTHUR J. EVANS

THROUGH BOSNIA AND THE HERZEGOVINA ON FOOT DURING THE INSURRECTION, AUGUST AND SEPTEMBER 1875.

With an historical Rewiew of Bosnia and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient Republic of Ragusa.

With a map and fifty-eight Ilustrations from Photographs and Sketches by the Author

LONGMANS, GREEN, AND CO. 1876.
London

Sign
Inv. No.

Predgovor

Kad učestaju putopisi o jednoj zemlji onda su oni, kao galebovi na pučini, uvijek znak da se nešto krupno približava. Srbiju prije ustanka uhodili su stranci javno i tajno, slično kao Bosnu prije 1875. Svaki od njih daje sliku o zemlji, sliku koja je neponovljiva i kao vino postaje vrijednija što više stari. Djelo koje se ovdje nudi čitaocu izvučeno je iz dugog reda bilježenja koje su pozvani i nepozvani stranci ostavljali o Bosni potkraj turske vlasti. U drugoj polovici prošlog stoljeća istorija im je bogatija nego ikada: Masnije de Klerval zabilježio je 1855. jedan instruktivan izvještaj iz Bosne koji kazuje o njoj više nego neka znamenita istorija. Ovo je nastavilo djelo Pertizijea iz 1822, a prethodilo zabilješkama Šarla Irijarta iz doba neposredno pred okupaciju. Od Engleza, zanimljive bilješke o Hercegovini objavio je u Londonu 1862. lojtnant G. Arbutnot (»Herzegovina; or Omer Pascha and the Christian Rebels«), a sa austrijske i ruske strane teče lanac djela koji su do okupacije 1878. sačinjavali o njoj nezamjenjivu literaturu. Djela Hilferdinga i Roskijeviča su i danas mali priručnici o Bosni i Hercegovini u drugoj polovici prošlog stoljeća. Pored ovih postoji još cijeli ružičnjak znamenitih radova sa nesumnjivim literarnim i istorijskim vrijednostima.

Artur Džon Evans (1851- 1941) stekao je slavu kao britanski arheolog, čije glavno životno djelo predstavlja otkrivanje Minojske civilizacije na Kreti. I da se ne zna da je odgajan u aristokratskim uporištima duha, Harou, Oksfordu i kasnije Getingenu, poneka stranica iz ovog bosanskog putopisa uputiće na oholog britanskog aristokratu (iako je to formalno postao tek 1911) iza kojega je stajala slava najveće moderne imperije svijeta. Interes za arheologiju i antropologiju odveo ga je na Balkan 1875, u predvečerje neočekivane bune, da tamo kao nekada Momzen pokuša da doživi zemlju pješice — na isti način kako su je doživljavali u doba klasike. To bosansko putovanje će ostaviti krupan trag u njegovoj ličnoj istoriji i u njegovom naučnom sazrijevanju, iako će na kraju cijeli poduhvat bez njegove volje imati više političko i literarno nego naučno značenje. Godine 1877. on će se vratiti u Bosnu i Dubrovnik kao dopisnik »Mančesterskog Gardijana«, da bi zbirka njegovih izvještaja (»Ilirska pisma«, London, 1878) postala gotovo najčitanija lektira iz prostrane oblasti istočnog pitanja.

Svojim djelom Evans je stao da zagrijava britansku javnost za istočno pitanje sa one strane kojoj ono do tada nikada nije

pristupalo — sa strane nacionalnih pokreta i prava balkanskih naroda na oslobođenje. Doduše, to je učinio nesvjesno i bez izričite volje, ostavljajući među svojim ocjenama prostora britanskom čitaocu da sam nađe neko novo rješenje. On sam je konzekventno ostajao na britanskim zvaničnim pozicijama, kojima je još pokušao dati i jedno uzvišeno tumačenje iz prve ruke i sa lica mjesta, i po kojem je trebalo da svak vjeruje istaknutom naučniku da pobune bosanske i hercegovačke raje nisu dio jednog kontinentalnog političkog prevrata. Njegova je knjiga hrabrila one koji su se bojali panslavizma i ponekad suludo vjerovali da je na redu jedna nova koncepcija »kozačke revolucije«, čiji je cilj da prevrne stari politički poredak na kontinentu, a time i u mnogo čemu pomjeri britanski dragulj. Vjerovatno je baš to glavni razlog da je pobuni 1875. Evans odricao svaki drugi smisao izuzev agrarnog i poreskog. Kada kasnije, u »Ilirskim pismima« 1878, stane zagovarati austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine, iz njega će govoriti i vjeran putopisac koji notira stvari kakve su bile i odan podanik britanske krune koji bi želio da vidi stvari kakve bi trebalo da budu. On se tada osjećao pozvan da iz bosanskih šuma perom brani britanske pozicije na Suezu, jednako kao što je to isto radila britanska diplomacija sa Bosfora. Ali vrijeme je učinilo svoje, pa je preko ove političke strane Evansovog putopisa pala tamna patina sakrivajući ono što je nekada stršilo i izazivalo nesporazume, a ostavljajući da govore brojne vrline ovoga djela. Najviše od sviju baš je ono doprinijelo da se britanska javnost upozna sa pravim stanjem stvari na Balkanu. Kad su nešto kasnije turski pokolji po Bugarskoj stali da okreću britanski interes od tvrdoglavog podržavanja turskih pozicija ka pomoći balkanskim slavenskim nacijama da se osamostale, treba onda uzeti u obzir da je onoj jezi koja je podilazila engleskim kožama pri pomenu turskih zlodjela štošta pridonijelo i ovo djelo, sa slikama bosanskih putova, koji su nesigurniji od turskih čuvara nego od balkanskih pobunjenika. Ona napomena na marginama teksta da su se ljudi kao janjci okretali na ražnju i da je jedan momak preklan u kukuruzištu, čitaocu je rekla više nego cijela autorova politička filozofija. Balkanska stanja su postala u Britaniji tema dana i predmet za svaku konverzaciju. Kad Gledston posjećuje jednog Darvina, čije su teorije bile u centru pažnje obrazovanog svijeta, dvojica velikana našla su za shodno da cijelo vrijeme protraće u razgovoru o turskim zvjerstvima po Bugarskoj. Nije razlog za to samo strah jednog opreznog političara da na njega ne padne dio sumnje da je i on zagovarao teoriju o postanku čovjeka od majmuna nego i činjenica da su takve teme bile nametljive i jedno vrijeme glavni problem sazrijevanja britanskog javnog mišljenja. U tu opštu potku utkao je i Evans svoj dragocjen dio. On se osjećao odgovoran za svoj svijet i sve što se u njemu zbivalo. On je ovim svojim obavještenjima o Bosni pustio u svijet mnogostruk glas o njoj, za što će mu istoričari, etnografi i arheolozi biti blagodarni. Sa oskudnim znanjem našeg jezika i strahujući od zlog namjernika na putu, Evans je zabilježio takvo obilje podataka da će mu današnji

i stručni i nestručni čitaoci biti zahvalni. Njegova kazivanja o stanju uz bosansku granicu prije bune, kao i o njenim socijalnim i ekonomskim osnovama predstavljaju prvorazredan izvor za istoričara. Ovo je štivo značajno i po opisima mjesta koja su se do danas tako izmijenila da je od njih ostalo samo staro ime, i po zabilješkama o antropološkim karakteristikama naroda, njegovim nošnjama, alatkama, načinu života i svakodnevnim običajima.

Pored svega, Evans će današnjeg čitaoca, kome u ušima više ne zvoni tutanj hercegovačkih topova, u mnogo čemu i zbuniti. Prije svega svojim kazivanjima iz istorije. On se za nju dobro pripremao uvidom u glavna ondu poznata djela na stranim jezicima. Ali tu je on daleko pouzdaniji u svoja znanja nego bi njegov čitalac smio biti, iako mnogu od njegovih omaški treba pripisati okolnostima u kojima je radio jednako koliko i ličnoj sklonosti da za svaku stvar nađe konačno rješenje. Kad govori o nacionalnom pitanju, on je u cijelosti na nivou srpskog romantizma, prevashodno karađićevskog smjera. Ali i tu pred Evansom, kao i pred istorijom onoga vremena, treba ostati trijezan, jer je za narod kojeg nije vidio razdijeljenog nacijama tražio jedinstveno ime.

Evans se u mnogo čemu divi Bosni i žali što nikoga svojim crtežom u to ne može uvjeriti: »Kako je ništavna poezija prirode kada se pomoću obične olovke svodi na crno i bijelo.« O narodu je imao podijeljeno ubjeđenje. Nekada su to stanovnici u čijim običajima, kulturi, načinu života on vidi dozivanje homerovske klasike. U kasnijim »Ilirskim pismima« to je izrazito, pa će u cjelini bosanske Slavene doživjeti kao pošten svijet prirode. »Tamo gdje je čovjek neprosvijećen priroda je još njegov gospodar.« Po predrasudi da kod tog svijeta postoji izrazit duh egalitarizma, koji ih po tome dijeli od drugih naroda, i po mišljenju da su oni prirodom i istorijom predodređeni ili za despotizam ili za jedan viši oblik demokracije, Evans je još romantičar. Ipak mu treba priznati da je dosta vidio kad kaže: »Čovjek bi morao biti ili slijep ili diplomata pa da ne osjeti da u slavenskim provincijama konačan izbor leži između despotizma i gotovo socijalističke demokracije.« Koliko je zbog svog kasnijeg žrtvovanja Bosne austrijskoj okupaciji Evans bio nesimpatičan prosječnom srpskom rodoljubu, toliko je zbog načina života i ponašanja Bosanac nesimpatičan Evansu. »Bosanci sigurno nisu gospoda po prirodi. Ovdje nije očuvana uglačana starija civilizacija i naslijeđena uglađenost.« On ih zbog toga svrstava u necivilizovane narode kojima je nekoliko stoljeća stranog ugnjetavanja odredilo jednu opštu crtu koje nema kod Dubrovčana. Putopisi govore na dvije strane: i čitaocima o jednom narodu i tom narodu o onim čitaocima. Kada Evans veli da vjeruje da postoje niže rase i da ih želi vidjeti istrijebljene — to će bosanskim čitaocima (na koje se ta izreka ipak nije odnosila) više kazati o Evansovim Englezima nego obratno.

Uzeto u cjelini, pred nama je jedno značajno djelo putopisne književnosti. U njemu svak može naći ponešto.

Milorad Ekmečić

Predgovor drugom izdanju

Pošto sam došao do dela novih autoriteta o bosanskoj istoriji, smatrao sam za potrebno da dopunim »Istorijski pregled« sadašnjeg izdanja. Za ovo sam bio još više zainteresovan zbog kratkoće izraženih pogleda o najvažnijem aspektu bosanske istorije — naime o njenoj vezi sa ranom istorijom zapadnog protestantizma — što me ponegde odvelo do čudnog i pogrešnog zaključka. Da bih u ovom odeljku postavio zaključak u jasnijem svetlu, većinom sam se pridržavao skoro izdate Jiričekove knjige Geschichte der Bulgaren i pomogao se njome. Knjiga sadrži značajne podatke iz južnoslovenskih izvora i dodiruje verovanje i crkvenu upravu bogumila i njihove misionarske uspehe u Italiji i Provansi.

Dodao sam, takođe, i nekoliko razmatranja o sadašnjem stanju Bosne, o prevarnom i neprirodnom karakteru osmanlijske uprave u ovoj pokrajini i o reformama koje su toliko važne da je nužno da ih Evropa što pre ostvari.

I pored toga što se nikad nisam pouzdao u to da sporazum velikih sila znači nešto drugo sem jedino prazan izgovor, opet sam delovao u tom smislu jer sam se nadao da će konferencija biti spremna da govori Turskoj samo onim jezikom koji ona može da razume i posluša. Međutim, kao što sam naveo, podela hrišćanstva i, iznad svega, antislovenske zavisti austro-madžarske obmanule su diplomatske napore; i posle ženskih protesta i žalosnog cenkanja »Bolesnik« je pokazao vrata predstavnicima Evrope. I sada su nam ostale dve očigledne alternative, i obe jednako opasne i sramne za Englesku: rusko-turski rat ili novi period tiranije, uzbuđenja i pobune, tako da se tek sve završi tamo gde je i započelo i da se nametne rešenje koje će možda biti opasnijeg značenja nego što je sudbina jedne carevine.

A. Dž. E.

Predgovor prvom izdanju

Pobuna u Bosni i Hercegovini nije ni u najmanjoj meri izazvala put opisan u ovoj knjizi. Putovanje je planirano pre ustanka i prvobitno ga je izazvao interes stečen prilikom prethodnih poseta drugim jugoslovenskim zemljama. Taj me interes pobudio da preduzmem ispitivanje ovog dela naroda koji je još pod sultanovom dominacijom, a naročito sam bio zainteresovan da vidim slovensku granu muslimana. Pre nekoliko godina proveo sam jedan dan preko granice i to je pojačalo moju želju da posetim Bosnu. Pored toga, istorija i sadašnje stanje Ilirije nametali su interesantne probleme. Dok sam se pripremao za put sa bratom Lewis Evansom, koji me do kraja pratio, izbila je pobuna u Hercegovini. Tako smo skoro preduzeli put pre samog događaja i uprkos njemu. Pobuna je već za vreme našeg putovanja kroz Bosnu zahvatila pokrajinu i pošto smo iz pouzdanih izvora čuli mnogo toga o poreklu ustanka, kako u Bosni tako i u Hercegovini, ja se usuđujem da pružim neke pojedinosti u ovom našem putopisu.

Valija ili bosanski generalni guverner i komandant turskih snaga snabdeo nas je ličnim pismom i blagodareći tome bili smo u mogućnosti da izvedemo naš put bez ozbiljnih neprijatnosti. Pretrpeli smo ipak, mora se priznati, neke nezgode. Izuzev nekoliko kraćih prekida peške smo obavili čitav naš put kroz pokrajinu, a to je, svakako, novost u putovanju kroz Tursku. Naš je prtljag sačinjavao samo jedan torbak na ledima sa potrebnom spremom za spavanje. Tako smo bili potpuno samostalni i mogli smo da se koristimo našim nogama i rukama, da spavamo napolju, u šumi, da prevalimo put preko planina i, čak mogu reći, da pređemo kroz predele koje nije nikad niko opisao, a moguće nikad ranije ni posetio neki »Evropljanin«.

Ako bi ova knjiga doprinela da se stvori i najmanji interes kod Engleza za najinteresantniju zemlju i narod u Evropi i otvorila narodne oči prema opakoj upravi pod kojom Bosanci stenju, tad bi njen cilj bio potpuno postignut. Oni koji bi, eventualno, bili skloni da pokušaju sličan poduhvat naići će na mnoge poteškoće. Oni moraju biti spremni da spavaju vani, na slobodnom vazduhu, u šumi

ili na planinskoj strani, da podnose svakojaku hranu ili, pak, da se sami snabdevaju namirnicama. Oni neće naići na planine onako lepe kao što su Švajcarski alpi ili Tirol i biće razočarani ako u gradovima budu tražili estetske prefinjenosti. Ali, naprotiv, oni koji su radoznali na neke veoma interesantne političke probleme savremene Evrope, oni koje zanose zabačena otkrovenja starine i koji osećaju visok istorijski i etnološki interes u vezi sa južnim Slovenima i, na kraju, oni čije je uživanje u slikovitosti nošnje i divljenje u šumskom prizoru, biće obilato nagrađeni ako posete Bosnu. Svakako da ima tamo sjajnih planinskih prizora i član planinarskog kluba, nošen ukusom i smislom za izoštrene konture dolomita i Julijskih Alpa nasuprot stvarne i ogromne krečnjačke pustoši, može naći neke vrhove prema crnogorskoj granici zaista dostojne njegove pažnje. Ne bi bilo teško nagovestiti i puteve koji vode kroz veće prirodne atrakcije nego što su oni kojima smo mi prolazili, i mogu napomenuti da vodopade Plive, koje nismo videli, moramo smatrati najlepšim vodopadima u Evropi.

Prva dva odeljka, većinom napisana dok smo se zadržavali u Hrvatskoj, odnose se gotovo samo na pograničnu Bosnu i možda neće biti od opšteg interesa, jer se većinom odnose na nošnju i starine. U poslednjem je opisana stara Dubrovačka Republika, koja može da posluži kao dokaz da su Južni Sloveni sposobni za najveću kulturu i civilizaciju. U istorijskom pregledu Bosne pokušao sam da rasvetlim i naglasim najvažniji aspekt bosanske istorije: vezu između te doskora neispitane zemlje i evropske protestantske reformacije i dug koji čak i civilizovana Engleska duguje toj sada nesrećnoj zemlji

A. Dž. E.

Sadržaj

ISTORIJSKI PREGLED BOSNE

ODELJAK I

Zagreb i Hrvati

Slovenizacija u Štajerskoj. Tugovanja jednog Prusa. Zagreb. Njegovi slovenski izgledi, herojstvo, umetnost i arhitektura. Cvetovi na trgu. Hrvatska nošnja. Preistorijski ornamenti i uticaj orijentalne umetnosti. Jugoslovenska grnčarija, juvelirski rad i muzički instrumenti. Nasleđa od Trojana ili Heraklija? Venecija i Hrvatska. Bogatstvo hrvatskog jezika. Izgubljen u šumi. Bugarska kolonija. U Karlovcu. Hrvatski Vels. Hrvatske karakteristike. Karlovački vašar. Na predstražama hrišćanstva.

ODELJAK II

Stara vojna granica, Siscia i Sava

Vojna krajina, njeno poreklo i kraj. Posledice turskog osvajanja za jugoslovensku zajednicu. Porodične zadruge. Kod starešine zadruge. Graničarska domaćinstva. Stupa. Sloboda, jednakost, bratstvo. Kontrasti između pograničnih Hrvata i Slovenaca. Prednosti i nedostaci porodičnih zadruga. Veća porodična zadruga blizu Broda. Mali domaći parlamenat. Hrvatski razbojnici. Srbijanska gospoda. Turski efendija i hadžija. Sisak. Rimska Siscia. Njena komercijalna važnost. Njen mučenik. Ostaci starodrevne Siscie. Sudbina Siska. Hrvatska kola i pesme. Dole niz Savu. Novi Amsterdam. Jugoslovenski tipovi. Dolazak u Brod. Ruski špijuni! Zalazak sunca između dva sveta. Odlazak. Službenikov prkos. Posmrtni govor. U ponižavajućem zatvoru! Oslobođeni!

ODELJAK III

Kroz Bosansku posavinu i Usoru

Pobunjenička agitacija kod Južnih Slovena. Proklamacija bosanskih paša. Izašli smo u Bosanski Brod. Muslimanska deca. Razgovor sa mudirom. Držanje našeg zaptije. Seljaci pravoslavne vere. Kako se vole ovi hrišćani. Dolazak u

Derventu. Razgovor sa banjolučkim pašom. Hajdučki grobovi. Rajina kolibica. Nezgode sa našim domaćinom. Doboj: njegov stari grad i istorijske veze. Jugoslovenski patriot. Prva planinska panorama. »Staro kamenje« — preistorijski spomenik. Tešanj: njegov stari grad i istorija. »Une Petite Guerre«. Latinska četvrt Tešnja. Prostota i sujeverje jedne starice. Uticaj orijentalnog praznoverja na bosansku raju. Rasprava sa kajmakamom. Opravdane sumnje.

ODELJAK IV

Hodočašće na šumovitoj planini

Kroz šume Crne planine. Cvet Ilirije. Misteriozan leptir. Čarobna zemlja. Vilinska planina. Veliko hrišćansko hodočašće. Svetište na vrhu planine. Hrišćanski zaveti zaogrnuti islamom. Noćno logorovanje. Kako Turci igraju. Anakreonske pesme. Jedan epski pesnik — pesnički genije Bosanaca. Oholost turskih vojnika i njihovo rđavo postupanje prema raji. Tipovi na crkvenoj slavi. Izgled i karakter ljudi. Remek-dela iz uglačanog kremenjaka. Hrišćansko groblje i manastir. Otpust našeg zaptije. Noć u šumovitoj planini Trogiru. Pustošenje vetra i groma. Slika šumskog požara. Drvene barikade. Vrh Vučje planine. Jedan sladostrasni leptir — »bonvivant«. Spuštanje niz strmen. Noć provedena u jami. Neprolazna klisura. Egipatske stene. Izbačeni iz muslimanskog sela. Bogumilski grobovi. Dolazak u franjevački manastir na Gučoj gori. Strah od pokolja. Odnosi između rimokatolika i Turaka. Austrijski uticaj u Bosni. Težnje bosanskih redovnika.

ODELJAK V

Travnik i Fojnica

Tursko groblje. Dolazak u Travnik. Smatrali su nas za pobunjeničke misionare. Negdašnja prestonica Bosne. Nova tumačenja korana. Travničke ulice. Zabrađivanje žena u Bosni. Ostaci starog slovenskog porodičnog života među bosanskim muslimanima. Njihovi pogledi na slikovitost. Njihovo dostojanstvo, čudno dobročinstvo i nemarnost. Neprijateljske demonstracije. Bašibozuk. »Uzbudljive ekskurzije«! Grubosti naoružanih Turaka. Put nevernika. Odlazak muslimanskih dobrovoljaca na ratište. Naređenje za izmenu našeg puta. Jedan turski put. Busovac. Katolička kapela i bosanski han. Policijski prkos. Naš planinski put do Fojnice. Ruđe i mineralni izvori. Dostojanstvo u nezgodi. Turski »teferič«. Franjevački manastir u Fojnici. Zabranjen pristup. »Sezame, otvori se!« »Knjiga o grobovima starog bosanskog plemstva«. Grb cara Dušana. Bosanski štit. Heraldička slovenska mitologija. Potomci bosanskih kraljeva i bosanskog plemstva. Starodrevni gospodari Fojnice. »Marcian Family« i njena kraljevska prava. Vožnja u kadijinim kolima. Tragovi negdašnjih zlatnih rudokopa. Mineralno bogatstvo Bosne. Buduća »crna država«. Zašto su bosanski rudokopi napušteni. Uticaj starog Rima i Dubrovnika na prošlu i sadašnju istoriju Bosne i na raspored njenog stanovništva. Moderna banja. Kiseljak i kreveti.

ODELJAK VI

Panika u Sarajevu

Izbijanje pobune u Bosni. Predostrožnosti na putovima zbog razbojnika. Panorama Sarajevskog polja. Rimski kip Kupidov. Rimski ostaci u Bosni. Banja i kupatilo. »Sjeverni Damask«: prvi pogled na Sarajevo. Njegova istorija i gradska uprava. Pad janjičara. Opasan duh muslimanskog stanovništva grada Sarajeva. Izbijanje muslimanskog fanatizma zbog podizanja nove srpske crkve. Stupili smo u grad kroz zadimljene ruševine. Gostoljubiv prijem u Engleskom konzulatu. Veliki požar u Sarajevu. Pašino zaprepašćenje. Panika među hrišćanima. Kulturni misionari: dve engleske gospođe. Uzroci pobune u Bosni: sabirači desetine, tursko ugnjetavanje raje. »Gušenje«. Ustanak u donjoj Bosni. Paralizovana uprava i muslimanska kontrarevolucija. Zakletva vodećih fanatika u velikoj džamiji. Četrdeset Turaka nas je optužilo kod paše. Konzularna zaštita. Fanariotski mitropolit i bosanske vladike. Njihova beskrajna pohlepnost i zlostavljanje raje. Bosansko kupatilo. Džamije i bezistani u Sarajevu. Tipovi stanovništva. Spanski Jevreji i pravoslavni trgovci. Bosanski pojam lepote! Hrišćani su protiv kulture. Čudni postupci zdravstvenog tela. Zaptije. Panika se nastavlja. Užasan atmosferski fenomen. Početak kraja!

ODELJAK VII

Prvi pogled na Hercegovinu

Čarolije i amajlije. Veze između ilirske geologije i njene mistične nauke.

Rimske dragocenosti i oltar Jupitera gromovnika. Zapisi protiv uroka. Ponovo na putu. Klisura reke Željeznice. U pratnji naoružanih konjanika. Spavanje ispod plasta sena. Kamenito vajarstvo ukrašeno zlatom i slonovom košću. Gubitak devojačke lepote na pustinjskom vazduhu! Planina Treskavica. Panorama šumovite Igman planine. Preobražaj biljke lincure. Sećanje na karst. Nigde vode! Jurnjava noću. Divne cvetne staze. Bosansko-hercegovačka kuća. Susret sa bašibozukom. Preko vododelnice između Crnog mora i Jadrana. Prvi prizor Hercegovine. Znaci južnoga neba. Konjić Runnymede starog bosanskog kraljevstva. Velika povelja kralja Stefana Tomaša. Naš domaćin — neuki divljak. Odsutnost prirodne gospode. Demokratski genije Bosanaca i Južnih Slovena. Narrenta i njene opasne vode. Gvozdeni most. Gostoprimstvo belgijskog inžinjera. Dva naoružana Turčina ubila mladog hrišćanina. Strahovanje našeg domaćina i njegova priprema za begstvo. Dirljiva sinovljeva osećanja. Selo otkrivenih muslimanki. Rhododactyls: najposle je darvinizam opovrgnut. Tragična pesma o zlatnom nožu. Divna panorama u dolini Neretve. Purpurne stene i smaragdne bare. Predeo divljih smokava i šipkova.

ODELJAK VIII

Mostar i dolina Neretve

Zapisi protiv otrovnog duha. Himna u pustinji. Dolazak u Mostar. Naš konzul. Anglo-turski prikaz razvoja pobune u Hercegovini. Stvarne činjenice. »Đumruk«. Begovi i age i njihovi robovi. Zahtevi Nevesinjaca. Domaći muslimani započeli rat pokoljem bolesne raje. Plan Derviš-pašina pokreta. Razgovor sa generalnim guvernerom Derviš-pašom. Rimske karakteristike i rimske starine Mostara. Trajanov most. Ali-paša, njegove mrtve glave i tragičan kraj. Mostarsko grožđe. Odlazak sa karavanom ka dalmatinskoj granici. Jahanje po mraku. Reka Buna i vezirov dvorac. Bosanska sedla. Karsni predeo. Tasovčići: hrišćanski krstovi i interesantno groblje. Izbijanje pobune u donjoj dolini Neretve. Naoružana straža protiv begova. Spaljeno selo. Ponovo na hrišćanskoj zemlji. Metković. Putovanje niz donju Neretvu. Ruševine rimskoga grada. Ilirsko Narbone. Preobražaj slovenskog boga u hrišćanskog sveca. Stara Paganija. Neretvljani i Mlečani. Neretvljanske karakteristike. Škotski tip. Podzemna rika blizu Opus-tvrđave: Minotaurova staništa! Opasni vetrovi. Užasna scena na ušću Neretve. La fortuna e rotta! Hurikan baca natrag našu lađu. Nebeska kanonada. Naše sklonište kod porodične zadruge. Dalmatinsko drugarstvo sa Englezima. Ston. Romantična devojka. Dubrovačko pristanište Gruž.

ODELJAK IX

Dubrovnik i Epidaurus

Lepote doline Omble. Pristanište Gruž. Kamenite pećine i vrtovi dubrovački. Cavtat. Ostaci Epidaurisa. Spomenik rimskog zastavnika. Mitraička kamena skulptura. Plan kanala i rimskog vodovoda. Starinski ukrasi- kamenorezačka umetnost u starodrevnoj Iliriji. Kult Kadmosa i Eskulapa u Epidaurusu. Fenićanski tragovi na ovoj obali. Sirijski tipovi kod današnjih seljaka. Grotta d'Escolapio i Vasca della Ninfa. Pećina i legenda o svetom Hilarionu i zmaju. Srednjovekovna skulptura u dubrovačkom Cavtatu. Osnivanje Dubrovnika. Rimski grad na steni, a slovenska kolonija u šumi. Orlando spasava grad od Saracena, a sveti Vlaho od Venečana. Dubrovnik kao grad izbeglica. Poseta Ričarda Lavovog Srca. Vlada Republike. Trezveni genije Dubrovčana. Prvi zakoni protiv ropstva. Nasledni diplomati. Neobično cvetanje dubrovačke trgovine. Veliki dubrovački brodovi — »Agrosies«. Trgovački i drugi odnosi sa Engleskom. Dubrovačka književnost. Dubrovnik stvara slovensku dramu. Pesnici i matematičari: Gundulić i Ghetaldi. Veliki zemljotres. Kraj Republike. Šetnja kroz Dubrovnik. Porta Pille. Stradone. Torre del Orologio. Zecca i Dogana. Staro kovanje novca u Dubrovniku. Palazzo Rettorale. Srednjovekovni Eskulap. Spomenici dubrovačkim Peabodyu i Regulusu. Krst Stefana Uroša. Srebrni rad dubrovačkog umetnika. Cappela delle Reliquie. Pronalazak ruke svetog Luke! Uzane dubrovačke ulice: Case Signorili i viseći vrtovi. Pogled na grad. Hercegovačke izbeglice. Dragoceni pojas iz Nevesinja. Slikane izbeglice! Turski uticaj na dubrovačku nošnju. Suprotnost između dubrovačkih seljaka i »Morlaka«. Uglađenost građana. Mešavina Talijana i Slovena. Prirodno pristanište Bosne. Vizija zlata i safira. Na granici jelinističkog sveta.

POPIS SLIKA

1. Crtež sa groba Katarine, posljednje zakonite bosanske kraljice
2. Prodavnica hrvatske nošnje, Zagreb
3. Hrvatska žena na trgu u Zagrebu
4. Rimsko i hrvatsko lončarstvo
5. Hrvatsko lončarstvo
6. Nacrti hrvatskih muzičkih instrumenata
7. Ukrasni nacrti
8. Bugarsko naselje
9. Bugarski profil
10. Žena iz Slunja
11. Hrvat
12. Hrvatski tipovi
13. Graničarsko domaćinstvo
14. Stupa
15. Domaćinstvo porodične zadruge blizu Broda, Slavonija
16. Plan običnog stana
17. Glava Slavonca
18. Pogled na reku Savu iz Slavonskog Broda prema bosanskoj obali
19. Skica vodenice
20. Devojka iz bosanske Posavine
21. Dijagram mlina za so
22. Stara tvrđava Doboj
23. »Staro kamenje« blizu Tešnja
24. Tvrđava Tešanj
25. Turska kafana u Tešnju
26. Rimokatolička devojka iz Tešnja
27. Posude iz Tešnja
28. Hodočasnici kod kapele blizu Komušine
29. Tipovi na crkvenoj slavi
30. Bosanska lepotica
31. Kremenje
32. Gromom slomljeno stablo
33. Kamenita klisura reke Jasenice
34. Misteriozni grobovi, Podovi
35. Starodrevni spomenici u dolini Željeznice
36. Pogled na Travnik

37. Bosanska muslimanka
38. Stara kula kralja Tvrtka u Travniku
39. Bosanski grb
40. Kupidov reljef
41. Bosanski tipovi u Sarajevu
42. Klinasti ukrasi
43. Amajlije protiv uroka
44. Pogled na Treskavicu sa jugoistočnog ogranka Igmana
45. Bjelašnica
46. Skica bosanskog hana
47. Prvi pogled na Hercegovinu
48. Izgled Konjica
49. Nezabradene muslimanke u Jablanici
50. Mostarski most
51. Ukrasni motivi na hrišćanskim spomenicima
52. Hrišćanski spomenici, Tasovčići
53. Žene i dete, Ston
54. Kip rimskog zastavnika u Dubrovniku
55. Glava seljanke iz Breneze
56. Sveta Marija i dete
57. Palazzo Rettorale i Torre del Orologio, Raguza
58. Hercegovačke izbeglice u Dubrovniku

SKETCH MAP OF THE VILAYET OF
BOSNIA
including
THE HERZEGÓVINA
OR SANDJAKATE OF MOSTAR,
but excluding RASCIA or the Sandjakate
of Novi-pazar
To illustrate the Itinerary described in this Book
Prepared from the Austrian Official Survey
With additions & Corrections
CROATIA
SLAVONIA
BOSNIA
HERZEGÓVINA
RASCIA
MONTENEGRO
Agram
Brood
Essek
Semlin
Belgrade
Sarajevo
Travnik
Banjaluka
Mostar
Ragusa
Cattaro
Scutari
Antivari
Dulcigno
Spalato
Sebenico
Zara
Fiume
Trieste
Venice
Ancona
Rimini
Ravenna
Bologna
Florence
Rome
Naples
Brindisi
Otranto
Corfu
Valona
Janina
Salonica
Constantinople
Adrianople
Rustchuk
Widdin
Nissa
Sofia
Philippopolis
Kustendil
Uskub
Mitrovitza
Novi-bazar
Ipek
Prizrend
Prishtina
Kossovo
Kossovo Polje
Servia
Turkey
Austria
Hungary
Dalmatia
Bosnia
Save
Drina
Narenta
Unna
Verbas
Bosna
Vrbas
Ibar
Lim
Morava
Danube
Adriatic Sea
Lake Scutari
Lake Ochrida
Lake Prespa
Lake Janina
Lake Castoria
Lake Doiran
Lake Tachinos
Lake Beshik
Lake Koyada
Lake Ostrovo
Lake Presba
Lake Malik
Lake Ardzan
Lake Ivan
Lake Ilidza
Lake Jezero
Lake Livno
Lake Buk
Lake Vrana
Lake Prokosko
Lake Hutovo
Lake Klek
Lake Malo
Lake Veliko
Lake Scodra
Lake Skutari
Lake Dukagin
Lake Plavno
Lake Zabljak
Lake Piva
Lake Mratinje
Lake Slano
Lake Gacko
Lake Trebinje
Lake Dubrovnik
Lake Ragusa
Lake Cattaro
Lake Budua
Lake Antivari
Lake Dulcigno
Lake Spalato
Lake Sebenico
Lake Zara
Lake Fiume
Lake Trieste
Lake Venice
Lake Ancona
Lake Rimini
Lake Ravenna
Lake Bologna
Lake Florence
Lake Rome
Lake Naples
Lake Brindisi
Lake Otranto
Lake Corfu
Lake Valona
Lake Janina
Lake Salonica
Lake Constantinople
Lake Adrianople
Lake Rustchuk
Lake Widdin
Lake Nissa
Lake Sofia
Lake Philippopolis
Lake Kustendil
Lake Uskub
Lake Mitrovitza
Lake Novi-bazar
Lake Ipek
Lake Prizrend
Lake Prishtina
Lake Kossovo
Lake Kossovo Polje
Lake Servia
Lake Turkey
Lake Austria
Lake Hungary
Lake Dalmatia
Lake Bosnia
Lake Save
Lake Drina
Lake Narenta
Lake Unna
Lake Verbas
Lake Bosna
Lake Vrbas
Lake Ibar
Lake Lim
Lake Morava
Lake Danube
Lake Adriatic Sea
EXPLANATIONS
NOTE
15
16
17
18
19
45
44
43

ISTORIJSKI PREGLED BOSNE

Tantum religio potuit suadere malorum

Sredinom četvrtoga stoleća, kada je Britanija potpuno prešla u ruke Engleza i kada su na evropskom kontinentu Atiline horde izvodile najužasniji udarac koji je pao na Rimsku Imperiju, slovenska plemena su savladala Meziju, Trakiju, Makedoniju i Iliriju i izbila na obale Jadrana. U to vreme dovršeno je, može se sa sigurnošću tvrditi, konačno doseljenje Slovena na prostor sada poznat kao evropska Turska[1]). I po završetku svojih pustošenja Sloveni ipak još nisu bili dovoljno sposobni, sa svojom komunalnom i porodičnom organizacijom, za ozbiljnije kombinacije, već su, izgleda, lako prihvatili rimsku vrhovnu vlast. Uskoro su novi nase jenici bili među najpouzdanijim trupama istočnoga imperatora i već na početku šestoga stoleća slovenska kolonija Dardanija daje istočnome Rimu jednog od najpoznatijih njegovih imperatora i njegovog najvećeg generala. Slovenski Upravda, sin Istoka, bolje je poznat kao imperator Justinijan, a Veličar kao Belizarius.

Tako su bili, prvo, utvrđeni oni naročiti odnosi između Slovena i Vizantije i oni su još od velike važnosti za razmatranje »istočnog pitanja«. Vizantijska vlada je bila sposobna da iskoristi saradnju sa Slovenima. I kada su avarski nomadi, početkom sedmoga stoleća, opustošili Iliriju masakrirajući jednako slovenskog doseljenika i rimskog provincijala i pustošeći čak i primorske gradove, tada je Heraklije, majstorskom politikom, pozvao dva nova slovenska plemena preko Dunava, kao protivtežu Avarima, ugao Balkanskog poluostrva između Save, Morave i Jadrana izdelio među slovenska plemena, Srbe i Hrvate, koja još uvek na ovom prostoru čine glavnu masu stanovništva.

Konstantin Porfirogenit[2]) dao je opis ovog smeštaja, no toliko ga je izmešao sa mitološkim elementima da se mogu prihvatiti samo

---

[1]) Ovdje nije mesto da se diskutuje o pitanju ranijih slovenskih seoba.

[2]) De Administrando Imperio, capp. XXX., XXXI., XXXII.

1. Crtež sa groba Katarine, posljednje zakonite bosanske kraljice

generalne konture. Kao što bi se moglo očekivati po analogiji s našom vlastitom istorijom o osvajanju Britanije, i slovenske snage obrazuju, izgleda, osnovu vizantijske verzije i iznose na scenu izvesne vođe sa eponimnim imenima;[3]) čak i sami stari porodični život Slovena potvrđen je u ovim egendama, pa čitamo da su Hrvati pobedili Avare pod vođstvom porodice od nekoliko braće i sestara.

Hrvatsko doseljenje bilo je, izgleda, nešto ranije. Hrvati su došli iz predela iza Karpata i kolonizovali su predele sada poznate kao austrijska i turska Hrvatska i severni deo Dalmacije. Sava je obrazovala grubu granicu hrvatske nacije na severu, Vrbas na istoku i Cetina na jugu.

Srbi, nastanjeni tada u delu sadašnje Galicije, pohitali su za primerom Hrvata i zauzeli deo zemlje istočno i južno od one koju je okupirao njihov bratski narod. Oni su zaposeli svu, ili skoro svu zemlju koja sada obuhvata oslobođenu Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Staru Srbiju i severnu polovinu Albanije, rašireći se dalje duž obala Jadrana, od okoline Splita, gde se reka Cetina uliva u more, pa do Drača, ondašnjeg Dyrrachiuma. Tako, isključujući ogoleli ugao poznat pod imenom Krajina ili turska Hrvatska, sve ono što je danas poznato kao Bosna, koja nas naročito interesuje, pripada srpskoj grani Slovena.

Istorija kasnije postalog bosanskog kraljevstva zadugo se ne razlikuje od istorije ostalih Srba. Sav je ilirski trougao bio izdeljen na veliki broj malih nezavisnih oblasti, po prilici nešto kao tevtonski »Gaus«, i one su nazvane imenom župa. Župa znači »srodstvo«[4]) ili savez i svaka je župa jednostavan savez seoskih zajednica čije je jedinstvo predstavljao upravnik ili guverner nazvan župan. Župani su, izgleda, periodično birali velikog župana i on je bio neka vrsta predsednika srpskog saveza. Malo je poznato o ranom županstvu bosanske ob asti, sem o nekoliko malih zajednica srpskog primorja koje su kasnije postale Hercegovina, kako je to napomenuo Konstantin Porfirogenit kada je pisao o tome oko 950., a neka imena i mesta mogu se sabrati iz crkvenih diploma u unutrašnjosti Bosne. Tu i tamo čitamo o »banu« (Diocleas preveo latinskom rečju »dux«), koji je nešto više od običnog župana.

Ovi su srpski »arhonti«, kako ih vizantijski istoričari nazivaju, priznavali vrhovnu vlast Istočne Imperije i čak su u nekim slučaje-

[3]) Chorvat je, pretpostavlja se, jedan od hrvatskih vođa i jasno je eponim čitavog hrvatskog naroda, čije ime Charvati ili Hrvati, izgleda, označava »goršake«, ili ima biti povezano sa imenom planine Karpati i sa Carpi rimskih istoričara. Hilferding ukazuje da su imena dvojice od četiri Chorvatova brata, kako ih je dao Konst. Porfirogenit, ekvivalentni po značenju »Dangubi« ili »Oklevalu«, i Chovartove dve sestre nose slovenska imena »Radost« i »Tuga«. Imena su, možda, alegorična prema karakteru njihovih pretrpljenih poraza ili postignutih pobeda.

[4]) Meni ovo izgleda daleko verovatnije nego pesničko izvođenje reči župa od iste reči koja znači »sunčana zemlja«.

vima (nesumnjivo u manjem stepenu nego Hrvati) prihvatili vizantijska dostojanstva. Tako je zahumski ban prihvatio titulu prokonzula i patricija. Kasnije, kada je car Simeon stvorio novu bugarsku carevinu, Srbija je bila izvesno vreme prisiljena da se pokori gospodarstvu Lava Foke. U desetom stoleću Srbi su zbacili bugarski jaram i tada su se pojavi a četiri velika župana, a njihovim jurisdikcijama odgovaraju čitava Srbija, Raška, Dioklea i Bosna. Vlast manjih župana bila je tokom ovog perioda umanjena u korist većih gospodara, koji su u Bosni poznati kao banovi. »Banovi su«, kaže savremeni srpski istoričar[5]), vladali u svojim pokrajinama i primali od potčinjenih župana poreze koje su ranije plaćali kralju«, to jest samom velikom županu.

Tokom devetog i desetog stoleća, dok je još bosansko-srpska istorija tamna, Hrvati su već postigli neki značaj. Kao što smo videli, hrvatsko doseljenje je donek e prethodilo srpskom. Hrvati su graničili sa primorskim gradovima Dalmacije, gde se širila romanska nacionalnost i, donekle, romanska civilizacija. Njihovi odnosi sa Vizantijom bili su još određeniji i Hrvati su, takođe, za neko vreme stupili u sistem obnovljene Zapadne Imperije. Tako su Hrvati pre Srba bili prožeti hrišćanstvom i spoljašnji uticaji ranije su pružili njihovoj toliko obezglavljenoj upravi veće jedinstvo nego što su ga mogli dobiti njihovi unutrašnji susedi, još pod punim stegom slovenskog komunizma. Tomislav, veliki župan hrvatski, već je godine 914., na osnovi odnosa sa vizantijskom vladom i romanskim stanovništvom dalmatinskih gradova, preuzeo titulu konzula i tako postao poznat stranim kneževima kao »Kralj Hrvata«. Kaže se da je Tomislavov sledbenik pobedio susednu srpsku banovinu, u ono doba poznatu po glavnoj, centralnoj reci kao Bosona i i Bosna. Postao je čak i zakonom utvrđeni princip u Hrvatskoj, prema kome, posle smrti kralja bez naslednika novog kralja bira sedam banova toga kraljevstva, od kojih je jedan bio bosanski ban[6]).

Ali ovo hrvatsko gospodarstvo bilo je preuranjeno. Na početku jedanaestog stoleća grčki imperator Vasilije uspeo je, posle sečе Bugara, da pokori Hrvate, da uvede vizantijske guvernere i protospatharse u Dalmaciji i da vrati Bosnu natrag pomoću srpskih suseda[7]). Bosanski ban Nikola ne samo da je priznao srpskog velikog župana

---

[5]) Presbyteri Diocleatis: Regnum Slavorum (Lucius: De Regne Dalmatiae et Croatiae, libri sex. Amst: 1676; p 291.

[6]) Videti Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, p. 188 (u Zagrebu. 1874) Sub anno 1100. Sedam banova se pojavljuju sledećim redom: 1. Ban Hrvatske; 2. Ban Bosne; 3. Slavonije; 4. Požege; 5. Podravine; 6. Albanije; 7. Srema.

[7]) Prema prezbyteru iz Diokleje Vasilije je potčinio čitavu Bosnu, Rašku i Dalmaciju, sa predelom sada poznatim kao Hercegovina. Ali ovo pokoravanje, ako je ikad i bilo postignuto, moralo je biti privremenog karaktera. Od 1018. do 1076. hrvatski knez je primao krunu iz Vizantije.

Dobroslava kao svoga gospodara već mu je najefikasnije pomogao u uništavanju dveju vizantijskih vojski[8]) u onim klancima Crne Gore koji su još od nezapamćenih vremena bili tako fatalni za ambiciju Stambola.

Tako skoro sve do sredine dvanaestog stoleća Bosna je produžila odanost svojim srpskim gospodarima, a hrvatski zahtevi za Bosnom bili su i dalje tek malo više nego nominalni, sve dok nije njihova država pala u ruke sposobnije da to ostvare. Na početku dvanaestog stoleća Madžari su srušili hrvatsko kraljevstvo i 1141. Geiza II. mađarski dovršio je osvajanje Bosne ili Rame, kako je ona opšte poznata u madžarskim analima, po rečici istog imena, pritoci Neretvinoj. Izgleda da u ovo doba madžarska vlast nije bila mnogo veća od tamne vrhovne vlasti. Kroz sav ovaj period Bosna je, izgleda, stvarno stajala izdvojeno od svih svojih suseda. To je, možda, zbog nominalne odanosti čas Srbiji, čas Hrvatskoj, čas Madžarskoj, ali ona je uživala stvarnu nezavisnost. Njena opšta izolacija od glavnog toka srpske istorije može se videti iz zapisa hroničara Diok eje. Kada je Manuel Komnen privremeno potčinio Madžarsku, njegov je istoričar Cinnamus bio iznenađen istim fenomenom. »Drina«, kaže on, »deli Bosnu od ostale Srbije. Ali Bosna nije potčinjena velikom županu Srbije, već je narod u to doba bio pod vlastitim upravljačima i pridržavao se vlastitih običaja«. Sadašnji istoričar Srba i Bugara[9]) niže nesreće Bosne do ovog kobnog otuđivanja od drugih slovenskih zemalja.

Odnos sa Madžarskom sada čini ovo otuđivanje nepovratnim. Cinnamus pokazuje tesne veze između Bosne i Madžarske u doba Manuelove invazije i nastavlja time da je »Borić, egzarh Bosne«[10]) pomagao madžarskoga kralja protiv Grka. I, zaista, znamo iz drugih izvora da je sam bosanski ban bio nezakoniti sin madžarskog kralja Kolomana. Manue je za kratko vreme držao u pokornosti Bosnu sa Hrvatskom i drugim delovima Madžarske ali ban uopšte nije težio da povrati pokrajinu. Madžarska veza još je više učvršćena, i već Borićevom smrću 1168, kada je njegov sin, novi ban Kulin, prihvatio svoje postavljenje od Bele III., taj se dalje potpisivao kao Fiduciarius Regni Hungariae.

Uprava bana Kulina je opravdano smatrana kao najsvetliji period u analima hrišćanske Bosne. I već prilikom stupanja na presto prva je njegova briga bila da se okruži odanim županima i vojvodama i tokom trideset šest godina njegove vladavine Bosna je uživala potpuni mir. Pod njegovim pokrovite jstvom i zaštitom dubrovački trgovci su počeli da podižu svoja trgovačka preduzeća u Bosni

---

[8]) Savezne srpske trupe pod Dobroslavom i Nikolom savladale su vojsku paflagonijskog generala Mihaila Logoteta, guvernera Drača pod Konstantinom Monomačusom, u klisurama između Kotora i Skadarskog jezera, koje sada obrazuju srce Crne Gore. Videti Maximillian Schimek: Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama. Wien, 1787. p. 21.

[9]) Hilferding: Serben und Bulgaren, p. 150.

[10]) Ban Borić: Navodi koji se odnose na Bosnu nalaze se u Cinnamusovom Historiaru, lib. III c. 7. i 19.

i da ponovo otvaraju bogate rudnike, koji nisu radili još od doba Rimljana. Baš iste godine, posle Kulinova dolaska na vlast, dva su dubrovačka brata podigla tvornicu i otvorila rudokope na mestu koje je poslę postalo prestonica Bosne. Uskoro su ovi preduzimljivi trgovci otvorili i druge rudnike u oko ini i radi zaštite svojih preduzeća podigli tvrđavu i nazvali je po slovenskom imenu svoga rodnoga grada Dubrovnik. Ova mudra politika dovela je i druge doseljenike, ovoga puta saksonske rudare. I ovi su, kao i Dubrovčani, uradili mnogo i otvorili veliko mineralno bogatstvo ove i drugih srpskih zemalja. Oni su ostavili traga na nekoliko starih nemačkih rudarskih poduhvata, koji žive još kod bosanskih rudara i brđana. Ovi su se Saksonci ili Sasi većinom smestili u gradovima i tamo je njihov uticaj bio značajan za postizavanje građanskog jedinstva, kao u slobodnim tevtonskim gradovima, kod slabo kompaktne mase kolibica nagomilanih okolo utvrđenog »grada« bosanskoga gospodara[11]). Kaže se da je Kulin bio prvi bosanski ban koji je kovao novac i opšti prosperitet je bio takav da se još i danas Bosanac poziva »na dobre dane Kulina bana«.

Ali pokroviteljstvo dato religioznoj sekti, koja je već tada postala značajna u Bosni, čini Kulinovu upravu još važnijom i vodi nas ka razmatranju predmeta koji ima uticaja čak i na englesku istoriju.

Dok su doktrine dvaju načela, dobra i z a, po poreklu svome, možda, iz uzvišene persijske mitologije, i večni konflikt svetla i tame dominirali među različitim gnostičkim sektama hrišćanskim, razbacanim širom istočnoga sveta, dotle je zapad bio zadovoljan da sanjari u relativnom pravoverju. U Jermeniji su ove doktrine imale izvesne srodnosti sa ranijom religijom i izgleda da su uhvatile naročito čvrst koren; i ovde, kao u drugim pograničnim državama Vizantijske Imperije, krivoverje je išlo nerazdvojno sa patriotizmom. Uzimajući u obzir neprijateljske odnose oba naroda prema Vizantiji, svakako ne iznenađuje da su nastale nužne prijateljske veze između Jermena i bugarskih Slovena, čija država leži istočno od Srba. Dalje, bilo je potpuno prirodno da su Jermeni, kako iz nacionalnih tako i iz sektaških razloga, gledali sa zavišću na progres pravoslavnih misionara kod Bugara, pa su morali da pokušaju da se suprotstave organizovanom propagandom svog vlastitog manihejzma.

Tako je, stvarno, prozelitizam i započeo. Neizvesno je kada je i kako prvo započeo, ali sigurno je da su podunavski Sloveni prevedeni iz mnogoboštva— pari passu — jednovremeno pomoću manihejskih i ortodoksnih misionara. Vizantijski imperatori dali su, pomoću svog misionarskog sistema, Jermenima svaku olakšicu u njihovom radu. Constantine Copronymus imao je, možda, neke simpatije na-

[11]) U Novom Brdu u Srbiji bile su vrlo napredne saksonske kolonije i o njemu zanosno govori jedan stari srpski pisac kao o »gradu srebra i zlata«. Tevtonska reč »građanin« udomaćila se i u jednom pismu Dubrovčana stoji adresa iz 1388, kapetanu i građanima — Kefalii i Purgarom od grada. Videti Jiričekovu: Gesch. der Bulgaren, p. 401.

spram jeretika i sredinom osmog stoleća preveo je jednu grupu paulicijana iz Jermenije u Trakiju, a to smo doznali iz Cedrenusova dokaza. I tako se raširila paulicijanska jeres u ovim predelima, koji su onda bili većinom naseljeni bugarskim Slovenima. Na kraju devetog stoleća, kada je vizantijski progon izazvao jermenske paulicijane da traže nezavisnost i kada je »rimski imperator uzmakao ispred jeretika koje je njegova majka osudila na lomaču« — Tephrice je tada postalo prestonicom slobodne države odane gnostičkom hrišćanstvu, te je misionarski rad Jermena bio progonjen još većom žestinom. Petrus Siculus se zadržao 870. devet meseci u Tephrice, kao izaslanik vizantijske vlade, da bi pripremio izmenu zarobljenika, pa je otkrio da je manihejska misija započela iz Tephrice prema Bugarima i zato je uputio svoju »Historia manicheorum« bugarskom patrijarhu sa težnjom da se suprotstavi ovim otrovnim naporima.

Pad paulicijanske slobodne države Tephrice vremenski odgovara podizanju prve bugarske imperije i može se zamisliti da su izbeglice iz pobedene Jermenije našle zaklon kod svojih manihejskih jednovernika u zem jama cara Simeona, heroja od Achelousa. I od ovog perioda unapred može se reći da je paulicijanska jeres izmenila svoju nacionalnost i postala slovenska. Prema bugarskoj narodnoj tradiciji[12]), neki sveštenik, po imenu Bogumil, raširio je manihejske doktrine kod podanika bugarskoga cara Petra Simeonovića, naslednika Simeonova. Jasnijim posmatranjem možda će se videti i u imenu »Bogumil« samo drugi slučaj te »eponimne« tendencije varvarskih shvatanja koja se pripisuje pojedincima, događajima i institucijama koje imaju, stvarno, više nacionalni karakter. U istom se bugarskom dokumentu priznaje da je poreklo njihova imena povezano sa masalijanskom jeresi. Harmenopules i drugi vizantijski pisci skoro su ih potpuno identifikovali sa ovim istim masa ijanima i sa euchitima svoga grčkog ekvivalenta, i izgleda da nema opravdane sumnje da je ime Bogumil nešto drugo sem slovenski prevod grčkih ili sirijskih imena te sekte. Ime masalina je izvedeno od sirijske reči i označava »one koji se mole«, a i euchit ima, naravno, isto izvođenje. Vizantijski pisac Epiphanius[13]) zaslužan je što je dao prvu etimologiju reči bogumil. On je izvodi iz bugarskih reči »Vog z' milui«, koje znače »Bog ima milost« i označavaju etimologiju koja odgovara onoj naročitoj ljubavi ka verniku, karakterističnoj za bogumilsku religiju, koja se harmonizuje sa onim srodnim sektama masalina i euchita, a to je bilo još više shvatljivo slovenskim narodima od Beloga do Jegejskoga Mora.

Svakako nije potrebno da idemo daleko i da poričemo da je bogumilska jeres dobila svoj karakterističan oblik pod direktivom bugarskoga jeretičkog vođe. Istorijsko postojanje prvog bogumilskog

[12]) Videti Synodic, »napisan na bugarskom jeziku po zahtevu cara Borisa u godini 1210«. Prevod sa originalnog rukopisa izvršio je ruski istoričar Hilferding. (Nemački prevod njegove Istorije Srba i Bugara, deo I, p. 118).

[13]) Sam. Andreae: Disquisitio de Bogomilis.

pape, izgleda, dovoljno je potvrđeno[14]), ali ga bugarska tradicija imenuje nemarno kao Jeremiju ili Bogumi a, i sasvim je moguće da je ovo drugo ime dodato kasnije konfuzijom sa slovenskim homonimom za masaline i euchite.

Kroz sve raznolike promene bugarske istorije bogumili su, pod tim imenom sada poznati svi slovenski maniheji, imali svoje vlastite promene. Izgleda sigurno da bugarski carevi nisu želeli da u svojoj borbi protiv Vizantije otude moćnu domaću partiju, pa čujemo katkada kobna prepričavanja da su bugarski carevi naginjali ka doktrinama ovih dvaju principa[15]). Bugarska je jeres večno osvežavana na orijentalnim izvorima, pomoću novog vizantijskog širenja, i u desetom stoleću imperator Jovan Cimisk mnogo je radio na širenju gnosticizma kod S ovena odašiljanjem kolonije Jermena, i to moćnije od ma koje ranije upućene »iz Shalybianskih brda do dolina Haemus planine«. I bogumilska jeres počinje sada da se širi preko granica Bugarske među srodna srpska plemena na zapadu. Bugarska je, ranije civilizovana zbog neposrednijeg kontakta sa Vizantijom, imala tokom ovih stoleća nadmoćan uticaj na manje kulturne Srbe. Preko bugarskih misionara Srbija je primila prvo seme svoga pravoslavlja i ne može biti sumnje da je prozelitizam dejstvovao kao i na manihejskoj strani. Ovome bi trebalo dodati da je u razna doba veliki deo Srbije padao pod bugarsku vlast.

Krajem desetog stoleća, bogumili su uhvatili čvrst koren među Srbima. Prema legendi, jedna je od najvećih zasluga srpskoga kneza sv. Vladimira ta što je bio žestoki neprijatelj bogumila. Sv. Vladimir je, stvarno, priključio svojim zemljama[16]) delove Hercegovine, a prema nekim podacima, takođe, i de ove Bosne.

Skori događaji su morali znatno povećati broj maniheja u ovim i drugim srpskim zemljama. Vasilije, »ubica Bugara«, potpuno je, početkom jedanaestog stoleća, srušio drugu bugarsku carevinu. Pri kraju istog stoleća bugarske je jeretike, sada pod vizantijskom upravom, silom preobratio pravoslavni imperator. Kneginja Ana Komnen[17]) ostavila nam je opis kako je njen otac Aleksije progonio bogumile. Vizantijska kneginja bez stida navodi zamuk koju je postavio imperator glavnom apostolu sekte u to doba, nekom Vasiliju; kako je veštački zaveo jeretičkog vođu, pruživši mu nadu u preo-

[14]) Sadanji slovenski pisci potvrđuju bugarske tradicije, odnosno popa Bogumila, ali meni izgleda da ne pridaju dovoljno značaja vizantijskom dokazu. Pravo je da se napomene da je »Bogumil« moguće bugarsko ime i da tačno odgovara, kako i Jiriček primećuje, nemačkom »Gottlieb«. Značajno je da jeretici nikad ne nazivaju sebe bogumilima, već prosto hrišćanima, kao što rade i patareni i albižani na zapadu. Ortodoksni Sloveni su ih zvali bogumili, babuni, maniheji, i u Bosni, takođe, patareni, verovatno iz okrnjene forme te reči Potur.

[15]) Prema jermenskoj hronici Acogh'ig (III 20—22) i car Samuilo je prihvatio manihejsku religiju. Prema legendi o sv. Vladimiru bili su bogumili njegov sin Gabriel i žena mu.

[16]) Citirao Hilferding, op. cit.

[17]) Alexiados,lib. XV.

braćenje; kako ga je pozvao carskom stolu i u svom kabinetu izmamio tajne njegove sekte; kako je iznenada sa strane zbacio jedan ći im sa zida i otkrio pisara koji je zapisao priznanje jeresi, te posle dao znak služiteljima da ga živa okuju. I uprkos svom prostakluku značajan je opis ove sekte koji daje Ana Komnen. Princeza naziva bogumile »mešavinom maniheja i masalina«. Ona se podsmehuje njihovoj neočešljanoj kosi, njihovom niskom poreklu[18]), njihovim izduženim licima, »koja prekrivaju do nosa, a šetaju pognuti, odeveni kao kaluđeri, mrmljajući ponešto između svojih usnica«. Vasilije je bio »koštunjav čovek, sa retkom bradom, visok i mršav«. Iz prikaza date ispovesti imamo obaveštenja o veri i fantastičnoj doktrini i, što je još čudnije, ona dalje dodaje: »On je nazivao svete crkve — jao meni — svete crkve, crkvama demona!« Kad je video da ga je imperator prevario, izjavio je da će ga od smrti spasiti »anđeli i demoni!«. Ana Komnen bi vole a da kaže nešto više o ovoj prokletoj jeresi i dodaje: »Ali me pristojnost suzdržava da to radim, kako prelepa Safo negde kaže, jer iako sam istoričar, ja sam, takođe i žena i najuglednija radost i prvi izdanak Aleksijev«. Ta »najuglednija radost« ipak ne oseća potrebu da zastane u opisivanju žrtve sagorele na lomači, koju je njen otac načinio od svih bogumila koje je mogao uhvatiti, i još je naročito zaneta mučeništvom Vasilija. Ova savršeno osetljiva princeza pilji u pripreme na trkalištu, u vatru koja pucketa, u bedom skrušene mučenike, u žrtve kada dolaze b iže žarištu i, najposle, kada, uz drhtaj udova, skreću dalje svoje oči. Čovek se pita zapanjen da li je ikada i jedna religija u svetu proizvela takve grozote u ljudskome rodu kao hrišćanstvo koje naziva sebe ortodoksnim!

Sigurno se može verovati da su ova progonstva prisilila, bogumile da sve više i više traže skloništa u srpskim predelima i izvan pravoslavnog dvljaštva Vizantije. Tako je bilo još više raz oga koji su skrenuli tok jeresi iz onog dela Srbije koji je posle toga postao jezgrom carevine Nemanjića. Srpski kneževi koji su vladali teritorijom koja sada obuhvaća Staru Srbiju i Crnu Goru bili su verni sinovi pravoslavne crkve i upravili su krajnje napore da održe van zaraze manihcizma slobodno svetište sv. Vladimira i nacionalni patrijarhat Diok eje. Tako su razni i kombinovani uzroci upravili tok novog pokreta ka srpskim plemenima zapadne Ilirije. I u dvanaestom stoleću, koje je neposredno prethodilo izbijanju gnostičkog puritanizma u zapadnoj Evropi, Bosna je postala izvor onog što možemo nazvati velikom slovenskom jeresi.

Zahvaljujući publikaciji mnogih jugoslovenskih arhiva, u mogućnosti smo da dođemo do bogumilskog učenja iz dva izvora: domaćeg i vizantijskog. Nadam se da ću pokazati da su i grčki i bugarski izveštaji o ovoj sekti, koja igra sada tako značajnu ulogu u bosanskoj istoriji, do velikog stepena u harmoniji. Najbolji postojeći opis bogumilskih jeretika nalazi se u radovima bugarskog pisca, nekog prezbitera Cosmasa, koji je živeo krajem dvanaestog stoleća,

[18]) Iako ona posle dozvoljava da je jeres zaraziła i visoke porodice.

baš u periodu kada je jeres utvrđivala svoj koren među Srbima i Bosancima. On je (na svom maternjem jeziku) napisao svoja dva najvažnija rada protiv bogumila, koje smatra »gorim i užasnijim nego što su demoni«.[19])

Jedna od fundamentalnih bogumilskih doktrina bila je, kako je već navedeno, verovanje u dva principa: boga i đavola. »Ja čujem«, kaže zaslužni prezbiter Cosmas, »da mnogi naši ortodoksni vernici pitaju: Zašto bog dozvoljava đavolu da gospodari nad čovekom? Zaista, ovo je prvo pitanje koje priprema slabog u veri za prihvatanje manihejske jeresi.« Bogumili opravdavaju svoj stav pretpostavkom dvaju oprečnih i samobitnih principa: boga i đavola. »Sve«, kaže Cosmas, »egzistira, prema bogumilima, po volji đavola. Nebo, sunce, zemlja, ljudi, crkve, krstovi i sve drugo što je božje oni daju đavolu.« Ovako je zlo u svetu nakupljeno za stvaranje dela satanina i, konzekventno tome, bogumili gledaju na Prvu knjigu Mojsijevu i na druga njegova pisanja kao da su inspirisana ovim zlim bogom ili, kako ga oni zovu, Satanom. Ali, iza ovoga vidljivoga sveta, od kojeg oni mogu videti samo tamnu, tužnu stranu, postoji tamo, prema bogumilima, drugi, novid jivi, nebeski i savršeni svet, delo duha, dobrote i svetla, lično savršeno trojstvo, iz kojeg ne potiče ništa nepotpuno ili privremeno.

Cosmas, ipak, razlikuje dve grane bogumilskih jeretika.

U ranijoj sekti dualizam preovlađuje u svojoj krajnje beskompromisnoj formi[20]). U kasnijem izdanku bogumila duh dobra je imao dva sina i stariji se, Satana, pobunio i stvorio stvar. I, da bi oslobodio ovako stvoren svet ispod vladavine princa zla, bog Otac je poslao dole svoga mladeg sina Hrista da pripremi ljude za borbu protiv vladara ovoga sveta[21]) Obe sekte su se ipak složile u prihvaćanju fantastične teorije o ovaploćenju. Antagonizam između duha i stvari bio je tako velik da je popustilo dvojno jedinstvo. Telo Hristovo je bilo priviđenje, ostavljeno u oblacima prilikom njegovog vaznesenja, i sveta Deva bila je anđeo, a ne majka božja.

Cosmas uopšte poriče njihovo verovanje u neku od knjiga Staroga testamenta ili u Jevanđelja, ali se ovo ne slaže sa iscrpnim izveštajem koji je ostavio Euthymius Zygabenus. On je imao, prema naređenju imperatora, da izdvoji nauku svoje sekte od bogumilskog jeretičkog vođe Vasilija, a svakako da je ovaj jedan od najboljih

[19]) Jedan je Slovo o jeretiku, protiv jeretika; drugi Slovo o crkvenom činu, o crkvenoj upravi. Radovi Cosmasovi jesu jedini spomenici bugarske literature iz epohe cara Samuila. Navode o bogumilima naveo je Hilferding.

[20]) Hilferding, op. cit. 1, identifikuje ovu prvobitnu bogumilsku sektu su podelom poznatom kao »crkva Dregovišća«, a docniju kao »Crkvu bugarsku«. Ovo su dve crkve od onih trinaest »Cathari« crkava, koje je računao Italijan Reinero Sacconi, renegatski član sekte u trinaestom stoleću; ove dve podele se vide i u zap. jerosimas.

[21]) Cosmasove izjave o postojanju ovih dualističkih učenja kod bogumila potvrdio je »Sinod cara Borisa«. To su ranije napomenuli Euthymius Zygabenus — »Panoplia« i, s obzirom na bogumile u Bosni, Raphael Volaterae — »Geographia«, a i skorašnja istraživanja Račkog.

autoriteta. Dalje, ovo je opovrgnuto celim držanjem bogumila, koje je, kako sam Cosmas pokazuje, zasnovano na tako pisanoj interpretaciji Jevanđelja. Euthymius navodi[22]) da su bogumili prihvatili sedam svetih knjiga i numeriše ih ovako: 1. Psalmi, 2. Šesnaest proroka; 3., 4., 5. i 6. Jevanđelja; 7. Radnje apostola, Poslanice i Otkrovenja. A za Novi testamenat toliko su bili zainteresovani da su se pridržavali verzije ortodoksnog slovenskog apostola, u kojoj nisu izmenili ni jednu reč[23]).

Opet su kontradiktorni i opisi koji se odnose na krštenje. Harmenopulos kaže da su bogumili izvoditi obred, ali da mu nisu pridavali neku naročitu važnost[24]). Naprotiv, najskorija ispitivanja bogumilskih obreda u Bosni pokazuju da kod njih, striktno govoreći, obred nije nikad postojao, iako se primećuje nešto slično tome. Samo je odraslima mogao biti dozvoljen pristup u zajednicu vernih. I to tek pošto su prvo sebe pripremili za dozvolu molitvom i postom, a misterija posvećivanja nije izvođena vodom, jer sama voda ne odgovara satanskom carstvu stvari, već naslanjanjem na Jevanđelje sv. Jovana. Tako je Cosmas tehnički u pravu kada kaže da bogumili potpuno odbijaju krštenje iako je verovatno da ih je samo opadao kada je dodao kao razlog »da se oni plaše da krštavaju decu; i ako slučajno vide malu decu, oni se okrenu od njih kao od lešine, pljunu i nazivaju ih decom mamona, kao da su još pod vlašću nečistog stvaralačkog duha«. U svakom slučaju, ovo je sramna kleveta, bar što se tiče Bosne. Bosanski bogumili toliko su bili daleko od gonjenja dece da je upućivanje mladih smatrano kao značajni i sveti rad sekte.

Bogumili su uporni oponenti rasprostranjenog obožavanja svete Marije. »Ne ukazuju oni poštovanje naspram majke božje«.[25]) Prezbiter kaže: »A što se tiče krsta, oni navode: 'Kakva je potreba da se klanjamo onom što ponižava boga?' I, dalje, pitaju: 'Ako neki čovek ubije kraljeva sina komadom drveta, kako taj komad drveta može biti drag kralju?'«[26]). Oni smatraju idolopoklonstvom klanjanje ispred ikona svetaca. Dalje, oni grde crkvene ceremonije i sva crkvena dostojanstva i nazivaju ortodoksne sveštenike slepim farisejima i laju na njih kao psi na konje[27]). »Što se tiče pričešća«, nastavlja bugarski šampion pravoslavlja, »oni tvrde da se ne održava u saglasnosti sa božjim zapovestima, i da to nije telo božje, već običan hleb[28]«).

---

[22]) Euthymius Zygabenus: Panoplia.

[23]) Značajno je da jedina bogumilska verzija Jevanđelja, koja je očuvana, jedan bosanski zakonik napisan 1404, uprkos svom kasnom datumu sadrži najprimitivnije oblike govora. To dokazuje brigu sa kojom su bogumili kopirali iz svojih starih rukopisa. Videti Daničićev prikaz bosanskog Chval Codex u Starinama Jugoslovenske akademije: III 1—146. Naveo Jiriček, op. cit. p. 177.

[24]) TE ELOUV.

[25]) Cosmas, a potvrdili su to »Sinodic« i Harmenopulos.

[26]) Za ovu odvratnost naspram krsta takođe videti Euthymiusovu »Panoplia«, kao i navode Ane Komnen i Harmenopulosa.

[27]) Cosmas. Njihovu odvratnost naspram slika, crkava i hijerarhije potvrdili su Euthymius i Ana Komnen.

[28])Takođe, videti navode Ane Komnen i Euthymiusa.

Njihovo verovanje u grešnost stvari bilo je rašireno, a to je uveliko bi o uvek i verovanje asketizma. Ako se može verovati uporednom svedočanstvu njihovih neprijatelja, oni su tvrdili ponekad žalosne pretcranosti. »Oni se pokazuju«, kaže Cosmas, »strogim asketima, jer nazivaju đavola stvaraocem svih stvari i izjavljuju da je njegova zapovest to što se ljudi žene, što jedu meso i piju vino«. I sve što postoji okolo nas njihovo je pravoverstvo potpuno odbilo. Oni se uzdižu do božanskog života toliko da nazivaju oženjene ljude i one koji žive savremenim životom »decom mamona«. Opisi Ane Komnen i kaluđera Cosmasa pokazuju nam poznati puritanski tip koji se pojavljivao u svim vremenima. Oni su povijali g ave i stenjali namrštena lica, baš u pravom puritanskom stilu. »Vi ćete videti jeretike«, navodi Cosmas, »tihe, mirne kao jagnjad, povučene, izbledele licemernim postom; ne govore mnogo, ne smeju se glasno, puštaju da obrastu bradom i na svoju ličnost ne računaju«.

Ovi opisi njihovih neprijatelja moraju se, svakako, uzeti sa rezervom, jer se, kao po pravilu, odnose samo na neznatnu manjinu ove sekte. Bogumili su, kao i većina asketskih sekta, razdeljeni na dve kaste, a to su: prosti vernici — »credentes« — i kao na zapadu, i oni obrazuju većinu i »perfektni« i i oni koji su dugim tokom asketizma uspešno smirili svoju put. U trinaestom stoleću, najsjajnijem periodu njihove istorije, usred miliona ovih sektaša računalo se na manje od 4.000 »perfektnih[28]«). U Bosni su se ovi »perfektni» nazivali krstjani, dobri Bošnjaci, skrušenici hrišćani, to jest »dobri Bosanci« ili »odabrani«. Sve su to termini koji su se u različitoj formi pojavljivali i u Italiji i Languedocu. »Perfektni« su, kao i kaluđeri, oblačili duge crne mantije. Oni su osudili sebe na večni ce ibat, odrekli se zavetom vina i nisu jeli ništa sem zelen, ribu i zejtin. Odrekli su se »pompe i taština ovoga iskvarenog sveta« i posvetili se dobrim delima. Žene su učile decu (ova pobožna manjina je obuhvatala oba pola) i njegovale bolesne, dok su ljudi radili kao duhovni vođe svoje slabije braće, ili su propovedali Jevanđelje kod nevernika.

Tu je baš i ležao razlog što ogromna većina bogumilskog stada nije nikad mogla postići ovaj visoki standard. Nema sumnje da je prosti vernik prihvatio doktrinu kojom su ga njegovi duhovni vođe kratko i brižljivo nadahnuli, naime da je njegova duša bi a anđeo koji je pao dole sa visina i okovao se u tamnici svoga tela, te da se jedino stalnim telesnim ispaštanjem nebeski rob ipak može nadati slobodi. Ali, prirodni i društveni zakoni večno potiskuju religijsku ekstravagantnost putem logičkih zaključaka, i prosti »vernik« je bio sklon da se upravlja prema sređenijem standardu čovečanstva. Kao i u Provansi i Italiji, tako i u Bosni, on se os obodio zabrane protiv upotrebe vina. Iako su »perfektni« odbili da nose oružje i propovedali protiv vražijega rata, ipak mase jeretika, slovenske kao i romanske, pokazale su, kad je bilo potrebno, da mogu ukrstiti mačeve

[28]) Rački (u pomenutom Jiričekovom delu).

sa najortodoksnijim. Iako je ženidba bila suprotna njihovim verovanjima, bogumili su ipak uzimali žene, a čovek je u Bosni uzimao ženu jedino pod pogodbom da ona bude dobra i verna i rezervisao je pravo da je otpusti ako bi smatrao da je njeno držanje nezadovoljavajuće. Ovakva široka sloboda pružala je zgodu ortodoksnom neprijatelju i ovaj nije bio spor da je iskoristi[30]). Iako nisu po svom načinu života daleko od ekstremnog asketizma »perfektnih«, obični bogumi i su se isticali nad svojim neprijateljima svojom nadmoćnijom radinošću i štednjom i podsmehivali su se svetačkoj lenosti ortodoksnih profesora, odbijajući da napuste svoj rad u danima post» Bogumili su na prosjake gledali sa prezrenjem[31]).

»Perfektni« su se gadili lenosti manastirskog života, a »jeretički vođa« Vasilije je dao dobar primer zaradujući svoje izdržavanje kao doktor. Prosti vernik je posvećivao deo zarađenih dobara potpori bolesne i siromašne braće, a, potpomagao je takođe i propovednike Jevanđelja kod nevernika, ali ni njegova radinost ni njegova dobra dela nisu mogla da zadovolje njegovu savest. Uzvišeniji život »perfektnog« bio mu je večiti prekor. Njegova je duša, izgleda, bila zgužvana zarazom senzualne egzistencije, tako da mu čak ni njegova teologija nije dozvoljavala čišćenje otelovljenog i poživinčenog duha. Stojeći na pragu drugoga sveta, prisiljen da bira između neba i pakla, prosti »vernik« je smatrao da je bitno za njegovo spasenje da mu se dozvoli pristup u redove »perfektnih« na samrtničkom ceremonijalu posvećivanja, a to se ponavlja kao la Convenenza među zapadnim patarenima u Italiji i Provansi.

Uprkos mržnji naspram ortodoksnih sveštenika i hramova bogumili su ima i sveštenike i čak vlastite male hramove. U ranijim, do nas stiglim izveštajima nalazimo na čelu sekte starešinu ili učitelja opkoljenog sa dvanaest apostola, što odgovara Hristu i njegovim apostolima. Ovo su gotovo legendarni opisi bogumilskog »popa«, kojeg okružavaju takvi učenici. I Vasilije, jeretički vođa, imao ih je dvanaest. Ali bogumili su se širi i i izvan granica Bugarske i svaka je pokrajina, ako možemo tako da definišemo, dodata posedu vernih zahtevala novog starešinu ili vladiku. Na čelu bogumilskog stada u Bosni stajao je »djed« ili starešina, što odgovara episkopu ili senioru albižanskom, i pod njim su apostoli, strojnici(zapadni magistri), kojih ima dva stepena, gosti i starci, koji se ponovo javljaju kao filii i diaconi u Italiji. Ali tamo nije bilo hijerarhije, a pogotovo ničeg što bi odgovaralo rimskoj crkvi. »Crkveni službenici bili su prosto predstavnici verskoga skupa i birani su glasanjem«[32]). Svaki iz ranga »perfektnih«, bio čovek ili žena, imao je pravo propovedanja.

---

[30]) Tako 1376. papa Grgur XI piše: »Cum Bosnenses uxores accipiant cum condicione, si eris bona, et intetione dimittendi, quando do sibi videbitur«. (Spisi Jugoslovenske akademije, naveo Jiriček, pom. delo, str. 183).

[31]) Cosmas ponovo kleveta kada kaže da bogumili prose od vrata do vrata.

[32]) Jiriček: pom. delo, str. 180.

U nekim krajevima bogumili nisu imali priznata mesta za obožavanje, te su vršili molitve u svojim vlastitim kolibicama, ili na nekoj usamljenoj pustari ispod otvorenog nebeskog svoda, i još postoji mnogo dokaza, vizantijskih i slovenskih, da su oni često imali sastanke u svojim vlastitim kućicama. Epiphanius kaže da su njihove crkve bile kao izvrnute lađe, a da su samo pojedine bile više crkvenog oblika. Izgleda, i u Bosni su, kao i u Languedocu, njihove crkvice bile proste kolibice bez tornja i zvona, koja su nazivali demonskim trubama. Crkve su bile bez ukrasa, bez ikona, bez oltara i pevnice. U crkvi se nalazio samo prost sto, prekriven čistim belim platnom, i na njemu je ležao primerak Jevanđelja[33]). Bogumili su se ovde skupljali i pod svetlom buktinje pevali svoje himne, koje je grčki pisac nazvao »euphemie«. Njihova je služba uglavnom, sadržavala molitvu, koja je, saglasno s njihovom verom, bila jedino sredstvo otpora protiv unutrašnjeg demona, a za postizanje spasenja. Upotrebljavali su jedino molitvu gospodnju i ponavljali su je u kućama iza zatvorenih vrata, i to pet puta svakog dana i svake noći[34]).

Takve su neke glavne pojave bogumilske jeresi, koje su došle do nas velikim delom iz zapisa njihovih najgorih protivnika. Neće se niko čuditi što su se ove doktrine tako raširile kod ovih slovenskih plemena, koja su delovala kao misionari prve reformacije u zapadnoj Evropi. Teško se može smatrati fantastičnim otkrivanje izvesne i značajne sličnosti između verovanja i držanja bogumila i primitivnih institucija neznabožačke slovenske religije. Već je pomenuto da je manihejsko misionarstvo započelo među Bugarima još kada su bili u velikom stepenu pagani. Ista je stvar i sa širenjem bogumilske jeresi kod Srba, gde se neznaboštvo delimično održavalo sve do trinaestog stoleća[35]). Značajna se jednakost ogleda u jezicima, verovanjima i institucijama svih slovenskih naroda. I iz analogije prema baltičkim Slovenima mog i bismo skoro tvrditi da su Bugari i Srbi, takođe, delili svoja obožavanja između svoga crnoga boga ili zloga duha i beloga boga ili dobroga duha, otkud sleduje da su manihejski misionari našli dualističku teologiju, koja pretežno počiva na temelju njihove doktrine. Ova je već egzistirala kod naroda koje su že.eli

[33]) Jiriček: pom. delo, str. 181.

[34]) Tako Cosmas navodi: »Petī put su ipak imali otvorena vrata«. Euthymius, takođe, pruža svedočanstvo o molitvi gospodnjoj, njihovoj jedinoj formi. Tokom dana molili su pet puta, a tokom noći sedam puta. Dalje, Euthymius kaže (videti i kod Epiphaniusa) da su se, takođe, molili i demonima da odvrate zlo i da je Vasilije, njihov poglavar, izjavio da je u njihovom Jevanđelju bio tekst: »Obožavaj demone, ne zato što oni mogu da učine dobro, već da ti ne naškode«. O ovom pitanju obožavanja đavola Cosmas nije ništa rekao.

[35]) Ovo je ilustrovano misionarskim radom sv. Save u tom stoleću. Na kraju devetog stoleća Narentini, živeći u neposrednom susedstvu Splita i Dubrovnika, dvaju žarišta romanskog hrišćanstva, još nisu bili prevedeni i njihova je oblast, prema Konstantinu Porfirogenitu, bila poznata kao neznabožačka. U unutrašnjim oblastima morao je ovaj slučaj biti mnogo češći, a naročito u Bosni.

da preobrate[36]). Pravoslavni misionari već su morali zabrinuto otkriti da je slovenski duh bio potčinjen predrasudi isto tako kao što je posedovao i zdrav razum u pobuni protiv njihovih čudnih dogmi, naime da je svemoćni duh dobra mogao stvoriti i tolerisati duh zla. Naš prezviter Cosmas uočava da se ova teškoća pojavila čak i kod »ortodoksnih« Bugara i, zacelo izgubljen u indignaciji na ovim profanim ispitivanjima odnosa đavolskog porekla, on zaboravlja da odgovori na njih.

Jedna isto tako značajna paralela pojavila se između običaja i crkvene vlasti i, ako je takav izraz dozvoljen, između bogumila i primitivnih slovenskih institucija. Njihovi prezbiteri odgovaraju slovenskom starešini i starešinama primitivne porodične zajednice. Ovi su jeretici otkrili komunističke doktrine u Novom testamentu i one se dobro podudaraju sa jednakošću i bratstvom slovenskog domaćeg života. Bogumili su, prvenstveno, bili poravnatelji i njihova je evangelistička religija bila izmešana, kao kod puritanaca zapadne Evrope, sa političkom pobunom. U bogumilskoj opoziciji naspram vlasti u Bugarskoj vidi se trag saveza između jeretika i pobornika slovenske demokracije protiv uzurpacija bugarske dinastije i plemstva. »Oni se tuže«, kaže Cosmas, na upravnike i boljare i smatraju zločinom obavljati službu za cara. Čak, šta više, oni kažu svakom slugi da ne bi trebalo da služi svoga gospodara«. Bogumili su, ne sme se zaboraviti, postali politička moć u Bosni, i to još u doba kada su se »starešine« i župani, predstavnici slovenskih doseljenika i njihovih slobodnih institucija, klanjali već ispred banova i novog polufeudalnog plemstva.

Na početku dvanaestog stoleća bogumilska jeres je pustila, tako, čvrsto koren u Bosni, i to je izazvalo verne sinove crkve u Madžarskoj i Dalmaciji na oružanu opoziciju, tako da je već 1138. Bela II nagovoren da preduzme napad na »patarene« u oblasti između Cetine i Neretve[37]). To se, ipak, nije desilo sve do kraja ovog stoleća, kada je razvoj jeresi u drugim delovima skrenuo ozbiljnu pažnju pape na izvor »bugarske jeresi«, nesumnjivo na njegovu ondašnju ilirsku provinciju. Bosna je već dugo nominalno pripadala rimskoj crkvi, koja je polagala zahtev za zapadni Illyricum kao nasiede Zapadne Imperije. Ortodoksno hrišćanstvo Bosne i drugih srpskih zemalja posedovalo je jak nacionalni karakter, koji nije poticao iz rimskih iz-

[36]) Nalazim da se ovo objašnjenje naglog napredovanja manihejske jeresi među Slovenima jedino i potpuno nezavisno nametalo Jiriček u njegovoj skorašnjoj istoriji. On kaže (Geschichte der Bulgaren, str. 175.): »Es war für Bogomil keine shavere Aufgabe, das unlängst erst dem Heidenthume entrückte Volk für eine Glaubenslehre zu gewinnen, welche, gleich dem alten slawischen Mythus von den Bosi und Besi, lehrt dass es zweierlei hohere Wesen gebe, nämlich einen guten und einen bösen Gott«. Ipak, Jiriček zaboravlja da su jermenski misionari bili na radu u Bugarskoj znatno pre, čak pre poznatih bogumilskih dana. Ako se setimo da je već u doba prve pojave manihejzma među Bugarima veliki deo toga naroda bio još paganski, tad ova shvatanja postaju još ubedljivija.

[37]) Videti Schimek: Pol. Gesch. des Konigreichs Bosnien u. Rama, st. 36.

vora, već iz misionarskih napora slovenskih apostola Ćirila i Metodija[38]). A i, iako je bosanska crkva upotrebljavala domaću liturgiju i zazirala od latinskog jezika, ipak je priznavala neku pokornost Rimu, a bosanske vladike su priznavale arhibiskupa splitskog[39]) kao svoga mitropolitu. Kulin se još godine 1180. smatrao vernim sinom crkve. Ali, Kulin se nekoliko godina kasnije izopačio i pao u jeres i skupa sa svojom ženom[40]) i sestrom, udovicom grofa Chelma, s ušao je patarene, kako su rimski duhovnici počeli da nazivaju bogumile, koji su sada proširili svoju jeres na Italiju i zapad. Pomoću madžarskog kralja papa je ispoljio svoj pritisak na Kulina i imao je zadovoljstvo da ga vidi gde se u Rimu lično odriče jeresi[41]). Ali, nekoliko godina kasnije, 1199. knez ortodoksne Zete, što možemo prevesti kao Crne Gore, obaveštava papu pismom da je Ku in ponovo pao u svoje greške i da je deset hiljada njegovih podanika već zaraženo ovom jeresi[42]). Malo kasnije čuli smo da je Danilo, bosanski vladika, lično prišao patarenima i posle, uskoro, srušio ortodoksnu-rimsku katedralu i episkopski dvor u Kreševu. Od ovog vremena počinje kobni interegnum u rimskom episkopatu Bosne.

Uzalud je papa apelovao na madžarskog kralja da kazni jereti-čkog vazala. Ku in je sada bio toliko jak da se čak nije plašio ni madžarskoga oružja; i u samom periodu kada su D'e Monfortove horde pustošile Provansu bosanska banovina pružila je azil pristalicama bugarske jeresi progonjenim kroz Evropu. Ovo je uzgredno mesto da se pokaže kako su naročito prvi protestanti zapadne Evrope Bugari, — kako su ih zvali savremeni ortodoksni pisci — bili duhovna deca slovenskih bogumila. Istorija patarena i albižana u Italiji i Provansi, »Ketzera«[43]) jeretika donje Rajne, koji su se probili čak do naših oba a — naravno da leži van područja ovoga eseja. Sa nešto brige sve je skoro sabrano ovde, reč po reč, iz vizantijskih, bugarskih i bosanskih izvora i, uzimajući u obzir dogme istočnijih jeretika, mogli bismo sve uporediti sa citatima iz latinskih hronika[44])

---

[38]) Ovo je Hilferdingov zaključak.

[39]) Salona ili Spalato. Dubrovnik je, takođe, u Kulinovo doba postavio zahtev da bude mitropolitska crkva Bosne.

[40]) Kulin je oženio sestru Stevana Nemanje i njegova bogumilska mišljenja bila su poznata pre ženidbe. Videti Schimekovo pom. delo, strana 48.

[41]) Ovo doznajemo iz jednog pisma apostolskog legata Aleksandra III, onda u Dalmaciji, upućenoj »Nobili et potenti viri Culin Bano Bosniae«. Legat piše da je u vrlo dobrom odnosu sa pontifikom; da bi on voleo za sebe par robova i par kunićnih koža; i ako imate ma šta da naznačite pontifiku, mi ćemo blagonaklono saslušati«).

[42]) Farlati: Episcopi Bosnenses Illyricum Sacrum, t. IV, str. 45.

[43]) Nemačka reč »Ketzer« izvedena je od »Cathari«, drugog imena za ovu sektu.

[44]) Za primer doktrinarnog identiteta bogumilskih i albižanskih verovanja neka mi se dozvoli da se pozovem i na nekoliko glavnih pojava jeresi oko Tuluze, koje su iznenadile rimokatoličke inkvizitore 1178. Kaže se da su jeretici objavili da postoje dva principa: jedan je dobri duh, koji je stvorio samo nevidljive stvari i samo one koje nisu bile podesne za izmenu i kvarenje; drugi je duh zla, koji je stvorio nebo, zemlju, čoveka i sve vidljive stvari. Pričesni hleb i vino nisu bili pretvoreni u telo i krv Hristovu. Oni odbijaju sveštenike,

koje dodiruju i one dogme koje su poremetile harmoniju zapadnog hrišćanstva. Dok smo opisivali bogumilsko verovanje i ritual u Bosni i Bugarskoj, mi smo dovoljno aludirali, ponegde, na upadljive sličnosti u detaljima crkvene s užbe i obreda koji pokazuju da su zapadni sektaši prigrlili svoj originalni bugarski model, i to do najsitnijih karakteristika. Kao što smo videli, same doktrinalne razlike, koje su više mučile zapadne jeretičke izdanke, imale su svoje korene u bugarskoj, a možda i u jermenskoj zemlji[45]). Bugarske starešine zaseda e su u provansalskim sinodima i provansalski biskupi konsultovali su se sa bosanskim dedovima (Bosnian Djeds) u pitanjima vere. Za ortodoksne Slovene ili Vizantince bogumili su bili samo u Languedocu, a rimokatolička hijerarhija je nazivala bosanske jeretike po predgrađu Milana[46]). »Vernici ravnica u Lombardiji i južnoj Francuskoj«, navodim reči sadanjeg češkog istoričara Bugarske, »održavali su redovnu vezu sa svojim jednovernicima u carevini Vizantiji, Bosni, Bugarskoj, još mnogo pre nego što su turski zavojevači osvojili Carigrad, te se moćna i tajna izmena misli održavala između Istoka i Zapada[47]).

---

kaluđere, vladike i sveštenstvo uopšte. Na crkve su gledali sa gnušanjem. Jedino pravo krštenje bilo je polaganje ruku, i to na odrasle. Što se ženidbe tiče: »virum cum uxore nonposse salvari si alter alteri debitum reddat«. Prosjaci ne zaslužuju milostinju. Domaći jezik upotrebljavali su u svojim molitvama: toliko su bili ravnodušni naspram latinskog »da nisu mogli izgovoriti ni nekoliko reči«. Kardinal sv. Chrysogonus kaže: »Bilo je potrebno da se popusti njihovom neznanju i da se svete crkvene tajne, iako je to bilo i suviše apsurdno, govore vulgarnim jezikom«. Njihovi propovednici imali su svoj stil u figurativnom jeziku, zajedničkom bogumilima kao »anđelima svetla«. Opat Clairvaux navodi da je jedan od njih, nesumnjivo u istom figurativnom značenju, nazvao sebe Jovanom Krstiteljem. Ovaj čovek, njihov glavni poglavar, bio je srednjeg doba i predsedavao je na noćnim sastancima sektaša i nosio je maniju ili odeždu. Videti: Roger of Hovedens Chronicle (Izdanje prof. Stob u Rolls Series, vol. 11. str. 153.

[45]) Od ove grane originalne bugarske crkve onu Dragoviča, su njenim nekompromisnim dualizmom, prihvatile su na zapadu crkve Tuluze i Albanoa na Jezeru Garde. Druge zapadne crkve prihvatile su modifikovani menoteizam, poznat kao »bugarska crkva« par excellence. Ovo je bilo u 13. v. U ranijem periodu ipak je apsolutni dualizam Dragoviča-crkve trijumfovao na jeretičkom koncilu St. Felixa de Caraman, blizu Tuluze. Videti Jiričekovo pom. delo, str. 213

[46]) Patareni su ime kojim su bogumile bosanskih i drugih slovenskih zemalja uvek nazivali rimski pisci, a izvedeno je od »Pataria«, predgrađa Milana, gde je jeres najpre podigla svoju glavu u Italiji.

[47]) Jiriček, pom. delo: Jermenski ulicaj na Bugarsku i Bosnu i bogumilski na zapad povezani su sa širenjem interesantne jeretičke literature koja je stigla iz orijentalnih izvora: fantastični apokrifni spisi, falsifikovana jevanđelja i radovi orijentalne magije, raširena preko još pokvarenijih pristalica sekte, ušli su u srednjovekovnu mitologiju zapada i ostavili tragove na zapadnom folkloru i folkloru Rusa, Bugara i Srba. Jiriček citira, između drugih takvih radova, omiljenu bugarsku legendu, koja sadrži viziju strašnoga suda, u nju je Nazarius, patarenski biskup gornje Italije, preneo iz Bugarske i preveo na latinski. Drugi takav rad jeste opis lutanja majke božje u paklu. Možda je najinteresantniji od svih onaj opis koji po svom poreklu izgleda čisto slovenski i koji slika primitivni slovenski običaj »pobratimstva«, naime, kako je Probus, sirmianski imperator, načinio Hrista svojim pobratimom.

Tokom Kulinove v'adavine ovaj je veliki puritanski pokret stekao svoje najšire dimenzije, a od jednog njegovog savremenika, Italijana Reniero Sacconia, koji je od jeretika postao inkvizitor, dobili smo zadovoljavajuće podatke o organizaciji ove rane protestantske crkve i o solidarnosti raznih njenih članova: Slovena, Grka, Romana i Tevtonaca. Gathari crkva, kako je on naziva, brojala je onda trinaest episkopija, a među njima ona bosanska ili »slavonska« nije bila poslednja po važnosti. Bogumilski misionari u Kulinovo doba uspeli su u širenju svojih jermenskih doktrina od Filipopolisa do Bordoa i formirali su, ako tako možemo reći, svoje centralno kraljevstvo — inoversko kraljevstvo — obuhvatajući neprekidnu zonu kroz centar ortodoksne Evrope, od Crnog mora do Atlantika. Čak, štaviše, brod vernih kretao se ka severu i zapadu, i na slobodnim grudima Rajne dostigao i prešao Engleski kanal i našom velikom rekom prodro do sedišta eng eske nauke. I u isto doba kada je protestantsko hrišćanstvo gledalo na bogumilskog bana kao na svog glavnog protektora njegov anžujski savremenik, Henri II već žigosao paulicijane u Oksfordu[48]).

Naglo je i zapanjujuće bilo širenje ovih orijentalnih doktrina u latinskom hrišćanstvu, i tamo se, izgleda, nisu pojavljivale teškoće,

---

[48]) Radulphi de Coggeshale: Chronicon Anglicanum (u Rolls Series, p. 121). Ime »Publicani«, kojim eselski hroničar aludira na njih, jeste opšte ime za bogumile na zapadu i, naravno, iskvareno je od pauliciani ili, možda, iz slovenske forme te reči. Jeretici su se, izgleda, raširili u Englesku iz Flandera, gde su bili pod velikim pritiskom svoga grofa. Iz ovih fragmentarnih detalja, koje nam je Ralph dao, izgleda da su oni očuvali svoju bogumilsku veru u potpuno čistoj formi. Oni su verovali u dva principa i u grešnost stvari, odbili su pokajanje, molitve za mrtve, priznavanje svetaca, krštenje maloletnih, a nisu priznavali nikakve svete spise sem Jevandelja i kanonske poslanice. Neki su otišli toliko daleko da su ih optužili (kao što je Euthymius uradio mnogo ranije) za obožavanje satane na njihovim sastancima u podzemnim kućama. Oni su bili »prosťaci« i zbog toga se nisu podavali argumentu autoriteta. Tu se, pretpostavljam, aludira na ranije protestante zbog »vulgarnog jezika«. Pridržavali su se vegetarijanske hrane, osudivali su ženidbu. Tamo su bile, izgleda, — kako Ralph javlja o bestidnom odnosu Gervasea iz Tilburya — pobožne žene ove sekte pod zavetom večne čistote. Gervase, činovnik arhibiskupa od Remsa, slobodno je ispričao svom monaškom prijatelju priču koju je ovaj zapisao sa prijatnim zadovoljstvom. Tako, pošto nije uspeo da zavede prelepu seljanku, optužio ju je, osetivši njenu jeres, pred inkvizicijom da je i ona »publikan« i sa zadovoljstvom posmatrao njene samrtne patnje na kocu. Iako devojka, ona je umrla bez jecaja, »obično«, pa se čak ni monah nije mogao uzdržati a da ne doda: »martyrum Christi (sed dissimili causa qui) olim pro Christiana religione a paganis trucidabantur«. Tragedija je, kako kaže Ralph, neobično potresna i zaslužuje da se ovekoveči. Kako je divna ta nevinost i kolika je neiskazana podlost koja provocira podzemni humanitet, čak i kod jednog monaškog pripovedača! Posle ovakvog odnosa držanje Henriha II naspram oksfordskih »publikana« izgledaće skoro blago: samo je izdao naređenje da budu žigosani po čelu zažarenim ključem i izbačeni iz grada, te da im niko ne sme dati ni hrane ni zaklona. Vesti o »publikanima«, albižanima i drugim bogumilskim sektama, koje su uhvatile korena u Engleskoj, preko Flandersa i Guienne, nikad nisu privlačile zaslužnu pažnju engleskih istoričara. Čak urođena mržnja protiv ovih bugarskih nezvanih posetilaca dodala je jeziku još jednu reč prezrenja.

jer su s'ovenski bogumili nasledili misionarski polet od svojih jermenskih učitelja, a to ih je, kao što smo videli, navodilo da uspostave posebne fondove za pomoć evangelistima na radu među nevernicima. Oni isti impulsi koji su rasejali jermensku veru među Slovene uticali su na uspeh, tako da su se nove pristalice među Grcima i Latinima aklimatizirale u ovoj sada slovenskoj veri. Bugarska propaganda je sigurno upotrebi a postojeće kopnene i pomorske trgovačke puteve. Ovde, zaista, nije mesto da se ispituje kakvu su ulogu, individualno i kolektivno, igrali: Bugarska i Bosna; Sava, Dunav i Rajna; Po ili Adige; komercijalni tokovi Jadrana i Mediterana; Drač i Egnatian put; Vizantija i vizantijska donja Italija u prenošenju bogumilske jeresi ka Tuloni[49]), Milanu i Kelnu. Uzimajući sve u obzir, bosanski se uticaj može smatrati kao kasniji i sporedniji. Prvi talas propagande verovavtno je bio sasvim bugarski i on je išao tragom grčkih trgovaca. Bosna je pre igra a veliku ulogu kao utočište progonjenih i zaštitnik vere u danima kada je jeres bila svuda iskorenjena vatrom i mačem. Mi, ipak, imamo precizne podatke o širenju bogumilske religije do Dalmacije, putem komercijalnih veza sa unutrašnjošću Bosne[50]). Nesumnjivo je da su, baš kao i Bugari, koji su kao jugoistočni slovenski narod Balkanskog poluostrva prvo primili svoj manihejski puritanizam iz Jermenije, sa istoka, i Bosanci, balkanski Sloveni na krajnjem severozapadu[51]), igrali značajnu u ogu u prvom njegovom transportovanju ka zapadnoj Evropi.

Iz pera kaluđera St. Albansa i pisma biskupa iz Portoa stekli smo najubedljiviji dokaz da je u srećnim danima bana Kulina, i u periodu neposredno posle njega, Bosna uticala i na upravljanje velikim protestantskim pokretom u zapadnoj Evropi. Matthew Paris[52]) navodi da su albižani Provanse i Italije imali svoga papu, koji je stanovao u Bosni[53]). Ovaj je čovek proizveo vikara »in partibus Galliarum«. Vikar ovog bosanskog antipopa stanovao je u Tuluzi i dobio je nešto zemlje na mestu zvanom Parlos i albižanski jeretici požurili su svom bosanskom papi da se s njim konsultuju o raznim verskim pitanjima. Matthew Paris i Ralph Coggeshale sigurno nisu u pravu

[49]) Ovde nije mesto da se ispituje koliko su, u svim slučajevima, ostaci ranijeg gnosticizma uticali na širenje ovih doktrina u Languedocu. Šta se desilo, na primer, sa onim gnosticima koji su se krajem četvrtog stoleća smestili u Spaniji i južnoj Italiji?

(Videti: Sulpicius Severusa: Sacrae Historiae, lib. 11).

[50]) Dva zadarska trgovca, Matthew i Aristodius, preneli su paterenske doktrine iz Bosne u Split. Thomas Archidiaconus, c. 24. Navedeno u Wilkinsonovoj Dalmaciji.

[51]) Izuzetak su Hrvati, koji su teško došli pod denominaciju balkanskih Slovena.

[52]) Hist. Maj. ad annum 1223 (Rolls Series vol. 111, strana (8) i uporedite Ralph Coggeshalesov prikaz (Rolls Series, st. 195.) Jiriček (pom. delo, str. 214) prikazuje diplomu Inoćentija IV iz 1244, koja otkriva vezu između Bosne i Waldensesa i navodi Palackya i Brandla u Čas. matice moravske, I, 2.

[53]) Njegova je rezidencija određena kao »na granici Mađžara i između granica Bugarske, Hrvatske i Dalmacije«, a to sa dovoljnom tačnošću ukazuje na položaj Bosne.

preobraćajući ovog bosanskog starešinu u antipapu, a njegovog vikara u parodiju ortodoksnog vladike[54]) jer kao što smo vide i, hijerarhija ma koje vrste strana je duhu bogumilskih i albižanskih sektaša. Sasvim je moguće da je jedna vrsta nezvaničnog prvenstva u ovo doba bila data bosanskom dedi i on je, možda, tako obavljao skromne funkcije kao interpret doktrinalnih stvari što je, izgleda, preneto stoleće ranije u naslede jeretičkom vođi Vasiliju. Ovog je vikara, stvarno, prvobitno poslao ilirski »antipapa« a bižanima, i to je ubedljiv dokaz direktne misionarske veze između Bosne i Provanse, a ceo slučaj pokazuje da su u trinaestom stoleću zapadni jeretici još gledali na slovenski istok kao na izvore istinskog verovanja.

Prilikom Kulinove smrti uzaludno je madžarski kralj imenovao za bana kato ika Zibisclava, a 1216. takođe je i papa uzaludno poslao poddekana Aconciusa da prevodi jeretike. Bogumili su samo ojačali a njihova je vera pustila još čvršće korene u susednim oblastima Hrvatske, Dalmacije, Istre, Kranjske i Slavonije. Ali Rim je već u albižanskom krstaštvu iskusio hrišćansku krv i rešio je da pribegne i u Bosni istom oružju koje je uspešno upotrebio u Provansi. Arhibiskup iz Colosza bio je pri ruci da odigra ulogu opata iz Citeauxa. On je 1222. ušao na čelu madžarske vojske u Bosnu i upotrebio mač sa tako dobrim efektom da je uskoro posedovao oblasti »Bosnu, Usoru i Soli«. Zbog defekata u istinskoj veri Zibisclav je bio primoran da se odrekne svojih grešaka, te da klekne za oproštaj ispred nogu sv. Petra, a papa je bio graciozno zadovoljan da »svojim milosrdnim rukama iskreno zagrli njegovu ličnost, njegove zemlje i sva dobra koja je on tada posedovao.[55]) Ali, Zibisclavovi podanici nisu bili voljni da sleduju primeru svoga bana. Naprotiv, oni su već očvrsla srca i 1233, kada se ovaj nežni zagrljaj odigrao, bogumilski »papa« ili biskup energično je produžio da primenjuje svoj moćni autoritet u Bosni. Bilo je potrebno novo krstaštvo. Koloman, brat madžarskog kralja[56]), bio je ovom prilikom De Montfort i on je 1238. ušao sa velikom vojskom u Bosnu da istrebi jeretike. Produžio je da pustoši širom cele pokrajine i »očistio je« čak, kako nam je rečeno, i kneževstvo Chelm, koje odgovara jugozapadnom delu Hercegovine. Od ovog perioda dalje kroz stoleća istorija Bosne sadržava malo šta drugo sem serije takvih krvavih upada, ali ovde nema onih detalja koji osiguravaju, kao za jeretike Albya, sažaljenje čovečanstva. Gradovi su opustošeni, ali se ovde ne mogu naći Bezieri ili Carcassonci. Prve klice civilizacije su izgažene i ove ovde nisu rascvetale ruže Provanse. I ovde je, nesumnjivo, bilo neke vrste trubadura, ali su

[54]) Bartholomewova titula vikara rimokatoličkog antipopa bila je, kako navodi Matthew Paris, »servus servorum sancta e fidei«, a prema Ralphu iz Coggeshale »servus servorum hospitals sanctae fiedi«. Raphs piše »Poios« mesto »Porlos«.

[55]) Raynaldus: Annal. Eccles. sub anno 1233.

[56]) Knez se opisuje kao »kralj rutenski i ban slavonski«. Videti: Farlati, pom. delo u Spicilegium Observationum Historico; Geographicarum de Bosniae Regno, Lugd. Bat. 1737.

oni pevali na varvarskom slovenskom jeziku, a ne na sjajnom provansalskom, i njime su izlili »svoje spontane pesme«. Ali zvuk njihove lire zamro je tamo između planina gde se i rodio[57]).

Papa Grgur IX čestita Kolomanu na »čišćenju jeresi i obnovi svetla katoličke čistote«[58]), ali, ipak, papa brzo otkriva da su ove čestitke bile preuranjene. Tatarska invazija 1241. oslabila je Madžarsku i ojačala bosanske bogumile. I horde kana Ugadaja nisu, možda, mnogo uzbudile, pokoljem bana Zibisclava i većine njegovih najhrabrijih pristalica, njegove podanike, čiju je veru i interese ovaj napustio. I već 1246. papa Inočentije IV[59]) morao je da pokrene treći krstaški rat protiv Bosne, a vođstvo je njegovo poverio arhibiskupu od Colocza, »čoveku vičnom ratnoj veštini« isto toliko koliko je bio podesan i za arhibiskupa. On je primio papinski krst i zakačio ga iznad svoga srca, te je, uz pomoć madžarskoga kralja Bele, obavio ovaj pobožni zadatak. Mnoštvo su jeretika pobili, a mnoge bacili u zatvore. Tako su bile velike arhibiskupove zasluge da je papa preneo bosansku crkvu iz Splita u Colocz. Ali time je samo još jednom dokazao da je bio uzaludan bes vatre i mača. Jeres se smelo širila kroz Bosnu, tako da već posle prvog krstaštva, 1526. godine, obnovljeni bosanski episkopat pada po drugi put[60]). Papstvo se dalje ograničilo tek na ubeđivanje, i to sve više tokom poslednje četvrti trinaestog stoleća, kada je madžarsko sizerenstvo sve manje pritiskivalo Bosnu. Oko 1260. godine bratstvo minorita, reda sv. Franje Asiskog, otposlano je u Bosnu da pomogne dominikancima koji su se već bili smestili onde[61]). Krajem trinaestog stoleća Bosna je privremeno došla pod gospodstvo srpskog kralja Stefana Dragutina, koji je bio naklonjen rimokatoličkoj crkvi, te je dozvolio dvojici franciskanske braće da ustanove ovde 1291. inkviziciju[62]).

Već početkom četrnaestog stoleća Madžari su još jednom obnovili svoju nadmoćnost u Bosni i papa je predano zgrabio pravoverno oružje u svojoj s užbi. Ivan XXII uputio je dva pisma: jedno Karlu, madžarskome kralju, i drugo Stefanu, bosanskome banu. Pisma su skoro identična po značenju i interesantna jer pokazuju da je Bosna još bila uporište i utočište evropske jeresi, a pored toga još daju i ilustraciju posebnog karaktera ovih sekataša. Bosanskome banu datirano je pismo u Avignonu juna 1325[63]). »Našem ljubljenom sinu i plemiću Stefanu, bosanskome knezu, znajući da si verni sin crkve, stavljamo ti u dužnost da iskoreniš jeretike pod tvojom vlašću i da pružiš pomoć i saradnju Fabianu, našem inkvizitoru, jer se toliko

[57]) Istoričar latinskog hrišćanstva mogao im je posvetiti bar i jedan red i upisati borbe i stradanja ovih ranih bosanskih protestanata, kojima su se kulturni sinovi Provanse obraćali za duhovno vođstvo.

[58]) Raynaldus: Annal. Eccles. S. A. 1238.

[59]) Raynaldus, s. a. 1246. Bana Zibisclava nasledio je Ninoslav.

[60]) Farlati: Episcopi Bosnenses.

[61]) Pod staratelјstvom »bosanskog vikara« sada čitamo da su Dulmna, Greben, Bosna Civitas, Ussora, Machovia, Bulgaria, Corvinum i Rascia.

[62]) Farlati: Episcopi Bosnenses.

[63]) Waddingus: Annales Minorum (Ed. Fonsecae). Tom VII sub anno 1325.

mnoštvo jeretika sa mnogo raznih strana sabralo skupa, te jure u bosansko kraljevstvo u nadi da će posejati bezbožne zablude i da će se tamo smestiti u potpunoj sigurnosti. Ovi ljudi, zaneti prepredenim starim prijateljem i naoružani otrovom svoje laži, korumpiraju duhove katolika prikazivanjem spoljašnje prostote i lažnim usvajanjem hrišćanskog imena. Njihov govor puzi kao rak, a oni se ponizno šunjaju i tajno ubijaju jer su vukovi u ovčijoj koži, koji planski prikrivaju svoj životinjski bes i obmanjuju prosto Hristovo stado.«

Istinskim vernicima trebalo je još skrenuti pažnju protiv ovih prividno smirenih i nevinih evangelista! Njegova svetost ponavlja opis bogumila koji je već dao bugarski prezviter pre tri stoleća. »Kada ljudi«, kaže Cosmas, »vide njihovo ponizno držanje, onda misle da su ovo istinski vernici; ali, oni im se primiču i konsultuju se o njihovom duševnom zdravlju. Ali, baš kao i vukovi koji su gotovi da pojedu jagnje, i ovi pognu svoje glave, uzdišu i odgovaraju potpuno ponižení i postavljaju se kao da znadu kakav je red na nebesima«[64]). U ustima puritanskih oponenata svih doba bila je optužba protiv njihove pritvorne poniznosti. Ali, baš u klevetama i nepristojnim govorima popova i prelata vidimo tribut ukazan evangelističkoj čistoti života onih koje su ovi progonili i ponižavali.

Ponovo su »poljski ljiljani«, kako su u svom figurativnom govoru voleli da se nazivaju, izgaženi nogama. I već 1330. madžarski kralj i ban združili su se da potpomognu inkvizitora Fabiana. Mnogo je jeretika prognano iz pokrajine i uobičajene scene užasa bile su ponovljene. Ipak je godine 1337. jeres ponovo oživela u Bosni kao nikad ranije i papa je zbog toga pokrenuo susedne kneževe na drugi krstaški pohod na Bosnu, od kojeg ih je svojim govorom odvratio ban Stefan.

Redovnici su se, ponekad, spuštali dotle da čudesima ubrzavaju rad na preobraćanju. Dok je govorio skupu jeretika, jedan je, uveravaju nas, »stupio u veliku vatru i sa velikom radošću stajao u sredini plamena, dok je recitovao pedeseti psalam«. Za nas nije potrebno dalje uveravanje da su se ovakvim čudima mnogi povratili iz zablude, naročito kad se setimo da su jeretici imali alternativu: i i pokorenje ili obnavljanje eksperimenata.

Nisu tamo, rečeno nam je, nedostajala čudotvorstva u visinama, tek da se manifestuje nezadovoljstvo i samih nebesa naspram onih koji su se podrugivali katoličkoj istini. Nebeskom vatrom zapaljene su čak i planine gde je mnoštvo bogumila bilo pritisnuto pobožnom žestinom bana Stefana! »Na veče sv. Katarine 1367. ogroman nebeski plamen se pojavio na ce om zemljinom globu. U tom momentu, govori se, najužasnije bosanske planine, sa svim stenama, stokom, divljim životinjama i pticama nebeskim, natprirodnim čudom nestale

[64]) Prezbiter Cosmas. Baš isti opis očite bezazlenosti bogumilske pojavljuje se kod Euthymiusa. »Oni pozivaju one koji slušaju njihove doktrine da se drže jevanđeljske zapovesti i da budu ponizni, milostivi i da se bratski vole. Tako oni namame ljude učenjem sve samo dobrih stvari i korisnih uputa, ali ih postepeno zatruju i vuku ka večnom prokletstvu.«

su, i tako svedene na ravan. Tamo prebivaju patarenski manihejci i bog je, kažu, spalio one planine radi njihove koristi, jer je voleo njihovu veru.«[65]) Upravo, ni bogumili niti, pak, njima naklonjeni ban Stefan Tvrtko nisu bili ni najmanje zaprepašćeni ovim fenomenom. Čim su prošle dve godine posle ovog čudotvornog požara, Urban V. piše madžarskom kra ju i žali se na bosanskog bana »koji sledi odvratne stope svojih predaka, hrani i brani jeretike, koji se slivaju sa raznih strana sveta u ove krajeve kao u grešni ponor«.[66]) Bosanski banovi, čak i kada su katolici, bili su prisiljeni snagom nacionalnog zanosa da ipak imaju tolerantan odnos naspram bogumila i njihov je položaj, s obzirom na ovo, vešto uporedio Hilferding sa položajem bugarskih careva.

U teškim vremenima bosanskoga kraljevstva bogumili su povećavali svoju snagu, a naročito je značajno da su bosanski jeretici počeli da igraju u ogu pri oživljavanju protestantskog pokreta u Evropi. Nije nam poznato kakav su udeo imali slovenski jeretici iz Bosne u pripremanju duha svoje češke braće za religiozni revolt čiji su lideri i eksponenti bili Hus i Jerome u Pragu. Ali ipak znamo da su prvi intimni odnosi postojali izmedu bosanskih bogumila i husista. Četiri su bogumilska ili patarenska biskupa 1433. našla svoj put iz Bosne do koncila u Baze u[67]). Uskoro posle 1437. rimokatolički biskup Josif žali se da je Bosna puna husista i drugih jeretika. Čak, štaviše, imamo vrlo jak i indirektan dokaz da su pokretom u Bosni u ovo doba upravljali izučeni i sposobni ljudi. Papa Pije II bio je 1462. mnogo uznemiren razvitkom jeresi u Bosni i »čuvši da je bila velika potreba u ljudima iskusnim u filozofiji, svetim kanonima, teologiji«, poslao je onamo »učene ljude iz susednih provincija« i, specijalno, brata Petra de Milla, rodenog Bosanca, sa još četiri sadruga. Ova petorica su studirala na najboljim univerzitetima Cismontane i Transmontane pod najobrazovanijim doktorima. Uz to je još papa dao naredenje da se neki najveći manastiri preobrate u škole za književne studije[68]).

Ali pripremu ove polemične artilerije uskoro su prekinuli događaji čiji efekti i sada još uznemiravaju hrišćanstvo. Pošto je njegova svetost sledeće godine oplakala produženi razvoj jeresi u Bosni, čitava je pokrajina nepovratno pala u toku kratkog perioda od osam dana, pod vlast neznabošca. Neprestana krstaštva, inkvizitorski pro-

[65]) Anonym. Acutheanus (kod Ferlatija).

[66]) Waddingus: Annales Minorum, sub anno 1372. Raynaldus, Annal. Eccles sub anno 1369. Franjevačka misija se žalila papi iste godine na Tvrtku kao protektora patarena i gonitelja onog istinskog sina crkve, svoga brata Stefana Vuka. Papa 1370. piše biskupima Dubrovnika, Splita i Drača da slave patarene pod anatemu. Iz pisma pape Grgura XI iz 1372. vikaru franjevačkom u Bosni vidimo da je, zbog održavanja jeresi u Bosni, Raškoj, »Bassaratu« i susednim oblastima, franjevcima dao mnoge privilegije za podizanje crkvenih kuća u ovim oblastima. Specijalno su pomenuti »Bourich, koji pripada plemiću Nikoli Altomanoviću« u Raškoj i »Contrata de Glas« pod upravom madžarskoga kralja.

[67]) Farlati, spom. delo.

[68]) Waddingus: Annales Minorum, tom XIII, sub anno 1462.

goni, vatrom i mačem, progonstvom i tamnicom, završili su svoj rad. Najpos e, protestantsko stanovništvo Bosne odlučilo se i izvelo svoj izbor: više je želelo tursku vlast, za koju je verovalo da je tolerantnija od svirepe tiranije katoličkih kraljeva, magnata i redovnika. Nikad nije bilo jasnijeg slučaja osvete boginje Nemesis. Evropa duguje najveću zahvalnost rimokatoličkoj crkvi što su tuđa civilizacija i religija ugurane u njenu sredinu i što je Bosna do danas ostala mus.imanska.

U samom momentu kada su Turci ugrozili stvarnu egzistenciju bosanskog kraljevstva, kralj Stefan Tomaš i sveštenici, uz pomoć magnata i aristokratske partije, prognali su toliko bogumila da taj broj nikad ranije nije bio prevaziđen. Kralj Stefan je 1459. okrenuo svoje feudalno oružje protiv golorukih domaćih bogumila i proterao, kako se tvrdi, oko četrdeset hiljada, a oni su se sklonili u Hercegovinu sa svojim jednovernikom hercegom sv. Save. Druge je poslao okovane u Rim i tamo su, izgleda, »blagonaklono preobraćeni«. I što to znači! Progonstvo četrdeset hiljada ipak je malo smanjilo jačinu bogumila u Bosni. Kao što znamo iz katoličkih arhiva, jeres je godine 1462. bila toliko moćna kao nikad ranije. Pre dvanaest godina[70]) bogumili su pozvali Turke u Bosnu kao svoje spasitelje. A 1463. poziv je obnovljen i otpočelo je uspešno pregovaranje sa sultanom i kasnije, pri ikom invazije Muhameda II, katolički kralj se već našao usamljen jer ga je narod napustio. Ključeve glavne tvrđave, kraljevskoga grada Boboveа, pružio je Turcima »manihejski« guverner[71]). Druge tvrđave i gradovi ubrzo su sledili ovaj primer i tokom sedmice »sedamdeset gradova, branjenih prirodom i veštinom« prešli su u Muhamedove ruke. Iako se Bosna može smatrati ogromnom tvrđavom, ipak je odbila da pruži otpor za odbranu svojih duhovnih despota.

Možda je već dovoljno rečeno da bi se videla značajna uloga Bosne u evropskoj istoriji. Videli smo kako je na zapadu tumačen njen uzvišeni puritanizam, koji su istočniji Sloveni u Bugarskoj prvi primili od jermenskih misionara. Videli smo da je ona preuzela vođstvo u prvom religijskom revoltu protiv Rima. Takođe smo videli bosanskog religioznog učitelja gde rukuje pokretom u Provansi. Videli smo bosanske protestante kako se uspešno odupiru svim rimskim naporima koje je potpomagalo madžarsko oružje. Videli smo ih gde pružaju zaklon svojoj progonjenoj zapadnoj braći: albižanima, patarenima, valdensima. Vide i smo ih povezane sa reformacijom u Češkoj i kako nude zaklon Husovim pristalicama. Od dvanaestog stoleća do konačnog turskog osvajanja u šesnaestom stoleću, kada je već bila izvojevana bitka za religijsku slobodu u severnoj Evropi, Bosna

[69]) Videti Farlatia: Ep. Bosn; i Spicilegium itd. de Regno Bosniae.

[70]) Raynaldus: Annal. Eccles, sub. anno 1450.

[71]) Laonicus: De Rebus Turc. lib. X, Gobelinus, lib. II; i Johannes Leunclavius. Kaže se da je sultan iskoristio zarobljenog kralja da bi dobio sedamdeset gradova, ali izveštaj o izdajstvu Bobovca pokazuje da su bogumili bili stvarni uzrok brzog potčinjavanja.

predstavlja izuzetan fenomen postojeće protestantske države unutargranica svete Rimske Imperije, i to u provinciji na koju je polagala pravo rimska crkva. Bosna je bila religiozna Švajcarska srednjovekovne Evrope i njena signalna uloga, koju je dala slobodi ljudskoga intelekta uspešnim stavom protiv svemoćne vlasti, teško može biti preuveličana. Otpor savladan u vrtovima Provanse, zakopan ispod ugljenisanih tavana romanskih gradova Provanse, prigušen u tamnicama inkvizicije, bio je produžen, iz generacije u generaciju, između iskonskih bosanskih šuma i planinskih utvrđenja. Među onima koji su tražili istrebljenje bogumila nisu nedostajali crkveni ljudi, neosetljivi prema ljudskoj nevolji kao što je bio opat od Citeauxa, i krvoždne vojske kao one De Montforta. Genije srpskog naroda borio se, ipak, sa retkom istrajnošću i izdržao je do kraja. Istoriju ovih pobornika čistije religije napisali su njihovi neprijatelji i ignorisali su je oni koji najviše duguju njihovom heroizmu. Do nas nije došla istorija mučeništva bosanskih bogumila. Mi nemamo Husa i Tyndalea da izazovu našu samilost. Njihovu slavu zamračila je »zavidna tišina«:

»Illachrymabiles urgentur, ignotique
Nocte, longa carnet quia vate sacro«.

Zaplašeni opravdanim srodstvom sa jereticima, čiji su pogledi na poreklo greha bili logičniji nego njihovi vlastiti, protestantski istoričari su potpuno ignorisali postojanje ovih slovenskih puritanaca. Od svih zastarelih i neshvatljivih planova ovaj je argumenat sigurno najotrcaniji: ignorisati izmenu posredničkih veza i ukazivati do ekstrema na drugu vezu uzroka i posledica, tek da se preko njihovih raz ika dokuči dokaz nepovezanosti. Nije ništa manje potresan razvoj religija i crkava u toku vekova od razvoja svetovnih institucija. Bogumilstvo se pokoravalo univerzalnom zakonu. Ono je plaćalo univerzalni tribut uspešne propagande, tražilo kompromise, a gde nije bilo kompromisa, tamo se pojavilo nemilosrdno uništenje. Prvo su stvarno nestali[72]) oni manihejski elementi koji su bili najodvratniji modernim protestantima. U svom kontaktu sa po upaganskim hrišćanstvom na zapadu puritanizam gnostičkog istoka postao je silom materijalizovan. Baš kao u ranijim stolećima, hrišćanstvo je prilikom ranijeg talasa ovog istočnog puritanizma materijalizovano u svom kontaktu sa nerazblaženim neznaboštvom Zapadne Imperije. Bogumilstvo je do izvesnog stepena pobedilo. Ono je, doneklc, izgubilo od svog transcendentalizma, ponešto od svog antihumanog zamaha, a prilagođavanjem potrebama zapadnog društva postalo je do izvesnog stepena praktičnije. Tako je već u šesnaestom sto eću staza bila pročišćena za kompromis sa samom ortodoksijom. Reformacija

[72]) Napomenuo sam već rano grananje bogumilske crkve, koja je odbila čisti i prosti dualizam. Jiriček napominje ovu kompromisnu tendenciju i primećuje da je jedan talijanski pristalica sekte, Giovanni di Ludio, učio stvarnu Hristovu humanost i prihvatio Stari zavet, dok su drugi priznavali slobodnu volju.

obeležava slivanje dvaju glavnih tokova religiozne misli, koju je srednji vek razdvojio na nekoliko romanskih i jermenskih izvora. Ortodoksna strana nesumnjivo nije htela da odbije sve što je bilo lepo u starom svetu, a što je uzvisilo grčko-rimsku civilizaciju i povezalo umetnost sa religijom, a time je zapad mnogo dobio. Ali, u danima vulgarnog materijalizma i potcenjivanja sveštenstva dobilo se još više od čistog i uzvišenog uticaja ovih puritanaca. Najodaniji protestanti ne bi trebalo da se plaše saznanja da duguju religiozni dug svojim duhovnim precima, pa i ako su ovo bili manihejci. Ali i oni koji osećaju u samom puritanizmu nešto više od obične odskočne daske ka većoj slobodi ljudskoga duha i koji priznaju univerzalne veze evolucione doktrine, ok evaće da poreknu da i sama Engleska i najprosvećenije državе savremenog sveta duguju, možda, bugarskim i bosanskim bogumilima dug koji je teško proceniti.

Bogumilska istorija je u ovim krajevima zamračena posle turskog osvajanja Bosne. Bogumili su još postojali u obnovljenoj banovini donje Bosne, i to možemo da vidimo u citatima »Annals of Minorites[73]), i to u tolikom stepenu da je 1478. grad Jajce bio »poplavljen jereticima i šizmaticima«. Mnoštvo protivnika rimske propagande našlo je, izgleda, u ikonoklastičnom islamskom puritanizmu verovanje manje suprotno svome vlastitom. Imamo direktan dokaz da su pretežno bogumili bili oni koji su povećali redove poturčenjaka[74]). Mnogi su tada nesumnjivo uvideli kako su teški novi gospodari, koje su pozvali, a zbog svog tvrdoglavstva bili su primorani na stari stav otpora i stradanja. Govori se da su uopšte izumrli, i bo-

---

[73]) Waddingus: Annales Minorum, sub anno 1478. Takođe je interesantan navod Raphaela Volaterra, koji je napisao svoju Geografiju krajem petnaestog stoleća: (Geogr. str. 244, Lion 1599). »U Bosni, Raškoj i Srbiji manihejska sekta još ne popušta. Sektaši kažu da postoje dva Principia Rerum: jedan je dobro, drugi zlo. Ne priznaju rimokatoličkog papu ni Hrista — Omousiona. Manastiri (COENBIA) se nalaze u skrovitim planinskim dolinama, gde odlaze sestre koje su preživele izvesne bolesti«. Navodi se da su ove sestre radile za izvestan period kao robovi kod pobožnih ljudi, a prema zavetu: »Atque ita inter monachos mixtae una vivunt; quae quidem labes adhuc durat«.

[74]) Pored evidencije koju sam o ovoj tački dobio iz drugih izvora, mogu da napomenem vrlo interesantnu aluziju na bogumile ili patarene koji su prešli u poturčenjake i ona je direktno svedočanstvo da su većinom prešli na islam. To je J. Bapt. Montalbanov Rerum Turcarum Commentarius, napisan sigurno pre 1630 (kada je Elzevir publikovao: Turci Imperii Status). Posle napomene o katoličkim nastanjenicima, pisac nastavlja: »Est aliud eo in regno (sc. Bosnae) hominum genus Potur appellatum, qui neque Christiani sunt, neque Turcae, circumciduntur tamen, pessimique habentur«. Potur je sigurno slovenizirana forma od »pataren«. Pisac nastavlja o ovim »poturima« i kaže »da se mnogo hiljada« već prijavilo za napuštanje hrišćanske vere i za primanje muhamedanske, samo ako bi sultan Sulejman dao naknadu i oslobodio ih danka. Sulejman je, kaže pisac (Bolognese Doctor), udvostručio njihov danak i »ovde su oni prezreni i od Turaka i od hrišćana«, a uz to je još regrutovao njihovu decu za janjičare. Sav ovaj izveštaj pruža jasno svedočanstvo o čitavom bogumilskom otpadništvu. Isti pisac dalje nastavlja i daje dokaz o produženom protestanstvu u turskoj Bosni u šesnaestom stoleću i, između ostalog, kaže o nastanjenicima: »Eos inter Calvinistae Arrianique multi«.

sanski redovnici reda sv. Franje, — koji su 1769. snabdeli autora knjige Il yricum Sacrum opisom ondašnjeg stanja te države, — izjavili su da nije ostalo njihova traga. Ipak, nije tako. Tokom skorašnje pobune preko 2000 bogumila iz Popova, samo jednog kraja Hercegovine, sklonilo se na prijateljsku teritoriju negdašnje Dubrovačke Republike[75]).

Vraćam se svetovnim aspektima bosanske istorije. Mnogo toga još ostaje da objasne slovenski istoričari, a naročito unutrašnju državnu upravu, podizanje polufeudalnog plemstva i komplicirane stranačke odnose. Ovde bi bi o uzaludno pokušavati nešto više sem da se da najjednostavniji pregled i da se istakne samo nekoliko epizoda od opšteg interesa. Srbi bi katkada uzdrmali madžarsko gospodstvo, a Stefan Dušan je stvorio sredinom četrnaestog stoleća slovensko carstvo na Balkanu i, pod izgovorom da ima prava na vojvodstvo Chelm, on je pregazio Bosnu i pripojio je svojoj vlasti i dodao svojim titulama. Mogu da uputim čitaoca na interesantan spomenik ovoga perioda, na knjigu grbova bosanskoga plemstva, nacrtanu prema naređenju srpskoga cara 1340. koju smo videli u franjevačkom manastiru u Fojnici[76]).

Ali srpsko gospodstvo nestalo je sa snovima Stefana Dušana. Uskoro posle ovog datuma bosanski banovi su posta i toliko moćni da su aneksirali dve značajne srpske pokrajine: Rašku i Zetu, koja odgovara sadašnjoj Crnoj Gori, te da se, stvarno, proklamuju neza-

[75]) Za ovu činjenicu zahvalan sam J. Stillmanu, izvrsnom dopisniku »The Timesa« iz Hercegovine, koji daje opis ovih izbeglica u jednom pismu iz Dubrovnika od 19. oktobra 1875, a dozvoljeno mi je da ga navedem kao ilustraciju skorašnjih patnji ove interesantne sekte i uopšte žalosnog slučaja hrišćanskih izbeglica iz Bosne i Hercegovine. »Narod iz Popova mirno je radio na svojim poljima i kod svojih kuća kada su došle redovne i bašibozučke trupe. Bašibozuk je ubijao gde god je koga sreo (jednoga su, brata nekog seljaka, zbog uspešnog apelovanja kod paše u Trebinju protiv otimačine nekih aga pre nekoliko meseci, živa iskli na komade, a ostali su izbegli u paničnom strahu). Dobri sveštenik iz Ossenicha radi sve što može za njih. Ovo selo broji samo osamdeset pet kuća, a on tu ima 2125 duša iz Popova na svom registru za pomoć. Trista njih je napolju i noću, pa i kad je ono bila najgora oluja ove jeseni. Jedna žena, iscrpljena bežanjem sela je na stenu i pri dojenju novorođenčeta zaspala, tako spavajući oklizn ula se. Sledećeg jutra našao ju je neki seljak gde spava sa detetom na grudima u bari punoj vode, koja je zaostala od prošle oluje. Sveštenik nam kaže da su ovi ljudi, većinom bogumili, ostaci stare sekte nekad raširene po Bosni i identične »albižanima«. Primetio sam da Jiriček, navodeći Kosanovića (Glasnik 29, 1871, 174) aludira na pričanje da u dolini Neretve i blizu Kreševa »još ima hrišćana koji se nisu potčinili ni franjevcima ni popovima ni imamima, već se upravljaju prema starim tradicijama koje starešina priča ostalima«. Nadam se da ću tokom vremena, biti u mogućnosti da kažem nešto više o sadašnjem stanju bogumila.

[76]) Postoji neka protivurečnost u datumima. Prema Schmeku (cit. delo, st. 76) car Dušan je samo aneksirao Bosnu 1347, dok je datum knjige grbova 1340. Ban Stefan Kotromanić zadržao je mali deo svojih poseda na madžarskoj granici. Dušan je ostatak stavio pod vlast raškog despota Lazara. Prilikom Dušanove smrti 1355. ban je povratio celu Bosnu, uključivši i deo Srbije preko Drine i grob sv. Save u Mileševu, gde je podigao franjevački manastir i tamo sahranjen 1357.

visnim i od srpske i od madžarske monarhije. Ban Stefan Tvrtko već je 1376. bio toliko jak da je iznudio od svoga ujaka, madžarskoga kralja Luja, dozvolu za preuzimanje kraljevske titule, jer kralj Madžarske je rezervisao suprema dominatio[77]). Tvrtko je, posle pola godine provedene u pripremama, u pratnji svojih duhovnih i svetovnih velikana i sa četiri predstavnika svakog značajnog grada, pošao iz svoje rezidencije Sutjeske u manastir Mileševo, zadužbinu svoga strica i prethodnika, čiji se grob nalazi ovde, mada je još značajnije i s avnije što se tu nalazi i grob srpskog apostola — sv. Save. Tu je on bio krunisan rukom mitropolitovom i uzeo titulu Stefan Tvrtko, milošću božjom kralj Raške, Bosne i Primorja[78]).

Vladavina Stefana Tvrtka odlikovala se razumnošću i tolerancijom. Iako je naizmenično naginjao u svom verovanju grčko-pravoslavnoj ortodoksiji i romanskom katolicizmu, on je pokazivao plemenitu bogumilsku toleranciju. Mnogo je uradio i oživeo je trgovinu i, zaista, posle Ku ina bio je prvi bosanski vladar koji je kovao novac[79]). Uspeo je da smiri oholost većeg plemstva, i to je izazvalo pobunu pod vodstvom njegova brata. Prisutnost predstavnika četiri najveća grada na njegovom krunisanju iznenađujući je dokaz da je Bosna napredovala na putu ka konstitucionalnoj slobodi, a to već, svakako, nije bilo strano građanskim i industrijskim pobudama u Evropi u četrnaestom stoleću. I, uprkos dominantnom bogumilskom uticaju na mase i veštačkom uništenju uticaja ikonoklastične religije na sirovu zajednicu, opet je sigurno da su se estetske umetnosti probijale između bosanskih planina. Nisu tu og edala prefinjenih uticaja bili jedini odsjaji heraldike već i ukrasi izrađeni u zlatu i srebru i značajan vez svetih odora. Onaj darežljivi patron jugoslovenske umetnosti, sadašnji rimokatolički biskup bosanski, sabrao je, u svom dvorcu u Đakovu, serije slika bosanskih umetnika iz ovoga i narednih stoleća i one reflektuju Giottesque prelaz od prethodnog drevnog vizantizma i pokazuju da Bosna nudi školu umetnika koji će održati svoje mesto u umetničkim galerijama Evrope[80]).

Dis aliter placitum! I već je kroz balkanske klance urlala oluja, sve bliže i bliže, uništavajući proklijale pupoljke kulture i slobodne uprave u Bosni. Već 1353, pet godina pre Tvrtkova stupanja na presto bosanske banovine, pod Sulejmanom, sinom Orkanovim, Turci su prvi put stupili nogom u Evropu. Za preko dvanaest godina pustošenja oni su se raširili do Atike i Paleolozi su založili svoju bisernu krunu, a sultan turski je preneo svoju rezidenciju iz Bruse u Jedrene. Plima invazije razlila se duž obala Crnoga mora, preko rav-

[77]) Spicilegium, &c., De Bosniae Regno, p. 5. Farlati: Ep. Bosn., &c. Schmek, pom. delo, st. 84.

[78]) Unapred je uopšte poznat kao Stephen Myrza.

[79]) Thoemmel: Vilajet Bosnien, str. 12.

[80]) Za izveštaj o kolekciji biskupa Štrosmajera zahvalan sam Canon Liddonu, koji je ovo leto posetio Đakovo. Kao na mali spomenik srednjovekovne umetnosti u Bosni mogu da uputim čitaoca i na veliki pečat kralja Tvrtka III.

nica Trakije, i probijala se kroz gvozdene kapije Haemusa. Polumesec se lepršao iznad svetog bugarskog grada, Marica već teče crvena od krvi srpskoga plemstva, a ratnici sa turbanom penju se slanim stepama kroz Albaniju. I prema tužnim rečima njihove herojske poezije narodi su se »razbežali kao ptice nebeske« i Makedonija se predala vukovima i strvinarima. Bugarska je, međutim, već upola pobeđena, razdeljena na dva crstva, Trnovsko i Vidinsko. Srbija je, smrću Dušanovom, izgubila čoveka dovoljno moćnog da obuzda domaću anarhiju i da upravi narodne snage protiv turskih napadača, te se velika carevina Nemanjića raspadala na stotinu fragmenata.

I u danima rasula i očajanja okrenuli su se i Srbi i Bugari novopodignutom kraljevstvu svojih bosanskih srodnika na ilirskom zapadu. Tvrtko je sada bio na vrhuncu svoje moći i pod njegovim skiptrom nalazili su se prostraniji posedi nego ma kojeg ranijeg ili kasnijeg bosanskog bana ili kralja. On je zauzeo zemlju Chelm, kasnije prozvanu Hercegovina, koja je pripadala ranijim bosanskim banovima, sve dok nije bi a sa madžarskim kraljem zamenjena za Primorje. Tome je još dodao dve stare srpske župe, Konavlje[81]) i Trebinje. I, najposle, dalje je proširio svoju vlast i na Zetu ili Crnu Goru. Već je 1382. prisvojio i čitavu Dalmaciju, izuzimajući jedino grad Zadar. Tvrtko je vladao čak i prostorom preko Drine i odatle sve do ostrva u Jadranu, a od Save do Skadarskog Jezera, a njegova ambicija nije ciljala ni na šta manje nego da uspostavi carevinu balkanskih Slovena pod bosanskim skiptrom, te da upravlja carstvom širim od onoga kojim je vladao najveći Nemanjić. On se kvalifikovao za ove moćne planove ne samo ličnim sposobnostima već i srodničkim vezama. Doroteja, njegova prva žena, kći je bugarskoga cara Stracimira Vidinskoga. Po majčinoj strani poreklom je od Stefana Dragutina. I nestankom Nemanjića on je polagao zakonsko pravo na nasledstvo srpskih kraljeva i careva[82]). I u Hrvatskoj se bio povezao sa plemstvom u opoziciji prema njihovom madžarskom sizerenu, s težnjom da i tu pokrajinu priključi svojim posedima, te da proširi granicu do Drave[83]). Nemoćni da se odupru Turcima, slovenski kneževi, srpski i bugarski, uputili su apel bosanskom kralju i tako ga upozori i da njemu lično preti opasnost, jednovremeno laskajući njegovoj ambiciji. On je požurio da odgovori na ovaj apel i sabrao je vojsku od 30.000 ljudi i istupio lično protiv nevernika. Time je, za momenat, razbijen fatalan period izolacije. Bosna se jako dugo pridržavala izolacije i bila po strani od sudbine susednih i srodnih naroda. Sada istupa protiv Turaka na čelu velike konfederacije Slovena, čiji su članovi razbacani od Silistrije do Drača i od Tesalije do

[81]) Videti Odeljak IX st. 384 za župu Konavlje i za rimski vodovod po kojem je župa dobila ime. Tribunja, Terbunja jeste, naravno, Trebinje, rimski Terbulium.

[82]) Jiriček: (pom. delo, str. 338) pokazuje jasno značajnu ulogu koju je igrao kralj Tvrtko u poslednjoj velikoj jugoslovenskoj borbi protiv Turaka.

[83]) Rački: Pokret na slovenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoleća (Citirao Jiriček u pom. delu).

Beograda. Prikupljujući svoje snage sakupljenoj srpskoj vojsci nesrećnog kneza Lazara, kralj Tvrtko je iskoristio odsutnost cara Murata u Aziji i napao njegovu vojsku blizu Pločnika u Toplici. Tu su Turci pretrpeli strašan poraz; jedva je jedna petina izbegla mač ili ropstvo.

Murat je bio besan i požurio je iz Azije da osveti nesreću. Trnovo je palo, a prizor carevog zarobljavanja ulio je užas Bugarima. Tvrtko je, pod hrabrim komandantom Vlatkom Hranićem, uputio jednu vojsku u pomoć slovenskim savezničima i posljednji put su Bosanac, Srbin, Hrvat i Bugarin ujedinili svoje snage protiv neznabošca. Samo dve godine posle huke na Pločniku, već na Vidovdan, 15. juna 1389, na kobnom Kosovu polju vodila se jedna od najvećih bitaka sveta, izvesna čak i u svojoj neizvesnosti.

Ništa sem briljantne pobede nije moglo dati poleta rasklimatanom jedinstvu slovenskog saveza. Nije potrebno da se zadržavamo na detaljima borbe[84]). Vitez Miloš dočekao je zdravicu i prekore o izdaji lomom svoje sudbine i ubistvom »turskog car Murata« pod njegovim šatorom. Seda glava srpskoga kneza Lazara visoko je bila uzdignuta da bi zasitila staklene oči turskoga sultana. Bosanski vojvoda, preobraćen u hercegovačkog naslednika »vojvodu Stefana«, oborio je devet paša i sam pao ispred šatora, a dalje je munjevitim naletom napadao Bajazit, uz grmljavinu i udar svoga maća, a na kraju dolazi Vukovo izdajstvo. Dugo posle toga srpski putnici su na Kosovu polju našli svoga svetoga kralja i najposle su svešteničke ruke prenele telo kneza Lazara »u prepu Ravanicu u šumovitoj planini« da večno počiva u svojoj zadužbini među svojim srodnicima. Sve ovo, sa još mnoštvom nastalih legendi, živi tako snažno i sveže u duhu Južnih Slovena kao da se upravo desilo juče. U toj herojskoj gomili nema ni jednog imena koje nije postalo udomaćena reč svuda gde se srpski govori. Narodni guslari još pevaju svakoga dana gomilama seljačkih slušalaca epske pesme o kobnome kosovskome danu. Njihovo je recitovanje podešeno prema tužnim tonovima gusa a, koje odzvanjaju velikom nacionalnom tugom, duž vrbom obraslih obala Dunava i Save, kroz tamne uvale Balkana, kroz planinska uporišta Crne Gore i daleko dalje, preko ilirske pustinje, oni nalaze odjeka kroz pećine trošnih stena koje nadvisuju plave vode Jadrana.

[84]) Englez će naći pun grafički opis bitke na Kosovu — The Field of Thrushes — u knjizi The Slavonic Provinces of Turkey in Europe od G. Muir Mackenzie i A. P. Irby, odeljak XV. Neke izvode iz srpske pesme o ovom predmetu preveo je John Bowrnig u svojoj Servian Popular Poetry. Takođe, nalazi se i interesantan opis bitke u Knollesovoj Turkish History 1610. i iz nje se vidi da je poetski uticaj o ovom događaju već bio veliki. »Sjaj oklopa i oružja« — piše naš engleski istoričar — »sevao je kao blesak munja, mnoga koplja zamračila su sjaj sunca. Strele i džiliti padali su tako brzo da je čovek mislio da padaju sa nebesa. Tako je bila velika i užasna piska ratnih instrumenata, rzanje konja i poklič ljudi da su time i divlje životinje ostale zbunjene. I turske istorije izražavaju užas dana i oholo kažu da su i anđeli nebeski bili zapanjeni tom groznom jekom i da su tada zaboravili nebeske himne kojima su uvek proslavljali ime božje«. Grmljavina topa tada se prvi put čula na Balkanu. Venečani su 1383. prodali kralju Tvrtku jedan falconus.

Kosovska bitka razvijala je sve više maštu ugnjetavanih naroda i ovi su tek kasnije shvatili njenu punu važnost. Tragični su i romantični, zaista, bili događaji te velike borbe i oni su, još više raspa jeni strašnim požarima posle svakog pustošenja donosili, nasuprot već dostiglom nesrećnom sumraku, fantastično i natprirodno olakšanje. Postoji, ipak, i neposredan dokaz da je jedan od glavnih činilaca smatrao borbu velikom pobedom hrišćanstva. Murat je bio ubijen, Turci su bili uzmakli sa bojišta i hrabri bosanski vojvoda vratio se svome suverenu sa neoštećenim snagama. Tvrtko je pisao građanima Traua i Florence da ponovo trijumfuje iznad neznabošca i blagodarenja su bila održana u s avu hrišćanskog oružja, čak je u katedrali Notre dame prisustvovao i francuski kralj[85]). I već su srpska i bugarska posmrtna zvona tugom odzvanjala, poslednji savez Južnih Slovena se raspadao, a carske aspiracije bosanskoga kralja odletele zauvek, dok je tužna kob i same Bosne samo tek neizbežno odložena.

Kosovska bitka bila je prekretnica u Tvrtkovoj sudbini. Intrige njegove u Hrvatskoj i pobeda izvojevana nad madžarskim oružjem u Dalmaciji izazvale su madžarskog kralja Žigmunda na osvetu i Tvrtko, sprečen bolešću da aktivno učestvuje u neprijate jstvima, video je svoje saveznike poražene, oblast Usore zauzetu[86]) i bio primoran da se ponovo pokori.

Tvrtko je umro 1391. godine, i to, kaže se, od jada zbog svojih nesreća. Nasledio ga je Stefan Dabiša, inače poznat kao Tvrtko II, a ovog je 1396. nasledio Tvrtko III[87]). Veći deo duge vladavine ovoga kralja — u trajanju od četrdeset sedam godina — uznemiravan je večnim ratovima zbog spornog nasleđstva madžarske krune. Beskrajno je teško rasvetliti ciljeve raznih stranaka koje se spore oko gospodstva u Bosni. Tvrtko III je, kao i njegov otac, u izvesno doba ciljao na prisvajanja u Hrvatskoj i pojavljuje se na čelu pobunjenih bosanskih i hrvatskih velikaša protiv Žigmunda madžarskoga, ali je 1408. bio poražen i zarob jen ispod zidina svoga istorijskog grada Doboja[88]), gde je pobednik pogubio 180 bosanskih i hrvatskih plemića. Iako prisiljen na ponovnu pokornost, Tvrtko se borio da održi svoju krunu i za dug niz godina vidimo ga da održava položaj u savezu sa Žigmundovom partijom kod Madžara i, uopšte, pomoću bogumila i narodne partije, koja se izgleda identifikovala sa njima. Kada su magnati neopolitanske i dalmatinske stranke i njihovi pomagači zahtevali suprotstavljanje i uspostavu rivalnoga kralja, Tvrtko je vodio svoju nacionalnu politiku još dalje odašiljanjem poruke Vladislavu Jagelonu, poljskom pretendentu na madžarski presto, kojom mu je ponudio političku odanost i molio ga za potporu na osnovu zajedničkog porekla Poljaka i Bosanaca[89]).

---

[85]) Zinkeisen: (I. 290) citirao Jiriček, pom. delo, str. 344.
[86]) Videti odeljak III: Pad Doboja.
[87]) Takođe poznat kao Tvrtko II.
[88]) Takođe videti napomenu pod 2.
[89]) Spicilegium &c. De Bosniae, str. 7.

Turci su se pri ovoj opštoj konfuziji dobro smestili u Bosni. Bajazit je već za vladavine Stefana Dabiše prodro u oblast Chelma i utvrdio po ožaje kod mesta Nevesinja[90]), koje se oglasilo skorašnjih dana kao pozornica izbijanja prve pobune koja je potresla do temelja turski posed u Bosni. Partijski sukobi su potresli vladavinu trećega Tvrtka. Suparnici za vlast nadmašivali su jedan drugog u traženju turske pomoći i na njihov direktan poziv i pod stvarnim vodstvom buntovnoga plemića Turci su stekli prvi put dovoljno osnove da u Bosni uspostave sandžak. Čitava priča zaslužuje ponavljanje, jer jednostavno ilustruje stanje u koje je pala ova nesrećna pokrajina. Tada su bila dva kralja u Bosni. Tvrtko, postigavši sada mir sa Žigmundom, vladao je delom Bosne duž Drine i srbijanske granice, a Ostoja, dugujući svoje uzdizanje neapolitanskoj grupi Vladislavljevoj, upravljao je teritorijom koja je obuhvatala primorske delove i jedan pojas koji pretežno odgovara kasnijoj Hercegovini. Između istočnog i zapadnog kraljevstva leži skoro neutra an prostor pokrajine, koji je izdvojio kralj Žigmund i obrazovao madžarsku banovinu pod velikim hrvatskim plemićem Hrvojem Horvatićem. Ovom posedu je priključen grad Jajce i predeo donje Bosne, koji je kasnije Matijaš Korvin povratio od Turaka. Hrvoje je uzeo titulu glavnog vojvode i kneza Bosne[91]) i iz kaprica otkazao pokornost Tvrtku i Žigmundu, a priznao Ostoju i Ladislava. Jednom se desilo da je ukazao pažnju kralju Žigmundu i posetio njegov dvor. Svom inače volujskom stasu Hrvoje je dodao i nasilno držanje tokom uvred jivog govora na zboru madžarskih i bosanskih velikaša i tada je Paul Chupor, slavonski ban, došao do njega ričući poput bika. Ovo je bilo i suviše za ozbiljnost dvorskog ceremonijala i kralj Žigmund se nije mogao suzdržati da se ne pridruži opštem smehu. Hrvoje je u pomamnom besu napustio dvor i požurio natrag u svoju banovinu, zavetujući se da će se osvetiti madžarskom kralju i njegovom bosanskom podaniku kralju Tvrtku i svim velmožama koji slede njihove zastave. Koristeći se pri ikom kada su oba bila vani, u Njemačkoj, on je pozvao Turke i lično preuzeo komandu nad napadačkom hordom. U odsutnosti dvaju kraljeva državni velikaši, na čelu sa njegovim smrtnim neprijateljem Paul Chuporom, ujedinili su svoje podanike da mu se odupru. Hrvoje je porazio njihovu vojsku i imao sreću da zarobi onog koji ga je jednom strašno uvredio. Tad ga je živa strpao i zašio u volujsku kožu i sa karakterističnom porugom bacio u reku: »Kao čovek rikao si kao bik, pa uzmi sada njegovu kožu!«.

---

[90]) Videti priznanje Stefana Dabiše Gojku Mergnjaviću (Odeljak V) za učinjene usluge: Quando venit Paiasit cum Turcis et stetit in Naglasincis et destruxit Bosnam«.

[91]) Prema Spicilegiumu on je uzeo titulu Princeps Bosnae et dominus Jayczae. Kad je bio pod Ostojinim sizerenstvom nazivao se »Supremus Voyvoda Regni Bosnae et Vicarius Regum Vladislai et Ostojae«. Prema Schmeku (str. 25) njegova se zemlja širila od sredine doline Bosne duž hrvatske granice.

Turci su, posle pustošenja pokrajine, srušili Varch Bosnu blizu mesta Sarajeva, i prodrli u predeo Sa a u donjoj Bosni, ali ovog puta se nisu zadovoljili samo pljačkom već su ustanovili svoj prvi sandžakat u Bosni. Odbačen od Turaka kao nepotreban, a napušten od svojih pristalica, Hrvoje se zatvorio u svom porodičnom zamku Cattaro i, izmučen jadom i kajanjem, možda, umro istoga leta. Po povratku su dva kralja, Tvrtko i Žigmund, uspeli da izvojuju pobedu nad Turcima, da pogube Sanđak Ikacha i da privremeno oslobode Bosnu neznabožačke okupacije. Ipak se unutra nastavljala anarhija, i već 1430. kulminiše u pojavi triju riva nih kneževa koji su pretendovali na bosanski presto! Smrću dvaju rivala 1435. ostao je Tvrtko III ponovo jedini kralj. Neposredno posle ovog datuma jedan deo njegovih poseda, upravo današnja Hercegovina, izdvaja se od ostale Bosne i obrazuje, ne zadugo, nezavisno kneževstvo.

Ban Stefan priključio je 1326. bosanskoj banovini[92]) oblast Chelm, koja je različito označavana kao banovina zahumska i zemlja humska. Videli smo da je zamenjena za Primorje sa madžarskim kraljem, ali ju je ponovo aneksirao prvi bosanski kralj i poklonio je kao feud svom hrabrom vojvodi Vlatku Hraniću. Njegov unuk, po mestu rođenja nazvan Cosac, poznat kao Stefan Kosača ili Cosaccia[93]), iskoristio je slabost Tvrtka III i preneo neposredno sizerenstvo svoje oblasti na cara Frederika IV, koji ga je 1440. proizveo za vojvodu, ili, kako su ga prema pozajmljenoj germanskoj reči njegovi slovenski podanici nazvali za hercega sv. Save[94]). Ova i druga titula, »čuvar groba sv. Save«, potiču od groba svetog patrona Srbije, koji se nalazi u manastiru Mileševu.

Ovo vojvodstvo ili, kako se sada počinje zvati ova oblast, Hercegovina[95]) obuhvata, pored stare oblasti Chelma, primorsku oblast poznatu kao Primorje i pruža se od granica Raške do okoline Zadra[96]). Stefan Kosača je odredio za sedište svoje uprave važno mesto

---

[92]) Stefan je usvojio titulu Liber Princeps et Dominus Bosnize, Ussorae, Salae aggue pluzium Aliorum Locorum, atque Chelmi Omes.

[93]) Od njega potiče poreklo mletačke plemićke porodice Cozzas.

[94]) Meni izgleda da je verovatno Frederik dao titulu vojvode od Primorja (sada uključeno u oblast Chelma) i da je ime vojvoda od sv. Save pre popularni dodatak ovoj i njegovoj drugoj tituli »čuvar groba sv. Save«. Bosanski kralj ga je 1446. nazvao »Herzegh Cancti Sabbae« u izveštaju manastira u Konjicu. Ali, ako bismo mogli suditi po titulama koje je upotrebio njegov sin, izbegli vojvoda, on se nazivao i vojvoda od Primorja. Sin Stefana Kosače nazivao se »Duca Primorschi, Signor di Hum, e Guardiano del Sepolchro del Beato Sava«.

[95]) Hercegovina je izvedena forma od Herceg — »Ducal« — i znači zemlja.

[96]) Otac Stefana Kosače, Sandalj Hranić, u dodatku svom prvom nasledu Chelm, dobio je od Ostoje i zemlje iza Drine. Stefan je uspeo da uzme od Tvrtkova naslednika oblasti Duvno, Ramu i Ljubuški. Na drugoj strani, Sandalj je ustupio Ostrvicu Mlečanima i župu Konavle Dubrovniku. Videti: L Herzegovine, Etude Geographique, Historique et Statistique par E. de Sainte; Marie.

na kojem još stoji stari rimski most preko Neretve, i grad Mostar još čuva uspomenu na Radivoja Gosta, svoga Curopalata ili »predsednika dvora«, kao na svoga osnivača[97]).

Tokom poslednjih godina Tvrtkova režima Bosna je uživala toliko potrebni mir. Mada kralj nije nasledio, možda, ratnički zanos i gospodarsku ambiciju, nasledio je mnoge dobre kvalitete svoga oca Tvrtka I i zadobio naklonost svoga naroda naročito deljenjem nepristrasne pravde. On je lično saslušavao tužbe zasedajući vani na otvorenom prostoru i, kao crnogorski knez danas pametno rešavao iznete slučajeve. I odluka o suđenju podnošena je, pre izvršenja kazne, preko starosta i poglavara zemlje narodu na odobrenje. Državnim poslovima je rukovodio kralj, sa većem svojih glavnih savetnika: jajačkoga i bosanskoga bana. Laskavac se, doznajemo, u Tvrtkovim danima nije mogao da približi dvoru. Bogumili su bili tolerisani, i Tvrtko lično i glavno državno plemstvo uključujući kneza Popova i Trebinja, despota Đorđa od Srbije i Sandalja Hranića, bili su pristalice sekte. Franjevački misionari, direktno ili indirektno odgovorni za veliki deo nezgoda u bosanskom kraljevstvu, ograničeni su na oblasti gde su i sada smešteni i bili su prisiljeni da ograniče svoj pritisak na još ograničeniju oblast. Tvrtko je čak iskoristio svađu koja je izbila između njih i starešine njihovog reda, te ih je doveo pod svoju direktnu jurisdikciju.[98])

Stefan Tomaš je nasledio Tvrtka »pravednoga« na prestolu Bosne 1443. On je nezakoniti sin Ostoje i dubrovačke gospođe Volacchie i došao je na presto pomoću bogumila, čijoj je zajednici i pripadao. Veran politici koja je nadahnula puritansko stanovništvo Bosne da traži ravnotežu protiv katoličke Madžarske u svojim puritanskim prijateljima, pobornicima islama, kralj Stefan je počeo svoju upravu sa obećanjem godišnjeg danka sultanu. Papska partija se, opravdano, oslonila na slabost Tomaševa karaktera. Suptilni genije apostolskog legata Thomasinia, koga je papa poslao da kralja preokrene, znao je dobro da taktizira u skladu sa njegovim strahom i njegovom pohlepnošću. Tomaš je bio nezakoniti sin, a zakoniti sin Ostojin Radivoj ili Gaudenzo vratio se iz turskog progonstva i podneo zahtev za bosansku krunu. Papska partija imala je na raspoloženju moćno oružje u vojvodi sv. Save, tada već postojanom katoliku, koji je otkazao odanost, napao Tomaševu teritoriju i, u ime kralja madžarskoga kao vrhovnoga gospodara, odbio da prizna titulu jeretičkoga kneza. Thomasini je ponudio da legalizuje Tomaša i njegove naslednike, da za njega dobije posvećenu krunu i da pomiri njegove rivale i njegovog vrhovnog gospodara. Bosanski kralj je napustio svoju bogumilsku jeres i pokrstio se u katoličkoj crkvi. Do tada je Tomaš

[97]) Videti Odeljak VIII o Mostaru i njegovom mostu.

[98]) Schmek, pom. delo, str. 109.

oklevao da uzme titulu kralja u svojim službenim radnjama[99]) a sada je, 1444, formalno krunisan. Njegovu je pokornost odbio madžarski kralj Ladislav, ali njegov je rival smiren pošto je na dar dobio banovinu Jajce.

U samoj Bosni ovo napuštanje nacionalne vere proizvelo je najžalosnije posledice. Inkvizicija je podigla glavu i franjevci su ponovo postali neobuzdani. Bogumili su videli da ih je izdao, najposle, i njihov vlastiti kralj. Najveći vazal bosanske krune Stefan Kosača, vojvoda sv. Save, bio je sklon u prvi mah, prilikom Tomaševa napuštanja vere, na odanost i Tomaš se udvarao njegovoj naklonosti, te je uzeo za ženu njegovu kćer Katarinu. Ali kasnije Stefan je shvatio da je pametno da se odvoji od papske partije, te da traži potpunu nezavisnost od bosanske krune i da se postavi kao protektor bogumila. Međutim, preko granice je vođena velika borba kod Varne, gde su Madžari potučeni i njihov kralj ubijen. Opasnost turskog osvajanja sve se više bliži a, te su i najvatreniji pobornici katoličke crkve mogli videti opasnost bacanja protestantskog naroda u ruke osvajača. I najpouzdaniji puritanci hrišćanski mogli su se, takođe, gledajući sudbinu svoje braće u Bugarskoj, trgnuti od prihvaćanja gospodstva muslimanskih osvajača. Na saboru ili velikom savetu kraljevine, koji je kralj Stefan sakupio u Konjicu (u originalu Coinica) vidimo poslednji napor da se zaustavi zamah anarhije i da se ujedine nesložni elementi. Već sam dao prikaz velike pove je kralja Stefana Tomaša dok sam opisivao scenu «Conventusa« u Konjicu[100]). U tom konstitucionalnom aktu vojvode od sv. Save naći će se jasno definisana klauzula koja ozakonjuje »da manihejci ne podižu nove crkve i da ne obnavljaju stare«, ali se propušta propisivanje dalje kazne, a i povika protiv njih, sa nekom od uobičajenih anatema. Sve to meni izgleda kao da su i bogumili bili saglasni s relativnom tolerantnosti[101]). Ali, strasti su odjurile tako visoko, a anarhija je bila toliko ukorenjena u Bosni da je bio bezuspešan svaki pokušaj unutrašnjeg pomirenja. U papskom legatu Thomasiniu kralj Tomaš je imao na svojoj strani onaj opaki duh koji ga je sve više vukao na stazu nasilja. I mada su Turci već na vratima, opet je kralj Tomaš, poznat inače rimokatolicima kao »bogobojaž jiv«, poslao potporu i građansku vojnu pomoć inkviziciji. Bogumili su se obratili za zaštitu Tur-

[99]) Ovo ilustruje čudna činjenica (Opisao Schmek, pom. delo str. 117). Stvar se još nalazi u carskom arhivu u Beču. Tu kralj Tomaš, kao naknadu za usluge oko pomirenja sa madžarskim sizerenom, poklanja Jovanu Hunjadiju godišnje 3000 dukata. U ovom dokumentu, datum in Castro Bobovacz, feria quarta post festum Pentecoste (3 junii). An. Dom. 1444., Tomaš još upotrebljava pečat svoga prethodnika Tvrtka III. Slika ovog pečata iz Schmeka data je na naslovnoj strani ove knjige.

[100]) Videti Odeljak VII: povelja.

[101]) Cchmek (pom. delo, str. 119, nota 2): ne znam na osnovu kojeg autoriteta tvrdi da Electi omnium comitatuum regni nostri nobiles prisustovali su saboru — »Conventusu« i starešine patarenskog (bogumilskog) klera »und die Edlen) nobiles scheinen, nach der polnischen Art, die Landboten gewesen zu sein.

cima, svom jedinom savezniku. Pošto su prohujale četiri godine od sabora u Konjicu, bogumili su pozvali Turke u pokrajinu. Tiranin prema svojim vlastitim podanicima, Stefan Tomaš se pokazao kao kukavica pred neprijateljem. Kupio je od Murata ponižavajući mir i pristao da mu plaća danak od 25.000 dukata godišnje. Tursko gospodstvo postajalo je sve teže i pad Carigrada 1453. razbudio ga je najposle iz letargije. Četiri godine posle tog događaja uputio je, iz svog dvorca u Sutjesci blizu utvrđenja Bobovca, apel svemu hrišćanskom svetu za pomoć protiv neznabošca[102]). Apel je uputio papi, aragonskom kralju, mletačkome duždu, burgundskom vojvodi i drugim hrišćanskim kneževima. Ali, dani krstaštva već su bili prošli i apel bosanskoga kralja nije naišao na odziv, sem što mu je papa poslao posvećenu zastavu i krst.

Međutim, smrt hrabrog Jovana Hunjadija i nesreće građanskoga rata u Mađarskoj ostavile su bosanskoga kralja bez saveznika. Turska pustošenja proširila su se sada i do samog srca Bosne. Turci su se već 1449. smestili u Bosni između Drine i rečice Ukrine[103]), baš na granici saobraćajnoj liniji između Bosne i Mađarske. Okolne paše i age sada počinju s redovnim prometom bosanskog roblja. I već poslednje dane bosanskog kraljevstva potpuno okružuje mistična atmosfera. Govori se da je već i uplašeni Tomaš, nemoćan da se odupre, stupio u tajni savez sa Turcima. Ondašnji nam pisci kažu da se Muhamed lično, prerušen kao Morarita, u društvu sa dva stvarna člana toga reda, probio do kraljevskoga dvorca u Sutjesci[104]), te da mu je kralj Tomaš ukazao svu počast i svečano stupio s njim u ono zak'leto bratstvo — tako uzvišeno pobratimstvo kod Južnih Slovena. Neizvesno je da li se takav sastanak stvarno desio ili je cela priča samo izum domaćih neprijatelja, a i ipak nema sumnje da su poltronstvo i Tomaševa nestalnost otuđili od njega čak i katoličku stranku, na koju se oslanjao posle napuštanja bogumila. Znaci neverstva već su se pojavljivali i kralj je okrenuo oružje, koje je trebalo upotrebiti protiv nacionalnog neprijatelja, na nepokornog hrvatskog vazala. I za vreme opsade riva ove tvrđave Tomaš je logorovao na Bjelajskom Polju (u originalu Bielaj) i tu su ga ubili (ako izveštaj govori istinu) njegov polubrat Radivoj i nazakoniti sin Stefan.

Pa iako su Bosanci smatrali Stefana Tomaša svojim poslednjim kraljem, ipak je oceubica Stefan Tomašević zauzeo presto. Katolička i antiturska stranka trijumfovale su sada, a novi kralj je počeo svoju vladavinu ape om kojim je pozvao feudalno bosansko plemstvo da

[102]) Datum sub castro nostro regali de Bobovatz in oppido Sutischac die XXIV, juli, a. d. 1457 in Spic. de Bosniae Regno.

[103]) Ovo dolazi iz čudnog dokumenta datiranog te godine, i prema njemu kralj Stefan Tomaš nije preduzeo da dovede Turke u Mađarsku. »Nec iisdem Turcis in tenutis nostris, apud manus nostras existentibus a Drino usque fluvium Ukrina, vadum seu navigum praestabimus«. Ne vidi se da li su ovo stvarno nastanjenici ili je smešten turski garnizon na zemlji bosanskog kralja.

[104]) Drugi prikazi navode da se Muhamed preobukao kao trgovac. Neki prenose scenu u Jajce, a prema jednoj verziji bosanski kralj nije bio Stefan Tomaš, već njegov sin Tomašević.

se sastane sa njim, u pratnji svojih opremljenih pristalica, za borbu protiv neznabošca na Kosovu polju. Ovi su pozivi datirani 3. juna 1459. i oni su jedan od poslednjih zapisa feudalne Bosne. Pozvani su po imenu baroni, prelati, plemići, vojvode i magnati[105]) kraljevstva. Ispred nas na pergamentu poređani su župani[106]) Raške i Srbije, sa svojim zastavama i najamnicima, banovi iz Jajca i Usore, vojvoda od sv. Save i niže plemstvo. Kralj apeluje na njihov pravoverni fanatizam i, izgleda, kao da uzima ilustraciju iz slovenske mitologije i folklora. »Koji verni hrišćanin« — pita on — »i odani obožavalac istinske vere može suzdržati svoje srce kada misli o padu Carigrada?« Kao što je već rečeno, on poziva barone »da se sastanemo na Kosovu u junu, jer je potrebno da skupa nastupamo protiv zmaja da nas ne bi zasuo svojim otrovom[107]). Međutim, kralj Stefan Tomašević je nasledio očevo poltronstvo, i to sa još većom žestinom. Ne znamo da li je on ikad sreo Turke na Kosovu, ali znamo da je ove iste godine okrenuo oružje svojih pravovernih magnata protiv bezopasnih bogumilskih podanika i prognao njih 40.000 iz svoga kraljevstva. Njegovi hrabri vojskovođe Paul Kubertić i Tomko Mergnjavić branili su posebno i uspešno liniju duž Drine i raške granice, ali predaja Smedereva (u originalu Semendria), čiju su mu odbranu poverili Madžari, razjarila je Matijaša Korvina i močnu klasu madžarskih magnata. Ovo nezadovoljstvo je Tomašević pojačao time što se, sa svojim kraljevstvom, bacio pred noge papstva, ali ga je ovo mudro odbilo. Međutim, nije bila tajna da se Muhamed priprema za veliku invaziju na Bosnu.

Bosanski kralj, pošto je već osigurao savez sa Mlečićima i Skender-begom, obratio se papi ponovo, ako ne da ga pridobije za novog saveznika, ono bar da opravda svoje napore i da nadahne svoje pristalice entuzijazmom za novo krstaštvo. Tomaševićevi poslanici već su se pojavili u Rimu i svečano su primljeni kod pape. Oni su njemu i okupljenim duhovnim senatorima pročitali apel koji je lično pisao bosanski kralj. Govor je očuvan i on je, ako ništa drugo, poslednji spomenik hrišćanske Bosne. On je argumentativan, sugestivan i svečan. Lična i sebična ambicija izmešana je na izrazit način sa stvarnim predosećanjem ozbiljne situacije i dalekosežnih posledica, us ed turskog osvajanja Bosne, i za Madžarsku i za hrišćanstvo. I kralj, zagrejan svojom besedom, zaboravlja službeni plural kraljevskog stila i gubi se u impresivnu proročku individualnost.

»Presveti oče, mi, Stefan Tomašević, bosanski kralj, šalje ovo poslanstvo k vama, jer Muhamed namerava ovo leto da napadne naše kraljevstvo. Već je on sabrao ratničku vojsku. Naša snaga nije do-

[105]) Proceres Regni.
[106]) Praefecti.
[107]) Ovaj je poziv očuvan u manastiru Sv. Duha u Fojnici i dao ga je Balthasar Kerselich: De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, notitiae praeliminares, Zagreb, s. a. U prvom izdanju pridržavao sam se pogrešne Farlatove hronologije, koja se odnosila na Stefana Tomaša, ali nema sumnje, kako i Schmek kazuje, da je to akt Tomaševićev.

voljna da mu se odupremo. U našoj teškoj nevolji obratili smo se Madžarima i Mlečanima za pomoć. I Đorđe, knez Albanije, obećao nam je svoju pomoć. Stoga se sada obraćamo vama, presveti oče! Ne tražimo od vas planine zlata, već jedino to da naši neprijatelji i naši pravi prijatelji vide da imamo vašu zaštitu. Ako Bosanci vide da se ne bore sami, njihova će hrabrost biti oštrija. I varvarin će se tako plašiti da napadne našu zemlju: prilazi će biti neprolazni, a utvrđeni gradovi biće sasvim neosvojivi. Evgenije, vaš prethodnik, obećao je mome ocu presto i trebalo je da on ustanovi nekoliko biskupija u Bosni. Ali otac je odbio ovaj ugovor, moguće da ne bi povećao mržnju Turaka protiv sebe. Radi toga on je lično ponovo promenio verom i manihejci se nisu više širili po državi. Ipak, ja sam kršćen u istinskoj veri, naučio sam latinski u detinjstvu i ostao sam postojan u svom hrišćanskom verovanju. Ne plašim se ja onog čega se plašio moj otac, te vas preklinjem da mi pošaljete krunu i svete biskupe. Neka ovo bude zaloga da nećete napustiti ni mene ni moju zemlju. Kruna primljena iz vaših ruku biće, ako neprijatelj upadne, mojim prijateljima kao značajna pobeda, a užas za moje neprijatelje. Još za života moga oca vi ste izdali zapovest da ga krstaši, sakupljeni u Dalmaciji pod nadzorom Mlečana, imaju pomoći, ali ovo nije bilo prijatno mletačkom senatu. Zapovedite im sada da mi dođu u pomoć i ako vas, srećom, poslušaju, oni će, možda, napustiti svoje planove i povešće rat protiv Turaka. Pored ovoga, ja još mo im da pošaljete svoga legata u Madžarsku da i on iznese moju ozbiljnu nevolju kralju i da ga podstakne da se sa svojom vojskom pridruži mojoj.

Ovakvim sredstvima Bosna još može biti očuvana. Inače, ona će se raspasti, jer nezasićena ambicija ne zna za granice. I, ako se desi da ja propadnem, nasleđeni neprijatelj će napasti Madžarsku i pošto pobedi Dalmatince, Istrane i Kranjce, okrenuće svoje oružje protiv Italije. Prvi bes oluje preti meni, a posle mene Madžarima i Mlečićima, pred njom se moraju poviti i drugi narodi, a i Italija neće ostati sigurna. Takvi su neprijateljevi planovi. Ja ih poznajem i zbog toga vam dostav jam ovu vest da ne bi nebrigu pripisali mojoj učmalosti i izgovarali se da ove stvari nisu bile predviđene. Moj je otac, takođe, predskazao vašem prethodniku i Mlečanima pad Carigrada. Njemu se nije verovalo i hrišćanstvo je izgubilo grad careva, sedište patrijarha i ponos Grčke. O sebi sada samo ja proričem. Ako mi verujete, pomognite mi i ja sam spasen. Inače, ja propadam. Vi, oče hrišćanstva, dajte savet i pomoć!«

Papa je u odgovoru priznao istinitost opomena kralja Stefana i obećao da će mu staviti na raspoloženje vojsku u Dalmaciji, da će podići u Bosni željene katedrale i poslati biskupe. Posvećenu krunu je zadržao u pripravnosti, ali je nije hteo poslati bez odobrenja Matijaša, Stefanovog vrhovnog gospodara, sa kojim mu je preporučio da drži prijate jstvo. Neka Stefan posedne prilaze i spreči Muhamedovu invaziju, a Madžarska i Mleci će doleteti u pomoć.

Dok je kralj Stefan Tomašević molio papu, drugi pregovori su već bili završeni između njegovih ugnjetavanih podanika i sultana.

I dok se zaneseni kralj hvalisao da je očistio zemlju od manihejskih jeretika, ovi su sektaši, uprkos progonu njih 40.000 pre tri godine, još uvek sačinjavali stvarnu i ogromnu većinu stanovništva. Prisiljeni da prikriju svoje mišljenje i videvši se ugroženim, s jedne strane, novim katoličkim prilivom i, s druge, rea nim napadačima, ovi su se puritanci najposle okrenuli ka Turcima. Preko njihovih duhovnih starešina pregovori su sa Muhamedom uspešno završeni. Bogumili su obećali da će preneti svoju pokornost od svog katoličkog suverena na sultana. S druge strane, Muhamed se obavezao da im, uz druge privilegije, osigura slobodnu religijsku tolerantnost i da ih oslobodi p aćanja poreza[108]).

Sultan je 1463. prešao Drinu i ubacio u Bosnu vojsku, sve samu konjicu. Domoroci su iz straha preuveličali njen broj na 150.000 konjanika. Na čelu ogromne vojske pojavio se turski paša ispred zidina Boboveca, starodrevnog sedišta bosanskih banova i kraljeva. Sledećeg dana sultan je lično došao. Govori se da je odmah starešina[109]) »manihejac«, »koji se pretvarao da je hrišćanin«, uz pristanak posade, — pretpostavlja se, takođe, nezadovoljne katoličkim upravljačima — otvorio Turčinu kapije. Ovako je doš a u Muhamedove ruke najjača tvrđava, koja je bila snabdevena i za jednogodišnju opsadu. Strašno zaplašen gubitkom kraljevskog grada i izdajom vlastitih podanika, bosanski se kralj zatvorio sa svojim blagom u Jajcu, drugom kraljevskom gradu, po svom položaju i utvrđenjima tako jakom kao i Bobovac. I tu se osećao nesigurnim i kada je paša došao, odbegao je sa svojim blagom u Klis, na obali Primorja. Posle četrdesetodnevne opsade, pod uslovom da mu život bude pošteđen, tu se predao Muhamedu, sa svim svojim blagom, nagomilanim zalihama petorice kraljeva, što je, kako se kaže, iznosilo milion dukata[110]).

Doznajemo da je prepredeni sultan iskoristio kraljev autoritet i tako lakše poseo preostala bosanska utvrđenja. On je primorao kralja da pošalje naređenja starešinama raznih gradova da Turcima predaju ključeve. Svi su poslušali. Protestantskom stanovništvu Bosne nije bio potreban kraljev mandat. Ono je na Turke gledalo pre kao na oslobodioce nego kao na neprijatelje. I u kratkom periodu od osam dana kapije sedamdeset gradova »branjenih prirodom i umetnošću« otvorene su sultanovim oficirima[111]). Tek tada su bosanski hrišćani uvideli da su izdajući jednu tiraniju doveli umesto nje drugu i još goru. Pošto je iskoristio kralja Stefana Tomaševića, perfidni ga je osvajač najposle varvarski pogubio. Izveštaji o tačnom načinu nje-

[108]) Schmek: (pom. delo, str. 144).

[109]) Različito je imenovan: kao Radovil Večinčić, Radić i u latinizovanom obliku Radazes i Rastizes.

[110]) O padu bosanskog kraljevstva i banovine Jajca uporedio sam prikaze: Johannes Leunclaviusa, Laonicsa, De Reb. Turc. lib. X; Gobelinus, lib. II; Isthwanfiusa i Bonfiniusa.

[111]) Nekoliko gradova na Bosni i Savi, bliže Madžarskoj, nije imalo jake bogumilske nezadovoljnike i odupirali se (Schmek, pom. delo, str. 109), ali su i oni propali i Omer-beg iz Tesalije opustošio ih je vatrom i mačem.

gove smrti razlikuju se. Beznačajne su stvari da li je doživeo sudbinu Marsyasa, St. Sebastiana ili Charlesa I. Ako se može verovati tvrđenju da je kralj oceubica našao svoju kob tamo gde je ubio svoga oca, na istom Bjelajskom polju, tad je poetska pravda zadovoljena[112]). Najugledniji p emići koji nisu izbegli u Dalmaciju transportirani su u Aziju. Uz to je pokupljeno još pedeset hiljada bosanskih mladića i uzeto za regrutovanje janjičara, a dvesta hiljada stanovnika prodano je u roblje.

Čudnom ironijom sudbine najteži udar su pretrpeli oni gradovi gde se nalazila bogumilska stranka[113]). Kako je užasna bila njihova nesreća, bolno pokazuje primer Jajca, glavnog bosanskog grada, i Klisa, poslednjeg zbega bosanskog kralja. Građani Jajca su se oslonili na datu sultanovu obavezu da će poštovati njihovu samoupravnu slobodu, njihove stare povlastice i njihovo vlasništvo i otišli su toliko daleko da su sa dobrodošlicom otvorili svoje kapije i dočekali ga u gradu. Neverni Osmanlija nije bio zadovoljan time što je pozatvarao glavno p emstvo, kraljevog brata i kćerku, već je, čim je zaposeo grad, pohvatao i decu najuglednijih građana i razdelio ih svojim pašama i agama i upisao ih u svoju novu telesnu stražu. Sudbina Klisa (ili Ključa) bila je još žalosnija. Turski beglerbeg je razdelio građanstvo na tri dela. Jedan je deo razdelio kao plen svojim trupama. Drugi, je, m adost i decu, izdvojio za upis u janjičarsku gardu, a ostatak, sigurno ne mladost i lepotu, ostavio je da plaća danak za svoje opustošene domove.

Ništa drugo nije privuklo bogumile da prihvate tursku upravu u Bosni nego čista netolerantnost. To se naročito vidi po različitom držanju njihovih jednovernika u Hercegovini. Ovo se ne može pripisati samo vezama lične lojalnosti prema vladajućem vojvodi. Čitava Stefanova karijera mogla bi inspirisati samo žestoku odvratnost podanika, koji su, inače, tolerantniji prema ljudskoj s abosti nego što je to običaj kod puritanaca. Prema svim opisima, Stefan Kosača je bio sebični sladostrasnik, verski ravnodušan, nestalan kao vetar i toliko bezobziran koliko je bio i ambiciozan. Prigrabio je čak i ženu svoga sina, lepu Florentinku, i kada su se njegov sin i napadana vojvotkinja spasili večne uvrede i sklonili iza gostoprimljivih zidina dubrovačkih, on je doneo nesreću zemlji svojim drskim pretenzijama. Indignirani njegovim zahtevom za ekstradicijom izbeglica, zahtevom na deo njihove teritorije i podizanjem poreze na so, Dubrovčani se nisu s ožili sa sramotom i izdajstvom svoga buntovnog senatora, već

[112]) Schmek navodi da je Tomaševiću odsečena glava na Blagaju, i to posle hercegovačke kompanije.

[113]) Kao i u Languedocu, jačina jeretika podudarala se, izgleda, sa industrijskim stanovništvom toga vremena i jedno od imena koje se odnosi na njih, »Tisserands«, pokazuje da su mnogi među tkačima preobraćeni. Ovo ilustruje ono što sam već primetio, naime vezu bogumilske propagande i komercijalnog poduhvata. Interesantno je primetiti da su bogumili preživeli u oblasti Popova, zadržali neku mehaničku veštinu koja je izumrla kod ostalog bosanskog i hercegovačkog stanovništva.

su napali Hercegovinu, oteli njegovo blago iz zamka Blagaja i hercegova grada Mostara. Potrebna je bila čak dvostruka intervencija, pape i sultana, da bi se prisilio na ponižavajući mir i isplatu ratne odštete. Stefan Kosača je menjao verom sa istom lakoćom s kojom je menjao i bračnoga druga. Na početku svoje vladavine, kada su bosanski kraljevi naginjali bogumilima, njegovoj je politici odgovara o da traži papsku naklonost i da uzdigne svoju pokrajinu na stepen vojvodstva. Tako je on igrao ulogu vernog sina crkve. Ali, kada se bosanski kralj pomirio sa Rimom, kada su sve nade da namesti bosansku krunu na svoju glavu najposle propale, kada je papski legat predsedavao skupštini u Konjicu, gde je kraljevo pravo na bosansko kraljevstvo i formalno potvrđeno, Stefan Kosača je mislio da bi, posle svega, više mogao dobiti lovom kroz mutne vode puritanskog nezadovoljstva. On je ponovo skrenuo i unapred se postav ja kao protektor ugnjetavanih bosanskih bogumila. I kada su nasilja Stefana Tomaševića odvela 40.000 ovih sektaša iz kraljevstva, oni su našli zaklon u vojvodstvu. U istoriji nije to ni prvi ni poslednji put da tiranin i raspusnik postane poznati patron puritanaca i reformatora.

Kada je Muhamed okrenuo svoje oružje protiv Hercegovine, bogumili su pokazali zahvalnost svom vojvodi i dobrotvoru i podigli se masovno u njegovu odbranu. Oni su poseli planinske ance i dok se kukavički Stefan zatvorio u svojoj prestonici u Mostaru, prigušujući svoje očaje uobičajenom rasipnošću, njegove hrabre puritanske pristalice zadržavale su Turke na granici. Nesrećom, jedan je klanac ostao nezaštićen i Turci su se probili kroz njega i opseli vojvodski grad. Bogumili su se još hrabro borili, izveli uspešan juriš i bočnim napadom prisilili Turčina da napusti opsadu. Turci su, ipak, savladali ostatak pokrajine, zauze i mnoga utvrđenja u predelima Popova i Trebinja[114]) i ubili velikog velmožu ovog vojvodstva. Vojvoda je bio prisiljen na davanje danka i slanje svoga sina Stefana za taoca sultanu. Dve godine kasnije, 1466. Stefan Kosača je umro, a njegovo su vojvodstvo razdelila dva njegova sina, Ladislav i Vlatko. Prvi je nasledio vojvodsku titulu. Međutim, Hercegovina je tek samo predahnula pre skore i konačne propasti[115]). Dvadeset godina posle propasti Bosne, bosanski beg erbeg je 1483. napao vojvodstvo sv. Save,

---

[114]) Ovde se uključuju: Rogatica, Cernica, Kecka i Michiac.

[115]) Mlečani su u razno doba uspevali da prošire vlast na delove Hercegovine. Primorje sa Makarskom, Hercegovinom i drugim oblastima prelazi u njihove ruke u 16. i 17. stoleću, da bi ih kasnije nasledila Austrija. Mlečići su u izvesno doba proširili vlast na Popovo Polje, Gacko i Pivu. 1694. njihov je providur — general u Dalmaciji Delefino uzeo Gabella Citluk (Počitelj), a njihov general Marcello gonio je seraskira do Nevesinja. U ovo doba stanovništvo oblasti Trebinja, Popova, Klobuka i Grahova (to jest veći deo prostora gde je izbila poslednja hercegovačka pobuna) ustalo je protiv paša i aga i muslimanskih stanovnika. Karlovačkim mirom 1699. ostali su u rukama Mlečića hercegovački gradovi Citluk, Gabella, Cattaro, Castelnuovo i Rizano sa Kninom i Zenggom, a i drugim mestima. I jedino preostali pojasi hercegovačkog Primorja, uzani rukavi Kleka i Sutorine, ostali su Turcima, i to pomoću engleskog uticaja i dubrovačke predostrožnosti i iz straha od mletačkog kontakta.

proterao dva hrišćanska kneza i celu oblast priključio bosanskom sandžakatu. Poturčeni član vojvodske kuće, onaj Stefan kojeg je prvi vojvoda poslao kao taoca Mahmutu, vratio se pod imenom Ahmed-paše, koji će biti veliki vezir, a inače poznat u turskim analima kao Herzekoglu.

Žena poslednjeg zakonitog kralja Bosne, Stefana Tomaša, usled opšteg rasula bila je usamljena u veličini svoje nesreće, pa sam pokušao da saberem nekoliko detalja koji stvaraju romantičan oreol oko glave nesrećne Katarine. Posle ubistva njenoga muža, koje su izveli njegov vanbračni sin i njegov brat Radivoj, kraljica Katarina se zadržavala blizu njegova groba u crkvi sv. Jovana u Sutjesci, groblju bosanskih kraljeva, sklonjena u susednom manastiru, koji je podigla[116]) sa svojim mužem. Neizvesno je da li se više plašila ubica svoga muža, ili dolaska užasnog sultana, koji je otvoreno pretio da će se i njoj osvetiti. U riznici samostana u Sutjesci franjevački kaluđeri još čuvaju jednu staru sliku na kojoj Stefan Tomaš kleči na kolenima, a iznad njega stoji Hristos. Legenda kaže da se ova vizija pojavila mužu kra jice Katarine u manastiru koji je on podigao. Ovde, usred svih ovih žalosnih i svečanih uspomena, udovica kraljica bila je zauzeta vezom nekih svetih odora, kada ju je vest o naglom Muhamedovom nadiranju, — ubrzanom možda iznenadnom izdajom samog kraljevskog uporišta Bobovca, udaljenog samo nekoliko milja — zapanjila i trgla od pobožnoga rada. Franjevački redovnici su i mnogo kasnije[117]) u manastirskoj riznici u Sutjesci pokazivali sa slikom kralja Tomaša »epitrahilj i deo odežde izvezen iglom u zlatnom koncu, i to na jedan savršeno divan način. Za taj sjajan rad narodna tradicija kaže da je delo ruku kraljice Katarine, žene kralja Tomaša, koja večno počiva u Rimu. Ona je taj rad ostavila nedovršen kada je pobegla«.

Ona, žena delikatna zdravlja, obudovljena bosanska kraljica, kći vojvode sv. Save i, po majčinoj strani[118]) poreklom od carske loze Komnena, odbeg a je peške kroz klance Dinarskih Alpa i dole, dolinom Neretve, preko surove krečnjačke pustinje, protegnute širom od Mostara, očeva uporišta, pa do mora i, najposle, dokopala se Stona,

---

[116]) Moguće — pre obnovila. Sigurno je da su na Sutjesci mnogo ranije postojali manastir i kraljevska rezidencija (ovo dvoje su obično povezivali slovenski kraljevi). Još 1278. ban Stefan Kotromanić datira diplomu »Iz našeg dvora Suttisca«. Manastir Tomašev i njegove kraljice srušili su Turci. Franjevcima je dozvoljeno da ga obnove i da tamo podignu veliki krst, koji je, prema njihovom prikazu (Farlati: opis bosanskih redovnika), izradio sv. Bernardin »i najveći je užas demonima i odstranjuje atmosferske oluje«. Valjda je služio kao gromobran!

[117]) Ovaj je opis uzet iz izveštaja bosanskih redovnika o sadašnjem stanju Bosne, podnet 1769. Farlatiju i pretpostavljam, prema navedenom, da još postoji slika kralja Tomaša.

[118]) Njena je majka Jelena Komnen, žena Stefana Kosače.

starog bosanskog pristaništa. Tu je našla malu lađu i njom se odvezla do gostoprimljivog pristaništa u Dubrovniku. Tu se, izgleda, zadržala nekoliko godina. Odatle se 1475.[119]) spremila na ponovno hodočašće i poslednje godine života provela je u tišini rimokatoličkog manastira, gde se odlikovala milosrđem, skromnošću i strpljenjem, podnoseći tako svoje nesreće[120]). I ovde je čak uznemirena kukavičkim držanjem svoga sina Sigismunda, koji je prihvatio Muhamedovu veru. Kraljica Katarina je umrla 1477. i sahranjena je u crkvi sv. Deve od Ara Coeli u kojoj je, prema njenoj sopstvenoj želji, podignut spomenik njenoj uspomeni[121]). Tamo, na tuđoj zemlji i u rimokatoličkoj riznici, daleko od feudalnih i kraljevskih grobova svoga muža i od očevog vojvodstva, nalazi se nadgrobni lik prognane bosanske kraljice, poslednji spomenik feudalnog kraljevstva i dinastije potpuno otuđene od naroda nad kojim je vladala.

Posle njene smrti pojavila su se kod pape Sectusa dva člana njene porodice i podnela mu njenu želju prema kojoj je zaveštala svoje bosansko kraljevstvo svetoj rimskoj crkvi. Ipak, dodala je uslov: da se njen sin, ako bi se vratio od Turaka i napustio Muhameda, postavi na presto svoga oca. Kao zalogu predstavnici njeni su podneli kraljevski mač i mamuze. Pontifik ih je blagonaklono primio i naredio da se smeste sa zaveštanjem u apostolskim arhivima[122]).

Međutim je Matijaš Korvin preduzeo efektivnije mere da bar jedan deo Bosne pridobije za hrišćanstvo i Madžarsku. Uskoro, tri meseca posle pogubljenja Stefana Tomaševića, on je preduzeo borbu i za kratko vreme prisvojio dvadeset sedam gradova, sa skoro istom naglošću kao što je bilo i Muhamedovo osvajanje. On je za kratko vreme prikučio svu donju Bosnu, sa onim delom sada poznatim kao turska Hrvatska, i, dalje, dolinu Vrbasa, bosansku Posavinu, a stare bosanske banovine Usora i Podrinje bile su ubrzo slobodne[123]). Duh građana u Jajcu nije bio potpuno ugušen Muhamedovom surovošću i janjičarskim tributom. Većina njih je ostala bez žena i bez dece, ali, ipak, građani nisu izgubili nadu u osvetu i povratak slobode i pozvali su Madžare da ih oslobode. Posle sedamdeset dana opsade turski je garnizon popustio pred kombinovanim napadima opsadničke vojske. Nekad veliko kraljevsko uporište primio je sada madžarskog guvernera i za unapredak je postalo prestonicom nove ba-

[119]) Waddingus: Annales Minorum, sub. anno 1475.

[120]) Waddingus: op. cit. sub anno 1478.

[121]) Videti sliku na početku Istorijskog pregleda Bosne. Moju sliku spomenika kraljice Katarine kopirao sam iz reprezentacije iz 1677. koja se nalazila kod Alphonsia Ciacconii: Vitae et Res Gestae Pontificum Romanorum et S. R. E. Cardinalium ab. Augustino Oldoino recognitae, &. c. tom III, col. 41 (Rome 1677). Ne znam da li spomenik još postoji.

[122]) Ciacconius, loc. cit.

[123]) I Fojnica je, takođe, pripadala Matijašu. Videti interesantnu diplomu iz 1469, kojom je on ustupa Tomku Mergniaviću, navedeno na str. 224.

novine Jajca, kako ju je nazvao Matijaš, tek da bi očuvao pravo madžarske krune na bosansko kraljevstvo[124]).

Starodrevni grad Jajce odsada pa za dugi niz godina. postaje Troja između Turčina i Madžarina i bedem hrišćanskog sveta. Govori se da je grad dobio svoje ime po tome što je sličan jajetu i bosansko »Jajce«[125]) je upoređivano sa napuljskom tvrđavom Castell del Ovo, koju su podigli Normani. Njegovi visoko podignuti bedemi još se vide na kamenitom uzvišenju na sastavu Plive i Vrbasa. U prošlim danima bosanskog kraljevstva Jajce je bilo poznato kao prestonica države i sa Bobovcem je delilo čast omiljene rezidencije bosanskih kraljeva. Ovo kraljevsko prvenstvo Jajce nije dobilo samo po tome što mu je položaj skoro neosvojiv. Ono je romantično mesto i čarobno je opkoljeno nekom neobično slikovitom planinskom panoramom. U predelu ispod njega ne nalazi se samo jezero već i vodopad koji se može uporediti sa onima u Norveškoj. Ovde je podignut franjevački manastir sv. Katarine, koji je obdaren mnogim povlasticama iz Rima od svoga patrona i imenjake kraljice čiju smo melanholičnu sudbinu maločas ocrtali. I ovde, posle pada Carigrada, našlo je zaklon telo svetog Luke (najveće slave kasnijih bosanskih dana) sve do invazije Muhamedove, kada su pobožne ruke uspele da ga transportuju do Venecije. Dužd Cristoforo Moro smestio ga je tamo u crkvi sv. Joba, i to ne na ma u sablazan susednoga grada Padove, gde se nalazilo sporno telo evangelistovo.

Od sada se bosanska istorija usredsređuje oko utvrđenog grada Jajca. Grad su uzastopno opsedali Muhamed i Bajazit. Među građanima bio je veliki broj bogumila[126]) i svi su oni pokazali da se znadu boriti kada su pod instrukcijom vladara sličnog Matijašu. I dole ispod gradskih zidina, sve dok se grad držao, madžarske vojske nancle su užasne poraze Turcima. Dva su komandanta sultana Sulejmana II, beg smederevski (u originalu Semendria) i paša turske Bosne, naneli 1520. najjači udar od svih koje je dotle pretrpela banovina Jajce. Blagodareći komandantovu nehatu, veliko uporište Zvornik nije bilo snabdeveno životnim potrebama i ovaj je ključ Podrinja pao u ruke Turaka, a dve druge značajne tvrđave podlegle su panici, jedna je Sokol, a druga kamenita tvrđava Tešanj, ključ do ine Usore. U to doba Jajce je imalo za komandanta snažnog i starog vojnika Petra Keglevića, koji je ranjavan na Terencinu. Pod njegovim rukovodstvom uspešna odbrana ovoga grada poslednja je, možda, i najromantičnija epizoda u analima hrišćanske Bosne.

---

[124]) Nikola Ujlak je postao titularni kralj i uzeo je titulu Nikolaus Dei Gracia Rex Bosniae. Videti diplomu od 1464, koju je dao Kerczelich: Histor. Eccl. Zagreb, cap. XIII p. 183 (citirao Schimek). Sa Nikolinom smrću umrlo je i titularno bosansko kraljevstvo. Njegov sin se u jednoj diplomi iz 1492. jednostavno naziva Dux Bosnae.

[125]) Doslovno znači »malo jaje« — deminutiv od »jaje«.

[126]) Waddingus, sub anno 1478.

Turci su uvideli da su uzaludni njihovi napori da otvorenim napadom zauzmu grad, pa su isplanirali noćno iznenađenje i da bi uklonili sumnje obazrivog komandanta odbrane, oni su se povukli iz gradskog vidokruga, kao da su napustili opsadu. Keglević je, verovatno, bio obavešten preko renegata iz pašine vojske i preko svojih obaveštača da Turci pripremaju veliki broj lestvica. Prema tome, zapovednik je sa pešacima udvostručio stražu na bedemima i uzdigao bedeme onde gde su bili suviše niski. I pomoću istih obaveštajnih izvora uskoro se uvenio da su se uzmakli Turci u dvostrukom broju povratili, da se probijaju tajno između planina i da su pod zaklonom šume zalogorovali u jednoj zaklonjenoj klisuri nedaleko od grada, s namerom da iznenada, pred zoru, uz lestvice napadnu na gradske bedeme. Petar se pokazao sasvim doras im i spremnim za događaj. Odmah je otposlao odabranu grupu od stotinu ljudi da posedne položaj pozadi turske zasede, sa naređenjem da se sruči na nevernike na signal dat pomoću puščanog pucnja.

Sa ovim ratnim lukavstvom nisu bili iscrpljeni Keglevićevi izvori. Ovo se desilo baš uoči praznika. I danas još u doba mira i sigurnosti mlade žene i devojke širom Bosne izlaze praznikom na šumovite proplanke i tamo igraju i pevaju. Stari Petar je i ovoga puta pozvao devojke i mlade žene iz Jajca sebi i naredio im da ranom zorom izađu, kao da neprijate j nije blizu, na Kraljevsku livadu[127]), livadu oko grada, poznatu zadugo posle toga, i da tamo glasno pevaju i igraju. Prethodno je smirio njihov strah uveravanjem da će on biti tu blizu da im priteče u pomoć.

Turci su već pre izlaza sunca bili u pokretu radi izvođenja planiranog napada. Obazrivo, noseći lestvice, Turci su se primicali, sve dok nisu udaljeni zvuci veselih pesama, slovenska muzika za igru, tužni glas gusa a i piskavo sviranje frule prolomili tišinu mirnog jutarnjeg vazduha. Turci su, vireći dole između šumskih stabala, opazili, prema prvom bledom zorinom svetlu, jajačku žensku mladost gde sitno poskakuje, veselo i radosno igra, upravo tu pored njih na zelenim ograncima. Ovo je bilo dovoljno! Odmah su pobacali lestvice sa leđa i ratnici su jurnuli napred zaboravljajući na sve sem na lepotice tamo preko doline. Stari Keglević je video svoju zgodu, izleteo je iz grada i napao Turke sa grupom odabranih ljudi i tad su se prikriveni konjanici na dati signal sručili pozadi na tursku pozadinu. Razbijeni dvostrukim napadom, iznenađeni, a verovatno i nedovoljno naoružani, u krajnjoj konfuziji, Turci nisu pružili otpor i svi su, skoro do poslednjega, bili sasečeni.

Besan zbog ove nesreće, paša je uskoro napao Jajce sa vojskom od 20.000 ljudi i uz dugu povorku opsadnog materijala i osam topova velikog kalibra.[128]) Keglević je ipak izdržao dok nije i Frangepani

[127]) Kraljevo polje. Možda bi se »FIELD« u starom engleskom smislu bolje odnosilo na polje. Prema jednom izveštaju, to je bilo mesto gde je pogubljen poslednji bosanski kralj.

[128]) Tormenta Curulla.

nadro sa vojskom od 16.000 ljudi, porazio i prisilio pašu da napusti opsadu. Posle sedam godina odbrane Jajca hrabri i ostareli zapovednik je predao komandu bezbrižnom čoveku, bez ratničke prirode, i tvrđava je uskoro odmah i izgubljena. Posle predaje Jajca 1527. i ostali bosanski gradovi otvorili su Turcima svoje kapije i sva je Bosna do Save nepovratno prešla u sultanove ruke.

Promenu ovu narod je duboko oplakivao, pa čak i katolički deo, uprkos tome što to donekle izgleda sumnjivo. Istorija madžarske banovine Jajca stvarno je manje upriljana religioznim progonima nego ona ranijeg kraljevstva. Ta feudalna tiranija nije baš malo doprinela Muhamedovoj pobedi i ona još i danas otuđuje bedne bosanske seljake. Postoji ubedljivo svedočanstvo očevica, doktora rimokatoličkog univerziteta u Bolonji, i, prema njemu, muslimanska je uprava ovoga vremena bila manje nasilna nego ona ništavnih hrišćanskih banova i plemića. Montalbano kaže: »Turci nisu tako bedno postupali sa Bosancima. Podanike hrišćanske vladavine nisu manje ugnjetavali ni njihovi vlastiti gospodari. Često sam gledao i ne tako male grupe seoskog stanovništva gde u očaju pale svoje vlastite kuće i beže sa ženama, decom, stokom i svime što su posedovali preko, u zemlju pod carskom upravom, jer je Turčin, pored desetka, iznuđivao vrlo malo. Zbog toga se često dešavalo da u poslednjim madžarskim ratovima, prilikom prelaza otomanske granice, trupe nisu našle hrišćanske seljake koji bi bili prijatelji i pomagači kako se pretpostavljalo. Ponegde bi se našli prikriveni, ili bi ih trupe pristigle u bekstvu, jer u vojsci nikakva zabrana nije dovoljno efikasna protiv nasilja i pljačkanja. Oni smatraju da su bogati i srećni ako im ostane nepovređena imovina i čast njihovih žena. Zbog njihove velike pokornosti ova sigurnost lako može biti dobivena od Turaka[129]).

Posle su Habsburgovci izvodili nekoliko površnih pokušaja da povrate Bosnu: Markgrave Ludvig Badenski 1668, princ Evgenije 1697. upao je čak do bosanskog Saraja, ali ništa nije postigao svojim brzim letom. Ponovo, 1736. nalet imperijalnih trupa pod princom saksonskim Hildburghausenom završio se potpunim rasulom autrijske vojske. Ona je, kaže se, brojala 80.000 ljudi, a tako je potpuno poražena da se Ali-paša mogao hvaliti »da pozadi nije ostala ni kopita njihova«[130]). Maršal Laudon je zauzeo nekoliko mesta u Bosni, ali francuska revolucija je zaustavila ove operacije i, prema svištovskom miru[131]), svi su osvojeni gradovi bili povraćeni. Ovi poslednji napori možda pokazuju, uprkos tome što je car i kralj prema požarevskom (u originalu Passarovitz) miru 1718, napustio zahtev za Bo-

[129]) J. Bapt. Montalbano: Rerum Turciacarrum Commentarius, s. v. Bosnae Regnum.

[130]) Vrlo interesantan opis »Rat u Bosni«, tokom 1737—9, ostavio nam je domaći bosanski istoričar Omer Efendija od Novoga, koji je štampao Ibrahim na turskom, a na engleski ga je preveo C. Fraser i izdao »Oriental Translation Fund« 1830.

[131]) Thoemmel: Vilajet Bosnien.

snu, da Austrija ni u kom slučaju nije u poslednjem stoleću napustila sve nade u obnavljanje starog poseda madžarske krune.

Pri ruci je vrlo malo materija a[132]) za istoriju Bosne posle turskog osvajanja i sasvim su oskudne teorije kojima objašnjavamo naročiti proces renegatstva, koji je neposredno započeo i koji nam je dao slovensku granu muslimana. Turci su već od prvih dana osvajanja uveli politiku koja dozvoljava svim domorocima, uz prihvaćanje islama, zadržavanje zemlje i imovine. Mi već znamo da su sin bosanskog kralja i vojvoda od sv. Save odmah prešli na muhamedansku veru. Uprkos tome što je katolička stranka kod plemstva bila još moćna, ipak je sigurno da je veliki broj ljudi, čak i najvećeg ranga, u Bosni bio inficiran bogumilskom jeresi. Verovatno da su mnogi zakoniti naslednici starih kuća izgubili sva svoja prava zbog jeretičkih mišljenja i nadmoćnosti rimokatoličke kaste, te su bili voljni da putem nominalnog napuštanja religije povrate svoja dostojanstva. Namera većine otpadnika bila je, verovatno, samo privremena. Oni su se »klanjali i kući Rimmon« samo da bi zadržali svoja dostojanstva. Nije malen broj ovih renegatskih porodica očuvao sve do danas čak mnoge svoje stare hrišćanske, a možda i jeretičke običaje. Govori se da još ima č anova stare bosanske aristokracije koji samo čekaju zgodnu priliku za napuštanje islama. Želja većine naroda da gospodari nad svojim predašnjim rimokatoličkim uzurpatorima često nadmašuje svaki religiozni obzir. Već je nagoveštено da su bosanski bogumili osećali, verovatno, malo odvratnosti prema službi džamiji i moglo bi se očekivati da bi maniheizam, koji je gledao na Hrista kao na Aeona, mogao prihvatiti Muhameda kao drugoga. Stvarno je veliki deo bosanskog stanovništva prešao na muhamedanstvo i oni koji bi pericali da je većina renegata pripadala progonjenoj bogumi skoj sekti moraju računati sa čudnim smanjenjem jeretika posle turskog osvajanja. Oni su neposredno pre toga, kako se pretpostavlja, obrazovali pretežnu većinu naroda.

Čudan i stvaran nestanak bogumilske religije posle turskog osvajanja, širom velikog dela Bosne i Hercegovine, jeste sve očitiji problem, ukoliko detaljnije ulazimo u ispitivanje bosanske istorije. Potpun nestanak bosanskih puritanaca nije posledica dobrovoljne regeneracije, uprkos tome što je i ona, kao što sam pomenuo, odigrala svoju ulogu. Jačina ovih sekta a u doba bosanskog kraljevstva počivala je u gradovima. Građani Jajca — čiji je grad bio naročito bogumilsko uporište — kao i Ključa i drugih utvrđenih gradova

[132]) Naravno da postoje mnogi izveštaji o pograničnoj borbi vođenoj između bosanskih paša i aga i imperijalista i Mlečića. Mnogo njih je prikupio Schimer, čiji bi rad, kako nagoveštava, trebalo da bude politička istorija Bosne, mada apsolutno ne dodiruje unutrašnje odnose ove pokrajine za prošla dva stoleća bosanske istorije posle propasti, ali koje obećava da će opisati. Nemoguće je shvatiti konfuzniju i besciljniju formu ratova i ratnih pričanja. Teško dobijanje pouzdanog materijala za bosansku istoriju posle turskog osvajanja dovelo me do toga da ograničim pregled ovoga perioda na nekoliko opštih karakteristika. Nadam se da ću drugom prilikom potpunije raspravljati o predmetu.

širom zemlje, videli su svoju decu kako ih silom vode i prevode u islam i kako se docnije vraćaju kao janjičari i muslimani, sa zahtevom na pravo vlasništva. Štaviše, čak imamo direktan dokaz očevidaca i savremenika da su janjičari uveliko regrutovani iz redova bogumilske dece[133]). Pri kraju 15. i 16. sto eća još je bilo bogumila u Bosni. Ali, tako je mnogo njih bilo bez žena i dece! Postoje istorijski dokazi da je u Jajcu bilo bogumila i da su 1478. izgubili svoje zakonite naslednike. Njihova su deca već bila poturčena. Možemo se pitati koliko ih je preživelo iz te generacije i koliko ih je moglo preživeti posledice drugog pada grada Jajca, 1527! U Hercegovini, gde su u momentu turske najezde bogumi i bili proporcionalno brojniji i gde je njihovo držanje, nasuprot turkofilskim manifestacijama u Bosni, bilo prkosno prema osvajaču, njihova nesreća morala je biti još kobnija. I kada su Turci tako teško pritisli svoje dobrotvore u Jajcu, kakvim su tek milosrđem nagradili bogumilske branioce grada Mostara.

Bez obzira kakvi su bili uzroci ovog mnogo raširenog renegatstva, njegov je efekat bio takav da nam pruža izuzetan fenomen muslimana slovenske rase. U sadašnjem momentu ovo se ne sme zaboraviti, jer ništa nije prikladnije da zamuti tekuća pitanja nego gledanje na muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine kao na Turke. Čovek je možda, često konvencionalno obavezan da radi tako i ja se u tom pogledu smatram odgovornim tokom ovoga rada. Potrebno je uvek imati na umu da je, s izuzetkom šake službenika i izvesnog procenta vojske, muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine iste rase kao što su i njegovi hrišćanski susedi, da govori istim srpskim dijalektom, te da može pokazati legalna dokumenta na ta svoja prava. Omiljena je obmana pretpostavka da je bosanski slučaj paralelan sa onim u Srbiji, te da se ovde može obrazovati nezavisno hrišćansko kneževstvo sa istom lakoćom, i da nezavisnost Bosne ima biti proklamovana, a da musliman iskoristi priliku i napusti zemlju, kao što je već napustio i tlo Srbije.

Ali, kao što sam već rekao, različiti su slučajevi ovih pokrajina. Muslimani su u Srbiji bogorodili samo kao posada i bili su beskrajno neznatna manjina osmanlijskih stranaca. U Bosni oni su, naprotiv, domaći Sloveni i priraslik zemlji, a brojno su iznad trećine stanovništva. Ma pod kakvu upravu Bosna došla, opet se sa sigurnošću može reći da će muslimani ipak obrazovati pretežnu većinu, još značajniju jer poseduju gradove.

Ne smemo ispustiti iz drugu karakteristiku koja razlikuje bosanske hrišćane od njihovih srpskih suseda. Kao što je Bosna bila sporna zemlja između romanokatolika i bogumila, nju i danas, takođe potresa antagonizam između pristalica istočne i zapadne crkve i oni se uzajamno više mrze nego što mrze neznabošca. Moglo bi se pretpostaviti da je nestankom bogumilstva zemlja predata katoli-

[133]) J. Bapt. Montalbano, pom. delo. Pisac je, vidi se, posetio Bosnu u doba jajačke banovine.

cima i muslimanima, jer je ortodoksni, grčkopravoslavni elemenat upadljivo odsutan u opštem toku srednjovekovne bosanske istorije. Ali, i pored toga, u istočnim delovima pokrajine upravo je dominantna vera ovog elementa. Osvajanjem Raške Tvrtko I je doveo jednu pravoslavnu pokrajinu pod bosanski skiptar, te iako je bosanska vladavina nad Raškom bila beznačajna, ipak se pravoslavni mitropolit pojavljuje na conventusu u Konjicu medu velikim državnim magnatima. Posle turskog osvajanja raški ili novopazarski sandžakat prik jučen je bosanskom vilajetu, pa je i ovim putem ogromni pravoslavni elemenat prikljućen sadašnjoj pokrajini. Ako razmotrimo bosansku istoriju posle turskog osvajanja, tad nije teško pratiti proces kojim se upravo u Bosni i Hercegovini podigla istočna crkva do dominantnog položaja. Bosanski rimokatolici su se selili u razno doba tokom tri prošla stoleća, i to u velikom broju, u Dalmaciju, Hrvatsku i S avoniju, gde su kod svojih jednovernika nalazili skloniste. Pravoslavno stanovništvo sa juga i istoka, nije se izgleda, plašilo iskušenja da prelazi granicu latinskog hrišćanstva i da uveliko kolonizuje ovako napuštene zemlje[134]). Preostalo rimokatoličko stanovništvo i njegovu crkvenu organizaciju razbile su ove migracije, a u mnogim s učajevima ga je neminovno apsorbovala crkvena zajednica uskočkih Srba i, zaista, kao što je već kazano, rimokatolička crkva u Iliriji je bila do velikog stepena katolička samo u svojoj vrhovnoj organizaciji.

U istoriji Bosne pod turskom upravom vidi se naročiti fenomen, a to je da je sve do pre nekoliko godina njena istorija bila jednostavno istorija feudalnog kraljevstva, pod promenljivim imenima i kondicijama. Muslimanska kasta tiranisala je mesto papske v asti a turski vezir je nemoćno predstavljao vlast turskog sultana, baš onako, kao što smo ranije videli, kako su madžarski banovi ili kraljevi predstavljali gospodarstvo madžarskoga kralja. Feuda no plemstvo potpuno je preživelo. Veliki bosanski gospodari sada se zovu begovima ili kapetanima, a nastanjeni su još u feudalnim gradovima koje su podigli njihovi hrišćanski preci. Još oni čuvaju svoje stare relikvije, svoja slovenska porodična imena, svoje plemićke pove je i povlastice nasleđene od hrišćanskih kraljeva. I dalje još oni vode svoje najamnike, kao nekad ranije, pod svojim plemićskim zastavama i, radi razonode u slobodnom vremenu, bave se riterskim lovom pomoću sokolova. Prost je narod, naprotiv, prigrlio svoje stare slovenske institucije, svoja zak eta pobratimstva, svoje seoske zadruge, svoje porodične starešine, a uz to je plaćao i još plaća neke feudalne dažbine svojim muslimanskim gospodarima, baš kao što je nekad plaćao i svojim hrišćanskim precima.

Uprkos tome što se nalazi toliko mnogo preostalog elementa još iz doba pre turskog osvajanja kao u političkim problemima, jeziku i

[134]) Sklon sam da ovoj zapadnoj i severozapadnoj migraciji Srba i Rašana naročito pripišem mnogo bosanskih pesama, gde su upola mistični heroji uzeti, većinom, pre iz srpske nego iz bosanske istorije.

običajima, i nasuprot tome što se prikrivaju mnogi tajni običaji hrišćanskog ritua a kod muslimana na visokim položajima, ipak bi bila opasna greška pretpostavti da je uticaj islama u Bosni, tek površan, ili da religijska ubeđenja nemaju dubok koren kod muslimana. Sasvim naprotiv, slovenski muslimani u Bosni naseljavaju izolovan ugao sultanovih poseda i tako nisu bili podložni onim spo jašnjim uticajima koji i u samom Stambolu znatno modifikuju propis pravovernika. Religijski antagonizam bosanskih muslimana stalno je oživljavan ratovanjem protiv nevernika svuda uokolo. Još više nego muslimani na Levantu, oni podnose težak udar duge borbe sa hrišćanstvom.

Ovome je potrebno dodati ono što je čitalac već osetio a to je da je fanatizam u Bosni nasleđen još iz hrišćanskih vremena i da su bogumilski renegati nasleđenu mržnju preneli na hrišćansku raju istočne i rimske crkve, još iz dana kada su ih ovi rivali sektaši progonili bez samilosti.

Tako je Bosna postala sedištem muslimanskog fanatizma i kada je na početku ovog stoleća sultan Mehmed II pokušao da u Bosnu uvede svoja centralistička novačenja i reforme, prema kojima je i hrišćanima, takođe, obećao izvestan stepen religijske slobode, našao je ovde protiv sebe ne samo feudalnu kastu, sabranu oko janjičara, već i muslimanski narod, kod kojeg je religija dobila nacionalni karakter fantastičnijeg stepena nego što je bio slučaj u prestonici. Ranke je opisao ratove između nevernika sultana, kako su bosanski muslimani prezrivo nazivali poglavara svoje vere, i njegovih bosanskih vazala, te nema potrebe da se na tome zadržavamo ovde[135]). Omer-paša je 1851. ipak uspeo da slomi otpor muslimanskog fanatizma u Bosni, te da potčini pokrajinu sultanu. Posle toga datuma mnogo su smanjene privilegije domaćeg plemstva i s ovenski muslimani i slovenski hrišćani jednako su se povili pred novom osmanlijskom birokracijom.

Iz sledećih strana možda će se zaključiti da posle toga datuma stanje u zemlji nije poboljšano. U momentu Omer-pašine pobede neosporno je nešto dobra učinjeno, jer je razbijena snaga bosanskog feudalizma i postavljena granica globjenju i nasilju domaćih muslimanskih gospodara. Najbuntovnija domaća aristokracija je proterana. Njihove najteže feudalne privilegije oduzete su i hrišćani, koji su pomagali Osmanliju u ovom drugom osvajanju Bosne, primili su tog momenta neku delimičnu kompenzaciju na račun svojih bivših gospodara. Ali, kada je Osmanlija prestao da sa vojskom opseda pokrajinu i kada je nastavio okupaciju u birokratskom obliku, tad je, po samoj prirodi stvari, bilo jasno da će se on, ukoliko je to moguće, pomiriti sa onima čija je opozicija najopasnija — sa svojim jednovernicima, bosanskim muslimanima. I uskoro posle uspešnog Omer-pašinog osvajanja pogoršalo se stanje hrišćanskog stanovništva

[135]) Die letzen Unruhen in Bosnien (prevela na engleski gospođa Alexander Kerr i publikovano u Bohnovim serijama).

ponovo, dok je u Hercegovini ono bilo sve gore i, kao što sam pokazao, tiranija stare feudalne kaste pogoršala se svuda, a misera contribuens plebs ovih pokrajina podnosi otada udvostručen teret: od gospodara zemlje, predstavnika starog režima, i turskih službenika i posrednika, predstavnika novog režima. Sada je hrišćanska raja prisiljena da služi dva gospodara mesto negdašnjeg jednog. Sadašnja bosanska uprava sastavljena je iz male grupe stranih, osmanlijskih službenika i oni, većinom, govore jezikom nerazumljivim domaćim Slovenima. Slabo školovani, pa čak i kad imaju dobre namere, oni su potpuno nesposobni da obustave rđave postupke svojih agenata. Iako su, što im služi na čast, često manje fanatični, oni su ipak potpuno nesposobni da ograniče fanatizam, tu žalosnu karakteristiku domaćeg muslimana, i sasvim su svesni da bi ih domaći muslimani proterali iz pokrajine čim bi pokušali uvođenje ovih reformi koje na papiru izgledaju tako podesne.

Što se više ispituje karakter osmanlijske uprave u Bosni, to se sve više vidi da je ona nestalna, veštačka i kobna. Uvedeni centralizam »novih Turaka« udario je po korenu mnogih i najkorisnijih elemenata bosanske prošlosti. Vlast i autoritet starih samoupravnih gradskih veća zamenjeni su sada vlašću i autoritetom osmanlijskih upravnika, a to je, može se reći, prost primer opake tendencije ovih novouvedenih mera. Glavni argumenat onih koji žele da održe osmanlijsku upravu u Bosni jeste taj što Turci deluju kao policija radi održavanja mira između ratničkih elemenata domaćeg stanovništva. Ne bi teško bilo navesti izolovane primere gde je Osmanlija igrao ovu ulogu, a neki primeri će se naći i na sledećim stranama. Međutim, stvarno će se videti da turski upravljači u Bosni nisu nikad bili izvan kontrole muslimanskog bosanskog elementa, sem ukoliko nisu bili pod nadzorom evropskih konzula ili povezani u radu sa franjevačkim redovnicima, koji su, inače, stvarni austrijski službenici. Bilo bi istinitije reći da je Osmanlija produžio svoju upravu u Bosni koristeći se zavišću između društvenih kasta i religija.

Osmanlijska uprava u Bosni bila je, i još je, samo uprava finesse. Ona u sebi nema elemenata stabilnosti i najznačajnije što je sadašnja pobuna iznela jeste to što je pokazala njenu nesposobnost. Domaći muslimani su oholo odgurnuli u stranu tuđu birokraciju u Bosni. Ova je svojim manevrisanjem potpuno promašila cilj da smiri jednu klasu čije je težnje nameravala da izigra. I u sadašnjem momentu postoji jedno pitanje u kojem se bosanski muslimani i hrišćani slažu, a to je mržnja naspram osmanlijske uprave. Ne sme se zaboraviti da su dva najveća zla koja danas muče Bosnu intimno povezana sa nastavljanjem turske uprave. Jedno je upotreba osmanlijskog jezika u službenoj i sudskoj administraciji, a drugo neposredan kontakt kojim je Bosna povezana sa korupcijom Stambola. Raji je nemoguće doći do sigurne pravde na sudu, i kod vladinih službenika i posrednika, kada je predmet preduzetog kontrakta sa ubiračem poreza propisan na jeziku potpuno nerazumljivom, i kada se pravda nalazi u rukama onih koji su zainteresovani da izopače instru-

menat zakonitosti u nepravdu i nasilno iznuđivanje. Materijalne izvore Bosne, inače toliko veličanstvene, nemoguće je razviti za dobro njene civilizacije, sve dok je težnja Evrope prvenstveno usmerena na zadovoljenje onog što je nemoguće zasititi — na pohlepu divana. Bosanci su, svakako, obdareni mnogim vrlinama primitivnog naroda i ostav jeni sami sebi oni bi mogli postići poštenje i pravdu kod svojih javnih službenika. Bosanski službenici danas moraju prvo da nauče osmanlijski jezik i da se nadahnu tajnama osmanlijske uprave, i to na izvoru i rasadniku turske demoralizacije. I ta tuđa birokracija svojim postupcima i rezultatima služi u Bosni kao propaganda korupcije.

Zašto onda ne raskinuti tu vezu, toliko nesrećnu i nepravednu? Zašto da se ne razdvoji Stambol od Bosne i ne uspostavi nezavisna država pod garancijom Evrope? Demokratski genije naroda sugerira republiku kao najbolji oblik v adavine, ali nesložno stanje zemlje isključuje početak sa takvom upravom i kneževstvo, po modelu Srbije, moglo bi kombinovati parlamentarnu upravu povezanu sa jedinstvom monarhije.

Kada se shvati koliko je krajnje nesigurno portino posedovanje Bosne, naročito sada, tad je naročito nužno imati u vidu da je glavni cilj domaćih muslimana i domaćih hrišćana: provincijalna nezavisnost. I Eng ezi bi mogli da inkliniraju na prihvatanje zaključaka da sadašnja veza između Bosne i omrznute osmanlijske uprave mora biti prekinuta, i to tim pre što geografska konfiguracija i položaj Bosne — poluostrvo povezano sa ostalom Turskom samo uzanim vratom — čine skoro nemogućim da se ova održi protiv ozbiljnog napada, pa će uvek zavisiti od milosti stranih agitatora.

Takva revolucija bi mogla izgledati kao utopistički san. Ali, kada se shvati čisto veštački karakter sadašnje bosanske uprave, tad samo stvarna bezobzirnost evropskog državništva može pretpostaviti da bi to bilo nemoguće izvesti. Trenutno je od drugostepene važnosti pitanje konačnog oblika bosanske uprave pri ogromnoj potrebi da se uspostavi red u toj nesrećnoj zem ji. U momentu kada ovo pišem skoro 3.000 bosansko-hercegovačkih sela i razbacanih zaseoka su samo porušena zgarišta, a preko 200.000 hrišćanskih izbeglica umire od gladi između surovih urvina Dalmatinskih alpa. U interesu je humanosti i evropskoga mira, u interesu skidanja odgovornosti — koje se nikakvom veštinom ne može odreći evropsko državništvo — da se, neizbežno, izvede oružana okupacija Bosne, i to civilizovanim snagama. Tek kad hrišćansko stanovništvo Bosne bude oslobođeno otvorenog groba, kad pljačkaške i fanatične bande budu razoružane i kada se preostalim izbeglicama omogući povratak onamo gde su nekad bile njihove kuće, tad će tek biti vreme za vlade civi izovane Evrope da posvete svoju energiju osiguranju potrebnih reformi i uspostavi državne administracije na zdravoj osnovi.

Iako je politički materijal u Bosni disharmoničan, iako su jednako fanatični i hrišćani i muslimani, ipak sam siguran da tamo, u toj nesrećnoj zemlji, postoje elementi koji bi, uz pametno rukovo-

đenje, mogli biti dovedeni u sklad. Nepodnošljive su bile nepravde prema ugnjetavanim hrišćanima u Bosni i ja sam pokazao svoj užas naspram sadašnje tiranije ovom knjigom i to sa dovoljnim nag ašavanjem. Međutim, koristim se ovom prilikom i izjavljujem da sam protiv onih koji predlažu da se sa muslimanskim stanovništvom Bosne postupa u duhu hrišćanskog fanatizma. Već od početka čitava istorija Bosne bila je samo dugi niz i pokostan komentar zala koja su potekla od postojećih religija. Bez obzira kakve bi uslove želele ve ike sile da nametnu Bosni i Turcima, neka Engleska, u svakom slučaju, upotrebi svoj uticaj protiv ma kakvog uspostavljanja crkvene tiranije. Neka, u interesu svih rivalnih vera, koje su inače upropastile zemlju, svetovni karakter buduće vlade uživa puno poverenje. Neka Evropa garantuje muslimanskoj manjini Bosne sigurnost slobodnog ispovedanja religije i potpunu jednakost pred zakonom. Time će borba za pomirenje biti upola izvojevana. Da li bi trebalo dozvoliti da, pretpostavimo, pravoslavni popovi pod tutorstvom Rusije ili franjevački redovnici pod patronstvom apostolske monarhije, koja i danas bagatelište osnovne principe religijske slobode u Tirolu, gospodare nad istinskim vernicima. S jedne strane, ohrabrene nade hrišćanskog fanatizma, a s druge, strah islama produžiće žalosnu borbu do još žalosnijeg ishoda.

Ako bi bila u Bosni uspostavljena autonomna ili delimično autonomna država, tad bi, zaista, bilo potrebno da — mesto nekog donekle mogućeg hrišćanskog gospodarstva — pretežni deo u vladi, izdvajajući evropsku kontrolu, ostane za mnogo godina u rukama muslimanskog stanovništva. I pored toga što se, opravdano, mnogo sadašnjeg pritiska pripisuje njemu, ono je ipak jedina klasa u Bosni sada sposobna da održi upravne uzde. Muslimani su pošteni i, sigurno, nisu veći verski fanatici nego što su bosanski hrišćani. Težina ropskog nasleđa ne može biti odbačena za jedan dan i većina hrišćanskog stanovništva još je jako zaostala i ponizna pred upravom svojih naslednih gospodara. Istina je da su bosanski muslimani u manjini, ali se pri tom ne sme zaboraviti da su hrišćani razdeljeni na dve sekte, pravoslavnu i katoličku, i uzajamno se više mrze nego što mrze muslimane. I u slučaju obrazovanja predstavničke vlade, ili nekog bosanskog »sabora««, nema opravdane sumnje da muslimani ne bi osigurali savez rimokatoličkog dela i ovim putem dobili radnu većinu.

U svakom slučaju je apsolutno potreban evropski nadzor radi osiguranja i uvođenja reformi. Nema tamo drugih ni pogodnijih us ova za uspešan rad, sem onih napred istaknutih. Bila bi najžalosnija od svih solucija ona koja bi ojačala osmanlijsku vladavinu. Time bi se dalo poleta svemu što je najgore u sadašnjem stanju Bosne i tako osigurala buduća anarhija i večna korupcija. Ja sam toliko siguran u lukavstvo orijentalnog duha da pretpostavljam kako potrebne reforme ne bi bile ni privremeno uvedene pred očima Evrope. Taj je nadzor udaljen baš sada, u času kada su potrebne snage za ostvarenje odloženih reformi, i osmanlijska uprava u Bosni ponovo

će upasti u ono što je već sada, u stranu birokraciju. A ova, nemoćna da održi sultanov autoritet protiv konzervativne opozicije domaćih muslimana, spustiće se na to da toj opoziciji samo ugađa. Oživeće stara igra sa antagonizmom kasta i vera, a reforme će postepeno nestajati i pritajeni elementi hrišćanskog nezadovoljstva izbiće ponovo u plamen koji će, eventualno, moći da obasja ciljeve Evrope.

Državnike očekuje težak i velik problem: kako u sadašnjem momentu dobiti stvarna i elementarna osiguranja časti i imovine ugnjetavane klase primitivnih seljaka, koji su sada u čeljustima besne i nasi ne vladajuće klase. Biće nemoguće preokrenuti pozicije roba i gospodara. Uzdići hrišćansku upravu u pokrajini znači, prethodno, lišiti dominantnu klasu onog što ona smatra svojim naslednim pravom; otkinuti deo njene imovine i dovesti je nasilno pod jaram onih koje ova prezire kao robove i mrzi kao idolopoklonike. Za taj cilj bilo bi potrebno više nadzora od onog na koji je Evropa voljna da pristane. Nije verovatno da bi neka malena i stalna oružana okupacija uspela da osnaži takve reforme i obustavi produženje jednog razornog građanskog rata.

Prvenstveno je potrebno smiriti muslimansku kastu gospodara i posednika u čežnji za izgub jenim feudalnim privilegijama i muslimansku gradsku buržoaziju, koja je u danima birokratskog centralizma uzdisala za izgubljenim samoupravnim privilegijama, koje je pogazio Osmanlija. Potrebno je, žrtvujući Osmanliju, pronaći takva sredstva koja će pomiriti muslimansko stanovništvo Bosne sa novim stanjem stvari. Odstranite sijače bosanske nesloge i omogućite da muslimansko plemstvo zauzme po ožaj u pokrajini za koji je predodređeno po svom teritorijalnom posedovanju, a saglasno s engleskim pojmovima. Neka domaće poglavarstvo zameni satelite strane birokracije. Oživimo građanske institucije po gradovima, pa će potomci starih samoupravnih starešina, domaći begovi i age, biti toliko radosni da prihvate uslove velikih sila.

Na ovaj način pomognuta dominantna kasta, pod nekom vrstom evropskog nadzora, radiće svim mogućim silama da ostvari uvođenje potrebnih reformi. Nije nužno ograničiti period ispitivanja i ukinuti evropsku kontrolu iz pesimističkog straha da će bosanska uprava utonuti u »autonomiju gde će se petlići tući«. Po samoj prirodi stvari, sadašnje su nezgode iznele na površinu najgore i najfanatičnije bosanske elemente, u licu besnih dela izvesnih bosanskih Ahmed-aga i nizu njihovog feudalnog i opasnog bašibozuka, te je razumna i plemenita strana bosanskog muhamedanizma izložena zaboravu. Već sam primetio da je pogrešno što hrišćani polažu velike nade u činjenicu što mnoštvo muslimanskog plemstva još čuva neke stare hrišćanske običaje, i što katkada uzima franjevačke redovnike kao duhovne savetnike. Međutim, ipak još ostaje činjenica koja pokazuje da njihova gledišta nisu nepomirljiva, te da prova ija između hrišćanstva i islama nije tako široka između školovanih klasa kao što je, nesumnjivo, kod građanske rulje. Najuticajniji hrišćanin u čitavoj pokrajini jeste biskup Štrosmajer i njegov liberalizam izaziva ev-

ropsko poštovanje. On stoji u prisnom i prijateljskom odnosu sa mnogim vodećim muslimanskim prvacima u Bosni i prilikom posete svoje bosanske dijeceze ima zadovoljstvo da vidi grupe pravoverenika gde slušaju njegove propovedi[136]). Kod muslimanskih gospodara, svakako, nije opšte brutalno preziranje raje. U Hercegovini čak ponekad musliman usvaja plemenitu, demokratsku upotrebu narodnog pozdrava kada se obraća svom hrišćanskom robu kao bratu[137]). Pre nekoliko godina preko tajnih pregovora sa srpskom vladom bosanska aristokracija je pokazala da ipak nije protivna da se, radi opštih stvari, složi s kaurinom. U seoskim predelima Bosne i Hercegovine nikad nije religijska mržnja bila toliko gorka kao u gradovima. Lično sam video napuštene hrišćanske i muslimanske grobove u Hercegovini, sabrane zajedno na istom grobju i razdvojene tek jedva vidljivom stazom. U mnogim krajevima i seljaci muslimani snosili su skoro takav pritisak kao i njihovi hrišćanski susedi i tokom sadašnje pobune bilo je slučajeva da su se oni pridružili hrišćanskoj raji u borbi za opštu stvar.

Ako se savlada ovaj religijski fanatizam, ostaće nam i u Bosni mnogo elemenata punih nade. Temperamenat Južnih Slovena je, prvenstveno, plemenit i širokogrud, i samo računske intrige Osmanlije, za koga bosansko jedinstvo znači vlastito izgnanstvo, mogle su zaustaviti razvoj tolerantnog duha. U Bosni imamo urođen u krvi zajednički narodni jezik i zajednički nacionalni karakter. I taj nacionalni karakter, bez obzira šta bi se moglo reći protiv njega, nije sklon revoluciji. On je trom, uporan, ne podiže se lako i sadrži rezervu zdravog razuma, što je navelo jednog pronicljivog francuskog opservera da uporedi srpski duh sa engleskim[138]). Po temperamentu su Bosanci divno podesni za parlamentarnu upravu i, šta više, blagodareći nasleđenim i još očuvanim relikvijama iz slobodnih institucija primitivnih Slovena, oni su se srodili sa ovom mašinerijom. U svojim porodičnim zadrugama, na svojim seoskim zborovima oni svakodnevno praktikuju osnovne principe predstavničke uprave. Pod imperativnim uticajem moćnih suseda, ako se odluče za pacifikaciju, primena sređene i jednom ustanovljene uprave izazvaće neminovan razvoj prirodnih izvora ove zemlje. Na drugom mestu već sam aludirao na činjenicu da su, i pored snabdevanja Rimljana i Dubrov-

[136]) Za ovo značajno obaveštenje zahvalan sam Canon Liddonu. U takvim slučajevima biskup redovno uzima svoj tekst iz »Besede na gori«.

[137]) M. de Ste Marie.

[138]) Ami Boue. Za dokaz ovoga mogu navesti svedočanstvo engleskog putnika Edmund Spencera: »Dok smo pratili parlamentarne debate u skupštini, bio sam mnogo iznenađen pribranošću i dostojanstvenim izrazom skoro nepismenih oratora. Oni su bili vatreni, ali neusiljeni, uzbudljivi, ali bez preterivanja i da bi održali pažnju slušalaca, oslanjali su se na snagu dokaza više nego na jačinu pluća i teatralne gestikulacije. Srbi nas neobično podsećaju na upornu odlučnost i na istu ljubav prema ispravnosti, na isto gnušanje prema upotrebi noža, skupa sa značajnim delom mešavine aristokratske i demokratske u svom karakteru, što specijalno ističe anglosaksonski narod«. Poslednja napomena se naročito odnosi na bosansku srpsku granu.

ramenat muhamedanske dominantne kaste sakati njihovu komercijalnu energiju. Čim se razviju prirodni izvori zemlje, bogatstvo će sve više dolaziti u hrišćanske ruke i sigurno će ravnoteža političke moći inklinirati u njihovu korist. U toku jedne generacije oni bi mogli preuzeti uzde uprave, koju su, kako sam već kazao, uprkos svojoj brojnoj nadmoćnosti, nesposobni sada da održe. Ovako bi bio popločan put za prisnije jedinstvo sa pograničnim hrišćanskim pokrajinama srodničke krvi, Srbijom i Crnom Gorom, i Bosna bi, najposle, mogla obrazovati državu velike jugoslovenske konfederacije, na prostoru od Crnoga Mora do Jadrana, koja bi dejstvova.a kao ustavni bedem protiv naleta severnog despotizma.

Pretpostavimo da će sloboda Južnih Slovena, Bosanaca, Srba iz stare Srbije i Bugara, jednom postignuta — pre ili kasnije, nesumnjivo ona mora biti postignuta — pojačati snagu Rusije, jer je jezik njihov donekle sličan. Ali, da li je neko bio protivan oslobođenju i ujedinjenju Italije, s obzirom na to što bi ono poslužilo uzdizanju Francuske? Ako je ikad Francuska ima a aspiracija na Rim, one su sada neodređene i verovatno manje ostvarljive nego kada je austrijski nadvojvoda upravljao Lombardijom, a Bomba vladao u Napulju. Rusi gaje, to je već poznato, pretenzije na Carigrad, ali da li je verovatno da će ga oni pre dobiti od jedne trošne sile, koja teško može da odbrani i svoje vlastite oblasti, ili, pak, od nove sile ili si a, zanetih punim poletom mlade nacionalnosti. Napustiti jednu zemlju kao što je Bosna, izolovanu od ostale Turske, sa većinom hrišćanske populacije, opko jenu slobodnim državama koje večno sprovode agitaciju unutar njenih granica, znači oslabiti samo ostatak Turske, tako da postane igračka u rukama Rusije. Srodstvo nije uvek zaloga prijateljstva. I možda nije dalek dan kada će slovenski narodi Balkanskog poluostrva gledati na Rusiju kao na najpodmuklijeg neprijatelja.

BOSNA I HERCEGOVINA

ODELJAK I

ZAGREB I HRVATI

Slovenizacija u Štajerskoj. Tugovanja jednog Prusa. Zagreb. Njegovi s ovenski izgledi, herojstvo, umetnost i arhitektura. Cvetovi na trgu. Hrvatska nošnja. Preistorijski ornamenti i uticaj orijentalne umetnosti. Jugoslovenska grnčarija, juvelirski rad i muzički instrumenti. Nasleđa od Trojana ili Heraklije? Venecija i Hrvatska. Bogatstvo hrvatskog jezika. Izgubljen u šumi. Bugarska kolonija. U Karlovcu. Hrvatski Vels. Hrvatske karakteristike. Karlovački vašar. Na predstražama hrišćanstva.

Kako se voz spuštao od Beča u do'inu reke Drave, promena je postajala sve upadljivija, a stvarali su je razbacane kućice i zaseoci koji su leteli pored nas. Tamne drvene kolibice Semerinske doline podsećaju nas na Salcburg i Tirol, na još udaljeniju Skandinaviju, ali one ustupaju mesto osrednjim, manje prostranim, nižim, bednijim i pravouglijim kolibicama. Ogromni, crni, tamni ba vani izgledaju kao da su uzrasli sa okolnim borovljem; ocrtavaju se tamne strehe, čiju je spoljašnost izgrizao tok vremena, i senovite jelove grane iskonskih stabala, a sve to daje mestu izgled oblepljene i hladno okrečene lese. Strehe su sada sve skromnije, ali, iako su kuće većinom bez prozorskih kapaka, ipak, ima tamo njih neko iko ispod trouglaste strane krova i njihova se fizionomija odmah raspoznaje. Ovo su kolibe koje ste već videli daleko u slovenskim predgradima u Madžarskoj. Vidite ih kroz Češku i na peščanim ravnima Pruske. Vidite ih uzdignute i ukrašene u starim palatama grada Praga. Čim smo se približili Mariboru, već smo, stvarno, stupali u drugi svet — slovenski jezik počinje da se čuje okolo. One planinske kolibice bile su samo znak visokih ta'asa germanskog mora.

Ali se plima već okrenula. Pre nekoliko godina Maribor je smatran germanskim gradom, a sada je skoro sasvim sloveniziran. Trgovci, pa čak i bogate klase, govore pre slovenski nego germanski.

Jedan mi je putnik rekao da je još posle austro-pruskog rata slovenski jezik, mesto nemačkog, postao nastavni jezik u školama. Odsečena od svojih germanskih aspiracija, austrijska vlada uviđa potrebu da stvori prijateljstvo sa slovenskim mamonom; i kako nema poverenja u one članove naroda koji, kao Česi i Hrvati, neguju uspomene na nezavisno kra jevstvo, to su njeni državnici bacili okolo na slovensku granu naroda slobodnu od svake zavodljive »kronentradition« i, prema tome, laskaju Slovencima, koji naseljavaju južnu Štajersku i delove Koruške i Kranjske na račun germanskih gradova i, delimično, čak i kranjskih Slovena (Carniolan Wends), čiji je jezik sličan slovenačkom. Ovim je preokretom kod Germana proizvedena bolna impresija, te sada gledaju na Austriju, i na sebe u njoj, samo kao na zagrejani tiganj u istočnoj Evropi. To je nedavno tako smešno odao pruski putnik Maurer prilikom posete Mariboru 1870. »Još s edećih deset godina«, kaže on, »i Maribor će biti slovenački, kao što je i njegova neposredna okolina ... Bio sam krajnje ožalošćen (ausserst peinlich) gledajući decu u Zidanom Mostu kako odlaze u školu i dolaze iz nje sa knjigama u kojima su i tekst i predmeti bili slovenački. Međutim, ovi mališani, čak i najmanji između njih, tako potpuno poznaju naš jezik da ostavljaju utisak kao da nisu nikad ni govorili neki drugi ... Mi ne smemo poštedeti sebe od saznanja gorke istine da je za nas izgub jen veći deo Štajerske i Koruške i sva Kranjska, Gorica, Gradiška i Istra, sa prolazom ka Jadranu. Pretpostavljajući čak da je i sva južna Nemačka stopljena sa severnom i da se germanski elemenat u Austriji, pod pritiskom ili po slobodnoj volji, pridruži izdvajanju Češke i Moravske (Berlinac gleda na aneksiju češkog kraljevstva samo kao na akt vremena!), čak i onda mi nećemo

2. Prodavnica hrvatske nošnje

moći, niti ćemo imati prava — iako je pravo manje značajno — da izbijemo kroz Italiju na Jadran. A još uvek sanjarenje i potcenjivanje stvarnih fakata navode nas da gledamo na Trst i ove negdašnje zemlje germanskog saveza kao na naše nasleđe.«[1]) Siroti Prusi!

Ali, Slovenci su ostali pozadi, i voz već juri duž vrbom zasađene doline reke Save, i nalazimo se u narodu manje evropskom po nošnji, i uskoro stižemo u Agram, prestonicu Hrvatske, gde smo, u glavnoj ulici, pronašli pristojan hotel. Izgled grada odmah iznenađuje stranca, jer se razlikuje od drugih germanskih. Kakve su one duge, niske, pravougle kuće, samo neznatno povećane reprodukcije slovenačkih kolibica? Ovde preovlađuje isto bledilo; dvokri ni prozori, ovde zaokrugljeni, probijeni na trouglastoj strani zida kao sovine rupe u nekom starom ambaru. Same strane zida — uopšte skromnije nego one u tevtonskim gradovima — kao da se klone od pogleda sa ulice. Spoljašnjost pojedinih starih kuća daje izgled neke drvene galerije, ponegde ukrašene cvetovima i puzavicama, naročito tamo gde se otvaraju sobna vrata, i sve to iznenađuje čoveka upoznata sa turskom verandom divanhanom. Izlaganje robe je skoro sasvim slovensko. Sjajni su i potpuno orijenta ni dućani gde se izlaže slikovita hrvatska nošnja da bi navela u iskušenje seljaka pri prolazu. Slikoviti izlozi zatvoreni su lisnato ukrašenim polugama i rešetkama izrađenim od gvožđa; čudna su, takođe, vrata i krila izloga, dijagonalno isprekrštana gvozdenim polugama upravo umetničke vrednosti, na sastavima ukrašena heraldičnom ružom i krakovima malteškoga krsta, koji se uklapaju i obrazuju graciozni krinov cvet. Ci j svega ovoga nije prvenstveno ukras. Ova četvrtasta krila i brave, ove masivne preveze i spojnice iznutra, podudarne sa udubljenjima u našim nekadanjim uzidanim kasama, štite vrata tako da se ne bi otvorila prosecanjem spolja, kroz preveze, i govore o drugoj priči i o vremenima kada ulice Zagreba nisu bile tako sigurne kao što su danas.

Na uzvišenju se dižu katedrala i prostrani biskupov dvorac, opkoljeni kao i mnoge crkve u slovenskim zemljama, zidovima i kupasto zaoštrenim tornjevima — neki južni Kremlj. Neposredno dole nalazi se trg, a u njegovom centru statua naciona nog heroja bana Jelačića na konju, bana koji je u danima madžarske revolucije vodio svoje Hrvate protiv nacionalnog neprijatelja i očuvao autrijsku policijsku državu u času kada je njena sudbina bila dovedena u krajnju neizvesnost. Ban je odeven u slikovitu husarsku uniformu svoje zemlje, sa otvorenim ogrtačem i perjanicom na kalpaku, jašc na pijedestalu, okrenut prema severu, sa mačem uperenim napred ka poprištima svoga trijumfa nad Madžarima.

Grad je razdeljen na tri dela: donji grad, gde se nalazi trg i g avna ulica, dalje, uzvišenje na kojem stoji katedrala i gornji grad, sa mnoštvom podignutih velikih kuća gde stanuje birokracija; tu su saborska većnica, banov dvor i muzej. I gledajući dole sa ovih uzdignutih terasa, vidite donji grad ispružen dole kao razasuto selo, pa

[1]) Franz Maurer: »Reise durch Bosnien die Saveländer und Ungarn« — Berlin, 1870, str. 45.

vas podseća na izgled Budima sa njegovog Akropolja. Katedrala je, uprkos podignutim fortifikacijama, mnogo stradala od Turaka, koji su je, kako ovde kažu, tri puta rušili; a iznutra su njeni vlastiti biskupi iznakazili crkvenu gotsku lađu i njene strane krečenjem i čudnim jezuitskim oltarima. Njena spoljašnjost je, ipak, još uvek delikatno ukrašena starim tesanim kamenim pločama, koje podsećaju na tudorsku ornamentiku na oksfordskim školama. Sa vrha četvrtastog tornja širi se sjajna panorama: srebrnasta Sava i njena plodna ravnica, a udaljene bosanske planine gube se i prelaze u plavo nebo; i, u drugom pravcu, tamni, šumom obrasli grebeni Sljemena dali su Agramu slovensko ime Zagreb — »iza grebena«. Izuzev katedrale i lepo izvajanih proče ja crkve sv. Marka, tamo nema lepih i interesantnih gradevina. Banova rezidencija je potpuno lišena arhitektonskih pretenzija, ne razlikuje se od okolnih kuća i ne bi smo je primetili da se nije jedna velika crna zastava lepršala sa jednog prozora u čast »dobroćudnog« starca cara Ferdinanda. Kao što je redovna pojava u Madžarskoj, i narod Zagreba je, takođe, jako zaostao u estetskoj kulturi. U umetničkoj akademiji malo je slika i sve su čudno rđave, a nijedna dobra nije rad domaćeg, već češkog artiste. Ipak, izgleda da Zagrepčani imaju dobar ukus da ovo osete i u dućanskim izlozima vide se fotografske kopije, pre, možda, zbog južnoslovenskog patriotizma, nego iz nekog poštovanja visoke umetnosti. Ta s ika predstavlja sahranu crnogorskog vojvode ili vođe, i kao da njegovo telo nose sa ratišta duž neke sumorne planinske klisure: sjaj palog heroja, tuga, skoro italijanski izgled plača i ridanja saplemenika — čitava je scena izvedena izvanredno verno crnogorskoj prirodi.

Ali, ovde okolo nas nalaze se žive slike sa više umetnosti nego što je banova statua u bronzi, gracioznije nego što su oža ošćeni Crnogorci prilikom sahrane svoga vojvode. Trg je stvarno prostrani studio. Lepota hrvatske seljačke nošnje skoro je izuzetak u Evropi — jedini joj je moguć takmac u Beogradu. Posmatran odozgo, kada je prenatrpan, trg skoro izgleda kao rascvetala bašta crvenog i belog zdravca. Te boje preovlađuju i daju seljačkim grupama sjaj i blesak koje nisam video nigde drugde. Značajno je da ovaj sjaj dele, baš u jednakoj proporciji, i ljudi i žene. U Srbiji, pa čak i u Turskoj, muškarci nisu tako živopisno odeveni. Vidi se da srbijanske žene ponekad uređuju kosu, i uopšte glavu, elegantnije i nijanse njihove odeće često su raznolikije; ali, pored svega, kakva je to kita cveća bez dovoljno belih cvetova. Na zagrebačkom trgu kao da je, ne samo boje, i nijanse, već čak i sav materijal odabrao neki umetnik. Kakva je upravo tkanina ovih prozračnih ženskih košulja i talasastih marama ako ne sam tanki muslin naših lutaka? Štaviše, žene imaju takav dar da postanu slikovite svojim držanjem i manirom da bi čovek pomislio da se u njihovim venama nalazi kap ciganske krvi. U takvoj tkanini, sa takvim instinktima, s takvim ukusom za nijanse — kakvu potrebu one imaju za nekom novom modom? One još nisu poboljšale svoje oblike steznicima modnih trgovina, one nemaju teška odela hladnih podneblja da se u njih umataju, tu su jednostavni krojevi,

iz kojih svaki dah vetra stvara umetničku promenu. Lica su, takođe, retko prosta; žene ove nisu grube prostakuše severnih germanskih tržišta i, prema njihovoj pojavi, držanju i maniru, čovek bi rekao da su mnoge nasledile ugladenost starije civilizacije; oseća se neki nežni talijanski elemenat, verovatno dospeo preko Venecije ili, možda, nasleđen još iz starih rimskih gradova ovih predela.

Ove seoske gospođe vrlo raznoliko uređuju kosu i ukrašavaju glavu, jer svaki zaselak ima specijalnu nošnju. Kod nekih, kao kod onih iz Sv. Ivana, providna bela marama pada lagano okolo grudi i ramena kao venčani veo; kod drugih, opet, ona ima ružičast preliv i poznata je pod imenom rubac. Druge, kao one iz Zagorja — prau-

3. Hrvatska žena na trgu u Zagrebu

nukama avarskim smatraju se one — zabace je pozadi, preko duge srebrne čiode zabodene horizontalno kroz kosu, te im tako visi preko leđa, dok se njena šarena ivica i duga kita klate naokolo. Ova frizura, gledana spreda, podseća na »Contadine of Romagna«. U letnjim mesecima ove seljanke retko oblače krznom postavljene ogrtače, koji su slični srpskim i slavonskim; tek ponekad one nose vidljiv prsluk, koji obično prekriva ruke i trup, a tu je i lagan ogrtač domaće izrade sa dugim i oko šake suženim rukavima, odakle se dalje proširuju ponovo. Mesto suknje one redovno nose dve kecelje koje se preklapaju, jedna se namešta spreda, a druga pozadi, a po jakom vetru mogu pružiti studije za Bahova poklonika. Preko ove prednje visi

uzana zvezdana kecelja, ukrašena crvenim zvezdicama, izukrštana malim izlomljenim crtama ili sitnim poprečnim trakama, obično crvenkastim ili ljubičastim. I dovoljno je već rečeno o tim nežnim prelivima boja. Ponos njihove opreme jeste sjajni, zatvoreno crveni opasač, okolo struka obavijen pojas, a poneke imaju dodatak, koji se ponekad otpusti i visi spreda, preko kece je, kao graciozno klatno, ili kao neki mali spoljašnji novčanik. Ni jedna prosta suknja ne sadrži toliko sjaja koliko ove kecelje. Kod svih ilirskih Slovena, južno i severno od Save, primetio sam karakteristiku da nose dve suknje klasične starine. U ovom predelu se, takođe, nosi okolo pasa svetlo skerletna traka — »strophion« drevnih nimfa i boginja — i ova se obavija baš ispod grudi i pričvršćuje u vidu mašne, nešto napred, kao na Taliji ili vatikanskoj Euterpi.

Oko o vrata visi neki niz koji bih iz učtivosti nazvao koralnim ogrlicama. Katkada one nose srebrne naušnice, srebrne ukrasne igle na grudima i prstenje na prstima; ipak one imaju manje zlatnog i srebrnog nakita nego njihove susetke preko Save; razlog je za ovo opšti nedostatak tih nakita u pokrajini, i to ih oslobađa ukrašavanja kose i ogrtača bleštećim novcem, a ta navika samoj Srbiji oduzima nekih tri četvrtine miliona tekućeg novca. Mnoge, naročito devojke, dele kose u dve duge pletenice i krajeve vežu svetlim vrpcama. Par devojačkih pletenica daleko je karakterističniji za Slovene nego za Germane a može se primetiti i kod Rusa, čak do Belog mora. Ovo, zaista, može biti jedna od oznaka koja odaje s ovensko poreklo i kod mnogih takozvanih Germana. Od obuće hrvatske gospođe nose neku vrstu čudnih sandala, koje se zovu opanci, i to je redovna obuća širom ilirskog trougla. Ove sandale nisu, kao kod starodrevnih Egipćana, načinjene od sjajne crvene ili žute kože. I, sme li se objaviti da ponekad žene nose visoke cipele, do sredine noge, sa visokim petama, nešto slično Velingtonovim čizmama. Iako njihove kecelje — o suknjama se upravo ne može govoriti — ne sežu mnogo ispod kolena, opet nije verovatno da su ovi omoti izazvani skromnošću, jer, i pored svega, one uopšte više vole da lutaju oko o bosonoge, golih članaka, u tom najgracioznijem rajskom kostimu.

Posle reči o gospođama, da bi se govorilo sada o tako sjajnoj gospodi, nužna je, stvarno, neka apologija. Zamislite samo neki egzotičan insekat — inače, kako se čovek može približiti predmetu? A to je insekat sa prednjim belim krilima bleštеće prozračnosti i sa donjim skerletnoga sjaja. Beli ogrtač se širi oko ruku poput kri a i leprša sa njih, praveći nabore na lepoj tkanini. Tu je svetlo skerletni prsluk — lajbek — ukrašen poput leptira srebrnastim zvezdicama i olako zakopčan preko stomaka. Ova svetla metalna dugmad obično su poređana spreda isprekrštano. Na jednoj strani prsluka je ma en džep, dovoljan tek da zadrži krajičak crvenkaste marame, sasvim slične onoj kojom se žene zabrađuju, i ova prazničnih dana visi i lepršа kao pojas okolo struka. Opasač od raznolikog kožnog mozaika, nazvan remen, starinski je primerak sličan vlaškim pojasima, ali ne baš onoliko širok. On obuhvata ogrtač okolo pasa. Ispod ove tunike

ponovo se pojavljuju prostrane košulje, spuštene obično do ispod koena, ali retko do članka, kao kod nekih sremskih seljaka. Sličan i nešto uži kožni remen okolo ramena služi za vešanje vunene, svetlo skerletne torbe, ukrašene čupavim kitama. Ova torba nadoknađuje džepove i nerazdvojni je drug Hrvata u tolikoj meri da je i svaki dečko opremljen jednom minijaturnom, malom, kako je onde nazivaju. Ispod ogrtača pružaju se široke pantalone od istog domaćeg muslina, a prostrane su kao kod maloazijskih starih Frižana ili Dačana Trajanova stuba, a ponekad su oivičene krasnim rubom. Na nogama su, kao i kod žena, opanci ili cipele »vestingtonova kroja«, ali muškarci su ređe bosonogi.

Kada je hladno vreme ili kada naročito žele da se pokažu, tad jedan divan ogrtač — surinu — zabace preko ramena. Osnovna boja «surine« je svetlo žuta, a ukrašena je crvenim, zelenim ili narandžastim vezom. To su, ponekad, umetnički savršeni nacrti. Katkada su smeđe tamni i ublaženi sjajnim skerletom. Ali, baš potpuno crveni ogrtači nalaze se jedino u zapadnim pukovnijama i.i divizijama vojne krajine. Njihovi se modeli vide u interesantnoj zbirci nacionalne nošnje u Zagrebačkom muzeju. Tako, staro germansko ime za Hrvate — Rothmantel — »crveni ogrtači« — ne može se odnositi na čitav narod. Postoji i druga reč koju je, kako se govori, stvorila hrvatska nošnja, sa očigledno još manje osnove. Možete uzaludno pretraživati tržišta tražeći nešto približno slično »cravati«. Ova je reč proizašla od Krabaten ili Kravaten, i inače je poznata kao holandska reč za Hrvate. Međutim, ove visoke kragne hrvatskih ogrtača možda imaju svoju izvornu reč, ali je karakteristično da je reč prvobitno označava a zavoj oko okovratnika, zatim mesto kragne i najposle samu kragnu. Da je reč stvarno uzeta od Hrvata imamo Menageov dokaz, a ovaj je živeo u doba njihovog prvog dolaska u Francusku. On kaže: »On appele cravate ce linge blanc qu on entortille a l entour du cou, dont les deux bouts pendent par devant; lequel linge tient lieu de collet. Et on l appelle de la sorte a cause que nous avinos emprunte cette sorte d ornement des Croates, qu on appelle ordinairement cravates. Et ce fut en 1636 que nous primes cette sorte de collet des cravates parle commer ce que nous eusmes en ce tans-la en Allemagne au sujet dela guerre que nous avions avec l Empereur«.

Prvo ih je Skinner pomenuo u Engleskoj, a ovaj je umro 1667. On govori o njima kao o vrsti ljudi koje su putnici i vojnici kasno predstavi i svetu. U Hudibrasu, delu Samuel Butlera, prikazani su kako služe kao dželati.[2])

Od sadašnje hrvatske nošnje sigurno najviše evropskoga ima njihov crni šešir, koji se donekle koleba između našeg šešira širokog oboda i onog vulgarno poznatog kao »pork-pie«. Obod je podesan za smeštaj kite cveća i obično je natkriljen i zakićen talasastim perjem, tako da sve takve svakodnevne sličnosti bivaju skoro zaboravljene. Postoji još i druga vrsta šešira, načinjenih od slame, sa kupa-

[2]) Videti: Brachetov »Dictionnare Etymologique de la langue Francise« i Wedgewoodov »Dictionary of English Etymology«

stim vrhom i oni podsećaju na udaljeniju paralelu. Kad Hrvat nosi jedan takav, što često radi[3]), on odbaci pojas i kreće se okolo u dugoj tunici i širokim pantalonama, koje su skoro nalik ženskim suknjama, i tad vas obuzme nesigurno osećanje da ste ga već ranije videli. I kada uzaludno pretražujete i najudaljenije evropske rupe da biste otkrili sličnost, tad vas iznenada obasja sjećanje da to niko drugi ne stoji ispred vas nego John Chinaman — Kinez. Istina je da je njegova obuća suviše rogata. Ali, tu je golobrado lice, dugi, obešeni brci i, kao u starim danima kada je Hrvat nosio perčin, što je moguće videti na slici u muzeju — kao što još i danas nose njegova da matinska braća, i ovaj bi na nebeskom sastanku mogao predstavljati odgovarajućeg parnjaka.

Šare su na ovim raznim primercima nošnje upadljivo karakteristične. One su jeroglifi teško razumljivi, ali su u njima ispisani dugi porodični anali i smatram da je čisti ornamenat, tako suprotan imitaciji prirodnih oblika, prošao kroz dva perioda razvitka, a mogli bismo ih nazvati: »uglasti« i »krivudavi«. Prvi je prethodio drugome i stoji prema njemu u isto tako savršenom odnosu kao štampani tekst prema pisanom. U kameno doba dominirala je, izgleda, uglasta ornamentika u Evropi. Održavala se i u rano bronzano doba, a i već pred kraj njegove druge polovine ornamentika je otpočela s novim razvojem, i u nekim predelima, već od gvozdenog doba, vidimo da je potomstvo skoro odbacilo staru uglastu ornamentiku. I danas se čak može reći za jedan evropski narod — Laponce krajnjeg severa — da još ostaje u prvom periodu ornamenta. Kost i drvo kao suviše krutí materijali, a Laponci većinom njih obrađuju, i dalje, mala upotreba metala i iončarstva izdvajaju ih iz tekuće evropske civilizacije, sputavaju i unazađuju. Još je značajnije što se narod centralne Evrope i bogatije zemlje još tretiraju kao da je u pre aznom periodu između starih i novih stilova dekoracije. Dokle moje saznanje dopire, ovo je baš slučaj sa Hrvatima i, uopšte, sa Južnim Slovenima. Oni su, izgleda, upoznati sa lepotom novoga stila, ali se uporno i sa posebnom naklonošću drže uglaste ornamentike svojih surovih predaka. Tako je naročito u ženskoj nošnji, a skoro je čitav vez iz ove preistorijske vrste. Visoki okovratnici hrvatskih ogrtača slični su, po obliku i po nacrtu, onima koje nose Laponci. Mnogi pojasevi hrvatskih žena skoro su identični po nacrtu sa onima koje sam video kod Laponaca oko jezera Enare. U muzeju se vidi velika i interesantna kolekcija hrvatskog veza i sve je iz uglastog uzora — krstovi, pravi i »cik-cak« redovi. Ovde se, takođe, vide sagovi grubog kvaliteta, izrađeni na domaćim slovenskim razbojima, koji su interesantne ilustracije savršenstva staroga stila. Primerci su kao celina četvorouglasti i/i uglasti i svaki bi mogao poslužiti kao model za pod od mozaika. Po boji su zeleni, crveni, žuti i beli, obično manje purpurni i tamno p avi. Ali, čudno je da se pored ovih grubih oblika nalazi i druga forma dekoracije, i to u visoko razvijenom stanju. Krivudavi stil veza pojavljuje se na muškim ogrtačima — i upadljivo je da je jedino ograni-

[3]) Radi primera videti sliku Hrvata.

čen na muško odelo — i obično je stvarni umetnički rad, koji formira složen kruškast oblik i podseća često na bogata grananja izrađena na kašmirskom šalu. Tako je nagao skok od grublje vrste onog obično upotrebljavanog ornamenta da ova remek-dela krivu ja izgledaju skoro pre kao uvoz sa strane nego kao cvetovi domaćeg podneblja. I nije baš teško pratiti njihovo poreklo, jer su redovno reprodukcija dekoracija koje se pojavljuju na skupocenim turskim jelecima i kaputima. Ove su krivulje seme preneto iz Stambola — rede direktno iz Vizantije.

Kako po ornamentu tako i po opštem karakteru, hrvatska nošnja je slična nošnji svih ostalih Južnih Slovena, uključujući čak Rumune Transilvanije i Vlaške, na koje se, prema etno oškim nacrtima, može gledati kao na latinizovanu porodičnu granu. Turci su je zaista, delimično orijentalizovali. Potrebno je da se naglasi da upravo muška nošnja u Hrvatskoj pokazuje u ornamentu uticaj Orijenta, a tako i u Srbiji, Dalmaciji i u zemljama preko Save i Dunava muška nošnja je ta koja se uglavnom približuje turskoj nošnji. Ali simptom gotovo orijentalne isk jučivosti mogu da vide oni koji se plaše orijentalnog uticaja. Često, dok je odelo njihovih muževa potpuno turskog stila, žene čuvaju skoro nepromenjene stare nacionalne nošnje. I blagodareći ovome, na čitavom jugoslovenskom prostoru preživelo je dovoljno originalne nošnje da bi se moglo ukazati na zajedničko sestrinstvo svih vrsta. I od svih bi, izgleda, hrvatska nošnja bila najbolji predstavnik stare srpskoslovenske nošnje, nasta e još u danima velikoga cara Stefana Dušana. Inače skoro svugde muška nošnja je stvarno stradala od turskog uticaja. Ovde vredi daleko bolje nego u slobodnoj Srbiji onaj opis koji se odnosi na Srbina, neuka u starim propisima, a one »sluge u belome« još bi odgovarale Hrvatima. U Beogradu bi to bio beznačajan epitet. U Zagrebu je to još istina. U svojim lepim kaputima, širokim pantalonama i ogrtačima Hrvati se, takođe još bliže primiču zajedničkom primitivnom tipu vojniku Decebalusa — skulpturi Trajanova stuba — ako zaista verujemo da su stari Dačani bili sarmatskoga stab a.

Isto je tako jugoslovensko jedinstvo očigledno ako posmatramo krčage i tiganje koje ovi zaostali seljaci prodaju na trgu. Skoro da ovde nema ni jedne forme koju nisam video u Vlaškoj, Bugarskoj i Srbiji. I s pravom se može pitati da li su mogla varvarska srpska plemena, naseljena u dunavskom basenu u petom i narednim stolećima, doneti sobom takav niz visoko usavršene grnčarije kakvu vidimo pred sobom. Ovi uzani i izduženi grlići i ove luksuzne drške sigurno nisu nasleđe div jaka iz petoga stoleća. Takve ne nalazimo među našim anglosaksonskim ostacima, pa čak ni među starinama sjajnih Franaka. Moramo tražiti po rimskim grobovima da bismo našli takve na našem ostrvu i, zaista, to pruža ključ i za njihovo ovdašnje poreklo. To je nasleđe došlo do Južnih Slovena iz opšteg izvora — istočne Rimske Imperije. Kovanje novca i bogata arhitektura stare srpske carevine podjednako odaju vizantijske uticaje. Najupadljiviji primer ovoga jeste stutza ili stutchka, kako je nazivaju Hrvati. Lično sam video da su ovo nacionalizovali Vlasi, Bugari, Srbi-

janci, Bosanci i Turci, širom velikog prostora od ušća Dunava do Jadrana i od bosanskih planina do Karpata, i to uz neznatne vremenske varijacije u nijansama oblika i boje, ali, svakako, bitno iste. Izgleda čak da je delimično očuvana i orijentalna romanska reč. Tako sam u bosanskim planinama čuo da ih nazivaju testija — nesumnjivo rimska testa[4]). Ova očuvana rimska posuda podjednako je bila raširena i u zapadnim delovima Imperije. Posuda ovakvog oblika pojavljuje se i u Španiji i Portugaliji. Ona se redovno pojavljuje u južnoj Italiji i do danas se proizvode ogromne količine ovih posuda u Apuliji i izvoze se do primorskih gradova Dalmacije. Video sam rimske posude ovoga tipa iskopane blizu Bukurešta, u Solunu, u Dalmaciji, u Sisku i u Hrvatskoj, a sve su skoro identične po obliku sa onima koje

4. Rimsko i hrvatsko lončarstvo

se svakodnevno prodaju na tržištima poznatih i savremenih gradova; i možda se najbolji dokaz za njihovu sličnost ogleda u sledećem. Sliku jedne iz rimskoga Siska pokazao sam nekom hrvatskom seljaku i ovaj ju je odmah prepoznao i uzviknuo: »Stuca, stuca«. A to je ime ovde ograničeno na ovu naročitu vrstu posude. Jedna vrsta grnčarije, samo za piće, pojavljuje se u još grub jim oblicima u Vlaškoj i ovde je poznata kao scafa i skoro je identična sa grčkom rečju za pehar σκαφη . Nazivu »chape a scaphe« bio bi ekvivalentan grčki naziv za pravo ime. Ali, na svaki način, Hrvati ne mogu biti odgovorni zašto to rade. Scaphe je srodna drugoj reči — »Scuphosu«, koja označava čašu opštepoznatu Latinima, tako da je čovek sklon da navede Horacijeve stihove ovim tako podnapitim Hrvatima:

[4]) Italijanska reč testo, španska tjesto i francuska tet dolaze pre od latinske reči testum, dok testa kod romanizovane populacije stare Galije daje reč za glavu tête. Ali u istočnoj Evropi se razvila do ovog drugog značenja, dok Bauer upotrebljava cap (caput) za »glavu« i tako — testa je možda još zadržala značenje »lonca«.

»Natis in usum laetitiae Scyphis
Pugnare Thracum est«.

Drugo ime »scalica«, po kojem je ova čaša poznata Hrvatima i ilirskim Slovenima, jednako je klasično i odmah će podsetiti na latinsku »salicem« i grčku » κύλιξ «. Po formi to je zaista degenerisanje olimpijskih pehara! Ali ne bi trebalo očajavati zbog traga koji ukazuje na njegovo poreklo iz nepravilnog rimskog degenerisanja. Što se tiče chalice u našem vlastitom jeziku i romanizovanim jezicima, iako je više slična po obliku klasičnoj calix, ona ipak nije, kao one, doživela popularni razvoj, već je po svom imenu samo neko crkveno umetanje, parče starine očuvano i izmenjeno za nas u obliku crkvenih kovčežića.

5. Hrvatsko lončarstvo

I druge posude se mogu naći na hrvatskim lončarskim tržištima; one po obliku i nazivu ne odaju tako često rimske uticaje, ali, u svakom slučaju, nose svedočanstva zajedničkog karaktera južnoslovenske civilizacije. Na zagrebačkom tržištu teško se može naći neki oblik koji se ne bi mogao naći i u Beogradu ili Bukureštu.

Ako sledimo ovu nauku na tržištu i ispitamo grube nakite zagrebačkih devojaka, ili muzičke instrumente koje seljaci zataknu iza pojaseva ili zabace preko ramena, bićemo ponovo iznenađeni ovim dvostrukim dokazom južnoslovenske solidarnosti i uticaja grčko-romanske civilizacije. U zagrebačkom muzeju nalazi se nekoliko starodrevnih hrvatskih broševa i na njima se vidi isti filigranski rad. Tu su piramide sočiva i spiralni krakovi, koji se ponovo pojavljuju na drugim zlatnim i srebrnim ornamentima — franačkim, nordijskim

i anglosaksonskim — i svi nagoveštavaju zajedničko rimsko poreklo, i to iz kasnijeg doba. Slični onim našim starim engleskim rezbarijama i ovi su broševi ispunjeni draguljima nameštenim u udubljenjima. Ali ovde, ne kao u Engleskoj, ova vrsta rada, izgleda, nikad ne izumire; rad je ovekovečen u naušnicama, dugmadima i broševima modernog hrvatskog sveta. Gotovo isti vizantijski stil pojavljuje se kod Srba i Rumuna, a naći ćemo ga ponovo između bosanskih planina.

Ali kako su čudno klasični hrvatski muzički instrumenti! Kakve su to vizije seoskih pastira, šumskih bogova i razigranih satira; kakve vrste idi ičnih sećanja one izazivaju! Je li moguće da mi posmatramo neku vrstu arkadijanskog života, koji je grčki pesnik oživeo kada se probijao napred iza zidina Sirakuze? Da li je to ista »pastirska svirala i pastirska pesma« prosto zbog toga što je pastir hrvatskog Posavlja na istom stepenu civilizacije na kojem je nekad bio i grčki seljak? Ili, da li su ove svirale i laute pred nama stvarno nasleđe pravih pastira kojima je Teokrit svirao na pasištima Hilbe, obraslim majčinom dušicom? Jesu li to one iste kojima su se takmičili Thyrsis i Croydon na ze enim obalama Minciusa? Skoro stvarno nešto tako i izgleda. Pitao sam jednog seljaka za ime njegove frule i, na moje iznenađenje, njegov je odgovor bio »fistjela«. Čovek nije razumeo latinsku reč, ali ovo je sasvim ličilo na »fistulu« — pastirsku rimsku frulu, baš na onaj isti instrumenat koji je Thyrsis zavetovao da će obesiti o sveti bor. Frula starog Pana[5]) sastojala se od niza trstika pričvršćenih voskom na smanjenoj podlozi, dok je ovo bila jednostavna fru a, najčešće drvena. Ona je, takode, bila poznata kao fuskola[6]). Dalje, postoje dvostruke frule, rimske »tibioe«. Tu se, stvarno, odigrao beznačajan razvoj. Mesto da se izdvojeno drže u ustima, njeni krajevi su spojeni pomoću otvora — piska. Iz V postalo je Y, i to je sav razvoj. One su, takode, slične dvostrukim frulama klasičnih vremena, jer su i starodrevni pastiri imali »muške i ženske« i neparan broj otvora na dva kraka, četiri na jednom i tri na drugom, te je jedan valjak bio piskaviji od drugog, a njihove pomešane note još i danas mogu biti nazvane »bračna svirala«[7]), kako su ih nekad zvali stari Grci. Njihovo je ime »svirala«, ali u nekim delovima zovu se »dip e«, a to je očito grčko ime. I još, ako bi se njihovo poreklo moglo pratiti unazad do jelinskih vremena, ono bi se tad moglo pratiti još i dalje — do dvostrukih frula tebanskoga spomenika, na kojem se vide egipatske gospođe Mojsijeva vremena gde sviraju bogu Ptahu.

Dalje, Hrvati su imali grubu vrstu flaute i ova je imala isto romansko ime »flauta«, vlaški flaute, talijanski flauto, a to je, najposle, od svih omiljen instrumenat — tamburica, jedna prosta forma laute sa pravim vratom i ovalnim telom, sa četiri konca ili, još bolje,

[5]) »Fistula cui semper decrescit arundinis ordo.
Nam calamus cera jungitur usque minor« — Tibullus II v. 31.

[6]) Ovo bi, svakako, moglo biti povezano sa hrvatskom rečju fuk, koja se upotrebljava da izrazi urlanje vetra, ptičiji let i druge zvukove i teško se može razviti iz reči fistula.

[7]) Yaúńylov aüdnua. Videti Chappell: »History of music«, vol. I p. 277.

sa četiri žice. Ime je, izgleda, povezano sa persijskim dobošem ili tamburom. Iako ne po formi, ona je, ipak po svojoj posebnoj harmoniji tačna reprodukcija tipične laute — nefer koju je Thot, njihov Mercury, kako se kaže, dao Egipćanima još mnogo ranije u doba kada je bila podignuta Druga piramida, a ovi su je pružili Feničanima i Turcima, koji je poznaju kao nafru i pandouru, a pod tim su je imenima dali i Rimljanima[8]). Među zapadnim latinskim narodima ona nikad nije izumr a, iako je njena forma ponekad izmenjena, te je dala Italijanima njihovu pandoru, Francuzima mandore, Špancima bandurriae i bandole[9]) i nama čak naše bandoline i — »Horresco referens« — banjo. Gardner Wilkinsonov opis egipatske nefer skoro će odgovarati opisu današnje hrvatske tamburice. »Ona je imala«, kaže nam on, »dug ravan vrat i šuplje ovalno telo, a sva je od drveta i prekrivena pergamentom, na čijoj su gornjoj površini izbušene rupe da bi omogućile širenje zvuka. Preko trupa i, dalje, celom dužinom drške pružaju se tri žice, isečene od creva, pričvršćene na gornjem krajnjem delu, i to uz isti broj klinova, ili su provučene kroz jednu rupu na samoj dršci«.

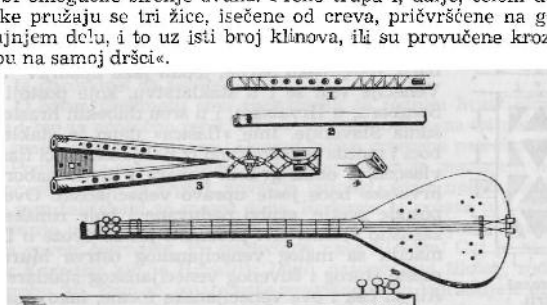

6. Nacrti hrvatskih muzičkih instrumenata

Bilo bi lako dokazati da je kotarica kupastog oblika, »corpa«, koju hrvatski seljak ima u svojoj ruci, i po formi i po imenu isto što i rimska corbis, a možda može da polaže pravo i na srodstvo sa carbelom, kotaricom današnjeg seljaka Katanije. Čak i neki zagrebački prozori imaju rimski izgled, jer u nekoliko gornjih soba i sporednih zgrada, radi uštede stakla, prozori su snabdeveni teškom, neuglačanom i uglastom p očom, na primer one vrste koja se vidi u Istri, u amfiteatru u Puli.

Teško je reći koliko ove raznolike reprodukcije antičkih oblika odgovaraju ranijoj Rimskoj ili, još više, Vizantijskoj Imperiji; da li

[8]) Chapel, loc. cit. p. 301.
[9]) Videti Diez: Etymologisches Wörterauch der Romanischen Sprashen.

su to zalutale stvari iz ruševina Siska ili Sremske Mitrovice ili su pak stigle iz onog kasnijeg Carigrada, koji je dao starim Srbima religiju i model imperije. Znamo da čisti tragovi Rimske Imperije, na prostoru stare Dakije, Panonije i Ilirije, nisu sasvim nestali, jer njen jezik još živi kod Rumuna karpatske i dunavske nizije, kod Cincara planine Pinda, a nikad nije izumro u primorskim predelima Dalmacije. Latinsko stanovništvo, uprkos tome što je svedeno do stanja pastira, ipak je uspevalo da nametne neke svoje umetnosti slovenskim osvajačima. Čak i danas još Cincari makedonskih planina u umetničkom drvorezu, dokazuju svoju tehničku superiornost nad okolnim narodima. Posmatrajući očuvane latinske reči, kao »testija«, »fistjela« ili »korpa«, možemo opravdano pretpostaviti da je mnogo od domaće umetnosti rasprostrte pred nama pre direktno nasleđe od Trojana nego od Heraklija. I uticaj Venecije u Hrvatskoj ne sme biti zaboravljen, jer su njeni ljudi u srednjovekovno i kasnije doba držali otvorenim stari trgovački put između Jadrana i Dunava, i to još mnogo ranije, preko onih prototipova Aquilejana[10]). Veneciji se, verovatno može pripisati malo drveno bure, hrvatski baril, italijansko barile; jedan jako upadljiv trag Venecije vidi se i u staklarstvu, koje postoji u Somboru, u Hrvatskoj, i u srcu dubokih hrastovih šuma Slavonije. Ime »flašica« dano je staklenoj boci i možda je formirano iz italijanske reči fiasvo, vlascon, a oblik grubih pehara i divno naborane hrvatske boce jeste upravo venecijanski. Ove su posude svetle, grubo naduvane i boje rimske — zagasito zelene. Ovi predmeti još se uvoze u Dalmaciju sa malog venecijanskog ostrva Murano, mesta starog i čuvenog venecijanskog staklarstva. Ali su čak i ove venecijanske forme, iako manje direktno, nasleđene iz Rima.

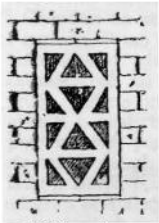

7. Ukrasni nacrti

U moderno doba ne smemo zaboraviti aktivnost nove kraljice Jadrana, a to je »La bella Trieste«, austrijskog naslednika velike republike, a ni italijansko, a sada madžarsko pristanište Fiumu, povezanu sa unutrašnjošću železnicom i sjajnim Louisa-putem; nužno je tako da računamo sa starim venecijanskim uticajima i, naročito, sa prisutnošću znatnih italijanskih sastojaka kod populacije Zagreba i uopšte Hrvatske. I ovo su najbolja sredstva za upoznavanje sa Hrvatom, Talijanom, ali ne sa Germanom. Štajerske planine formiraju granični greben između germanskih i italijanskih uticajnih oblasti i, pored ovoga, Hrvati, kao i Česi, osećaju izvesnu podozrivost naspram germanskog jezika, koji nema nežnost talijanskog. Mnogi ovdašnji visoki službenici, izgledom i imenom svojim, pokazuju talijansko poreklo. Vojni guverner Hrvatske jeste signor Mollinary; direktor telegrafa, sa kojim smo ima i zadovoljstvo da se upoznamo, jeste Italijan, i to potpuno rimske fizionomije i naročito voli da govori tali-

[10]) Venecija je težila da ostvari i političku vezu; od 1115. do 1358. neki su duždevi nosili titulu vojvode od Hrvatske.

janski; civilizovanija se rasa, izgleda, penje preko ramena prostijih Hrvata.

Mora se pomenuti da je nemački jezik još u upotrebi među oficirima i birokracijom monarhije, a ovih je mnogo nastanjeno u Zagrebu, te tako skoro svako u gradu može da govori tri jezika: hrvatski, talijanski i nemački. Mnogi, takođe, govore i francuski, jer se sada ovde uči više nego ranije, a zavist Nemaca postaje sve veća sa pojavom nacionalnih aspiracija. Čak i vojska sve manje govori nemački. I ovde, kao u slovenskoj Štajerskoj, nacionalni jezik sada potiskuje nemački kao nastavni jezik, a, čak do izvesnog stepena, i kao službeni jezik. Kod Ličana i zapadnih pukovnija vojne granice, zapravo sve što se čovek više približava jadranskoj i dalmatinskoj granici, talijanski je sve poznatiji, čak i se jacima, a u drugim delovima Hrvatske sreće se jedna putujuća grupa ljudi talijanskog govornog jezika. Oni su, većinom, iz Dalmacije, žive kao zidari i cene ih kao bolje radnike od domaćih. Nalazeći se između civilizovanijih naroda, Hrvati će, prirodno je, biti dobro upućeni u strane jezike. Pored toga, mora se priznati, oni imaju i prirodnu sklonost ka učenju stranih jezika. Oni su toga potpuno svesni i ništa Hrvatu više ne laska nego baš ta darovitost za jezike.

O ovom predmetu smo razgovarali sa jednim hrvatskim trgovcem i bio je neobično rečit. »Hrvat će, gospodine, za tri meseca naučiti svaki jezik pod suncem! Dvaput toliko vremena potrebno je Nemcu. Pogledajte mene! Pored maternjeg jezika ja poznajem nemački, francuski, znam ja srpski, znam ja latinski, znam madžarski i savladao sam talijanski za mesec dana. Redovna je pojava u Zagrebu poznavanje preko desetak jezika. Čak jedan član danas izabranog Sabora govori četrnaest. Pa pogledajte naše filologe! Gaj je bio Hrvat; Vuk Karadžić bio je Hrvat[11]); Jagić, najveći živi filolog, rođen je u Zagrebu. Vi, Englezi, imate vaše sposobnosti, vi izgrađujete železnice, podižete mostove, ali sposobnost za učenje jezika jeste naš božji dar!« Ne znam da li ovaj dar nije preuveličan; ali, i pored toga što ćemo uzeti u obzir patriotizam našeg prijatelja, mora se ipak priznati da su slovenski narodi dali znatan broj eminentnih filologa i može se čak upitati da li se nemačka superiornost u odnosu na nas, u ovom smislu, može pripisati pridošloj slovenskoj krvi. Ovu istu darovitost pokazuju, u skromnijem stepenu, na trgu u Zagrebu i seljaci, i to u potpuno talijanskoj sklonosti za razumevanje stranca i u neobičnoj brzini shvatanja znakova. Ova darovitost nije usamljena; i sposobnost isticanja, naročito u seljačkoj nošnji, simptom je zajedničkog kvaliteta. To je izvesna suptilna adaptivnost, opšta čitavoj slovenskoj rasi.

Primetio sam na trgu čoveka gde sedi odvojeno od svetlog hrvatskog seljačkog sveta i prodaje ze en različite vrste. Na njemu je bilo odelo tmurne boje, a na glavi kupasta kapa od ovčije kože, podsećala je na kapu Bugara na donjem Dunavu. Naravno, videlo se da je i on bio Bugarin.

[11]) Vuk Karadžić nije bio Hrvat, već Srbin!

Šetajući okolo, čitavo poslednje popodne posvetio sam Zagrebu. Pitao sam i doznao da je mala bugarska kolonija naseljena blizu arhibiskupova parka Maksimira. Prošao sam kroz park i uputio se stazom koja je, kako mi je rečeno, vodila tamo. Posle neznatnog krivudanja, kroz kukuruzna po ja, našao sam se usamljen u lepoj hrastovoj šumi. Lutao sam kroz nju i katkada izbijao na otvorene proplanke, koji su me podsećali na New Forest. I, ovde bi šuma oživela sjajnim, mrkocrvenim i srebrnastim leptirima i, iznenadno, munjeviti odsjaj pravoga cara svih leptirova sručio bi se sa hrastovih strmih visina. Ali, meni je bila potrebna samo jedna stvar, a to je staza. Međutim, u daljini čuo se klepet zvona na stoci i, probijajući se prema zvuku, opazio sam, između čvornovatih hrastovih stabala, mirne krave na ispaši, a ispod jednog stabla grupu seljačkih žena i devojaka. Uputio sam se njima, ali tek što sam otvorio usta, a one su se prepale i s vriskom razbeža e i zaronile u gustu šumu kao usplahirene košute! Kombinovani efekat mog indijskog šešira i norfolkskog žaketa sasvim zapanjuje u ovim krajevima. Baš ovog jutra, šetajući ulicama Zagreba, moj je brat naišao na neku staricu. Sirota žena smatrala je čoveka đavolom, povukla se u strahu, krsteći se i mucajući neko bajanje i tako se nekako smirila. Ali krave, uprkos tome što su vrlo hladno prihvatile moj dolazak na šumoviti proplanak, zadrža e su ipak ravnodušan mir.

Mi ritrovai per una selva oscura;
Che la diritta via era smarrita;
E quanto a dir qual era e cosa dura,
Questa selva selvaggia et asoara e forte.

Dok sam tražio izlaz kroz drveće, veselo i udaljeno groktanje doprlo je do mojih ušiju i ovog puta moj se pogled zaustavio na dvojici dečaka i na njihovom stadu. Dečaci nisu bili onoliko preplašeni koliko ona ženskadija, a i mi ipak nisu mogli pomoći i morao sam i dalje lutati, sve dok nisam naišao na drvoseču u hrvatskoj nošnji tamne boje, u svetlo crvenom prsluku pritegnutom drugim, žalosno crnim, tako sličnim sumornom drveću. Njegovom pomoću izašao sam iz šume i najposle se našao kod bugarskog naselja na okrajcima Maksimira, baš tamo gde sam već ranije prolazio.

Koloniju su sačinjavale dve vrlo proste, slamom pokrivene kolibice. Izgleda o je da su potpuno od slame, bez zidova. I već na domaku izgledale su kao dve duge i neobične gomile sena. Jedna pojata je bila za stanovanje, a druga sklonište za smeštaj zeleni i povrća. Već je bila puna kiselih krastavaca i uz to prenatrpana lukom i sočnim lubenicama. Uz ovu za stanovanje bila je neka vrsta trema ili predsob ja. To je, tako reći, slamnata streha koja se oslanja na dva stuba i, gotovo ispred vrata, obrazuje sobu koja se proteže još dalje napred. Ispod ovoga svoda sedela su dva Bugarina pletući žurno vence od luka. Nosili su tamnu nacionalnu nošnju — čvrstu tamnu bluzu dugih rukava, crno oivičenu, prosti crveni pojas, tamne dokolenice, skoro podjednako turske i tatarske, i na glavi crnu kapu od

ovčije kože, i ova je prvo privukla moju pažnju. O jednom klinu pozadi visio je težak ogrtač od iste crne i rutave ovčije kože.

Teško bi bilo zamisliti veći kontrast hrvatskoj nošnji nego što je ovaj ovde. Hrvatska odela su svet a i zračna, kao da su zalutala iz zemlje večnoga sunca. Bugari su naoružani protiv nepogoda. Oni su, shvatićete, iz neke ledene i olujne zemlje krajnjeg severa i još se nisu aklimatizirali na sunčani jug. Laku hrvatsku tuniku povija i najmanji povetarac, a sjajno crvene i bele boje kao da nam govore o zemlji gde cvetaju ruže tokom cele godine. Ali teški ogrtači bugarski, vuneni kaputi, tesni rukavi i đokolenice kao da su načinjeni za zaštitu od vetra i mraza; hladne i tamne boje zamračuju okolinu i takmiče se sa s ikom natmurena neba. Klima sadašnje Bugarske, u najširem smislu te reči, ne razlikuje se, u nekom značajnijem ste-

8. Bugarsko naselje

penu, od hrvatske klime, sem što su delovi bugarskog prostora ponegde topliji. One su obe zemlje vinove loze i smokava. Jezik je skoro isti. Današnji Bugarin može bez tumača da razgovara sa Hrvatom. Odakle, dakle, ova iznenađujuća razlika u nošnji? Razlog se, dakako, mora tražiti u mutnoj zori istorije. Poreklom svojim Bugari nisu slovenski narod. Oni su u srodstvu sa misterioznim Hunima i Tatarima. Oni su doluta i ovamo iz domovine koja se nalazila na obalama Kaspijskog mora i na planinama Turkestana, ili još severnijeg Altaja. Oni su već od svog dolaska u Evropu bili, tako reći, izgubljeni u velikom slovenskom moru. Njih je sloveniziralo slovensko mnoštvo podanika, baš kao što su Mantchi Tatare, tokom prošla dva stoleća, asimilirali pokoreni Kinezi. Ali to su bili oni severni nomadi koji su obrazovali kičmu ovog ogromnog i nezgrapnog tela. Ugrian dina-

stija bila je ta koja je u desetom stoleću uspostavila bugarsko kraljevstvo, tako civilizovano kao ma koje u ondašnjoj Evropi; oni slabi vizantijski carevi, poniženi do blata, pomoću svog vlastitog oružja poboli su zastavu krunisanog lava na kapijama Carigrada. Ugrian dinastija bila je ta koja je preuzela vođstvo u prvoj velikoj rumunsko-slovenskoj pobuni protiv Vizantije, i vladala je, ali zakratko, od Jegeja do Dunava i od obala Crnoga mora do Jadrana. Baš kao što su Montchusi- izgubljeni između svojih podanika, dali Kinezima lukove i pletenice, tako su i Bugari, bar delimično, dali slovenskim podanicima svoje kape i svoju nošnju. I ovi rutavi ovčiji ogrtači i ove tesno skrojene vunene pantalone još stoje i govore nam o hladnom, centralnom azijskom platou, odakle su emigrirali njihovi pradedovi.

9. Bugarski profil

Ali ovi Bugari pored mene imali su druge dokaze o svom poreklu, i to manje sumnjive nego što je njihova oprema. Poreklo njihovo ispisano je na njihovim licima. Ovo nisu slovenska lica. Ona su onog tipa koji se lakše raspoznaje nego što se opisuje, mongolskog u svom najširem značenju, rašireno od obala Belog mora, između Laponaca, Samojeda, Beorma i Vogula, pa sve tamo do Tatara i Kineza. Kod ovih su čudno izražene jagodice; uopšte drukčije i nekako široko, ravno lice; male utonule oči; zatupast nos, koji gotovo da dole inklinira zaobljavanju; obrvice su guste i rastresite; koža tamna; glava sva izbrijana, sem jedne kite ili repa — ovo su istinski Ugriani, ljudožderi i džinovi naših vilinskih priča. Čistota njihove vrste vidi se jasno po ovoj čudnoj azijatskoj fizionomiji i može se, delimično, objasniti njihovim rodnim mestom. Oni su došli, kako kažu, iz Trnova, svetog bugarskog grada, mesta hodočašća i sedišta starih bugarskih mitropolita. Trnovo je bilo poslednje uporište nacionalne dinastije i možda se okolo njega nagomilala poslednja originalna jezgra Ugrian-rase. Možda su čak — ko to zna — baš ovi bedni seljaci potomci bugarskih careva!

Oni su došli putem pored Dunava i Save da zajednički sakupe nešto novca kod ovih manje radinih Hrvata svojom boljom poljoprivrednom radinošću. Doneli su sa sobom nešto domaćeg semena i već su u mogućnosti da donose na prodaju, na tržište u Zagrebu, kisele krastavce naročitih oblika i lepe vrste luka. Tokom razgovora pridošla su još dva člana njihove grupe; jedan je bio mlad i lep, u hrvatskoj nošnji, i nisam očekivao da je Bugarin, sve dok nije na nemačkom izjavio da pripada ovom naselju, ali da je došao sa ovom grupom sa još pohvalnijim ciljem, naime, da stiče dobro obrazovanje. Tri su godine već oni ovde i zajednički su sakupili nešto zarade i pripremaju se da se vrate ove jeseni. Štednja ove rase ogleda se naročito u nošnji. To je ona ista koju su sa sobom donele i iz Bugarske. Više nikakav umetak ni zakrpa ne bi se, mislim, mogli još tu dodati

i održati. Takođe, raspoloženje i humor su odlike njihove rase i zrače iz svakog njihovog pokreta. Videlo se da su bili neobično zadovoljni mojom posetom. Tako su radosno dozvolili da ih skiciram i jedan je sasvim mirno sedeo sve vreme dok sam prenosio njegov profil. Pozvali su me da posetim i vidim unutrašnjost kolibice. Na njoj je slama bila delimično pojačana lišćem vinove loze i jelovim granama. Unutrašnjost je bila vrlo tamna, jer je svetlo ulazilo jedino kroz vrata, a i ova su, inače, bila u senci. Vatra je tinjala na niskom ognjištu, koje je izgrađeno od cigle, na polukružnom prostoru, a gore se svodilo u dimnjak. Iznad vatre visio je bakarni kazan i u njemu se kuvala domaća hrana za večeru. Kazan je visio ne o gvozdenoj, već iz drveta načinjenoj dvokrakoj račvi, kakvu sam video u Vlaškoj. Duž sobe se pruža'a niska drvena klupa, upravo onakva kakva služi u varvarskim predelima istočne Evrope danju za sedište, a noću za krevet, i po kojoj Turci šire svoj sjajni dlivan. Okolo uza zid visilo je još nekoliko ogrtača od ovčije kože. Ovi su povećavali sumornost ove bedne, zemljom patosane izbe. Tu je na jednom klinu visila nacionalna gitara. Tako su mogli u tuđoj zemlji da pevaju svoje narodne pesme. Ovo nije hrvatska tamburica: veća je, liči na srpske gusle i pod tim je imenom poznata i Bugarima. Kod hrvatskog instrumenta zvuk se izaziva udarom prstiju, dok se na ovom postiže pomoću guda a. Ove gusle nisu doneli iz Bugarske, već ih je jedan napravio. Videvši koliko ih razgledam, čovek ih je izneo pod strehu, seo na niski tronožac i zasvirao neku vrlo živahnu melodiju. To je bila melodija za igru, a vrlo slične čuo sam od Rumuna kad igraju pojedine svoje obesne igre. To je bila bugarska »igraja« ili hrvatsko» igranje«, dok je kod Srba bolje poznata kao kolo ili, uopšte, kao s ovenski valcer. Tromi Bugari baš nisu igrali, već su samo revnosnije ubrzali svoj posao, prateći melodiju osmehom, a unutrašnje se uživanje ocrtavalo na njihovom licu. Teško sam izdržao užasno monotonu melodiju samo triju žica na instrumentu. Niko ne bi, mislim, mogao zadugo da podnosi takvu vrstu, sem, verovatno, one koje nose suknju. Tek kada je serenada završena, rastao sam se od društva koje je tako ljubazno navaljivalo da ponesem jednu veliku kitu zinia i ruzmarina, ukrasa iz njihovog malog vrta.

6. avgusta. Čuli smo da će se sledećeg dana održati veliki vašar u Karlovcu[12]), udaljenom oko dvadeset pet milja jugozapadno od Zagreba prema bosanskoj granici Hrvatske. Vozom smo požurili onamo kroz lepe hrastove šume i preko polja prekrivenih kukuruzom. Tamo smo našli ceo grad pritisnut masom seoskog sveta. Raznolike daščare i tezge bile su poređane po ulicama. Pojavilo se nekoliko novih lica i novih kostima. Što bliže dalmatinskoj granici zapaža se sve češća pojava sjajnih fesova kakve nose morlasi i uskoci jadranskog primorja. Iz svetlijeg su skerleta od turskih, prekriveni su bogatim vezom i sićušnim kitama od savršene svile i naliče na ćube na nekoj sjajnoj gusenici, a završavaju se uzdignutom perjanicom. Neki su nosi i varijacije zagrebačkih okruglih šešira, uzetih,

[12]) Germani su ga nazvali Carlstadt.

valjda, po obrascima iz »Nuremberg Chronicale«, koji su još sasvim moderni u slovenskoj Istri. Pojedini ljudi su nosili plave prsluke ili žakete bez rukava mesto onih crvenih, zagrebačkih. Pojasi su bili širi i često su se isticale tužne praznine i šupljine tamo gde se slagalo oružje. Oružje je ovde po gradovima zabranjeno svima sem Turcima, a njima se, prema uobičajenoj praksi i re igiji, pod odgovornošću savesti, dozvoljava nošnja pištolja i kama.

Ali, najčudnija nošnja je pripadala narodu, čije su vrane crne kose i fizionomije nagoveštavale srodstvo s Ciganima. Kao što su i uvojci nadjačavali boju kose, tako su i boje njihova odela bile mnogo tamnije od boja ovih Hrvata uokolo. Žene su nosile crne tunike i kecelje, suknje neke, dve crne, jednu spreda, drugu pozadi, sa pridodatom dugom kitom; oba su pola nosila, zabačene preko ramena, crne torbe i ve ike crne ili tamnoplave ogrtače. Raspitivali smo se i utvrdili da su se zvali Vlasi i, uopšte, u Hrvatskoj im je dato ime Vlah. Ovu su čudnu reč upotrebljavala tevtonska plemena[13]), u različitim formama, da bi okarakterisala rimske strance, te izgleda da je po svom porcklu slovenska koliko i germanska i da se upotreb java kod Južnih Slovena da okvalifikuje strance latinske krvi, kao što su Vlasi

10. Žena iz Slunja

[13]) Tako su i naši preci poznavali Rimljane kao Rom-Weallase. Naš Vels i Velšanin čuvaju još imena iz romanske Britanije i njenog stanovništva. I romansko stanovništvo Holandije je poznato kao Valonac (Walloon). Italija je još Nemcu Welschland. Sasvim je pogrešna pretpostavka, kojoj podležu i dobri pisci, naime, da su Vlasi dobili svoje ime od germanskog naroda. Sigurno je da su njih Vlasima nazvala prvo slovenska braća. Na slovenskom Vlah je, takođe, ime čobanina.

Rumunije, ali takođe, i kao izraz prezrenja za sve tuđince, specijalno za tuđince po religiji. Tako ga i hercegovački muslimani primenjuju na hrišćane uopšte, a Hrvati rimokatoličke crkve na članove grčko-pravoslavne zajednice, dok Srbi iz unutrašnjosti, većinom pravoslavni, tako nazivaju svoju braću iz Dalmacije — primorske Vlahe, koji su većinom rimokatolici i poznati, inače, kao morlasi ili morvlasi. Pojava ovih seljaka na karlovačkom vašaru jednostavno znači da nisu Rumuni ili Cincari, već da su pripadali pravoslavnoj crkvi, a ovo se objašnjava njihovom tradicijom da su ranije emigrirali ovamo iz Srbije. Sada već oni govore hrvatskim narečjem i nazivaju se Hrvatima. Njihove se kuće nalaze oko Slunja, dvadeset pet milja južnije od Karlovca i na krajnjoj bosanskoj strani vojne granice.

11. Hrvat

Izuzev naroda iz Slunja i okoline, čija su lica slična ciganskim, karlovački Hrvati su po izgledu slični Zagrepčanima do tog stepena da sam prinuđen da opišem glavne karakteristike. Nos je nisko zasečen i spljošten prema čelu, a između nosa i čela je dublja brazda, koje se sećam i kod mnogih Rumuna. Lice je izbrijano, brkovi ponegde besno usukani, škrti zalisci do ispod jagodica kao u Srbiji, Bosni i Dalmaciji. Kosa je obično svetla, kod dece katkada sasvim kestenjasta; oči variraju između zelene i plave boje i, kao što se vidi tako često kod ilirskih Slovena, prikrivene su kao u zasedi u duplji sličnoj tiganju. Ovde senka opkoljava oči, i gore i dole, i daje naročiti karakter jugoslovenskoj lepoti, sve od Boke Kotorske pa do donjeg

Dunava. Ponegde je tako duboka ta okolna senka da je negdašnji pesnik mogao uporediti oči svoje drage sa kupastim plavim dragim kamenom u ležaju od sjajnocrne abonosovine! Ali, duboke i nemirne oči Hrvata, na koje je tako visoko ponosan, često su na prvi pogled odvratne, jer nagoveštavaju sumnju i grubost, i pored toga što se to ublažava pokretima i elementima dobrog humora. Uzeto kao celina, licu nedostaje izraz tevtonske snage i masivnosti. Hrvati, nasuprot Srba, nisu toliko visoki niti pak tako lepo i proporcionalno građeni; njihovo je držanje manje otvoreno, a lepota ređa. Hrvati nam se gorko žale na lenost svojih seljaka; njihovi susedi, Italijani i Sloveni[14]), mnogo su bolji radnici. Hrvati su neiz ćive pijanice; videli smo, zaista, mnogo pijančenja na karlovačkom vašaru i tamo su bile sve vinare pretrpane; ovde se pilo vino, a ne šljivovica, od šljive rakija. Ali, uz sve svoje greške, Hrvati su plemeniti, dobro raspoloženi, i svakako, nije bilo razloga, ni u Zagrebu ni u Karlovcu, da se žalimo na nedostatak prijateljstva. Gostoprimstvo Karlovčanina bilo je, zaista, preterano. Prolazili smo pored njegove kuće za vreme neznatnog pljuska, a ovaj nas je upravo odvukao i nudio svojim domaćim vinom — o kojem neću, iz učtivosti, da izražavam mišljenje — razblaženim sekterovom mineralnom vodom iz hrvatskih izvora, i to sve dok nismo molili za milost da nas poštedi. Hrvati prave običnu selterovu vodu i zapenuše je malom drvenom napravom, pa baš kao da uživaju u imenu »Didlidei shek«.

Ali, vratimo se na vašar. On je bio na vrlo visokom stepenu, obuhvatao je skoro ceo grad i predgrađe i bio je pozornica prebučnog veselja; tezge sa sličnom robom bile su poređane jedna do druge; ovde su bile ogromne gomile grnčarije, stuce, šoljica i mnoštva drugih i različitih stvari; tu je bilo i slagalište staklene robe iz s avonskih šuma i laka, rukom pravljena venecijanska roba. Zatim nas je na vašaru iznenadilo mnoštvo povrća, voća i zeleni, velik izbor lepih smokava, bresaka, krušaka, lubenica sa isečenim crvenim kriškama, rumenih i prelepih jabuka i delikatnih žutih šljiva sličnih malim orleanskim; dalje smo videli nešto nalik na poređane gigantske crne čekiće, obešene kao gamad u šumi, ali čim smo se primakli bliže, videli smo da su to bili crni opanci, koje su seljaci poredali na velike gomile. U drugim dućanima mogli ste dobiti neobojenih kožnih novčanika, turskih noževa iz čuvenih bosanskih kovačnica, iz Travnika i Sarajeva, a najposle smo došli do najslavnije krune svega — do polica sa odelima, do zlatom izvezenih dalmatinskih fesova, koji su se sja i pod sunčevim svetlom. Međutim, za seljake je bila u svakom slučaju glavna atrakcija na stočnom delu vašara, tamo na polju izvan grada, gde su se mogla videti stada malih arapskih konja, ovaca dugoga ruha, sličnih merinu, ali sa spiralno uvijenim rogom, krava blagoga oka i dlake jagodaste boje, bezbrojna krda svinja i koza

[14]) Slavonija i Slavonac su upotrebljeni u ovoj knjizi da označe austro-ugarsku provinciju i njen narod. Granu arijske porodice od koje su ovi Srbi, Hrvati i drugih nekoliko članova ja nazivam Slovenima, a njihov jezik slovenskim.

12. Hrvatski tipovi

duge i smeđe dlake, a ove su se tukle i gurale kao da igraju »rugby« fudbal. Čim je neka pogodba postignuta, seljaci su se prcko ovih životinja, kolektivno i individualno, veselo rukovali. Bosanska raja doterala je koze i ovce iz udaljenih planina turske Hrvatske. Profit od svoje trgovine raja je utrošila na kupovanje baruta i tanadi, i to je sasvim jasno uveravalo one naoko o da se ne pouzdaju u nežne rajinc namere.

O Karlovcu i njegovom stanovništvu nema šta naročito da se navede, sem da stanovništvo ima izvestan dar preduzimljivosti. Kroz grad se raširila vest, bez i najmanje čestice stvarne osnove, da smo došli iz Roterdama radi opklade, a ova je dobivala sve veći značaj u bogatoj karlovačkoj mašti. Samo mesto je podeljeno na gradsku i utvrđenu četvrt, u kojoj se nalaze crkve i službene zgrade, ali to je hladna i neprijatna četvrt. Grad, upravo predgrađe, obuhvata g avni deo kuća. Ovde nema ničeg karakterističnog; crkve su gole, sa običnim zaobljenim zvonicima, kuće su lišene lepote i nedostaju im arhitektonske pretenzije. Kuće su većinom izgrađene od drveta, ali ovde nema srednjovekovnih ostataka starega germanskoga grada — nema složenih rezbarija da govore o staroj civilizaciji i ukusu starih trgovačkih velikaša. Takve se relikvije ne nalaze na slovenskom istoku Evrope. Karlovac je sasvim podesan za trgovinu. Leži na reci Kupi i ova ga povezuje sa savskim i dunavskim trgovačkim basenima, a ne baš da eko odatle u Kupu se uliva Korana i tako otvara dolinski put ka šumama severoistočne Bosne; gore, malo iznad grada, reka Dobra vrši istu uslugu u dalmatinskom pravcu. Put ide preko glavnog prolaza Dinarskih Alpa, upravo onde gde je najniža vododelnica između Jadrana i Crnoga mora. Karlovac je, stvarno, mesto gde se sastaju tri glavna puta: Carlcina, Josephina i Louisa, a ovi vežu unutrašnjost Madžarske i Hrvatske sa njihovim pomorskim pristaništima; nova železnica je otvorila parnu komunikaciju sa Trstom i Fijumom. A i, uprkos svim prednostima, Karlovac nema trgovačku prošlost, a njegova trgovačka sadašnjost, ako isključimo nešto malo transporta drveta i destilaciju vermuta, ograničena je na sitno piljarstvo na ovim seljačkim skupovima. Njegovo je pravo poreklo vojničko i svoje ime i temelj duguje austrijskom nadvojvodi Karlu, glavnom zastupniku cara Rudolfa u hrvatskoj vojnoj granici. Karlo je započeo podizanje grada 1577, a njegove su zidine dovršene 1852. On je ovde smestio koloniju vojnika i za njih je — »bili oni Nemci, Madžari, Hrvati ili neke druge narodnosti« — osigurao izvesne privilegije i povlastice od cara[15]), od kojih je glavna bila pravo da se zauvek zadrži svaka ovde podignuta kuća. Ovde su se, pretežno, smestile izbeglice iz južne Hrvatske, koju su onda aneksirali Turci. Još nedovršen grad uspešno je odbranjen od Turaka 1579. Mi smo sada na obroncima vojne granice, ratne linije duge devet stotina milja, koju su podigli habsburški česari protiv neznabožca.

[15]) Za povelju Rudolfovu Karlovcu 1581. i njenu potvrdu od strane Ferdinanda III videti Balthasar Kerselicha »De regins Dalmatine, Croatiae, Selavonie, Notitiae Praeliminares, Zagreb s. a. p. 302. itd.

ODELJAK II

STARA VOJNA GRANICA. SISCIJA I SAVA

Vojna krajina, njeno poreklo i kraj. Posledice turskog osvajanja za jugoslovensku zajednicu. Porodične zadruge. Kod starešine zadruge. Graničarska domaćinstva. Stupa. Sloboda, jednakost, bratstvo. Kontrasti između pograničnih Hrvata i Slovenaca. Prednosti i nedostaci porodičnih zadruga. Veća porodična zadruga blizu Broda. Mali domaći parlamenat. Hrvatski razbojnici. Srbijanska gospoda. Turski efendija i hadžija. Sisak. Rimska Siscija. Njena komercijalna važnost. Njen mučenik. Ostaci starodrevne Siscije. Sudbina Siska. Hrvatska kola i pesme. Dole niz Savu. Novi Amsterdam. Jugoslovenski tipovi. Dolazak u Brod. Ruski špijuni. Zalazak sunca između dva sveta. Od azak. Službenikov prkos. Posmrtni govor. U ponižavajućem zatvoru. Oslobođeni.

Potrebe madžarskog kraljevstva i austrijskog carstva stvorile su, pod udarom osvajačkog islama, još pre tri stotine godina vojnu granicu i pod tim imenom ona je poznata tu nastanjenoj slovenskoj populaciji. Madžarski i carski državnici šesnaestog stoleća imali su pred sobom onaj isti ogromni problem koji su imali i Rimljani ranijeg carstva: kako da odbrane dugu pograničnu liniju od večnih varvarskih upada. I rešili su to, pretežno, na isti način kao negdašnji zapadni cezari. U sličnim okolnostima i rimski imperatori razdelili su pogranične zemlje onog nezgrapnog ugla između Rajne i Dunava surovim germanskim plemenima, koje je, radi odbrane zemlje, imperator držao u vojnoj službi. Tako su sada habsburški cesari izdelili pogranične provincije uz Tursku primitivnim slovenskim porodičnim zajednicama i svaka je držala svoj deo, određen od madžarskog kralja, pod pogodbom da, prema broju ljudi u porodici, daje proporcionalan broj vojnika za stražarenje i čuvanje granice od neznabožaca. Granica je bila izde jena na teritorijalne jedinice, poznate pod nazivima regimenti. Svaki vojnik, ukoliko nije bio u aktivnoj službi, mogao je zameniti svoj mač lopatom i izjednačiti se tako sa ostalim seljaštvom; i oficir ili »Ober« napuštao je vojnički logor da predse-

dava kao sudija u sudovima pravosuđa. To je bila seljačka milicija. Graničarska uniforma je čak, sve do danas, samo adaptacija stare hrvatske nošnje. Vojnička kola su prosta seljačka ko a. Vojnik se preobraćao u seljaka, a seljak u vojnika, prema trenutnom naređenju i pozivu. To je bila samostalna ekonomska organizacija, a ko se ne bi hrabro borio kada su mu susedstvo i imovina ugroženi? Međutim, preterani vojnički ponos bio je ublažen miroljubivim instinktima domaćinstva. Tako je duž cele granice Turčin bio sa uspehom odbačen pomoću duge oružane stražarske službe. I danas se još, u razmacima, mogu videti uzdignute osmatračnice sa drvenim klepetušama, a ponegde i svetionici, sada već van upotrebe, i ovaj je telegrafski lanac nekad mogao, u toku nekoliko časova, podići na oružje stanovništvo od Jadrana do istočnih ogranaka Karpata.

Ova Vojna krajina je prvobitno bi a bastion hrišćanstva, politički i rečni bedem njegovih provincija, na koje je s velikom mukom stečeno pravo. Snaga turske poplave već se davno istrošila: islam je prestao da bude ratnički. Ova, nekad vojna granica, sada je postala samo sanitarni kordon i svela se tek na zaštitu apsurdne tarife spore švapske finansije. Čak nije prestala da bude, delimično, oznaka pogranične linije između Evropljanina i Osmanlije. Već se slobodna Srbija podigla preko, pozadi nje. I sada je ona samo ostatak starih vremena. Vojna granica bi se mog a, kako je egzistirala nekoliko godina ranije, uporediti sa starim rimskim kanalom koji je nekad označavao granice Severnog mora, a sada teče kroz unutrašnjost preko ravni oko reke Ouse, kao spomenik pobeđenog okeana, sada već pretvorenog u šiblje i prepušteno plugu. I, zaista, pre tri godine, austrijska vlada je bila prisiljena da ovaj jalovi bedem prepusti civilizaciji: ljudska kultura u Vojnoj krajini bila je na vrlo niskom stupnju i veštačke smetnje društvenom razvoju izazvale su produktivnu depresiju. Pošto je već ova vojnička organizacija pri agođena ostalom delu carevine, to je i prema zakonu olakšan prenos zemlje i ubrzano rasipanje zadruge, te je time stari komunalni sistem primio smrtni udarac.

Vojna granica je prestala da postoji, ali stari poredak stvari nije još nestao; i mi smo bili naročito zainteresovani da, pre nego izumre u ljudskoj memoriji, pregledamo to staro društvo, toliko dugo veštački čuvano od promena, a sve radi vojničkih potreba monarhije. Preći vojnu granicu znači pregledati jedan period tako primitivnog društva da je ono već bilo zastare o tada kada su preci Engleza sedeli usred vresnih pustara borovite i šumovite Elbine doline. Okrenuti se natrag, i to ne, stvarno, u feudalno doba, — jer nazivati ovu graničarsku organizaciju feudalnom znači pokazati neznanje šta feudalizam bitno znači — to je pozadi istorijskog sutona sa zapaljenim lučem kao da se luta kroz mračnu noć prošlosti.

Ako je turska invazija slična poplavi okeana, ona jednostavno podseća samo na njegovu akciju pustošenja. Čitava istočna Evropa je nive isana velikim nizom baronskih poseda. Jugoslovensko plemstvo je popadalo na Kosovu i Mohaču i stotinama drugih bojišta ili

je izbeglo, nešto malo u strane zemlje; i, zaista, ovaj feudalni porast stalno je bio, manjeviše, egzotičan kod Srba i Hrvata. Tursko osvajanje je, zbilja, bilo strašno iskušenje i, osim toga, delovalo je na čišćenje oprobane demokratske društvene rude od svega onog hematitskog taloga. Pojava polufeuda ne organizacije u ovim zemljama — delom zbog nesavršenih planova obezglavljenog društva u težnji za dobijanjem potrebnog jedinstva akcije u ratu, a delom zbog infiltracije zapadnih ideja preko Madžarske i Austrije — bila je sada nivelisana pomoću Turaka, a gde toga nije bilo, kao u Bosni, ona je asimilirana. Društvo je preobraženo skoro do one patrijarhalne forme koju su slovenski doseljenici doneli sobom u ilirski trougao, gde su se smestili u doba Heraklija. Vlastela i magnati sada ponovo ustupaju mesto prostim domaćinima porodičnih zadruga i razlike po rangu su utonule u staru organizaciju ravnopravnosti i bratstva, koja vlada unutar ograda domaćinstva. I kod ruskih Slovena vidimo da je isti takav rezultat postigao carski ukaz kakav je proizvela turska sablja ovde kod njihove južne braće.

Ne samo što su viši društveni rangovi izbrisani već su, potom, postojeći uticaji odveli komunističku seljačku upravu čak i korak unatrag, u arhaizam. Ogromni pojasi zemlje ostali su pusti, nenaseljeni i bili su parcelisani od novih doseljenika, većinom emigrantskih porodica s onu stranu turske granice. Ali, pojedini posedi ovih doseljenika u udaljenim i neraskrčenim šumskim predelima nisu mogli da se odmah razviju u sela i tako se desilo da se ovakav posed — odnosno sistem parcelisanja zemlje, ako se tako može reći — preobrazio u vrlo primitivno uređenje, jer je zemlja češće ostala u zajednici jednostavnog domaćinstva nego seoskoj. Tako je starešina ili predsednik zajednice, u stvari, često bio i izborni starešina domaćinstva.

Međutim, bilo je jasno da nova vojna organizacija mora da izdržava samu sebe, te je svaka porodica morala imati nekoliko odraslih muških članova, jer, inače, kako bi se neki mogli odvojiti od zemljoradnje, potrebne za izdržavanje domaćinstva. I kako bi se, inače, mogli osigurati prihodi u prirodnim dobrima za vojničko izdržavanje i za vojničku kasu — Cassa domestica — te za izdržavanje vojnikove domaće braće?

Zbog toga je vlada računala da bi bilo dobro ojačati onu porodičnu slovensku vezu, inače uvek jaku, pomoću legalnih propisa koji bi prisilno vezali domaćinstva zajedno i veštački sprečavali razvitak individualnog poseda. Bilo je zabranjeno, ukoliko je to bilo moguće, otuđivanje imovine, kao i podela poseda na članove. U tome se, stvarno, uspelo do te mere da smo, na primer, čuli da blizu Siska još postoje porodice sa preko tri stotine članova i da svi žive u zajedničkom ograđenom dvorištu, te da tako sami obrazuju selo; nije retkost, svakako, naći na granici sela koja sadrže i više domaćinstava.

7. avgusta. Radi pregleda ovog primitivnog režima pošli smo sada iz Karlovca i, prešavši most preko Kupe, našli smo se, kako je to još uvek naznačeno na jednoj saobraćajnoj tabli, u predelu pod

negdašnjom Slunjskom regimentom vojne granice — u ulici karlovačkog predgrađa koje, u stvari, pripada predelu bivše vojne granice. Ne sme se, svakako, zaboraviti da uporedo sa ovom vojnom zajednicom postoji i civilno stanovništvo; sveštenstvo, učitelji, zanatlije, trgovci, gostioničari i drugi, koji uživaju izuzetne slobode; ali tamo u vojničkom Karlovcu nije bilo mnogo toga od naročitog interesa da se vidi, sem izuzetno prostrane državne škole za graničarsku decu. Posle jedne prijatne šetnje kroz lepu prirodu došli smo do malog sela Radovca i tu smo naišli na seljaka, razboritog mladog čoveka, koji nam je poslužio kao vodič i tumač kroz ove primitivne institucije.

Razgledali smo nekoliko koliba. Svaka je imala dvorište sa dodatim sporednim kućicama, zatim vrt i voćnjak za zajedničku upotrebu. Ovde domaćinstva nisu bila tako velika kao u drugim de ovima vojne granice i jasno je da su u prošlosti nastanjenici morali pronaći neki način da izbegnu zakon i da podele svoje posede. Još uvek postoji stari red stvari. Svaka kućica ima svog domaćina i domaćicu i sve im je zajedničko. Ali, posledice zakonske podele već se osećaju i sve više uzima maha pravo i zahtev svake porodice za jednakom podelom imovine između svojih članova. Pokazali su nam jednu kuću gde se porodica svađala prilikom podele. I u ovom slučaju stari domaćin i domaćica još zadržavaju svoju vojnu povlasticu ali starešine novih porodičnih ogranaka, mada su podložni vojnoj službi, pred licem zakona ipak nisu priznati kao domaćin i domaćica; međutim, ipak neki od njih još prisvajaju stare i cenjene titule. U nekim delovima vojne granice prekomerno razvijene zadruge se raspadaju, jer se zadrugari koriste novom zakonskom dozvolom i tako beže iz zatvora zajedničke ograde. Doznali smo za slučajeve podele blizu Siska i dalje ka istoku, blizu Broda, u Slavoniji. Na ovaj način izumire, prirodnom smrću, stari komunalni život.

Ali, ispitajmo jedno od ovih domaćinstava, gde još predsedavaju domaćin i domaćica, i opis onog prvog koje smo videli poslužiće za sva ostala. Da bismo prišli kući za stanovanje, morali smo ući u dvorište koje je ograđeno prostom drvenom ogradom, poznatom pod imenom »plot«. U dvorištu nadesno nalazi se »kućica«, ili zajednička kolibica, a dalje, redom, nižu se svinjac, štala, senjak, staja za konji, ockolo, kupasti stogovi sena i druga skladišta. Ovo, četvorougano domaćinstvo podseća čoveka na stare engleske, nordijske i franačke farme[1]). Kuće za stanovanje našli smo razdeljene na troje: spavaću sobu, kuhinju i sobu za ostavu, slično domaćinstvima skandinavskih planinaca. Centralna prostorija jeste kuhinja i u jednom uglu nalazi se ravno, kameno ognjište, ma i popločani kvadrat za kuvanje, jednak u čitavoj Iliriji. U drugom uglu nalazi se peć i ovakva se, takođe, može videti u svim ovim predelima. Ona je izgrađena od pečene cigle, dole je četvrtasta, gore zvonasta oblika, sa valjkastim

[1]) Ako smo razumeli seljake, ono se ispravno zove terg. I ako je tako tad je identično imenu torg, švedskom tržištu. U hrvatskom terg uopšte znači »tržište«; trgovac ili prodavalac; trgovište — pazarište.

udubljenjima nalik na golubije rupe, a to su u Bosni, gde se nalazi još grublji oblik ove peći, u stvari, lonci položeni u glinu; nikad nismo mogli da utvrdimo da li se ova praksa javila iz radoznalosti da se dobije veća toplotna površina, da li radi održavanja izvesne kuhinjske misterije, ili pak, jednostavno, kao ukras, što je najverovatnije, ili je, možda, to izazvala potreba same strukture peći.

Ispred kuhinje nalazi se neka vrsta predsoblja, kao u kolibama na severu; a i u ovoj toploj klimi prostor je otvoren i tako je obrazovana terasa, neka vrsta balkona ili verande, a ova se u većim kućama prostire duž gornjeg sprata, gde stanuje porodica. Zavirili smo u spavaću sobu, najveću od sve tri, i videli uokolo raspoređene kreveta i o zidu obešenu ikonu, sliku nekog sveca. Kuća je bila od drveta i pokazivala je, u izvesnoj meri, karakteristike jedne zaista starinske planinske kuće. Na pojedinim mestima još se mogla primetiti

13. Graničarsko domaćinstvo

slovenska tendencija krečenja i lepljenja b atom. Krov je bio dvostruko prekriven: prvo kratkim drvenim daščicama, a iznad njih nalazio se čvrst red trstike.

U dvorištu su ukućani obavljali vrlo zanimljiv posao. Tamo ispred šupe neobično proždrljiva mašina skrenula je našu pažnju. Sva od zuba i čeljusti, gotovo čak i bez skromnog stomaka. Napokon, videlo se da je to bila mašina za m aćenje lana. Uz put smo još primetili kako lan prolazi kroz prethodni proces polivanja vodom, slaganja i ravnjanja. Na prvi pogled rezač je izgledao kao neka čudna vrsta motke koju deca upotrebljavaju za udaranje lopte. Čitava stvar je bila od drveta, sem metalnog stožera i i ose po kojoj se kretala gornja čeljust, a pokretnom snagom snabdevao ju je par Hrvata, čovek i žena. Oni su stajali na gornjoj čeljusti, namestivši obe noge sa strane stožera, i tako su izvodili pokret sličan onom na ljuljašci i prenosili jednovremeno težinu tela čas na jednu čas na drugu nogu.

I tako je, po ovom radu, mašina i dobila hrvatsko ime stupa ili nožna mašina. Druga je žena prinosi a, tokom rada, stalno po snop već ovlaženog i prosušenog lana i njime hranila drvenog krokodila. I kada je snop dovoljno sažvakan, tad su nepotrebni ostaci slame ili granja izdvojeni od onog potrebnog vlakna ili kore, a snop je dalje pružen drugoj ženi koja je dalje raščlanjivala vlakna, prostim procesom i pomoću grebena, to jest gvozdenih eksera probijenih kroz jednu kratku drvenu pločicu, nazupčanu ovim ekserima. I posle ovog grebljanja i žvakanja lan su slagali na gomilu i rad je bio završen. Po obliku mašina je vrlo primitivna, donekle slična škotskoj stupici na pokretnim nogarama, ali je ipak bolja od ručne mašine naših predaka, jer je ovde upotrebljen princip kooperativnog rada i lan je tako brže sređen.

14. Stupa

Čovek bi mogao primetiti da su prosti Hrvati vojne granice dostigli napredan stepen proizvodnje blagodareći korisnom uticaju komunističkog sistema. Jer, iako je lični interes u jednom dugom procesu najbolji podstrek radinosti, on je, ponekad, i usporavan zbog nedostatka spremnosti za kombinovanu saradnju sa drugima. Ali, ovde nalazimo, u rezultatima rada, zajednički interes kućne zajednice, pa se tu daje velika ekonomska pouka o kombinovanju, premda sve to, sigurno, obeshrabruje individualnu energiju, jer se zemlja još obrađuje zajednički, žetva se, takođe, prikuplja zajednički, ipak je Ceteris Paribus, daleko verovatnije da bi agrikulturna mašinerija mogla biti pre uvedena u velike graničarske zadruge, sastavljene od nekih tri stotine članova, nego u selo sa istim brojem stanovnika, naseljeno, na primer, sitnim i sebičnim francuskim ili nemačkim seljacima.

Pored ove gotovosti kombinovanja, tu je i drugi podesan aspekt ove »komunističke zajednice« i on, specijalno, izaziva u čoveku osećanje ljubaznosti nasuprot onom prostačkom tvrdičluku donjih Saksonaca. To je bila stvarna prijaznost, izražena u dobrom raspoloženju i u velikoj gostoljubivoj darežljivosti, bilo da vam nude obične jabuke ili čak još običnije vino. Ovde nema nikakvog zavidnog držanja prema strancu, koje je tako svojstveno našem seljaku — farmeru ili sitnom posedniku. Potrebno je samo imati dovoljno hrabrosti i nemarne nametljivosti, pa bez prepreke i smetnje možete razgledati posed, unutrašnjost i spoljašnjost nastanjene graničarske kuće. Možete slobodno da tumarate kroz dvorište i vrt, da dirate

rogatu i pernatu stoku; možete sesti na tronožni stolac ispred ognjišta u kuhinji i nigde nećete naići na lažnu delikatnost i neće se zatvoriti vrata, niti će vas sprečiti da vidite unutrašnje misterije spavaće sobe. Ukućani su vrlo ponosni i zadovoljni što vide posetioca. Tu vas obuzme ugodno osećanje drugarstva. I odmah, čim pređete kućni prag, zateknete dokaze nekog post liminal prava, prava usvajanja, pa se najposle upitate: »da li posle svega može tamo biti neke razlike između »meum i tuum« kada su svaki crep i svako guščije pero zajednička svojina«.

»Sloboda, jednakost, bratstvo!« Neka ovo bude moto strancu koji obilazi graničarske domove. Jasno je da za tu slučajnu priliku moraju biti pronađena nova pravila socijalne pristojnosti, ali naš je propis bio jednostavan: »Osećajte se kao kod kuće!«. Postaje zaista neopravdana pomisao da biste mogli biti nametljivi. Ova je kuća, stvarno, bila izdvojena i udaljena, te smo se prezrivo smejali pri pomisli da je nekad mogla biti neki zamak! Kao da smo i mi, tom prilikom, bili »komunisti«. »Genius loci« nas je inspirisao. I mi smo se probijali između dvorišta i kuća, a vodič nas nije predstavljao. Kod većih farmi našli smo na to da je prizemlje dodeljeno kravama, a sobe za spavanje bile su gore i do njih se stizalo spoljašnjim stepeništem, a kako smo bili neodlučni da se uspnemo do u aza uz lestvice, ukućani su se malo zbunili, ali su nas ipak primili sa iskrenom dobrodošlicom, kao da su nas sedmicama očekivali.

Nemoguće je ne primetiti suprotnost koju predstavlja narod iste slovenske rase, i skoro istog jezika, iza planina koje ograničavaju severozapadni horizont. Slovenci Koruške i Kranjske doneckle su na ik Vendima. Jer, kad Goldsmith kaže: »Grubi koruški prostak pred beskućnikom strancem zatvara svoja vrata«, on time samo potvrđuje ono što već znamo iz stvarnog iskustva, naime, da je to još i danas istina. Ne zaboravlje se tako lako ona hladna noć kada smo, ne mogavši naći gostoljubiv krov, bili prinuđeni da se tresemo od zime pod jezivim crkvenim tremovima, i nisu nam ostala druga sećanja nego na lupu izazvanu zatvaranjem vrata i na duge razgovore dok smo lutali po mesečini kroz Julijske Alpe. Bilo je uvek nečega zlovoljnog u temperamentu ovih Slovenaca; bilo je tako mnogo harmonije između pretežnog crnila nošnje u gornjoj Koruškoj i one tužne tajanstvenosti njihove muzike! Kakva je bila tužbalica što nas je pratila na putu do tog našeg sablasnog sk oništa! Naprotiv, narod Vojne krajine je svetao po srcu, kao i po nošnji, društven je i gostoljubiv. Njihov poetski portret gotovo bismo mogli naći kod onih Arkađana o kojima je napisano da

»Njihova vrata nisu imala brava,
Ni njihovi prozori gvozdenih rešetaka,
Već su njihovi domovi bili otvoreni
Kao dan i srce njihovih vlasnika«.

Da li je to zbog toga što su ovi graničari Hrvati još zadržali stari slovenski komunizam, koji su već Vendi i Slovenci izgubili?

Neobično je prijatno doći do mesta gde je »milosrđe« u svojoj pogrešnoj, orijentalnoj formi, zadržano ispred vrata. Po samoj svojoj suštini ovde je svaka zajednica neka vrsta dobrotvornog kluba; zajednički dom je samo azil za stare, bolnica za bolesne; u doba rata nije beznačajna korist vojne granice, gde je svaka kućna zajednica obrazovala bolnicu za onesposobljene vojnike te zajednice. Štaviše, komunalni sistem onemogućava pojavu stvarnog proleterijata, nema ponižavajuće službe tamo gde su svi ravnopravni, drugovi, radnici i gospodari; ako je neki član preterano len, svesni drugovi će, nesumnjivo, uz pomoć osta e zajednice, preduzeti svoj moralni uticaj. Ovde imamo, jednovremeno, neku vrstu radne i policijske organizacije.

Obdaren svom ovom bratskom saradnjom, ovim socijalnim prednostima i vrlinama, ne može se reći da graničarski život nije bez svojih svetlih aspekata, ali, na žalost i on, kao i sjaj sunca, ima svoje mračne senke! I pored svega, kad uporedimo, moramo priznati da Nemci i njihovi Mecklenburgeri i donji Saksonci, uz svu svoju natmurenost, poseduju solidniju civilizaciju od ovih ozbiljnih i sređenih Slovena. Videli smo ovde — i ko to ne bi mogao videti — da je vaspitanje vrlo zaosta o i da su deca napuštena i zaboravljena; s pravom se govori da je mortalitet užasan kod graničarske dece. Zašto se o njima ne bi bolje brinulo? U ime sreće svih, zašto ne bi neoženjeni deo zajednice bio oporezovan u korist plodne braće? Agrikultura je ovde u zastoju i polja su nepodubrena.

Kako malo odgovara bogatstvu zemlje ova bedna i vetrom nakrivljena koliba ispred nas! Njeni ukućani, kao i svi uokolo, siromašni su usred izobilja. Gospođa priroda bi a bi, zaista, još darežljivija; potrebno je samo pogledati na sjajne divlje cvetove, nagomilane uz baštenske ivice; oni su tako dobri kao i usevi u obrađenim baštama. Sve je to sami poludivlji suncokret, neven i cinija, a pogledajte samo kako su prkosne i ponosite šafranove rese, kako se livadsko cveće penje preko ograde, ili kako proviruje između trošnog kolja, pa kao da pravi šalu sa onim razmaženim mezimcima preko u bašti! Tu, u voćnjaku, jabuke i šljive tako su slabe i siromašne cvetom; ali žbunje, koje sačinjava njihovu ogradu, natovareno je trnjinama skoro tako debelim kao što su okrugle rumene šljive: a ove šipkove mogli bismo smatrati ovasima prekrivenim crvenom korom. Dalje preko obuhvatamo pogledom konture planine Kapele, obrasle krastovom šumom, koja je sada samo tovilište za svinje, a onamo je savršena građa za stotine bodova.

Podsticaji za rad i ekonomiju stvarno su oslabili, jer nedostaje osećanje ličnog interesa za d obu postignutih rezultata. Razvijene iz ovog zajedničkog života, socijalne vrline mogu čak da predu u bezbrižno rasipanje. Može se s pravom reći da su njihovi plodovi siromašni i njihovo vino užasno, ali i njihovo je načelo slično tome: »Jedite i pijte, jer nas sutra neće biti!«. Čovek ima, tačno je, legalno pravo na svoj deo zarade, ali ko je traži i ko tako radi? Raditi tako značilo bi suprotstaviti se javnom mišljenju, a ovaj graničarski način života samo je odraz moći i uticaja javnog mišljenja ove grupe. U Radovcu se jednom godišnje održava dobro poznati vašar i seljaci,

kako smo doznali od gostioničareva sina, ispiju svu zaradu, prilikom ove najveće zgode za zaradu novca, u četiri gostione koje čine polovinu ovog seoceta. Kućne zajednice su jednostavno ekonomski izjednačene i nalaze se u oskudici. I samo sa gledišta starine može se požaliti nestanak vojne granice. Možda će neke prijatne pojave ove jedinstvene zajednice biti izgubljene; ali, s obzirom na celinu, niko se neće svađati sa vladom zbog nestanka te povlašćene časti koja se svodila na samopožrtvovanje.

Nema potrebe da se daju specijalni opisi drugih sela, koja smo videli u ovom predelu, jer je Radovac napravljen kao model za sve moguće šire generalizacije. Mogli bismo spomenuti ipak selo Trn. Tamo smo našli seljake pripadnike grčkopravoslavne crkve, a zovu ih, kao i slunjski narod, imenom »Vlasi«, a i i oni nisu poseban narod i ne razlikuju se od svojih rimokatoličkih suseda, sem što su pravoslavne ikone izvešene po zidovima soba mesto romanskih svetaca. U selima okolo Karlovca kućne zadruge su, uopšte, malo i podela je u toku, te ću zamoliti čitaoca da nas prati — »per saltum« — ka istočnijem delu granice, do okoline Broda u Slavoniji, koji smo kraj ispitali pre nekoliko dana.

Probijajući se kroz predeo isto tako prijatan kao i onaj koji je već ostavljen pozadi — kroz zajednička polja porodičnih zadruga, rascvetala kao nebo plavim lanom, okružena oronulim ogradama, koje su zarasle gustom i divljom vinovom lozom, i preko zajedničke livade, stare engleske livade — stigli smo u selo Vukovje i tu nam je ljubazni rimokatolički vikar predstavio najveću zadrugu u mestu.

Iz priloženog nacrta videće se slika jednog uređenog domaćinstva. Na imanje smo stupili kroz kapiju i našli se u prostranom dvorištu ograđenom jakim koljem. Nalevo se nalazila zadružna kuća za stanovanje, a okolo nje, na ovom prostoru, šupa, štala za krave, druge staje, koš za kukuruz, staja za koze, svinjac, kačara za pečenje šljivovice, koja ovde zamenjuje kiselo vino i omiljeno je seljačko piće; malo dalje nalazi se bunar, sa kantom privezanom uz čudovište slično ribarevom štapu, obična pekara i, najposle, živinarnik. Malen prostor u jednom uglu zasađen je kukuruzom, a tamo preko, na kraju dvorišta običan voćnjak sa redovnim plodom, zakrŽljalim šljivama, kruškama i jabukama.

U dvorištu nas je sačekao član porodice, jednoglasno izabrani starešina zadruge, srdačno nas pozvao unutra i, prethodno zadovoljivši našu radoznalost u vezi s raznim vanjskim građevinama, ponudio nas da uđemo i razgledamo dve zadružne kuće za stanovanje: jedna je duga drvena građevina sa običnom verandom, razdeljena na odeljenja za svaki bračni par, za letnji boravak; druga je, u poređenju sa kolibicama u Radovcu, dvorska rezidencija i nije bez svoga dostojanstva. Podignuta je iz cigle, okrečena, sa tremom i sa dva reda masivnih svodova, otvorenih prema hodniku, kao u nekim starim manastirima (u svim odeljenjima postoji nešto manastirsko). U nju smo stupili preko ne baš nisko postavljenih stepenica. Preko trideset osoba sačinjavalo je ovu porodicu i većina je bila odsutna, jer je doba poljskoga rada. Kod kuće su sada bili samo starešina i

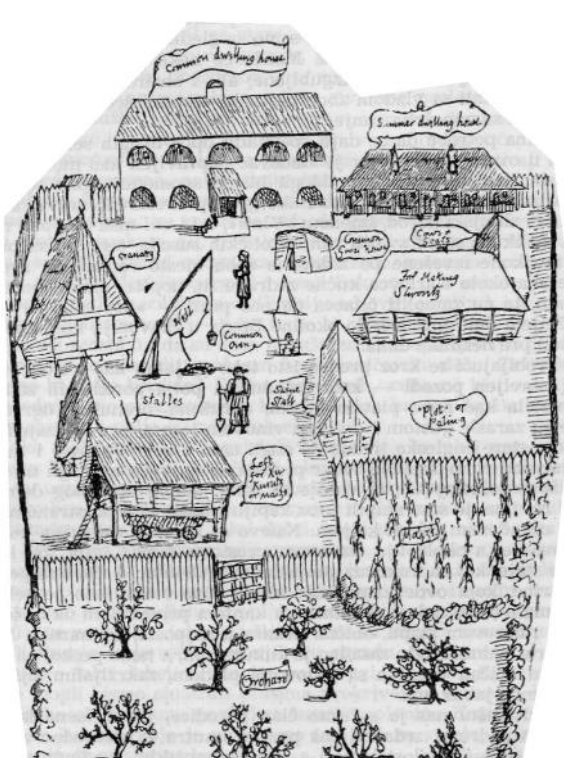

15. Domaćinstvo porodične zadruge blizu Broda, Slavonija

dve snahe. U ovom selu bilo je jedva nešto više od deset onih ogromnih porodica kojih ima u okolini Siska, kako nam je rečeno, sa po trista članova. Ali ovo domaćinstvo ovde pružilo je ipak dobar primer porodičnog uređenja. U onim većim porodicama, koje smo razgledali gore uz Savu, moglo se videti i po nekoliko kuća za stanovanje poređanih iza zadružnog plota. Izgledu domaćinstva ovde u Vukovju potrebno je samo malo povećanje, pa da se dobije slika porodične zajednice na najvećoj skali. Ipak, donek e, postoje razlike. Tako kod većih porodica zajednička prostorija i kuhinja često su izdvojene kao posebne zgrade.

Kuća je bila na sprat. Na poziv starešine popeli smo se uz stepenice trema i našli se u uzdignutom prizemlju. Tu je bilo predsoblje i uobičajena tri odeljenja koja ima i svaka prosta graničarska kolibica: obična soba ili trpezarija, kuhinja i treće odeljenje, koje je, mislim, u ovom slučaju spavaća soba starešine zadruge. Ove se tri prostorije otvaraju prema prednjem hodniku. I da je, na kraju ove rene arkade, penjući se uz stepenice, stigli smo na sprat, koji je razdeljen isključivo na sobe za spavanje, a bilo ih je trinaest, po jedna za svaki bračni par. Iznad sprata i ispod čitave dužine krova širio se tavan, podešen za ostavu.

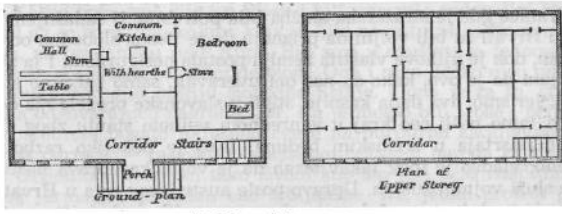

16. Plan običnog stana

U sredini kuhinje, čije su čudne grede poduprte masivnim balvanom, pocrnjelim kao i grede, nalazi se ognjište, obično kvadrat ravnih kamenih ploča, sa dva gvozdena starinska »Demir odžaka« koji su držali panjeve i cepanice, a na utijalom žaru, u velikom zemljanom krčagu p ivala je ukusna mešavina usitnjenih mahuna graška i nju je povremeno i veselo nadgledala snaha, koja nas je dočekala sa dobrodošlicom i punom keceljom jabuka. Pored zidova bila su druga tri manja ognjišta koja su šupljikavim pećima povezana s drugim sobama, te je tako ista vatra hranila ognjišta i peći. Iznad ovih ognjišta visile su valjkaste posude sa čudnim poklopcima, a iznad same vatre, okačeni o drvene primitivne račve, visi i su veliki gvozdeni kazani, kakve sam, sećam se, video u finskim kolibicama.

U trpezariji se nalazio dugi niski sto sa dve duge klupe i, izuzimajući šupljikavu peć, sav nas je nameštaj podsećao na nameštaj dvorane oksfordskog koledža. U ovoj prostoriji cela porodica jede. Letnje kuće su u zimsko doba bez peći i tamo se ljudi sklanjaju od

nepogode i tu prave i opravljaju grube domaće alatke, a tu i žene rade na domaćem razboju. U ovoj se sobi, rekli su nam, okuplja porodica radi izbora domaćina i domaćice i radi raspodele pos ova. Pošto je doba ručka najpogodnije za okupljanje cele porodice, to se ove stvari domaće ekonomije raspravljaju ovde posle ručka, tu se bira domaćin, koji zastupa porodicu pred vlastima, i domaćica, koja sa svojim drugom[2]) deli starešinsku vlast u čitavoj porodičnoj zadruzi. Ovde se, takođe, smenjuje domaća uprava ako, slučajno, ne zadovoljava birače. Ukratko, ovo je njihov parlamentarni dom i tu su se pojavile najranije klice parlamentarne vladavine.

Potrebno je da za sada napustimo Slavoniju i da se mislima prenesemo u Karlovac. Iz ovog mesta polazimo u Sisak železnicom, koju nismo videli već toliko dugo vremena. Sreća je što stoje na raspoloženju takva prevozna sredstva. Inače, bili bismo primorani na pešačenje i na prolazak pored opasne razbojničke bande, koja ugrožava okolinu Petrinje. Naši hrvatski prijatelji uporno su nas uveravali da se ova gospoda šire tamo preko granice; da je brdovita oblast koja se širi ka jugozapadu — Krajina, poznata kao predgorje turske teritorije, te da predstavlja trn u oku austrijskoj strani i pokazivana je kao redovan azil zločinačkih karaktera i zaista je bila zadugo jedini deo granice gde je stražarska služba bila potrebna. U sadašnjem momentu Hrvati su bili voljni da priznaju da je Bosna slobodna od razbojnika, dok je njihova vlastita zemlja postala nesigurnom. I ja zaista sumnjam da je ovo, kako su nas oni uveravali, samo izuzetno stanje stvari, jer smo, dva dana kasnije, stigli u slavonske predele niz donju Savu i tamo našli ceo kraj u vanrednom vojnom stanju zbog zločinačkih nasrtaja u sremskim brdima. Iako je nekoliko razbojnika obešeno, vladao je ipak takav strah da je vojnička uprava nastavila da se služi vojnim sudom. Upravo posle austrijskog rata u Hrvatskoj je stanje postaja o sve žalosnije zbog, sve većih razbojništava, te je tamo proklamovano »vanredno stanje« i već je preko četrdeset razbojnika obešeno. Iz voza, kojim smo se približavali Zagrebu, videli smo vešala uz dodatak onih mračnih konopaca.

U takvoj situaciji bilo je mnogo ugodnije da okrenemo kroz silnu hrastovu šumu u železničkom vagonu upućenom u Sisak, nego da se peške spuštamo niz ove misteriozne i mračne predele sa osećanjem naših šukundedova iz onog vremena, kada su se, po tamnoj noći, odvažavali da pređu Hampstead Heath. Ovi hrvatski drumski razbojnici, iako neposredno proganjani, obavljali su drumski posao po najplemenitijim principima. Putovali smo sa »komercijalnom« grupom, prilično zaplašenom, koja ipak nije mogla ispričati neke strašne priče o krvoproliću. Kretala se tamo neka grupa od šesnaest

[2]) Domaćin i domaćica ne moraju biti muž i žena niti, pak, najstariji članovi zajednice, premda se često pri izboru poštuju godine.

hajduka[3]), kako su ih Hrvati zvali, izvan zakona zbog izbegavanja regrutovanja, koje je sada zamenilo staru organizaciju Vojne krajine. Vojska je uzaludno išla u poteru. Ne samo što su brda prekrivena neprohodnom šumom već je tamo, kako nam je rečeno, mnogo pećina i seljaci, kao oni u Grčkoj i u južnoj Italiji, u savezu su sa razbojnicima, snabdevaju ih hranom i odbijaju da otkriju njihova skloništa. Žandarmi su, doduše, gajili nadu da će se dokopati te divljači čim list opadne sa drveća i sneg prekrije zemlju. Dotle, ipak, oni će biti na slobodi. Ne osuđujemo tako strogo njihovo zanimanje, jer je u ovom starom svetu istočne Evrope hajduk često džentlmen svoje vrste. Ovo je Robin Hood, i njegovi veseli ljudi još žive i ispravljaju podnete nepravde na jedan surov, osvetnički način, i to protiv društva koje im ne dozvoljava legalnu osvetu. Uz to još, ovi nisu manje sposobni za nežnost od žena i dece i svakako da raz ikuju prijatelje od klase nasilnika. Tamo preko turske granice čete planinskih hajduka su kroz generacije beznadno na ratištu branile izgubljenu, pre nekoliko stoleća, stvar nacionalne slobode, a njihove uspehe nisu zaboravili da opevaju slovenski pesnici. I ova hrvatska braća verovatno čeznu, takođe, za starim slobodama, onako kako ih sami shvataju.

Kasno noću smo stig i u Sisak i bili smo vrlo zadovoljni što smo mogli da se koristimo kolima koja su bila na putu za gostionicu »Bela lada«, na pristaništu reke Kupe. Bili smo u društvu sa jednom srbijanskom gospođom i njenim detetom. Ona i njen dečko nisu prezirali da obuku narodnu nošnju slobodne Srbije. I ona je za to, stvarno, dobila odgovarajuću nagradu. Jer, šta je moglo biti lepše i prijatnije nego srebrom bogato ukrašeno cveće na purpurno kadifenom polju njenog ogrtača — rascvetalo poetskom čežnjom naroda za tim sjajnim Orijentom, čežnjom tako živom kao što je i užas naspram njegovog jarma. To je jedan eho srbijanske ire, jedan protest protiv našeg hladnog i maglovitog zapada — ukroćen i smiren divnom frizurom rimske matrone, koja odgovara mirnoj lepoti srbijanske majke.

U gostionici smo se, odjednom, našli u turskom društvu. Ovde se mnogi bosanski trgovci iz Bihaća, Sarajeva i drugih gradova, radi trgovine žitom, nalaze na putu za Sisak. Turci su se držali na različito nezgrapan način i kao žabe grčili da bi se nekako raskomotili na stolici. U ovoj grupi bio je i jedan efendija. Ova titula ne pripada samo onima sa izvesnom merom turske otmenosti, već i školovanim. Mnogo znači u Bosni ako čovek zna da čita i piše i, svakako, nije neobično što slovenski mus imani u Bosni ne poznaju otomanski jezik. Doznavši za naše namere u Bosni, naš je efendija, sa svesnim oseća-

[3]) Uobičajena reč za naziv razbojnika u istočnoj Evropi. Tvrdi se da je reč madžarskog porekla i da označava »neoženjenog«. U početku je upotrebljavana za mlade najamnike »vitezove najnižega reda« i uporedivana je, po izvođenju, sa rečju kozak, koja ima isto značenje. Stanovništvo izvesnih gradova u Madžarskoj poznato je kao hajduci, a gradovi su nazvani hajdučkim gradovima.

njem superiornosti, izrazio želju da vidi valjanost naših putnih isprava, kojima nas je snabdeo valija. On je izgledao strahovito iznenađen kad je video da je dozvola napisana vlastitim valijinim rukopisom. Pošto se o tom uverio, on je pročitao prvo glasno i ponosno turski original, a potom je stvar preveo na bosanski, zbog slovenskih mus imana i našeg hrvatskog gazde, uveravajući nas da sa tim »Sezame otvori se« nećemo imati teškoće da otključamo najskrovitije tvrđave Bosne, pa čak i Hercegovine, gde je sada izbila pobuna.

Ovde je, takođe, bio i jedan ugledni Turčin, neobično dostojanstvena i gorda držanja. Pod patrijarhalnom bradom i prostranim turbanom sedeo je, zanet tihim razmišljanjem, uspavan uživanjem u ritmičnom predenju iz nargile i, izgubivši sve svetovne interese, mudro je savladivao unutrašnju radoznalost koju su naša putna dozvola i putna oprema uzbuđivali u manje uzvišenim grudima i bio je čak oholo ravnodušan na ponižavajuću stolicu. Domaćin naš nam je rekao da je ovaj bio hadžija ili hodočasnik i da je, dok je još stanovao u Budi, kao trgovac išao i u Meku.

8. avgusta. S edećeg jutra krenuli smo dalje u nadi da ćemo ispitati sve ono što bi nas moglo podsetiti na starodrevnu Siscij u. Jer, sada se već nalazimo na klasičnoj teritoriji. Sisak je samo iskvareni naziv onog imena velikog u svim vremenima carskoga Rima i najvećeg, upravo, u sumraku njegova carstva. Nekad je Siscija bila jedan od najvažnijih gradova sveta. Ona je bila uporište protiv varvara, veliko tržište, sedište imperatora, majka mučenika i leglo rimskih i hrišćanskih saga. A njeno starije ime Segestica vraća nas unazad, u vremena pre rimskog osvajanja, kada je formirala deo imperije keltskog naroda, kada se njena trgovina širila od Gadesa do baruština donje Rajne, od glacijalne Ierne do ušća reke Ister. Segestica! Mi nemamo zapisa o njenim trgovačkim vezama sa adrijatskim obožavaocima Belenusa[4]), ni o taurskom zlatu što je teklo njenim ulicama, ni o izobilju srpova bronzanoga doba, koje još i danas njeni seljački građani izoravaju plugom, što je dokaz njene slave keltske industrije, ali samo njeno ime poziva na zlatne žetve gotovo garnirane antike u njenim slagalištima kroz bogate panonske ravni, sa jednostavnom sugestijom da je možda s učajno ta Seges clypeata viroruy dva puta uspešno izdržala napade rimskih snaga, dok je, najposle, nije pobedio Avgust i od nje načinio logor svojih legiona.

Siscija je otada podesan oslonac za dakijske kampanje, za zimska logorovanja Tiberijeva u njegovom panonskom ratu. Septimius Severus je od nje načinio sedište vojničke uprave za svoj narod i tako se koristila njime da je dobila ime Septimia Siscija. Verovatno je već pod Vespazijanom[5]) rimska kolonija bila postavljena ovde i Siscija je posta a republikom, sa municipijalnim slobodama izvedenim po uzoru na grad metropolu. U jednom natpisu još se zove i

[4]) Belenus, keltski Apollo, zaštitni bog Aquileje.

[5]) Po njemu je možda izveden raniji naziv grada — »Flavia Siscija«.

Duumviri i ovaj natpis u provincijskim rimskim ogledalima reflektuje dva konzula. Kasnije Siscija postaje glavnim gradom gornje Panonije. U doba kada je Savija postala provincijom, Siscija je postala rezidencijom njenog correctora. Ona je bila i sedište imperijalne blagajne i ovde je »najsjajniji predsednik rudara« primao prihod iz noričkih rudnika. Takođe, ovde je bila uteme jena i glavna kovnica novca Rimske Imperije. I sa samim Rimom Siscija deli neobičnu čast upisivanja svog prvog punog imena na imperijalnom novcu. Koji to numizmatičar ne zna i ne žudi za Gallienusovim novcem i ne skuplja imperatorov novac koji je nastao iz savijanskog rivala Sirmiumu (moglo bi se, ipak, misliti da je, po ovoj legendi stvarno bio iz Siscije), sa ponositim natpisom »Siscia Probi Aug« — Probusova Siscia. Na tom novcu se vidi personifikacija kraljičina grada: ona drži u rukama lovorov venac Imperije, dok se na njene noge obilno izlivaju dva potoka iz postavljenih urni.

Ovo izobilje novca iz Siscije razbacanog širom najudaljenijih polja Britanije, prirodna je posledica njene komercijalne važnosti. Siscija je bila trgovačka veza između Jadrana i Dunavskog basena. Stari keltski trgovački putovi verovatno su preživeli rimsko osvajanje. Strabo kaže: »Siscija leži na sastavu mnogih plovnih reka. Ona je u podnožju A pa, čije reke nose mnogo talijanske i druge robe. Ova se prenosi kolima iz Aquileja, preko Ocra, najnižeg dela Alpa, do Nauportusa, a odavde preko Corcorasa na Savu« i dalje do Siscije. Iz južnih predela prenosilo se vino i zejtin u pristaništa Venecije, rimske Adrije. Tepisi i vunena roba iz Pastaviuma tekli su na njena tržišta Emilija putem. Sa hladnih obala Baltika i iz finskih šuma varvarski trgovci su donosi i krzna i ćilibar. Možda je, takođe, i njeno skupoceno vino, čuveno u drvenoj buradi, uz mnogo čega drugog, slagano na akvilejska kola i vučeno gore, pomoću volova, uz alpinsku strmen, a odatle dalje plovilo je Savom dole do pristaništa Siscije. Na tržištima Siscije akvilejski trgovci su slaga i i čuvali svoje stokove žita, kože i žestokog noričkog čclika i tu vršili izbor stoke i tetoviranih ilirskih robova. Iz čitave istočne Evrope roba je mogla teći ovamo, jer Siscija nije bila samo na sastavu Save i Kupe već je ona bila i na raskršću velikih puteva, koji su je svojim kracima povezivali sa gornjim i donjim Dunavom, unutrašnjošću Dalmacije i njenim primorjem, a kopnom dalje preko Nauportusa sa Italijom.

Nađena je, ne tako davno, u Hrvatskoj jedna starina koja, verovatno, govori više i jasnije nego išta drugo o značaju koji je Siscija na kraju stekla. To je jedan kovčežić od kedra, nekad pozlaćen, i na njemu je rimska ruka kasnijega doba ugravirala, izgleda, neku personifikaciju pet glavnih gradova rimskoga sveta. U centru je Rim — Prima urbes inter, Divom Domus, Aurea Roma[6]), — sa svojim uobičajenim atributima, šlemom, kopljem i oklopom, ustoličen kao

[6]) Ausonius, De Claris Urbibus. Red eminentnosti koji je dao retoričar velikim gradovima Imperije očito je iskvaren pedanterijom i provincijskom pristrasnošću. Nisu spomenuti ni Siscija ni Sirmium ni Nicomedija. Ilirija, ipak, ima pravo da se čuje u ovom pitanju prvenstva koliko i Aquitaine!

božanstvo. Sa desne strane dve ženske figure, posebno ukrašene ornamentima, predstavljaju Carigrad i Kartagu, drže u rukama venac i gledaju na Rim. Na levoj strani takođe su dva druga božanstva — gradovi. Jedan je Nikomedija, drugi Siscija. Rezbarija je, verovatno, rad četvrtog stoleća. Siscija je, stvarno, uzdignuta na položaj koji joj je pripadao. To se videlo iz njenog novca toga perioda. Aktivnost njene kovnice pokazuje da je njen komercijalni sjaj bio na zenitu sve do poslednjih dana Teodosija Velikog. Dotle se novac njenog rivala Sirmiuma sve više smanjivao i na kraju sasvim nestao. Sirmium je, možda, bio od veće vrednosti kao vojnička stanica[7]), verovatno, prijatnija rezidencija za imperatore i biskupe, te na taj način imao veću administrativnu važnost i kao takvog češće su ga spominjali istoričari; ali u to da je on bio veći grad od Siscije, kako su to sa pouzdanjem pretpostavljali neki pisci, moglo bi se s razlogom posumnjati, jer je možda i sama buka tržišta sprečavala princeve da ovde urede svoj dvor.

Relativno visoko stanje civilizacije u Sisciji potvrđuje se njenim kovanim novcem: ove veličanstvene medalje srebrne i zlatne, ovi dragulji monetarne umetnosti četvrtoga stoleća ističu se među siromašnim produktima galskih i britanskih kovnica. Ali ono što najviše izdvaja novce iz Siscije i njihovu umetnost jeste njihov naročiti hrišćanski karakter. Ovde se pojavio prvi čisto hrišćanski tip, koji aludira na Konstantinovu viziju, i prvi prikazuje njenu pojavu i već u četvrtom stoleću sveti monogram skoro može biti smatran znakom kovnice u Sisciji. I iz drugih izvora saznajemo da je hrišćanstvo ukopalo ovde prve korene, jer ne samo da je njegova egzistencija ovde utvrđena putem dva otkrivena nadgrobna natpisa rimskog doba, već je njegova vitalnost proslavljena i srodstvom Jeromove i Prudentusove himne[8]) i zapisom mučeništva građana i Quirinusa, biskupa Siscije:

Insignem meriti virum
Quirinum placitum ded,
Urbis moenia Sisciae
Concessum sibi martyrem
Complexi patrio fovent.

Desilo se to u vreme progona Diokleci janovih i »vojvode« Galeriusa, kako ga naziva Prudentus, i kada je Quirinus, biskup Siscije, odbio da na zahtev Maximusa zapali tamjan na neznabožačkom oltaru Odbranu njegovu uveličali su stvarno oduševljeni pisci, a privremeno ga je očuvala mala filologija: »da su svi bogovi plemstva bili demoni«. »Ako dopuštate«, rekao je Maximus, »da su bogovi kojima služi Rimska Imperija moćni, vi ćete postati sveštenik velikoga boga Jove,

[7]) Vojničkih titula je vrlo malo otkriveno u Sisciji. Logori ustanovljeni prvo ovde i na Paetoviu bili su uskoro premešteni u Aquincum i Brigetio. Videti Mommsenov Corpus inscriptionum, gde naglašava civilni karakter Siscije (Vol. III. pt. 1.)

[8]) Prudentius: Peristephanon VII.

inače ćete biti poslani Amantiusu, prefektu prve Panonije, i od njega ćete primiti zasluženu smrtnu presudu.« Pošto je odbio ove uslove, neustrašivi biskup je upućen u Sabariju i tamo je u areni saslušavan i osuđen i sa vodeničnim kamenom oko vrata bačen sa mosta u reku. Tada ga je, čujte, uprkos težini samog kamena, voda čudotvorno zadržala:

Dejectum placidissimo
Amnis vertice suscipit;
Nec mergi patitur sibi,
Miris vasta natatibus
Saxi pondera sustinens

i tad je obodreni vernik zbunio i osramotio neznabošca sa svoje vodene predikaonice, ali se, najposle, njegov duh vinuo, a zakoni gravitacije su preuzeli svoju vlast.

U tamnom periodu posle varvarske invazije još se ponešto reflektuje od stare svetovne slave u siscijanskoj crkvi. Posle hunskog rušenja Sirmiuma 441., Siscija je prenela svoju crkvenu odanost na Sa onu. Pad grada Siscije bio je sporiji od pada njenog rivala, jer je prosperitet Siscije počivao na solidnijoj osnovi. Njeni su biskupi nadživeli smeštaj Slovena tu uokolo u doba Heraklije. U devetom stoleću ona je bila rezidencija slovenskoga princa. Posle je stradala od franačke invazije a, najposle, u desetom stoleću pokorili su je Madžari. I tada već, konačno, episkopat Siscije izumire da bi ponovo oživeo u obnovljenom sjaju Agrama.

Stari zidovi Siscije ocrtavaju se u obliku kruške na levoj obali Kupe, na prostoru između nje i Save. Neposredno ispred naše gostionice, na desnoj obali reke, našli smo na neke ostatke stare Siscije, na nekoliko skulptura i natpisa uzidanih u temelje današnjih kuća. Na vratima se nalaze kao ukrasi tri sku pture. Jedna, verovatno, predstavlja Apola i od nje je očuvana samo glava i pola tela, a druga Andromedija. Ovo su dva prosta umetnička rada. Ali treći rad, grifon, nešto je bolji. Tu i tamo nalaze se ostaci stubova i rimske cigle se mogu još videti u upotrebi. Takođe, gore na brdu, na desnoj strani Kupe, drevne kolibice su skoro uvek podignute na temeljima sastavljenim iz rimskih blokova i verovatno je da među njima leže sakriveni mnogi zapisi. Međutim, mi nismo otkrili ništa što već nisu savesno opisali ispitivači starina u Agramu. Čudno je videti, zaista, kako je ironija sudbine prilagodila savremnim potrebama pompu drevnih pogreba i nameštaj »besmrtnih bogova«! Lice jednog rimskog oltara, sa svim mogućim natpisima (nismo ga mogli uspraviti), leži zakopano u prašini i tako preokrenuto s uži hrvatskim ženama za sedište. U dvorištu jedne kućice rimski sarkofag je preokrenut i služi za napajanje konja, a drugi je prepravljen i predstavlja zgodno sedište.

Na vrhovima brežuljaka iznad reke nalazi se rimsko groblje i vlasnik vinograda, gde je bila otkrivena većina ostataka, ljubazno nam je pokazao čitav prostor. Mnogi lepi sarkofazi — najbo ji u

muzeju u Agramu — iskopani su ovde. U njima se, obično, nalazilo ponešto novca, cveća, neke urne, ali od svega najupadljivije su bile lobanje. Na jednom mestu su nam pokazali rimski kanal cetvrtasta oblika, koji se prema suncu sjao kao požar. Blizu staroga grob ja vide se rimski zidovi, a temelji nekih kućica sastavljeni su potpuno iz rimskih cigala.

Interesantni su rimski ostaci na levoj obali Kupe, gde se raspoznaju gradski zidovi, naročito u vrtu pored železničke stanice. Tamo smo našli oltar sa natpisom koji je pokazivao da je bio posvećen boginji Cereri[9]). Pored natpisa s jedne strane se nalazi a vaza i graviranа plitka posuda, a s druge krčag pun kukuruznih klipova. Tu neposredno pored oltara ležali su osakaćeni ostaci negdašnjeg korintskog stuba. Njegovi lisnati ukrasi raspadali su se tokom mnogih i dugih zima, a ostaci mermernog ukrasa, sa talasastim granama vinove loze bogato natovarene gomilama grožđa, kao da su bi i određeni za obećanu, rajsku zemlju. Uz ovo tu su i drugi mermerni komadi, na kojima su bile izvajane čaše i teleskopski cvetovi nepoznati botaničarima, dok su spiralni ukrasi izgledali potpuno vizantijski. Nameće se prijatno verovanje da je sve ovo sačinjavalo jedan deo hrama posvećenog boginji Cereri, ali i sumnjičava neizvesnost u to da li su svi ovi ostaci mog i pripadati istoj građevini, ili istom vremenskom periodu. I otac Liber i Isis, čiji su oltari ležali i pronađeni ovde, mogli bi, kao i majka Cerera, staviti jednak zahtev na neke od ovih vinskih i cvetnih ukrasa.

U svakom slučaju, kako god se ovo uzelo, ovi su ostaci interesantni i kao ilustracija antičkog položaja Siscije i kao ilustracija centra plodnog žitarskog i vinarskog predela. Oni, zaista, ne odgovaraju danas njenom sadašnjem stanju. Njen nas ednik, današnji Sisak, stiče bogatstvo trgovinom i. uglavnom transportom žitarica. Ovamo se dopremaju kukuruz i pšenica iz bogatih i plodnih nanosnih ravni Banata i Posavine i iz unutrašnjosti Bosne, i to Savom i njenim pritokama, jer je Sisak upravo mesto gde se rača put ka severu i zapadu i prema Trstu i Fijumu Sisak stvarno stoji u istom položaju, s obzirom na saobraćaj između Dunavskog basena i Jadrana, i u istom odnosu kao što je njegov rimski predak stajao prema Akvileji. U stvari, Sisak ima samo dve poslovne sezone u godini: proleće, kada se obavlja kukuruzna setva, i žetvu žita tokom avgusta i septembra. Redovno stanovništvo mesta iznosi oko 3.800, ali se tokom ove dve sezone udvostruči i, kako kažu, čak i utrostruči. Kao i položaj mnogih drugih rimskih gradova, tako i ovaj grad nije danas onako zdrav kao što je bio u ranije doba, a čudna bolest hemoroida epidemično se pojavljuje ovde. Sve ošijem zdravstvenom stanju mnogo su doprineli i sami stanovnici Siska, jer su uveliko uništili ogromne okolne šume: dalje neka lekari bolje objasne i druge uzroke.

[9]) Natpis je bio: Cereri (avg sac) Q. IVLIVS (MODERATVS) B. PROC VSLM. Dano u »Corpus inscriptonum«, vol. III, pt. I. No 3344. Vaza pored posude svakako nije spomenuta ovde.

Verovatno će moderna nauka i isušivanje izlečiti nezdravo stanje sisačke atmosfere. I bez naročitog dara za proročanstvo čovek može da predvidi slavnu budućnost ovoga grada i da predskaže da će Sisak uskoro ponovo postići sjaj rimske Siscije, čije funkcije, kao što smo videli, još uvek u izvesnoj meri vrši. On će ih sigurno proširiti i unaprediti, jer mu je ostalo u nasleđe zbog određenog prirodnog položaja, da bude veliki komercijalni emporium i nema znakova da se uskoro neće ispuniti njegova sudbina. Sisak je već određen kao mesto kroz koje će prolaziti železnica i vezivati zapadnu Evropu direktno sa Stambolom i, eventualno, sa dalekim Orijentom, i tu će se sastavljati linije koje vode ka Beču i Trstu, a druga projektovana linija povezivaće Sisak direktno sa Jadranom.

Kupa je Sisak podelila na građanski i vojnički deo grada. Ovaj drugi je pod »regimentalnom« upravom, ali su već novim ustavom oba dovedena pod nadležnost opštine. Ni u jednom delu grada nema da se vidi ništa sem rimskih ostataka.

Na obali Kupe, upravo na sastavu sa Savom, od Siska daleko jednu milju, podignut je u obliku trougla stari grad Caprag, a na svakom uglu nalazi se valjkasti toranj kupastog krova. Ovaj nas grad podseća na stare dane kada je Imperija bila zauzeta borbom na život i smrt protiv Turčina. Podignuli su ga u šesnaestom stoleću, sa odobrenjem imperatora Ferdinanda, biskup i kanonici zagrebački, a 1592—3. viteški su ga branila od napada bosanskoga paše dva kanonika saborne crkve. Tek posle dvoju uspešno izdržanih opsada, popustio je pri trećem napadu i godinu dana je pripadao neznaboštcu[10]).

Dok smo ispitivali negdašnji vojnički deo grada, gde su kuće, sada stanovi običnih seljaka vojne granice, većim delom prave kolibice prema sjajnim kućama građanskoga dela grada, pozdravili su nas, iz obližnje vinare, neobični zvuci pirovanja. Stupili smo unutra i našli se usred hrvatske zabave: orkestar od četiri čoveka tandrkao je, cičale su tambure i tamburice kao da se radi za spas života, a sve je bilo praćeno neobičnim muvanjem, vitlanjem i lupetanjem! Izvodili su ples koji je poznat kod njih kao čardaš, kod Nemaca kao »Kroatish«, ali Hrvati kažu da su ga naučili od Madžara. Igru su, upravo, izvodile same žene, ali se umešalo mnogo nametljivih muškaraca. To je veoma zgodan ples i zaslužuje da bude poznat i izvan hrvatskih granica. I, ukoliko je to moguće, pokušaću da pružim opšti opis ovoga plesa.

Za igru je podesan svaki broj deljiv sa šest i dva. Tako se šest hrvatskih devojaka poreda u dve grupe po tri. Trenutno se dobija utisak kao da jedna grupa ignoriše drugu i igračice svake trojke naizmenično plešu jedna prema drugoj, a tad spoje ruke poput triju gracija, što stvarno i jesu, i kruže uokolo, a zatim, neočekivano, parovi kruže i, kao da jedni osećaju prisutnost drugih, brzo se združe

[10]) Balthasar Kerselich: De Regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Notitiae praeliminares; videti i Danubian Principalities od Britanca nastanjenog dvadeset godina na istoku, vol. I, str. 88.

i, dalje, svih šest isprepletu ruke i cupkaju okolo u čarobnom krugu, licima okrenutim napolje, sve dok nas jedno sjajno razdvajanje nije ponovo iznenadilo i, u titravom i pokretnom krugu iscepanom na nove trojke, jata su se vrtela okolo svojih posebnih osa sve dok nas nije uhvatila vrtoglavica od gledanja na njih, na njihove trake, marame i pletenice, pravilnije rečeno, na maglovite uvijene žive kipove koji su centrifugalno obleta i.

Pojedini delovi kola bili su neverovatno lepi. Igračice, iako većinom domaće, bile su nesumnjivo zgodnije od prosečne severnonemačke seljanke. Njihove su kose pretežno svetlijih boja. To čovek ne bi očekivao da će videti u tako južnom klimatskom pojasu. I oči njihove bile su većinom plave. Tu je bila i jedna devojka donekle epša od ostalih. Ona je imala tamne oči bademove boje i vrane kose. To je neobičan tip, koji čovek katkada sreta u jugoslovenskim predelima. Ta je lepotica zalutala iz sunčane zemlje, iz predela jutarnje, orijentalne lepote, neobavijena mrtvačkim pokrovom i nezakopana u haremu, već slobodna i pokretna u lakoj i beloj hrvatskoj svili.

Tamo je bilo i drugih kola i u njima su učestvovali muškarci. Ta su se kola razlikovala ritmom, treskom i čestim uzvicima komičnih upadica. Čuli smo, takođe, i neke pesme. One su bile takve kao da izbijaju iz stada ovaca, pa čak i kad su se sliva e u spontanu melodiju. To je bilo neko dosadno smenjivanje nekakvog baa-baa, različitog po trajanju zbog pokušaja da se vidi koliko se može dugo izdržati na jednoj noti. Siromaštvo u instrumentima sužavalo je moguć stepen ljudskoga glasa.

Rano sledećeg jutra pozdravili smo se sa Siskom, uzeli putničku kartu i savskim brodom se uputili ka Brodu. Nameravali smo da odavle, iz Broda, započnemo peške naš put kroz Bosnu. Tokom prvog dela putovanja malo se šta imalo videti sa lađe. Smenjivale su se blatnjave obale zasađene vrbama, ponegde načičkane selima sa kućama izgrađenim od tamnog drveta. Dvorišta ogromnih porodičnih zadruga bila su ograđena koljem, a u njima nagomilano po nekoliko stambenih kuća. Ove zgrade bile su po obliku slične velikom sanduku i sa strehama iznad prizemlja i gornjeg sprata izgledale su kao pagode. Sava, na kojoj se nalazimo, prljavija je od Kupe, koja kod Siska ima gotovo smaragdnu bistrinu krečnjačkog potoka. Na suprotnoj strani sastava Save i Une nalazi se Jasenovac. Posle mohačke bitke, 1536, zauzeo ga je i neko vreme držao bosanski paša. To je gradić sa nekih 1.100 stanovnika, a kako je izgrađen na kolju, nazivan je ponekad i Novim Amsterdamom. On nas podseća i na jezerska naselja u Švajcarskoj, a njima su veoma slična i mnoga obnovljena sela Vojne krajine. Sumnjam čak da su one lađe koje plove od Jasenovca primitivnije i od ađa starih jezerskih stanovnika, jer su ove jednostavno velika hrastova debla izdubljena po obrascu lađe Robinson Krusoa. Ploveći dalje miljama, videli smo usidrene veslačke lađe, koje su po konstrukciji slične Nojevom kovčegu, a pozadi nas ostale su ve ike ravne dereglije kao džinovski gundelji izvrnuti na leđa.

Nalazimo se sada na vodenoj međi između hrišćanstva i islama. Neverovatno zadivljuje kontrast dveju obala. Predeo nas podseća na obale donjeg Dunava, između Bugarske i Vlaške. Na jednoj strani su Hrvati u belim ogrtačima, belim pantalonama i plavim prslucima sa resama od domaće čipke sve do pantalona; a bosonoge žene u kratkim kece jama i suknjama, sa ružičastim rupcima zavezanim oko glave peru rublje u plićacima. Ponegde se pojavi grad, tu i tamo bele kuće, okrugli crkveni tornjevi i građani u odelima tužnih boja zapadne civilizacije. Na drugoj obali strče minareti i pružaju se, ograđene drvenim tarabama uzane ulice, pojavljuju se sjajno odeveni turski službenici, čarobne devojčice i kao mumije zavijene gospođe, veseli fesovi i crveni bosanski turbani. I odmah se uoči da su ljudi na turskoj oba i zbog fesa relativno slabo zaštićeni od sunca, te su tako više, izrazito više, opaljeni suncem nego Sloveni na austrijskoj strani. u širokim, crnim i niskim šeširima. Jedna je strana hladna i sumorna, premda relativno čista, druga prljava ali puna sjaja.

Na palubi se mogu videti raznoliki tipovi koji ilustruju jugoslovenski svet: sremska žena orijentalnog tipa i izgleda, tamnih kosa i očiju i sa purpurnom suknjom; ozbiljni hadžija, sa kojim smo se upoznali u Sisku, upućuje nam veličanstven naklon poznanstva: dalje, tu je Dalmatinac, jedan od onih talijaniziranih Slovena koji upravljaju austrijskom mornaricom, u plavoj mornarskoj bluzi sa svetlocrvenim pasom; jednom dugom motkom on meri plićake kad brod usporava brzinu. Slovenski tip je sve rašireniji što se bliže primičemo Sremu, kolevci čuvene sremske šljivovice. Taj tip se odlikuje niskim obrvama, nakostrešenim brcima i eminentnim slovenskim nosom, upravo onako kako sam ga uhvatio neočekivano, mojim umetničkim crtežom[11]). Iza Gradiške stigli smo do najlepšeg rečnog predela i tamo je vodeno ogledalo reflektovalo talasanja šumovitih brda. Dalje odavle plovili smo neprestano kroz sjajnu hrastovu šumu. To je najlepša drvena građa u čitavoj Evropi. Plovimo pored kuće vukova, medveda i veličanstvenih orlova, koja će za nekoliko dana postati zbeg panikom zahvaćenih hrišćanskih izbeglica iz Bosne.

Što smo se više bližili Brodu, sve se više nametalo pitanje da li da spavamo u austrijskom ili u turskom gradu. I posle prethodnog i kratkog upoznavanja sa bosanskim gradom rešili smo da će biti podesnije da osiguramo prenoćište na austrijskoj strani. Prema tome, iskrcali smo se i zadržali u ugodnoj »Crvenoj kući« i ubrzo izašli da razgledamo mesto. Slavonski Brod je veliko selo, njegove su kuće izgrađene od drveta, a ulice užasno popločane, bolje reći kaldrmisane, i to gore od svih ulica koje smo dosad videli u nekom gradu. Naročito su nas iznenadili dimnjaci. Oni su bili različite vrste, i po obliku i materijalu: od kamena i drveta, prekriveni kapama lučnog i šiljastog oblika, te se tako, naizmenično, smenjuju slike kolibica, tornjeva, stogova sena, tunela, kišobrana i pečurki.

[11]) Videti napred sliku: glava Slavonca.

I još ne znam da li je to bilo zbog toga što smo izvukli naše sveske za skiciranje da bismo, prema našim sposobnostima, ovekovečili ove mračne otvore, ili je, možda, u načinu kako smo ih posmatrali bilo nečega sumnjivog, tako da se mogao naslutiti podmukli napadač, ali naši pokreti, svakako, nisu izbegli oku jednog aktivnog i inteligentnog žandarma. Jedan Hrvat nam je kasnije rekao da mu je ovaj sa velikom radošću izjavio da je »direktno znao da su to ruski špijuni«. Sa takvom pretpostavkom, on je odlučno i živo prišao i zahtevao naše putne isprave. Englez se, prirodno, oseća uvređen takvim zahtevom zastarele apsurdnosti. Ali ovaj je službenik bio tako prijatnog manira i tako obilan u svome »bite« i u uveravanjima o svojoj »Pflicht« da nismo mogli odbiti radoznalost ovog bednika. Primljeni papir naš je prijatelj pogledao, preokrenuo ga s jedne na drugu stranu i, kako nije razumeo ni reči, zavrteo je glavom vrlo mudro i pružio ga svome drugu, koji nije, takođe, razumeo ništa više, te je i on zavrteo glavom još mudrije i pružio nam ga natrag, a zatim, kao podmukli psi, izjavili su da su zadovoljni.

Ovi dimnjaci su bili »predznaci zla!«

I ne osetivši prve kapi oluje, produžili smo mirno našim putem, dole pored jedne stare crkve i manastira, i stigli do visokog nasipa iznad Save. To je bila divna slika! Divan zalazak sunca, rumenilo i sjaj zlata preliva i su se u opal i ogledali se na srebrenoj i mirnoj površini vode, poremećenoj samo malim zelenim ostrvom, gde su se veličanstveni hrastovi preplitali usred vode kao džinovi staroga sveta. Daleko tamo, na kraju horizonta, mešale su se misteriozno plave i udaljene planine. Na slavonskoj obali, prema tamnoj ivici iskonske šume, ocrtava i su se bledi redovi topola i kupasti stogovi sena. Dalje, na suprotnoj strani videla se stražara sa verandama i vrh minareta — udaljeni odsjaj drugoga sveta. I poslušajte! Čim je sunce utonulo, svečane tonove mujezina večernji povetarac je tiho prenosio sve do obala hrišćanstva i one još odzvanjaju sa »Allah akbar«!

Iznenada smo se trgli i razbudili iz snova koje takva scena izaziva. Okolo se spuštala tama, a neki unutrašnji glas kao da nas je tražio i pozivao na veselje u našoj gostionici. Blizu tržišta privukli su našu pažnju zvuci muzike i neočekivan prizor. Zastali smo i videli da se tu odigrava nešto, te smo platili nekoliko krajcara i ušli unutra. Teško je očekivati da će neko u Brodu, po mesečini, moći da gleda Tiljerija i tek što smo pomislili da je prikazivanje upravo ništavno i glupo, tišinu posmatrača iznenadno je uznemirio dolazak dvojice policijskih s užbenika. Iz evidentnih znakova videlo se da su tražili jednu ili više ličnosti, te smo se radovali eventualno življem i novom prizoru. Ova očekivanja nisu izneverila. Ova dva službenika naletela su na mog brata i na mene i naredila nam da im se odmah pridružimo i pođemo do policijskog komesara.

»Recite policijskom komesaru ako hoće da nas vidi, da bi bilo bolje da on dođe lično do nas«, odgovorio sam u ime obojice.

»Žalim, gospodine«, rekao je službenik, »ali mi imamo naređenje da vas odvedemo«.

»Recite mu«, rekao sam ja, »da smo mi Englezi i da nismo naviknuti na ovakav postupak!«.

Tada je intervenisao jedan slavonski gospodin. On je rekao da mora biti posredi neki nesporazum i da je to jedinstveno neprijatan slučaj, jer su ovi ljudi zaista imali naređenje da nas smesta uhapse ako ih ne budemo sledili.

Da bi se izbegla prepirka, jasno, nije preostalo ništa sem da se prihvati dati savet. Tako smo pošli ulicama Broda sa po jednim žandarmom sa obe strane, i to po svim propisima kao da smo zatvorenici. I, najposle, ne baš prijatno raspoloženi, stigli smo i u službenikovu kuću, koja se nalazila prilično daleko u predgrađu. Ovde su nas proveli kroz neko dvorište i uveli u neku malu, prljavu sobu. Tu smo našli njegovu uzvišenost gde sedi za stolom, u košulji, i žvaće neko kukuruzno jelo. Ni ustao nije sa stolice da nas primi ili bar da nam ponudi stolice. Pogledao je na nas tako da smo poželeli da ga lupnemo i da na taj način bez ceremonije završimo posao. Jednim sigurnim i grubim tonom, ljutito i mrzovoljno, okrenuo se i upitao ko smo. Odgovorio sam na nemačkom: »Mi smo Englezi!« »Dajte mi vaše putne isprave!« — zagrmeo je komesar još grubljim tonom. »Šta vi mislite o dolasku u grad, a da se lično ne prijavite meni?«

Odgovorio sam na to da bi bilo potrebno da i on zna, kao što to i mi znamo, da putnici mogu prelaziti iz grada u grad širom monarhije i bez podvrgavanja ovako neprijatnim propisima. Napomenuo sam da smo već, stvarno, pokazali naše pasoše dvojici žandarma u Brodu. Naglasio sam čak i to da ne bi bilo potrebno ni da mu spominjem da sada Englezi mogu prelaziti u Austriju i Austrijanci u Englesku i bez pokazivanja pasoša. I, najposle, dodao sam: »I ja mislim, gospodine, kada ste želeli da nas vidite, da bi bilo kulturnije da ste lično došli u naš hotel«.

Zbunili smo policijskog komesara na njegovom leglu, i to mi, lutalice i skitnice. A to je bilo i suviše za njegovo sićušno veličanstvo. I svi ceremonijalni obziri državnih propisa o prijemu, koje sam imao u rezervi, sada su brzo presečeni njegovom tutnjavom, i to jednim još nesnosnijim tonom. »Ja vam kažem: hoću da vidim vaš pasoš!«

»Gospodine«, odgovorio sam, »ipak hoću da vam dokažem da smo Englezi i iz čiste kurtoazije voljni smo da vam pokažemo naše isprave. Ali, uz to, mi ipak još moramo protestovati, jer je sigurno da vi nemate pravo da to zahtevate od nas!«.

»Nemam prava!« — vrisnuo je policijski komesar, skoro doveden do besa, vitlajući, sa stolice, kašikom u jednoj i kukuruznim klipom u drugoj ruci. »Ja nemam prava! Mi ćemo to brzo videti! Vodite ih!« — uzviknuo je svojim satelitima. »Kažem vam, vodite ih, zatvorite ih! Udaljite ga!« — uzviknuo je u trenutku kada sam pokušao da umetnem na završetku ovog čudnog protesta najvažnije dokaze i kad sam hteo da izbacim nekoliko imena konzula, ambasadora, prestola i dominiona na glavu ovog službenika. Žandarmi su, međutim, videli da je ovo bio nezahvalan posao, te su oklevali da

izvrše zapovest svoga šefa. »Da li me vi čujete? Ja vam kažem, oni će provesti noć u zatvoru. Sutra će oni meni pokazati svoje pasoše. Brzo!«. Napustili smo ga, a on je još iza nas gundao: »Nemam prava!«

Vest o hapšenju i predstojećoj smrtnoj kazni dvojice nasilnika i rušitelja mira raširila se u međuvremenu i zahvatila sve strane Broda. I sav se Brod brzo sakupio da vidi kako se našim ličnostima sveti veličanstvo zakona. I kada nas je policija ponovo provela, neka vrsta pogrebne pratnje pratila nas je kroz ulice. Uskoro smo zaokrenuli u drugo, veće dvorište i uz stepenice uspeli se na uzdignutu platformu pred vrata za nas određenog zatvora. Iskoristio sam priliku i odavle uputio sakupljenim vojnicima i narodu nekoliko reči, neku vrstu poslednje želje pre vešala. Efekat ovog bio je takav da je, najposle, naše hapšenje odloženo.

Pokušao sam da stavim do znanja ozbiljnost ovog događaja. Dva Engleza putuju pod zaštitom pasoša, a i, i pored toga što su ih pokazali i bili gotovi da ih ponovo pokažu, oni su eto, bačeni u zatvor po naređenju jednog neznatnog službenika. »To je«, rekao sam, »za nas grubo ponižavanje i, na žalost, sve zbog jednog policijskog komesara. Bilo bi žalosno kad mu se ne bi dala prilika da, trenutno bar, zažali zbog ovoga«. I ovde sam maglovito ocrtao užasne posledice, koje bi mogle biti veoma opasne za njega. Nag asio sam, dalje, da je potrebno da i žandarmi dobro i dva puta razmisle pre nego što uzmu učešća u takvom poslu. Pošao sam i dalje i rekao da bi i sam Brod mogao zažaliti za sve ovo što se danas dešava. Nisam zaboravio čak da naglasim da bi se sada, ovom prilikom, na moj poziv mogla pojaviti i engleska flota na Savi! I, najposle, zahtevao sam obaveštenje o najvišoj vlasti u Brodu i čuvši da je to kapetan ili predsednik opštine, uputio sam žandarma da moli toga funkcionera da hitno dođe.

Laskam sebi, ali ova beseda nije bez efekta na ovu publiku, koja većinom razume nemački. Ipak se miljenike zakona moralo poslušati i policija nas je uvela u jednu bednu ćeliju, koja je bila široka sedam, a duga deset stopa, potpuno tamna i sa golim daskama za spavanje. Nisu nam dali ni svetla, ni slame, ni vode. Bili smo vrlo gladni, jer nismo ništa je i od podne, a već je bio sumrak i uzaludno smo molili hrane, sve dok nismo ponudili mito jednom službeniku i ovaj je tek tada video stvar u sasvim drugom svetlu. Prethodno je gvozdenom polugom zatvorio ćeliju, pa tek tad je napustio zatvor. Mi smo ostali smeštajući se i pripremajući za prenoćište kako smo najbolje mogli. Spolja je dolazio plačan glas neke žene i deteta. Kao da ih je ganula naša žalosna sudbina. Moj je brat više verovao da su jecaji bili posledica eventualnog komesareva ugnjetavanja. Našim simpatizerima bi laknulo da su mogli čuti zvuke našeg podsmeha.

I još nismo večerali!

Naše su pretnje ipak počele da deluju na službeni duh grada Broda i, kao što se kasnije pokazalo, potpomogao nas je niko manje nego upravo jedan advokat, ondašnji lider narodne stranke u Hrvatskom saboru, Dr Makanec. Čovek je plamteo za stvar slobode i njegov ga je entuzijazam uskoro prisilio da se povuče iz birokratskog veća. On

je podneo predstavku protiv nasi nog postupanja komesarova i, verovatno zbog teških posledica, predsednikovo se gospodstvo brzo pokrenulo na akciju.

U ovom bednom zatvoru nismo ostali duže od pola časa, a već su se čuli žurni koraci kroz dvorište. Širom su se otvorila vrata naše ćelije i pred nama se pojavio kapetan. Nezgrapno se klanjajući, on se silno izvinjavao i preklinjao da izademo. Sa žaljenjem je naglašavao da je sve samo žalosna posledica nesporazuma i, kako nas nije vređao, mi smo tim pre bili gotovi da prihvatimo njegovo izvinjenje, pa smo mu dozvolili da nas trijumfalno prati, sa celim svojim posse comitatus, ulicom i tad se njegova uzvišenost na veoma učtiv način interesovala za naš put.

I tako smo se pobedonosno vratili u našu gostionicu. Domaćin nas je već očekivao sa večerom i presrco začuđenim pitanjem: »Zar zatvoreni?!«. »Zatvoreni!«, odgovorio sam ja. »Tako se desilo i mom momku pre dva dana«, nastavio je naš domaćin. »Zašto to?«, pitali smo. »Ah! To vam ja ne mogu reći«. »Drugar je imao biti streljan!«, dobacio je uvređeni momak. Policijski komesar je, izgleda, bio opasan nasilnik u mestu i naše uspešno protivljenje njegovoj drskosti izazvalo je svugde u Brodu živu radost. Ali zašto su se toliko spustili građani Broda i zašto su prepustili zalutalim Englezima da se bore protiv njihovog despota? I ko je taj nevaljalac pred čijim se nasilnim držanjem povija taj narod? I kakva je pak ta vlada koja daje službenicima dozvolu da gaze lične slobode njenih podanika? Nije ovo bilo prvi put da sam video ljude u austrijskom zatvoru zbog iste ovakve žalosne službe. Često slobodan život u velikim gradovima carstva obmane one strance koji se ograniče samo na Prater. Potrebno je shvatiti stvarnost: dok se podrazumeva da se London širi preko čitave Engleske, dotle su Pešta i Beč ograničeni na svoja predgrađa. Meternihov režim stvarno nije sasvim izumro u provincijama. Ali, kada tradiciju policijske države provode Madžari ili madžarizovani službenici, što je verujem bio i ovde slučaj, tad ima još manje izvinjenja za takvo držanje. Potrebno je opomenuti Madžare da uspostavljanjem jedne otuđene i nasilničke birokratije u njihovim slovenskim provincijama sigurno neće moći očuvati o sebi ono visoko mišljenje koje je njihov plemeniti stav protiv slične tiranije već zadobio kod Engleza.

17. Glava Slavonca

ODELJAK III

KROZ BOSANSKU POSAVINU I USORU

Pobunjenička agitacija kod Južnih Slovena. Proklamacija bosanskih paša. Prešli smo u Bosanski Brod. Muslimanska deca. Razgovor sa mudirom. Držanje našeg zaptije. Seljaci pravoslavne vere. Kako se vole ovi hrišćani. Dolazak u Derventu. Razgovor sa banjolučkim pašom. Hajdučki grobovi. Rajina kolibica. Nezgode sa našim domaćinom. Doboj: njegov stari grad i istorijske veze. Jugoslovenski patriot. Prva planinska panorama. »Staro kamenje« — preistorijski spomenik. Tešanj: njegov stari grad i istorija — »Une Petite Guerre«. Latinski deo Tešnja. Prostota i sujeverje jedne starice. Uticaj orijentalnog praznoverja na bosansku raju. Rasprava sa kajmakamom. Opravdane sumnje.

Sledeći dan do podne proveli smo u ispitivanju nekih okolnih domaćinstava. Njihov je opis već dat. Posle izvesnog raspravljanja oko pasoša sa stražarom na rečnoj obali, oko dvanaest sati smo seli u kerep i tako prešli na tursku obalu Save. Hrišćanske obale su se već udaljavale od našeg pogleda i u dokolici smo razmišljali o nekim, svakako senzacionalnim pojavama koje su se neposredno nametale našoj pažnji. Pobuna u Hercegovini nesumnjivo je očuvala zauzeti teren i već se intenzivno povećava agitacija u susednim slovenskim zemljama. Revolucionarni komitet već je osnovan u Zagrebu, Ljubljani, Splitu i drugim austrijskim gradovima. Stigli smo u Zagreb u času kad se davao koncert u korist pobunjenika. Iste noći kad i mi u Sisak je stiglo trideset Hercegovaca. Oni su napustili svoje poslove u oslobođenoj Srbiji i hitaju u pomoć svojoj pobunjenoj braći. Građani Siska nas, takođe, uveravaju da mnogi Hrvati i Slovenci iz Zagreba, Maribora, Ljubljane i drugih mesta putuju na ratno poprište. Kruže neodređene vesti o pobunjeničkim uspesima, a u Sisku je zavladalo veliko uzbuđenje zbog izveštaja da su Mostar i Trebinje pali u hrišćanske ruke. Uveravali su nas sa svih strana da će se, ako se pobuna proširi malo dalje, i bosanska raja, takođe, podići. I već se nagoveštavala strepnja za sigurnost hrišćanske manjine u Sara-

jevu, glavnom gradu Bosne, vrhovnom štabu muslimanskog fanatizma.

Nas je naročito mnogo dirnula upravo sada prispela proklamacija Derviš-paše, turskog generalnog guvernera Bosne. Lukavi valija kasnije je nameravao da poreče ovaj akt, koji je sada imao željeni efekat. Prema proklamaciji, potčinjene su prekom ratnom sudu čitava Bosna i Hercegovina. Njeni propisi bili su nejasni, ali ipak dovoljno razumljivi za legalizovanje svakog nasilja. »Moja je volja«, tako se navodi u ovom manifestu, »da svaki istinski vernik Prorokov ima pravo da uhvati i k meni dovede svako sumnjivo lice, koje učestvuje u pobuni ili koje daje pomoć neprijateljima našeg uzvišenog gospodara sultana. Naređujem da se i svi stranci pridržavaju državnih zakona za vreme pobune, koja verovatno neće dugo trajati, jer se već pobunjeničko sunce kloni ka zapadu«. Proklamacija nas stvarno uverava, slikovitim pesničkim stilom istoka, da će »munja sultanova pokositi sve one koji se ne potčine mojoj volji«.

18. Pogled na reku Savu iz Slavonskog Broda prema bosanskoj obali

»Ali, mačem će biti sasečeni svi oni koji se ne smire, a u svim božjim hramovima pod našom jurisdikcijom održaće se molitve za pomoć božju i prorokovu zaštitu našem uzvišenom gospodaru sultanu i njegovoj vladi.«

Desilo se ma šta, blo dobro ili zlo, mi smo prešli Rubikon, izašli na tursku obalu i našli se usred jedne gospodske grupe pod turbanima. Između njih je prišao pocepan vojnik i odveo nas u četvrtastu karaulu ili stražaru sa verandom. Ovde se drugi službenik na talijanskom interesovao za naše torbake. I pošto smo ga zadovoljili jednostavnim »njente«, vojnik je dao znak da ga sledimo kroz uzanu ulicu turskoga Broda do prefekta ili mudira, jer smo njemu imali da pokažemo naše pasoše. Naša pojava stvorila je veliku senzaciju, ravnu dostojanstvu ve ikih turbana ovoga gradića. Gomile bosanskih mangupa sledile su nas u stopu. Pri prolazu smo uhvatili pogledom kako

nas etiopski garavo devojče koketno posmatra iza odškrinutih vrata i pokazuje svoje bele zube. Mudir nije bio kod kuće. Morali smo čekati u predsoblju njegova konaka[1]), u prostoru bez vrata i prozora, potpuno otvorenom prema ulici. Ta se prostorija ne može nazvati sobom. Seli smo na drvenu platformu, na neki uzdignuti patos koji se, u kućama po gradu i uopšte, svuda u Turskoj, upotrebljava kao sedište i kao tezga na kojoj trgovci izlažu svoju robu. Tako smo postali predmet za posmatranje šaro ikoj gomili ulice i jednom zboru, zaselom na suprotnoj strani u jednoj voćari. Taj je besposlen svet odatle »piljio u nas«.

I mi smo, takođe, imali vremena i za odmor i za razmišljanje o ovom novom svetu u kojem smo se našli. O onoj drugoj strani preko Save čak i Bosanci govore kao o »Evropi«, i zaista su u pravu. Putujete samo pet minuta i već prelazite u Aziju. Putnici koji su videli turske provincije: Siriju, Jermeniju ili Egipat, čim stupe u Bosnu, odmah se iznenade srodnošću azijskih i afričkih predela sa ovim u evropskoj Turskoj. Trakija, Makedonija i obale Jegejskog mora, pa i Stambol, izgubili su, i i nisu nikad ni pokazivali mnogo orijentalnih običaja i kostima. Međutim, Bosna je ostala izabrana zemlja muslimanskog konzervativizma, Goshen vernika, oplemenjena grobovima mučenika, poznata u turskim analima kao »Lav koji čuva kapije Stambola«. Fanatizam je pustio svoje najdublje korene kod ovog renegatskog starovništva i naročito zrači kroz njegovu nošnju. Nigde se ni u jednoj drugoj evropskoj provinciji Turske, ne održava tako striktno zabrađivanje žena. Priča se da su se doskoro mogli naći u Bosni divni janjičarski turbani jajasta oblika i »mayloki«, jedna vrsta najskupljih ogrtača, nestala već svugde, ali dugo zadržana kod ovih bosanskih torijevaca. Carsko naređenje o uvođenju fesova ovde je skoro izazvalo pobunu. I do današnjeg dana čak fes je kod muslimana skoro ograničen na službenike, dok se ostali vernici kreću okolo pod širokim istočnjačkim turbanima.

Mračna pozadina, prljave i uzane ulice, drvene kuće i stari, vremenom istrošeni drveni minareti — sve skupa deluje kao pomrčina prema orijentalnom sjaju odela i robe, skerletnih pojasa, zlatnih vezova onih divnih ma ih devojčica koje su, većinom, osuđene da se već u nežnim trinaestim godinama zaogrnu velom turskoga braka i da sahrane svoju lepotu u haremu, gde se već u trideset petoj preobraze u stare i odvratne babuskare. Sada još ti siroti mali leptiri lepršaju okolo i bacaju svoj kratkotrajan dečiji pogled na svet. Svetlo odevene, u lanenim košuljama izvezenim koncem duginih boja, zavijene su sve do nogu, ali ukrašene ružama izvezenim iz širaca, zakićene pozlaćenim novcem, prekrivene fesovima, ispod kojih vire i strče garavi uvojci i izdvajaju se brojne svilene pletenice. Nežno, sa sestrinskom rukom jedna drugoj oko vrata, upućivale su one osmehe čudnim kaurima. Takođe, tu su i njihova mala braća, koja nešto više pokazuju svoje bose i nežne noge, ali i mališani su veseli i,

[1]) Redovan naziv rezidencije turskog službenika.

kao i njihove sestre, u dimijama su i košuljama, bez ukrasa na glavi, dugih kosa kao i devojčice, ali im one u nežnijim talasima krase čelo i padaju do ramena. Čovek bi se mogao nadati da će videti »Bullu« okolo vrata ovih »Capillati« (reč copi još je u upotrebi i označava dečake u Rumuniji i istočnoj Evropi). Siguran sam da oni još i danas nose mnogo svemoćnih amajlija i čarolija protiv uroka i opasna oka.

Među njima tamo bio je i jedan mališan od pet godina. Plavih očiju i sa kratko zasečenom kosom skandinavske boje podsećao je na nežnog paža iz vremena Karla Drugoga. Sa još nekoliko svojih dru-

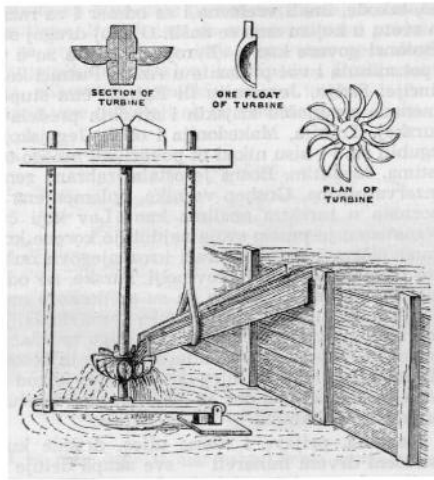

19. Skica vodenice

gova on se preprečio tako blizu da je ozbiljnoj i poštovanoj gospodi pozadi sprečio pogled na dva misteriozna Evropljanina. I zbog toga se jedan Turčin, slučajno sa malom šibom u ruci, primakao bliže i lako ošinuo ove male leptiriće. Bič je tek dotakao našeg malog nestaška i ovaj se udaljio sa drugima. Nije zaplakao i više je izgledao ožalošćen nego ljut. Pogledao je samo na svog progonitelja pogledom nežnog dečijeg dostojanstva i ozbiljnog i neočekivanog iznenađenja i kao da je želeo da uništi nekog beznačajnijeg nego što je bio taj Turčin. U koliko jedan pogled može da izrazi misao i ovaj je jasno govorio: »Ja nisam navikao da se sa mnom tako postupa!«. Pogled deteta može izgledati beznačajna stvar, ali ovo je bio ubedljiv dokaz nežnosti kojom Turci presretaju decu — nežnosti koja im služi na čast. Ovakav postupak bio je nov doživljaj u životu ovog mališana.

Posle podužeg posmatranja učtivo su nas otpratili u gornju sobu konaka i, prema predlogu jednog, odveli nas na sprat i pozvali da čučnemo u skrovištu nekog nižeg činovnika. Tu smo sačekali mudirov dolazak i za to vreme nas je ovaj službenik počastio kafom. To je bila vrlo prljava mala soba. Ostaci i dronjci starog i istrošenog ćilima i istrule asure služili su kao stolice i divani. Uz ovo se još nalazila peć, kakva je već opisana, ukrašena izdubljenim otvorima sličnim golubovim gnezdima, i okrnjeni krčag za vodu, čime je bio upotpunjen inventar nameštaja. I za vreme dosadnog čekanja pretpostavljali smo da se uvaženi prefekt zadržao radi dnevnih molitava ili, još pre, radi popodnevnog odmora. I kad je najzad stigao, odveli su nas u njegov kabinet. Ovaj se razlikovao od kabineta njegovog potčinjenog time što je zahvatao veću i prljaviju površinu i što je imao veći komad ćilima. Tu se nalazio i zamazani divan i mudir nam je dao znak da sednemo na divan pored njega. Naš je službenik bio odeven u sivo evropsko odelo sa običnim fesom na glavi. Pošto je govorio samo turski, arapski i bosanski, a nas dvojica nijedan od ovih jezika, to se našla kao tumač neka Dalmatinka koja je govorila talijanski i tako smo mogli održati međusobni kontakt. Mudir je bio potpuno zadovoljan našom »Bujuru dom«. Ali, bio je rezervisan čim je čuo našu želju da bismo hteli proći kroz pokrajinu. Videlo se jasno da je ovo bio prvi takav slučaj u njegovom službenom iskustvu. Ovakav slučaj se još nije desio. Uveravao nas je da nikad niko nije ni pomišljao da putuje peške kroz Bosnu. On je gotov da nam izade u susret i nudi nam konja ili kola, ali nikako se ne može ići peške. Morali smo da mu objasnimo da je putovanje peške strast engleskog naroda. I, najposle, dobri je čovek poverovao da je to povezano sa našom religijom i da smo neka vrsta hodočasnika. Prestao je da nas odvraća i da nam nameće svoj bosanski način mišljenja i naredio je zaptiji da nas prati do Dervente, a to je bio cilj našeg putovanja toga dana. Propali su naši pokušaji da se oslobodimo ove neprijatnosti, jer ga je paša posebnim pismom učinio čak odgovornim za našu bezbednost.

Napustili smo turski Brod pošto smo raspoložili, prethodno, našeg zaptiju davši mu na dar nešto malo duvana. Nekoliko milja smo putovali dolinom reke Save i zadržali se malo u jednoj kućici pored puta, gde smo kupi i malo slatkog mleka. Sreo sam neke naše slovenske rođake, koji su mogli razumeti poneku englesku reč. Po opštem uređenju domaćinstva su bila vrlo slična hrvatskim i slavonskim. Redovno, ograđeno dvorište, drvene kućice pokrivene dugom šindrom i raznolike sporedne kolibice, ali su pleteni koševi za kukuruz bili manje prostrani i bili su, većinom, slični ogromnim korpama za rublje. Sve skupa bilo je na jednoj nižoj skali. Ovde je, čuli smo, postojeći zadružni sistem mnogo manje razvijen nego preko na austrijskoj strani Save, ali se ipak ponegde mogu naći tri do četiri porodice u jednom domaćinstvu sa zajedničkim domaćinom i domaćicom. Okolo svake kućice bio je šljivik i u svakom dvorištu nalazila se mala kačara za pečenje šljivovice. Jedan srpski trgovac u »araba«

kolima, ili domaćim kolima, vozio se ispred nas i učtivo nas pozvao da se popnemo bar za četvrt sata vožnje. Pristali smo, ali to je bilo za osno treskanje i nismo mnogo zažalili kad smo se našli izvan kola.

Uskoro smo prošli pored turskog groblja, koje je bilo načičkano uobičajenim turbanastim nadgrobnim kamenjem, a poneko je bilo veličanstvene visine. Zaokrenuli smo iz rečne doline, napustili put i prešli preko rečice Ukrine, ali na naše iznenađenje umesto da nas sledi, zaptija je stajao drhteći na obali. Naše se iznenađenje preokrenulo u protest kada se ovaj drugar proderao na jednu hrišćanku koja je prolazi a duž druge obale. Zaptija je zahtevao da ga sirota žena prenese preko! Mi smo dali oduška protestu protiv takvog nasilja i ova se uzdržala i nije poslušala komandu ovoga gospodara. Međutim, jedan je hrišćanin došao i zaptija je, uprkos našem indigniranom »Jok! Jok!« (Ne! Ne!) i svim našim gestikulacijama, uspeo da ga rekvirira! Hrišćanin je na leđima preneo preko našeg pratioca. Zaptija je video da smo bili vrlo ljuti, te je nagradio nosača šakom duvana. I hrišćanin je, izgledalo je, bio zadovoljan obav jenim poslom, jer zaptijine dokolenice i čizme nisu bile podesne za brzo skidanje.

Dalje smo se uspinjali blagim brdskim lancem i divnom stazom prelazili preko senokosa i sredinom polja obraslog bujnim kukuruzom, kroz hrastove šume i, što je bi o još čudnije, kroz šume šljivika, koje su bile natovarene sitnim i zelenim plodom. Tu i tamo, pored lepih seoskih ograda, živice su nas čaščavale izobiljem kupina i njihova veličina je dokazivala plodnost zemlje, a u njihovom mirisu kao da je kombinovano sve najlepše u malini i dudu. I polja i ograde bili su okićeni divnim nizom cvetova i među njima su se istica e žute žabice, kao nebo plavi lan, slatka i cvetna trstika i vres čarobna mirisa.

20. Devojka iz bosanske Posavine

Pri zalasku sunca odmarali smo se kraj male kolibe na obali Ukrine u društvu jedne grupe hrišćanskih seljaka. Tu smo se gostili crnom kafom i platili smo četvrtinu penija za jednu malu šolju. Ovde je neposredno preko Ukrine postavljena vodenica najprimitivnije konstrukcije i njena se slika vidi iz priloženog nacrta. Ove su vodenice svuda iste širom Bosne, a ima ih i u Hrvatskoj.

Seljaci su ovde većinom Vlasi, i to su pripadnici pravoslavne crkve. Ljudi nose crvene i crne turbane, poširok beli laneni ogrtač, kao i Hrvati, i imaju kitu od grubog gajtana, što smo već primetili u Slavoniji. Kožni pojas obavija se nekoliko puta oko pasa i služi kao džep za pušački pribor. Pantalone su opuštene i široke, kao i kod Hrvata, i ponegde

skupljene oko listova. Kosu ponekad upliću na temenu, pa im u dva zamršena pramena pada dole. Teme glave briju kao i Turci. Žene su odevene u lake košulje i kecelje, mnogo slične hrvatskim i slavonskim, ali kose upliću kao i ljudi, samo u jednu pletenicu. Na glavi imaju belu maramu, koju nameštaju na poseban način i ukrašavaju sa jedne strane kićankom sličnom cvetu. I redovno nose spreda dve radne kecelje, jednu suviše crnu sa dugom kitom. Ova slika predstavlja pravoslavnu devojku koju smo videli na bunaru. Ona nam je rado dozvolila da ublažimo žeđ iz vedra upravo izvađenog.

Ove žene pravoslavne vere nose odeću izvezenu plavim koncem. Rimokatoličke u ovom kraju, inače se oblače kao i pravoslavne, razlikuju se od ovih jer ukrašavaju svoju nošnju crvenim, dok njihovi ljudi protestvuju protiv univerzalne crkve uzanijim pantalonama nego što su one ortodoksnih. Posle svega ovog teško se može očekivati da bi oni zvali osnivača zajedničke vere istim imenom. Tako katolici, stvarno, nazivaju Hrista »Krist«, a sebe »kršćani«, dok pravoslavni govore »Hrist«, a sebe nazivaju imenom »hrišćani«. Na taj način je u Bosni slovo H znak raspoznavanja. Pravoslavni Bosanci upotrebljavaju Ćirilovu azbuku i poznati su kao Srbi, pravoslavni hrišćani, to jest »ortodoksni«. Ovi drugi gledaju na ćirilicu kao na vražju zamku i daleko su od toga da traže prijateljstvo sa narodom oslobođene Srbije, pa čak nazivaju sebe Latinima — »latinskim« — jer je, izgleda, uvek težnja romanista da gurnu patriotske interese u pozadinu.

Hrišćani se oblače kao i okolni Turci ili, bolje reći, kao siromašni bosanski muslimani. Nisu se oni mnogo odvojili od svoje stare slovenske nošnje. Ovde se turski građani pojavljuju u zatvoreno plavim šalvarama i u orijentalnim prslucima, dok se turski seljaci od okolnih hrišćana razlikuju jedino time što vole bele turbane.

Ponovo smo prešli rečicu Ukrinu preko brane koja je povećava a vodenu snagu turbine. Tako smo opet izbili na put, i to skoro pred sam ulaz u Derventu, gde ćemo prenoćiti. Slikovito ukrašena sa dva visoka minareta, Derventa se uzdizala ispred nas na uzvišenju iznad reke. Zaptija nas je ovde prvo odveo u kajmakamov konak, kod ličnosti većeg ranga nego što je mudir. Ovde smo pokušali da gostionicu zamenimo službenom rezidencijom. Raspitivali smo se kod našeg Bosanca kako bismo došli do večere, ali ove indiskretne pokušaje prekinuo je službeni zahtev za našu »Bujuruldu«. U konaku su zadržani naši pasoši da bi ih vlasti preko noći akše pregledale, a mi smo posle našli pravi han. Gore u sobi na spratu nalazilo se nekoliko komada asure i ćilima, koji su bili raširenі preko divana. On je služio kao krevet i sedište. Tu smo ubrzo večerali »a la Bosniaque«. Naš je jelovnik sadržavao malo toplog mleka, jedno pi e, okrugli kolač hleba. Iako suh i skoro kiseo, hleb je bio bolji od onog crnog hleba na koji se nailazi u nemačkim selima. Dobili smo i nešto meda i običnu crnu kafu. Sve je to postavljeno ispred nas u klasičnoj bakarnoj posudi, na okruglom poslužavniku od istog metala, na tepsiji, kako je to obično u Turskoj.

Domaćin je govorio talijanski. Tu smo našli jednog vrlo prijatnog nemačkog Jevrejina, koji je poslužio kao tumač, a dao nam je potrebno obaveštenje o okolini. On nam je rekao da Derventa ima 2.000 stanovnika, da četrdeset procenata pripada pravoslavnoj crkvi, a ostali su, većinom, muslimani. Ovde nema domaćih novina, ali se vest o pobuni u Hercegovini širila kod hrišćana preko pravoslavnih sveštenika. Rekli su nam i to da je raja ovde toliko satrvena da i ne pomišlja na ustanak.

S nama se u istom odeljenju nalazio i neki imam, muslimanski sveštenik. Večerao je tu, nasuprot nas, iz drugog posluživnika, ali tek pošto je vrlo »religiozno« oprao ruke. Sveštено lice spavalo je mnogo bolje od nas, nenaviknutih na ove turske štenare i njihove goste. I nismo bili ni malo oža oščeni sledećeg jutra kada je naš prijatelj Jevrejin došao i rekao da banjolučki paša želi da mu ukažemo pažnju našom posetom konaku.

Starog džentlmena našli smo gde sedi na divanu koji je raskošnije izgledao od svih koje smo dotle videli. Pored njega sedela su i dva druga visoka predstavnika: mutasarif, verovatno banjolučki, i kajmakam derventski. Dve stolice su donete za »Evropejce«. Posle učtivog raspitivanja o našem putovanju, paša nam je predao prijatnu poruku za našeg konzula i odredio svog omiljenog zaptiju da nas prati na putu sledećeg dana. Naročito mu je naredio da nas u svemu sluša, da čeka tamo gde se mi zadržimo i da spava tamo gde mi budemo spavali. Njegova ekselencija je bila tako vesela i debela ličnost kao da je uvek jela i, u sivom evropskom odelu, sa engleski odmerenim načinom govora, dobroćudnog i veselog lica i zdravog humora, on je mnogo više podsećao na našeg seoskog plemića i ovca nego na Turčina. I pored životnih epizoda, Ali-Riza-paša je istorijska ličnost, ali opet više je mirisao na divan nego na lovački sport. Započeo je karijeru kao vojnik, ali je brzo uvideo da megdani ne odgovaraju njegovoj prirodi i da su mu nervi bolje adaptirani za mirne umetnosti. Došavši u dodir sa Rusima blizu Karsa, on je jednostavno pobegao, a da bi nesreća bila veća, pobegli su i njegovi ljudi, te je otpušten iz vojske. Naknadno, on se opravdao i, prema tome, prirodno, postao dobitnikom turskih počasti. Tokom vremena postao je paša i dobio je lukrativni položaj u Banjaluci. Iako nesposoban da potpiše svoje ime, on tu čuva svoj položaj dajući teška mita, naizmenično, čas Stambolu, čas Sarajevu. Na divanu već davno vlada »arcanum imperi«, a što je službenik nesposobniji, njegov je tribut podmićivanja sve veći. U ovom momentu paša je bio zauzet sakupljanjem trupa, koje će, kako se govori, biti upotrebljene protiv hercegovačkih pobunjenika. Ali zašto se vojska sakuplja u Banjaluci, tom udaljenom uglu Bosne?

Napustili smo konak i prošetali ulicama Derventе i videli s'agališta robe, koja bi se mogla razdeliti na dve vrste orijentalnu i englesku. Mnogo mančestarske robe, šefildskih noževa, kašika i drugih potrebnih predmeta stiglo je ovamo iz Engleske preko Trsta. U hanu, u našoj sobi, našli smo, stvarno, četku za kosu sa oznakom

engleskog proizvođača. Pored šljivovice, koju proizvodi svaka kolibica, suve šljive su glavni produkt Dervente i njene okoline. Ove šljive rastu specijalno u Posavini, predelu Bosne koji je oivičen Savom. Šljive čine glavni predmet eksporta ove pokrajine i daju godišnji prihod od približno 40.000 l., a to je skoro osmina njenog totalnog eksporta. Transportuju se Savom, a u Trstu se pakuju u drvene sanduke i otuda stižu na tržišta zapada, gde se bosanske šljive slabijeg kvaliteta prodaju pod imenom francuskih.

Napustili smo Derventu u 8,30 i prošli pored ruina staroga grada. Tu se još vide samo tragovi dveju zidina i dveju džamija. Naročito su razorene gradske zidine i jedna džamija. Put nas vodi kroz lep predeo, preko talasastih brda koja razdvajaju dolinu Save i Bosne. Pozadi ovih brda vide se, u savršeno čistom vazduhu boje jorgovana, konture ponositih planinskih venaca. Između brda često nailazimo na udoline, i tu nam se otkriva bogata Posavina, raširena tamo u daljini do tamnih obrisa šume i žitorodnih polja. Nismo se stalno držali puta, već smo ponegde skretali prekim i sporednim stazama, i to većinom kroz predeo sa retkim, razbacanim i međusobno udaljenim kolibicama i zalutalim kukuruznim površinama.

Predeo je dalje imao sve divljiji izgled. Prošli smo kroz usamljenu i zakržljalu hrastovu šumu i dalje napred preko dugih pojasa otvorene zemlje, udolina sličnih jezeru, ispod šume orahovih staba a, povijenih pod nežnim zagrljajima divlje loze. Ali, kako je sve to bilo neobično lepo i raznovrsno! Tužne smreke razigravalo je jato svetlih leptirova — azurno plavih, mrkožutih, srebrnasto belih, crnih i sjajnih kao biser; veličanstvene laste kružile su u kratkim letovima i plovile dalje kroz vazduh zatalasan letom njihovih krila. Čitava priroda upija nektar koji tropsko sunce destilira iz mora vresa i paprati, a vazduh je već potpuno zasićen nekom suptilnom parom.

Ali leptiri nisu osećali umor, jer nisu imali na ledima rančeve! I mnogo smo se radovali što smo se mogli za trenutak skloniti od jake podnevne žege pod krovom malog hana, koji se zvao Modran. Tu smo se odmorili i osvežili kafom i lubenicom.

Posle smo prešli uzani pojas zemlje gde su hrastovi ustupali mesto zakržljalim bukvama. Pored puta videli smo dva mala nadgrobna kamena. »Hajdučki grobovi!«, izustio je naš zaptija. Na jednom je bio ugraviran latinski, a na drugom pravoslavni krst. Ovo su, dakle, hrišćanski grobovi. Ali, kakvu su sudbinu dočekali ovi ovde poginuli? Jesu li prešli u razbojnike da bi ispravili nepodnošljive nepravde? Ili su, možda, bili žrtve nekog nasilja? U Bosni se poginuli sahranjuju redovno pored puta, tamo gde su i pali. Ovde su i drugi glavni putovi često obeleženi takvim spomenicima. Ove nadgrobne ploče su stare i bez natpisa.

Sreli smo, dalje, karavan konja, teško natovaren balama koji se, kao i sve drugo u Bosni, kretao puževim korakom. Dalje smo na desnoj strani doline naišli na udaljeno i razbacano selo Foka i tu primetili katoličku crkvu. Selo kao da se zagnjurilo i zaklonilo po-

dalje od glavnog puta. Jedna samo kolibica bila je bliže i u njeno malo dvorište uveo nas je zaptija, s namerom da se snabdemo sa malo hrane. Ovde smo našli ženu hrišćanku sa malim detetom. Iznela je odmah dva već istrošena komada ćilima da bismo seli na njih pred kolibicom i svesrdno je nastojala da nam pripremi što bolje jelo. Žurno je pred nas iznela nekoliko pečenih klipova kukuruza, pet obarenih jaja, malo kiselog mleka, nekoliko skoro zelenih šljiva i malo presnog kukuruznog i ražanog hleba. Za sve ovo naplatila je samo jedan »groš« ili nešto oko dva penija i mnogo se iznenadila kad smo taj iznos utrostručili.

Nemoguće je opisati mizeriju kolibice i njene okoline, iscrpljenu majku i siroto zamazano dete, jedva nešto bolje odeveno danas nego onog dana kada je došlo na svet. Sve je u kući najbednije. Patos je od zemlje, a nekoliko kamenova na sredini drže vatru na ognjištu. Iznad vatre obešen je kukast komad drveta i o njemu visi kazan. Jedan mali otvor na krovu služi za izlazak dima, koji je prekrio garom drvene zidove jednako kao i unutrašnjost dimnjaka. Neka niska pregrada je zaklanjala ležaj. U kolibici nije moglo biti svetla, jer je ono ulazilo jedino kroz vrata, a oni dronjci, raširени za nas vani, bili su jedini nameštaj. Uz kolibicu se nalazila mala šupa, u kojoj nam se pričinilo da ima krava, sedalo za kokoši i gomilica kukuruza. Ali, koliko malo pripadne raji od onog što obradi, vidi se iz veličine koša, koji je, u stvari, samo isplетena korpa. Međutim, neopisiva i izrazita oskudica bila je najjače izražena istrošenim odelima, sada obešenim preko ograde. To su bili dronjci bez oblika! Posle ovog nismo se mnogo čudili što je ostatak hrišćanskog sela toliko udaljen od susednog puta.

Napustili smo ovaj dom mizerije i zatim se spuštali u dolinu Bosne niz stazu čije su ivice sjale divnim purpurnim grančicama i prelivima veličanstvene boje divlje loze! Oko pet sati stigli smo do malog hana, zvanog Radaka, koji je udaljen jedan čas od Doboja. Tamo smo svratili i naišli na istu udobnost kao i prošle noći. Zaptija nas je mnogo zabavljao jer je pokazivao religiozne skrupule protiveći se tome da uzme seljačko kiselo vino, koje se ovde može dobiti, ali je zato pio obilne gutljaje rakije, a nije se protivio ni rumu. Međutim, u Doboju, gde smo dobili crveno slavonsko vino, nestale su odmah ove skrupule.

Sledećeg jutra imali smo nezgodu sa domaćinom Slavoncem, koji je govorio nemački. Podneti račun iznosio je dukat, a to je u Bosni užasna suma za prenoćište, trostruko veća od one koju smo platili u Derventi. Zaptija je proračunao da je dovoljna polovina tog iznosa i bili smo spremni da toliko platimo i da idemo, ali se handžija dosetio i zak jučao ranac mog brata. Nije nam preostalo drugo, već da ponudimo handžiji prihvaćanje naših uslova, ili da mu damo traženi dukat, uz napomenu da ćemo se žaliti dobojskom mudiru. On je prihvatio drugi izlaz i mi smo, uz zaptijinu grdnju i viku »hajduk handžija«, napustili kuću.

Zaptija je bio na svoj način vrlo dobar čovek i bili smo prijatno iznenađeni njegovim ophođenjem i prijateljskim tretiranjem hrišćanske raje. Izrazi njegove naklonosti prema nama, i uopšte prema Englezima, bili su i malo smešni, jer čitavim dugim putem nije prestajao da pominje da su Turci i Englezi braća. Pridružio nam se, pa smo skupa plivali kroz plavu vodu reke Bosne, koja je ovde bila dosta brza. Pronašli smo za ovu našu zabavu zaklonjen zaliv. Nakon pola časa odmora nastavili smo zamorno klaćenje i, pri prelazu nekog zavoja na putu, ispred nas se pojavio, na kupastom brdu, lepo ustoličen stari grad Doboj.

U donjem delu grada pronašli smo han. Kasnije smo posetili mudira. Našli smo ga gde sedi na ma om, čistom i sjajnom divanu. Već mu je zaptija ispričao kako nas je handžija opljačkao. Bilo je osnova za naše verovanje da je mudir uputio nekoliko zaptija da ispitaju ovu stvar.

Popeli smo se uz brdo da bi ispitali tvrđavu i gornji deo grada. Glavna ulica bila je kao zmija krivudava i blatna staza. Duž obe strane bili su poređani obični dućani sa prozorima bez stakla. U njima su bile pomešane pamučne eng eske tkanine, razni noževi makaze i flaše sa evropskim etiketama, pune svakojakog alkonola, sa zlatom ukrašenom turskom odećom i mnoštvom raznih bakarnih i klasičnih posluživnika i raznih posuda za vodu, po obliku kao lončići za kafu. U jednom dućanu prodavali su se grubi ručni mlinci za mlevenje soli.

Vinarski dućan naročito vraća čoveka natrag u doba negdašnje stare krčme. Pored njega, nasuprot ulici, pruža se drvena ograda, prekrivena nizom krčaga, »testija«, kako ih još ovde nazivaju, sličnih rimskim, i po obliku i po imenu, a iza njih stajao je vinar i za prolaznike punio do vrha čaše i krčage crvenim vinom. Čitava je scena podsećala na klasičan vinarski bar, koji se još može videti na spomeniku galskorimskog krčmara otkrivenom u Dijonu.

21. Dijagram mlina za so

Stara tvrđava kruniše vrhunac brda i mi smo se uputili gore. Nju ovde nazivaju »Stari Grad«, a to je jedan od najinteresantnijih istorijskih relikvija čitave Bosne. Jedan pogled sa tih raspadnutih zidina pokazuje važnost samog položaja. Dobojska tvrđava stoji na vrhu koji okomito strči prema dolini Bosne, i to upravo tamo gde Spreča otvara prolaz prema Drini i srbijanskoj granici, dok u drugom pravcu derventski prolaz otvara put ka Hrvatskoj. Tvrđava je tako bila ključ čitave do ine reke Bosne, ključ protiv neprijatelja koji bi nastupao iz madžarskih ravni i gospodarila je glavnim putom kroz oblast Usore, i dalje, sve do samog srca bosanskog kraljevstva. Ravno porečje, kukuruzom prekriveno, širi se ispod tvrđave, te čitav predeo izgleda kao da ga je priroda odredila za ratište naroda. A i samo ime Doboj ili Dvoboj, kako je ranije pisano, znači na bosanskom dvoboj, »borba između dvojice«.

Ova je tvrđava, kao knezu Usore, pripadala Tvrtku I, koji je prvi uzdigao Bosnu na stepen kraljevstva. Čuvanje ovog uporišta poverio je hrvatskom banu Jovanu Horvatu, jer je bio povezan s njim zajedničkom nesigurnošću od madžarskog sizerena. Iza ovih zidina još 1387 agramski biskup i bosanski kralj planirali su zaveru, zarobili madžarsku kraljicu i kraljicu majku i tako su se hrvatski i bosanski velikaši pobunili protiv madžarskog kralja Žigmunda. Međutim, Žigmund je bio pobednik i 1391. bili su zarobljeni i zatočeni u zidinama Doboja[2]) i ban i biskup. Dok se biskup nalazio u samom zamku, ban je uzaludno pokušavao da pobegne i najposle je bio primoran na predaju. Čim je video da je oblast Usore savladana, bosanski kralj je bio primoran na podaničku pokornost. I druga pobuna,

22. Stara tvrđava Doboj

godine 1408, pod Tvrtkom III protiv madžarskog suverena savladana je pod istim zidinama, a u borbi je bio zarobljen i bosanski kralj. Sledila je, kažu, užasna osveta i u ovim zidinama pogubljeno je 180 bosanskih i hrvatskih plemića i njihova tela bačena su dole u reku. Sve se ovo desilo u doba kada je bilo potrebno jedinstvo Madžarske i Bosne protiv turskih napadača. Tako je žalosna nacionalna tragedija iscrpila energiju i Doboj, negdašnji ključ hrišćanskog kraljevstva, postao je vremenom tursko uporište. Ovo je mesto puno su-

[2]) Prema nekim podacima selo, Doborje dole niz Bosnu, bilo je poprište ove zavere i njenog raspleta. Verovatnije je tumačenje da je to bio Doboj, čija je velika tvrđava bila scena tragedije iz 1408. Meni izgleda da je Doboj prvo zvan Dobor, kao i donje selo, i da je ime, Doboj ili Dvoboj dodato kasnije zbog toga što je ovde bila scena ovih dveju borbi. U Bosni se imena gradova smenjuju po parovima i moguće je da se tamo nalaze Veliki i Mali Dobor.

mornih asocijacija za bosanske hrišćane. Hrišćani su se, izgleda, instinktivno povlačili iz ovog zlokobnog mesta i danas je stanovništvo Doboja skoro potpuno muslimansko. I nije čudo što raja iz okoline prenosi tradiciju da je upravo između ovih zidina staro bosansko plemstvo napustilo svoju veru i državu i otišlo u neverstvo.

Tvrđava je pod Turcima već davno počela da propada i sad se već raspadaju i njene ruševine. Princ Evgenije nije naišao na teškoće pri njenom osvajanju u svom žurnom letu kroz Bosnu 1697. Kasnije je opet pala 1717, zakratko, u ruke imperijalista pod generalom Petračem. Danas već Turci gledaju na nju kao na ruinu i ne sprečavaju ljubiteljima starina da je pregledaju. Mi smo bar nesmetano ušli u staru tvrđavu, prošli ispod već porušenog svoda i izbili na negdašnju spoljašnju kapiju tvrđave, koja se otvara prema strmenitoj strani i vodi preko brdskog grebena onamo gde je smešten sadašnji gornji grad Doboj.

Prešli smo u kružno dvorište i između tvrđave i spoljašnjih zidova neki uzdignuti i već zatrpani put odveo nas je ka unutrašnjoj kapiji same tvrđave. Tumarajući ovuda, između porušenog kamenja, otkrili smo jedan stari top, očevidno vrlo starog datuma, sa dva delfina, dve ručke, verovatno starodrevni trofej iz Venecije. Pažljivo smo razgledali okolne zidine i ostatke u nadi da ćemo naći kakve natpise ili elegantne arhitekturne detalje, ali nismo ništa našli, sem starog četvrtastog kamena koji je bio smešten u tamnoj i nepristupačnoj poziciji gore u zidu iznad same kapije ove tvrđave. Možda je bilo i nekih crteža, ali ovi znaci modelovani okolo skoro su bili izbrisani. Prošli smo kroz kapiju čiji je svod bio šiljasta oblika i došli do ostataka neke kuće za stanovanje. To je, verovatno, bio dom nekog turskog komandanta. Sve je u takvom stanju da je prolaz opasan. Zatim je nastupilo naporno pentranje kroz još drevnije i masivnije ruine, dok nismo stigli do jedne bačvasto zasvođene stare sobe u samom zidu. Tu smo otkrili izvesnu količinu trošnih pušaka, koje ovde trunu stolećima, i mali arsenal pun kamenih topovskih kugli kao što su one koje se katkada nađu na Boswort Fieldu. Stigli smo i do tornja koji obrazuje severni ugao tvrđave. Unutrašnjost njegova je sasvim pravilna i po obliku je kao raspolovljen osmougaonik. I na druga dva kraja tvrđave verovatno su postajala još dva druga tornja troug asta oblika. Pokušavam da pružim bar površan nacrt ove zbirke ruina, koje su već napola prekrivene kupinama i divljom lozom, zakićene u svakom rascepu vilinom kosicom i rutom, ali opet sve skupa deluje slikovito i romantično, mada nejasno i nepregledno.

Po povratku našli smo u hanu našeg mudira. U sobi zastrtoj svetlim rumelijskim ćilimima, koji su slični skoro slavonskim, sedeo je na divanu. Sem bosanskog jezika, on je znao arapski, turski i moderni grčki. I pored toga što sam uspeo da mu opišem našu posetu tvrđavi na jeziku Tukidida, ipak smo se uverili da je mnogo bolje da kao tumača upotrebimo našeg domaćina, Crnogorca po rođenju, jer je ponešto znao švapski. Turska vlada je želela, mudir kaže, da tvr-

đavu uredi i podesi za stanovanje ili da je upotrebi kao kamenolom za građevinarske potrebe. I to letnikovac bosanskih kraljeva! Naš je musliman sa najvećom hladnokrvnošću poručio flašu gustog crvenog slavonskog vina i ispio je pred našim očima. Vinarski bar u gornjem delu grada već nas je upoznao sa slabostima pravovernika.

Pošto mudir nije razumeo nemački, ovaj je Crnogorac, vatreni Jugos oven, bez rezerve mogao dati oduška svojim patriotskim osećanjima. On je, u stvari, gutao našu mapu Hercegovine i preklinjao je da mu je prodamo. Verovao je da će pobuna uspeti i već je čuo da je Mostar opsednut. I do najudaljenih krajeva Bosne već su prodrla preterana pričanja o prvim beznačajnim pobunjeničkim uspesima u dolini Neretve. Pitali smo ga da li veruje da će se susedni bosanski hrišćani pobuniti.

»Ne«, odgovorio je on, »i ja imam malo nade u njih — oni su bedna gomila!«. Pokazujući na planine ka jugoistoku, produžio je: »Ali tamo oko donje Tuzle i pored srbijanske granice lepša je rasa ljudi. Prik jučiće se oni svojoj braći protiv turske svinje! Pored toga, mi još mislimo da ćete i vi Englezi ovoga puta prepustiti Turke njihovoj sudbini«.

»Postoje još i druge evropske nacije«, rekao sam, »kojih se Južni Sloveni moraju više plašiti nego engleske nacije«.

»Jest«, nastavio je on, »mi poznajemo ruske ambicije. Ali mi nećemo Ruse za gospodara, kao što nećemo ni Turke ni Austrijance«.

Prilikom skiciranja Starog Grada naišao sam i na drugi dokaz o nežnosti bosanskih Turaka naspram dece. Jedan mališan, možda od sedam godina, prišao je potpuno slobodno i pomogao mi da naučim naziv šljive i kuće i mnoštvo drugih informacija pružio je ovaj mališan dobrovoljno i bez i najmanjeg znaka nesigurnosti zbog prisustva tuđinca. Dok smo posmatra i u sumraku poslednje konture tužnog istorijskog zamka, pojavila se jedna zvezda ispod njegovog najuzdignutijeg grudobrana i kao da je nagoveštavala da su snovi patriota uzaludni i nade hrišćanske Bosne izgubljene zauvek.

Noć smo proveli nemirno zbog rojeva komaraca koji su zujali u našoj sobi i primorali nas da mrežom pokrijemo lice. Ustali smo i sa novim zaptijom, kojeg nam je odredio mudir, još pre svanuća nastavili put ka Tešnju, starom i nekad glavnom gradu Usore. Skoro smo čitav sat putovali dolinom Bosne. Predeo je ovde savršeno lep. Ovde je drveće mnogo lepše nego igde u Bosni gde smo dosad bili. Visoke topole i veličanstveni hrastovi ukrašavali su senkama obale i smaragdne bare. Svuda oko doline uzdižu se niske, šumovite i talasaste planine, ali, neočekivano, iznad naše staze uzdigla se čudna stena od najbriljantnijeg krečnjaka — tako snežno bela kao mermer sa ostrva Para. I to baš na mestu gde se Usora uliva u Bosnu. Tu smo napustili glavni put i skrenuli prema Tešnju, pored seoskih ograda, nastavljajući put za neko vreme desnom obalom Usore. U kafanama pored puta zadržavali smo se i odmarali dva puta. To su bile jednostvne i grube kolibice: četiri motke držale su krov od lisnatih rogozinih grana. Tu u hladu, ispod krova, sedeo je kafedžija

pored bakarnih posuda, zemljanih testija i divnih malih šoljica, po veličini sličnih običnim vinskim čašama. Jednu stopu visoko iznad zemlje bile su, ispred kolibice, postavljene daske i služile su putniku kao divan za ispijanje crne kafe i za rasecanje ogromne lubenice na kriške. Što smo dalje odmicali, na putu su nas sve više iznenadivala jata skoro pitomih svraka. Doletale su neposredno pred nas i, kao domaći golubovi, sačekivali da im se potpuno približimo. Na putu ka Tešnju napustili smo dolinu tek posle dva časa pešačenja, a zatim smo se lagano uspinjali uz šumoviti greben visok oko 1.300 stopa iznad reke Bosne. Bukve su ovde bile sve veće i šuma gustih potkresanih stabala postepeno je prelazila u proplanke bogato obrasle vresom i papraću, te je njihov delikatan miris opijao kao miris tamjana. Odavde se otvara panorama p aninskih vrhova koji čine srce Bosne. U plavoj udaljenosti diže se dominirajuća kupa Vlašić-planine, ali ovde nema namrgođenih alpinskih džinova, glacijernih mora i zupčastih kamenitih rogova. Osobena lepota ovih planina bila je pre u nežnim planinskim konturama. Mi smo bili očarani potpunom čistotom vazduha, prefinjenom lepotom i nijansom boja koje su treptale sjajem plavog dragog kamena, ljubičastog jorgovana pretežno sa prelivom nežnog crvenila.

Dok smo se pripremali za spuštanje sa ovih visina ka Tešnju, našu su pažnju privukli beli objekti usred vresa na susednom brdu. Razgledali smo ih i našli da pripadaju čudnoj preistorijskoj vrsti spomenika, koja je popularno poznata kao druidska. Preko brdskog prevoja nalazio se red velikih i dugih blokova. Međutim, kamenje nije bilo kao ono u So berskoj ravnici ili na Carnacu, već je ležalo položeno, okrenuto licem zemlji. Blokovi su sastavljeni iz krečnjačkog kamena, krečnjačke gomile, gde je kamenje većinom grubo i četvrtasto uglačano, a razmera sedam sa četiri stope. Ovaj se niz nalazi između dva brdašca i, ako se posmatra sa nižeg položaja, tad se dobija izgled krivudave i talasaste linije, verovatno radi toga što teren nije potpuno ravan. Na samom kraju ovog niza nalazi se ma en brežuljak i na njemu je nasađen, nešto veći od običnih blokova, jedan kao sneg beli krečnjački kamen, šestougla oblika i sa vešto istesanim i uglačanim malim površinama. Pored ovog su se sa strane nalazila dva manja i ravnija komada kamena i ovi su, verovatno smešteni s nekim specijalnim ciljem tu baš naspram bloka između njih. Ja sam pod impresijom da je to sve služilo kao oltar. Teško je odrediti ko je i sa kakvim ciljem postavio ove spomenike ovde. Da li su to bili neznabožački Sloveni ili neka ranija rasa Ilirije? Kod seljaka iz okoline poznati su jednostavno kao staro kamenje.

Na putu ka Tešnju naišli smo na ostatke staroga puta, koji je bio na tako grub i starinski način popločan da me podseća na ulice povremeno otkopavane na mestima starih rimskih gradova. Možda je i ovaj, na neki način, predstavljao kontinuitet graditeljstva. Drveni mostovi, kao onaj preko kojeg smo preš i Usoru i kao drugi na kojeg smo kasnije naišli, sa sjajnim svodovima, stubovima i ogradama

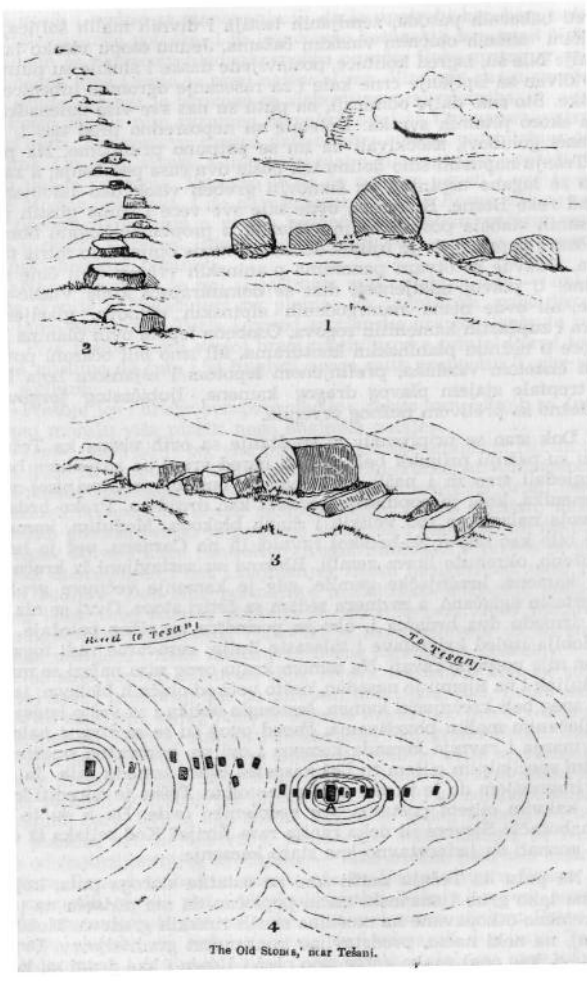

23. »Staro kamenje« blizu Tešnja

sličnim rešetkama, čudno, ali sigurno podsećaju na Trajanov rad. Po obliku bosanska kola nisu kao starodrevna gementia plaustra, jer tutnje duž puteva i preko mostova staroga sveta sa takvom škripom i piskom kao da drvo i kamen ječe i cvile, obnavljajući ispred vas sliku seoskog života klasičnih vremena, koji je danas nemoguće shvatiti u Engleskoj. Ova disharmonija para vaše uši i podseća vas na savršene Martialove redove kad opisuje prijateljev vrt koji nije tako blizu g avnoga puta: »Ne blando rota sit molesta somno«[3]). Nije toliko neprijatno čuti taj zvuk izdaleka, jer bi čovek pomislio da je to tužno zavijanje vetra. Ali, ako bi neko želeo da zna čemu je to slično u neposrednoj blizini, tad bi najbolje bilo da skubne za rep mlado prase i da samo prisluhne.

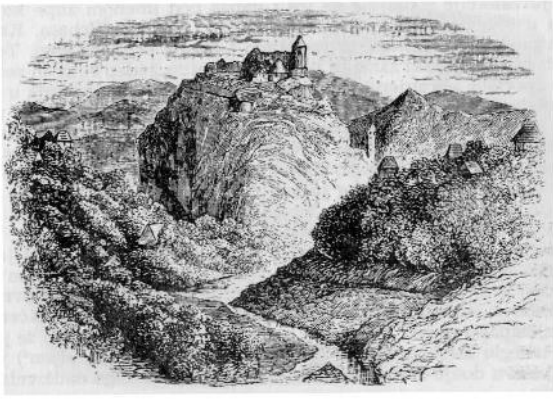

24. Tvrdava Tešanj

Sada se ispred nas pojavio najlepši vidik na našem putu kroz Bosnu i prizor je naročito divan dok se penjete uz visoke stene uzdignute iznad male Tešanjske reke. Ispod vas krivuda klanac i kroz njega plitak potok, a strmene i uzane livadice zasenčene su voćnjacima i šljivicima, iz kojih izviruju krovovi planinskog zamka i vitki minareti pravog alpijskog grada Tešnja. Ovo naselje obrazuje samo jednu ulicu, koja se penje do užasno kamenitog uzvišenja koje prisiljava grad da ostane prilepljen uz obe strane doline, te se u sredini uzdiže u izolovanom sjaju, krunisan starim zamkom usorskih banova, čiji su zidovi jednom stranom nadneseni preko nagnute litice, iznad izvora koji izbija do e, nekoliko stotina stopa ispod nje. Sve je ovo savršeno, ali nije, kao Doboj, otvoreno i pristupačno za ispitivanje

[3]) Martial: Ep. lib. IV, 64.

jer zamak još upotrebljavaju Turci. I ovaj je ovde, kao i onaj u Doboju, trouglast i završava se poligonskim tornjem, prekrivenim kupastim krovom. Ispod ovoga tornja nalaze se sporedne fortifikacije, a sam usamljeni toranj, po opštem izgledu, sličan je, bar u minijaturi, kampanjelu sv. Marka u Veneciji.

Pojedini delovi zamka verovatno su iz davne starine. Njegov zaista veličanstven položaj pokazuje da je mesto u svako doba služilo kao uporište. U stvari, Tešanj je jedno od najranijih s ovenskih utvrđenja u Bosni o kojima postoji neki zapis. Skoro bi se moglo dozvoliti da se identifikuje sa mestom Tesnec, koje u desetom veku spominje Konstantin Porfirogenit kao srpski grad. Tu je bila rezidencija usorskih banova i, verovatno, prvih župana, a područje njegove jurisdikcije spominje se još i danas pod imenom župe koja je ležala u ovom planinskom trouglu između Bosne i Vrbasa. Kad je Usora postala bosanskom provincijom i Bosna kraljevstvom, Tešanj je tada bio kraljevski zamak i bio je, verovatno, jedno od onih sedamdeset uporišta, »branjenih prirodom i veštinom«, koja su pala u ruke Mehmeda II za vreme onih užasnih osam dana, godine 1463 posle kojih je došao kraj i ropstvo poslednjeg bosanskog kra ja. Matijaš Korvin je uskoro posle toga priključio severnu Bosnu Mađarskoj i hrišćanstvu i od nje stvorio banovinu Jajce. Tad je Tešanj ponovo oslobođen od neznabožačkog jarma. Ali je pao pod zaštitu onog istog vojvode zbog čijeg je nemara izgubljen Zvornik, te je pripao 1520. paši gornje Bosne. Bez obzira na prihvaćene uslove kapitulacije, »pridržavajući se«, kako Bosanci gorko kažu, »turske vere«, paša je pokl'ao sve izuzev mladost i lepotu, a njih je upotrebio za harem i janjičarski logor. I dok je ovo čudovište držalo Tešanj i drugu tvrđavu Sokol, čuvši za žalosnu sudbinu Zvorničana, narod je, zahvaćen panikom, zapalio zamak i pobegao u planine, ali ipak je, kako se priča, ma'o izbeglo turskom maču. Tad je s Tešnjem opet izgubljen[4]) jedan od ključeva donje Bosne i banovina Jajce nije zadugo nadživela ovu nesreću.

Danas je Tešanj donekle važan kao centar za trgovinu žitom. Iako sa okolinom jedva broji oko 30.000 stanovnika, opet je sedište kajmakama, službenika malo višeg nego što je mudir. Sada smo se upravo uputili njegovom raskošnom i belom konaku. Tamo nas je presrela bučna vreva seljaka, koji su u grupama izlazili iz konaka. Morali smo neko vreme da pričekamo u predvorju, dok nam se dozvolio pristup velikom čoveku. Za to vreme smo slobodno izmenjali neka zapažanja sa dobroćudnim službenikom koji je govorio talijanski. I najposle, kad nam je omogućen ulaz, naišli smo na sasvim civilizovano biće u tankom belom odelu evropskoga kroja. I da nije imao fes, čovek bi poverovao da je Talijan. Izgledao je, i ne bez razloga, strašno nemiran, jer je celo jutro pregledao stotine seljaka. I pored toga bio je savršeno učtiv i, po običaju, počastio nas kafom i cigaretama, i to cigaretama u papiru! Pre dvadeset godina bile su u upo-

[4]) Pretpostavljam da »Castrum Tessenii« iz hronika znači Tešanj.

trebi nargile čarobno i varvarski ukrašene ćilibarom, istočnjački raspamsane zlatom i dragim kamenjem. Ali već je prošlo njihovo doba. Zapad nastupa, a istok odstupa. I sada se već i u konzervativnoj i staroj Bosni lula degenerisala u simbol staromodnosti! Sic transit gloria mundi. Primetili smo da je kajmakam pio kafu iz šolje dvaput veće od naših. Ali brat je napomenuo: »Nismo zbog toga ožalošćeni«. Mudir je govorio francuski »savršeno« i bili smo u mogućnosti da s njim govorimo. Na naše pitanje šta znači ovaj veliki skup seljaka ovde, on je objasnio da skuplja redife i i rezervu, dodavši uzgred, radi našeg obaveštenja: »Nous avons une petite querre dans l' Herzek«. A mi smo se pitali: »Ali, zašto se šalje rezerva ka Banjaluci?«

25. Turska kafana u Tešnju

Kajmakam nam je odredio drugog zaptiju i naredio mu da nam nađe podesne sobe u gradu. Ali kakav je bio naš užas kad nas je uveo u tamnu i prljavu štalu! Sledeći ga uz lestvice, popeli smo se u prostoriju koja je, kako smo posle iz iskustva vide i, tipična bosanska gostionica. Dole, ispod nje čitavo je prizemlje određeno za konje. Naša soba bila je pristojno čista, ali prepuna gomilom ćilima. Gazda je bio katolik i brzo nas je poslužio jelom. Dobili smo nekoliko tvrdo skuvanih jaja, kolačiće vrlo lepog hleba i u čudnoj azijatskoj posudi gustog krema koji se ovde zove kajmak i u Bosni različito priprema. Donekle je sličan devonširskom kremu i povlaci skinutoj sa skuvanog mleka, a ponegde je izmešan i posut grumenčićima meda ili šećera. Izašao sam odavde, dok je brat ostao da čuva našeg zaptiju koji je zahrkao na patosu, i uputio se ka susednoj kafani. Tamo sam opet našao štalu, preko lestvica se popeo gore i našao usred grupe rasko-

moćenih Turaka, koji su naizmenično pili kafu i pušili iz dugih čibuka. Ovi su pripadali staroj školi i imali su široke šalvare, a na glavi pompozne turbane.

Prošetali smo uzanim i prljavim ulicama, ali mnogo prijatnijim od mnogih u severnim nemačkim gradovima! Ponovo sam iznenađen preteranom mešavinom robe izložene u svakom dućanu. Mesto da se jedan trgovac posvetio jednoj vrsti robe, drugi slatkišima i dalje tako redom, vi nailazite na niz Turaka koji puni nade čuče prekrštenih nogu u svojim dućanima, tu na patosu, koji je ujedno i tezga, gotovi da snabdeju svoje potrošače turbanima, fildžanima, noževima, obućom, duvanom, ćilimima, turskim fetišima, kremenjem, lubenicama i amajlijama protiv bradavica. Tako je čoveku sasvim teško da se odluči u koji dućan treba da uđe i da kupi potrebno. I ne možete biti sigurni da ćete dobiti najbolji duvan tamo gde ste videli najlepše sandale! Vosak je među robom jedan od najglavnijih artikala bosanskog izvoza i predstavlja važan trgovački predmet. Pored sve ove mešavine stovarišta, tamo se nalaze posebno izdvojena stovarišta za rasprodaju soli, koja je izložena u masivnim kockama. I pored bogatih slanih izvora i to nedaleko odavde, u Donjoj Tuzli, prema srbijanskoj granici, ne sme se ipak pretpostaviti da su ovo domaći proizvodi, jer Bosna više voli da so uvozi iz Galicije, Dalmacije, Sicilije i Vlaške. Međutim, od svih dućana najviše me privlačila kovačnica. Bilo je nemoguće ne osvrnuti se na prljavog starog Turčina, čija je glava bila veličanstveno ogromna. Postoji, zaista, nešto komično i neskladno između turbana i kovačkog čekića. Tu se obavljao naizmeničan rad: raspaljivao se žar pomoću meha i odmah tu kovalo na primitivnom nakovnju koji je utvrđen u jednom grubo usečenom ležištu hrastova panja.

Pokušao sam da se probijem na drugu stranu doline i našao sam se opkoljen raznim ogradama. Bio sam prinuđen da ih preskačem i da se izlažem nezgodi pri prelazu preko privatnih voćnjaka. Srećom izbegao sam susret sa vlasnicima i najzad izbio nepovređen na hrišćanski deo istočno od zamka. Ovde je stanovništvo pripadalo latinskoj crkvi. Uprkos tome što rimokatoličko sveštenstvo u Bosni naginje Hrvatskoj, ipak se latinske žene u Tešnju, možda nesvesno, povode za svojim jeretičkim sestrama s one strane Drine. Ove nisu zabrađene maramom na hrvatski način, kao seljanke koje smo videli u Bosanskoj Posavini, već kose pletu oko fesa »a la belle Serbe«, a koketno zataknuti cvetovi, sa jedne samo strane, ubavo se spuštaju oko uha. One su, takođe, pokazivale srbijansku sklonost prema purpurnoj boji i devojče, sa šalom ukrštenim preko grudi, podseća na seljačke devojke oko Beograda. Inače, ostatak njihove odeće — dvostruki opasač, kecelja, bluza sa dugim rukavima — može se opisati kao uopšte jugoslovenski. Iako uveličani turbanima, ljudi se obično razlikuju od Turaka jer nose belu bluzu mesto sjajnog prsluka i jelečeta i kratke i široke bele pantalone mesto plavih čakšira. Ovde su hrišćani bogatiji i naseljavaju trgovački deo grada i oni su, kao i naš gazda, u potpuno turskoj nošnji.

Već se bližio zalazak sunca i poveći zbor susednih devojaka i domaćica sabrao se na izvor po vodu, a uz to i da malo popričaju. Prema nama su sve bile prijateljski raspoložene, sem jedne starice sa kojom sam imao neprijatan nesporazum. Čitalac je već mogao primetiti moje interesovanje za posude i tiganje i ovo je bio uzrok naše svađe. Moja radoznalost je prevazišla strpljenje stare gospođe, jer je u tome videla pokušaj krađe. Nije se zaista radilo o krađi tog starog i teškog posuđa, već sam pokušao da skiciram krčag za vodu, koji je na izvoru napunila i na sigurno mesto postavila kako bi sigurnije brbljala sa svojim prijateljicama. Šetao sam okolo i posmatrao oblike njene »tikve« — tako je ona posudu zvala — i preneo ih na moj papir. Staričina ljutnja tada nije imala granica. I uzimajući u svoje ruke zakon o autorskom pravu, ona je podigla ugroženu posudu i dobar deo njene sadržine pljusnula na mene. Tada je preostale kapi ispraznila, jer nije htela da zadrži omađijanu vodu. Opet je žurno napunila posudu i napustila nas potpuno ljuta. Mislila je, izgleda, da sam neki čarobnjak i pobožno je želela da istera đavola iz mene putem tog grubog i brzog krštenja. Prema njenom shvatanju i osećanju verovatno da su njeni motivi bili pošteni, ali su tako pogrešna shvatanja ponekad neprijatna. Ovde je, ipak, na slici tikva i dve druge posude, koje sam uspeo da nacrtam bez nekog nasilnog vodokršca. Jedna ima oblik tikve i ova je redovna na jugu Evrope, a druge dve su krčazi, koji u Bosni sve više potiskuje zemljanu lončariju.

26. Rimokatolička devojka iz Tešnja

Onaj događaj sa staricom razotkrio je jednu žalosnu stranu, naime, jaku zaostalost i opšte praznoverje. I u drugim delovima istočne Evrope dočekan sam sa istim gađenjem i protivljenjem čim sam počeo da slikam živu, pa čak i mrtvu svojinu. U Vlaškoj zamalo da jednom nisam osetio seljakov bič zbog toga što sam pokušao da nacrtam njegova konja. U drugim krajevima Bosne naišao sam na ljude koji nisu dozvolili da ih slikam i pored toga što sam im nudio novac da mi to dozvole. To bi se moglo pripisati neobično proširenom osnovnom verovanju u magičnu umetnost i, naročito, raširenoj i mračnoj pojavi fetišizma, koji naš stari prijatelj Thomas Ingoldsby tako živo prikazuje u »Leech of Folkestone«. Redovna je i opšta pojava zapisa i amajlija i o njima će biti više reči kasnije. Uočljivo je da je ovo praznoverje i njegovo prihvatanje od raje pretežno posledica istočnjačkih uticaja, koji se vide i u mnogim pojavama svakodnevnog života.

Pri povratku od izvora ka hanu imao sam zgodnu priliku da se osvedočim kako muslimanski pojmovi o žalosnom izdvajanju žena utiču na duh ove raje.

Prolazeći ograđenom stazom između nekih kolibica, slučajno sretnem uz drugu stranu ograde hrišćansku ženu koja je imala preko

četrdeset godina. Bio sam sasvim daleko od toga da piljim u nju i jedva sam je i primetio u prolazu, ali je ona vrisnula za mnom: »Hej ti! Hej ti! Brzo! Odlazi!«. A to su uobičajeni izrazi zabrađene muslimanke u Bosni pri bližem susretu na putu. Zastao sam i pogledao naokolo da vidim u čemu je stvar. Tad je ona pojačanim glasom ponovila ove izraze, do stepena papagajske visine, dajući sve jače odušku svom gnevu zbog mog čuđenja i interesovanja. I pored toga što ovi izrazi nisu nimalo otmeni, putnici u Bosni biće brzo upoznati sa: »Šta gledaš? Zašto piljiš?«. Prizor, zaista, nije bio privlačan i, pošto je izgledalo da će nastaviti sa svojom opomenom uz praktičniji protest, meni nije ništa preostalo sem želje da izbegnem susret sa njom i drugom bosanskom ženturačom, čas kasnije sam hitro zaokrenuo u nadi da će biti bolje ako se ova bude pridržavala istočnjačkih principa do logičkog zaključka, prekrivajući se potpuno. U nekim delovima Bosne — oko Prištine, na primer — rajine žene idu dotle da se pokrivaju. Brat je još gore prošao od mene. Pri pokušaju da se probije drugom stazom, dočekan je sa svih strana kišom kamenja i jedva je umakao.

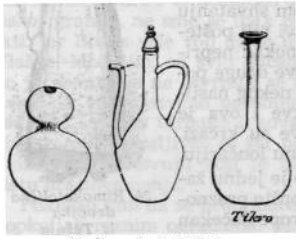

27. Posude iz Tešnja

Sledećeg jutra smo obavešteni da kajmakam želi da nas vidi pred odlazak na put, te smo posetili konak oko sedam sati. Tu smo morali da izgubimo skoro cela dva časa tako zgodna za putovanje, čekajući na velikog čoveka. Dok smo ovako bili osuđeni na dangubu, prišao je jedan efendija učena držanja od kajmakamova divana i zamolio da pogleda kroz naše naočare. Našu ljubaznost uzvratio je pozajmljivanjem svojih, koje su, na naše iznenađenje, bile od običnog, prozorskog stakla i, uz to, zaprljane i slabog kvaliteta; nisu bile ništa sem kristal koji sasvim zamračuje pogled. Međutim, on ih je, verovatno, smatrao korisnim i dostojnim svoje učenosti, jer su, svakako, izazivale utisak na kajmakama i sigurno da je jako uspevao posmatrajući kroz njih svoje potčinjene. Bilo je zaista nečega dečačkog u divljenju ovog uglednog čoveka, dok je gledao kroz naočare koje su mu stvarno pojačale vid. I pored toga, opet nismo bili spremni da prihvatimo njegove ponude za izmenu.

Najposle, ovog puta se pojavio kajmakam odeven u svetlobelo odelo savršenog kroja. On je, očigledno, bio Turčin nove škole i pokazivao je neobično razborit interes za našu mapu, koju je savršeno poznavao, i na njoj nam je pokazao trasu nove, tek započete železnice u Bosni.

On je bio oličenje učtivosti. Ali, kad smo ocrtali naš nameravani planinski put do Travnika i, naročito, kad smo dodali da idemo pešice, on je bio protivan takvoj želji. Nastojao je da nas odvrati od

naše namere i već nas je uveravao da strepi u pogledu cilja naše posete pokrajini, jer nas smatra nekom vrstom pobunjeničkih misionara. I kad smo izneli našu nameru da Komušina, malo hrišćansko selo sa franjevačkim manastirom, bude cilj našeg putovanja tog dana, on je izneo sve moguće smetnje našem planu. Tako, na primer, on je naveo da je predeo besputan, neprolazan, da se ne bismo mogli snabdevati hranom i da bi bilo nemoguće da se snađemo na ovom putu do Travnika. Želeo je da idemo okolo preko Zepše i otuda dalje glavnim putem. U tom slučaju nastojaće da nas snabde dobrim »araba« kolima (bosanskim kolima), ili, ako bismo više želeli, dao bi nam konje.

I pored svega, ostali smo uporni, a i valijina dozvola je imala snagu zapovesti. Prema tome ništa više nije preostalo sem da nas pusti na put. On je mislio da je igra bila odigrana. Besciljno je bilo dalje nagovaranje, napustio je svako protivljenje i samo je na pristojan način i kao slučajno pomenuo da tamo stižemo na veliki hrišćanski sabor u Komušini — »Ce que peut vous interesser«. Možda je verovao da nam je sve poznato o tom skupu, a ja nisam poricao njegove sumnje. Trenutak je bio daleko opasniji nego što smo mi računali. Čak i prema shvatanju slobodnijeg Turčina naš je plan napuštanja puta i ježđenja preko planine, pod ma kakvom pretpostavkom, smatran kao prava ludost. I mi smo jedino mogli da protestujemo dokazujući našu englesku strast prema uživanju u prirodi i planinarstvu. Posle svega se videlo da je pored nametnutog zaptije, za vodiča i stražara, uputio drugog u Komušinu sa hitnim nalogom da se pazi na naše pokrete.

ODELJAK IV

HODOČAŠĆE PO ŠUMOVITOJ PLANINI

Kroz šume Crne planine. Cvet Ilirije. Misteriozan leptir. Čarobna zemlja. Vilinska planina. Veliko hrišćansko hodočašće. Svetište na vrhu planine. Hrišćanski zaveti zaogrnuti islamom. Noćno logorovanje. Kako Turci igraju. Anakreonske pesme. Jedan epski pesnik — pesnički genije Bosanaca. Oholost turskih vojnika i njihovo rđavo postupanje s rajom. Tipovi na crkvenoj slavi. Izgled i karakter ljudi. Remek-dela iz uglačanog kremenjaka. Hrišćansko groblje i manastir. Otpust našeg zaptije. Noć u šumovitoj planini Trogiru. Pustošenje vetra i groma. Slika šumskog požara. Drvene barikade. Vrh Vučje planine. Jedan sladostrasni leptir — »bonvivant«. Spuštanje niz strmen. Noć provedena u jami. Neprolazna klisura. Egipatske sene. Izbačeni iz muslimanskog sela. Bogumilski grobovi. Dolazak u franjevački manastir na Gučijoj gori. Strah od pokolja. Odnosi između rimokatolika i Turaka. Austrijski uticaj u Bosni. Težnje bosanskih redovnika.

I najposle, uspelo nam je da se odvojimo od kajmakama i u pratnji našeg zaptije počeli smo da se penjemo uz Crni vrh ili Crnu planinu. Ova je, kao i Crna Gora, prozvana ne po nekoj crnoj steni, već po tome što je obrasla tamnim šumama ili, jednostavno, po svojoj pustoj divljini. Kod Slovena reč »crn« znači sve što je surovo i opasno. Nakon jednog i po časa penjanja popeli smo se na njene visove. Na putu smo prošli pored muslimanke. Bila je zabrađena, ali se opet držala čudnog reda, toliko zajedničkog bosanskim muslimankama, i zgrčila se pored puta, okrenuvši nam leđa sve dok se nismo udaljili. Naišli smo i na kolibice kakve smo već videli u dolini Usore. Tu smo se odmorili i osvežili kafom i nekom vrstom debelih krastavaca, koje je naročito voleo naš zaptija.

Dalje je prizor bio sve divljiji i neopisivo lep. Na jednoj strani, ispod nas, ispružila se Posavina i krivudave doline Bosne, a daleko pozadi tamni grebeni Slavonije. Na drugoj strani, uzdigli se vrhovi i grebeni Vlašića i Trogira i razbacano more niskih planina, a bliže zelene se brdoviti talasi obrasli lepom šumom. I sada smo zaronili

u nju da bismo izbegli žar sunca na zenitu. U šumama je još prijatno usled rose i noćne svežine i u njima smo se zaista rashladili i prijatno osvežili! Sada smo se krivudavom šumskom stazom probijali između bukava, koje nisu čvornovate i zakrŽljale, već visoke i veličanstvene kao one u engleskom parku. Između njih, tu i tamo, uzdizali su se usamljeni hrastovi i izgledali kao prvoborci izgubljene bitke. Ipak se grubi stari varvari opet bore za svaku stopu sa ovim civilizovanim i pobedonosnim bukvama. Opkoljeni, ali nesavladljivi, oni herojski zauzimaju stav božanske borbe za opstanak. Ovde se muskulozni Lackon muški bori protiv zapletenog granja i šipražja, koje krivuda između čvornovatog granja moćnoga Herkula, a on s uzdignutom rukom i batinom kao da napada stoglavu hidru, ili, pak, kao da je preuzvišeni Jupiter gromovnik i kao da baca munju na te zupčaste i ogromne grane i na okolne bukve. Ali sve je ipak uzalud. Hrastovi se moraju zadovoljiti vladavinom u ravnici i dolini. Na ovim visoravnima pobednički logoruju bukve, dok ih sa još veće visine, sa planinskih utvrda, progoni borovlje i u toj velikoj borbi za opstanak svako stablo nalazi svoj vlastiti položaj.

Međutim, okolo naših nogu diže se nežan refren iz ovog dubokog basa prirode, iz bledih, sanjivih i tako delikatno blistavih kita muške i ženske paprati i iz zvončića. Prijatna je to pratnja engleskih hodočasnika! U sunčanim krugovima treperi vazduh poput lahora. Tako su svetle i kao rubin crvene krunice karanfila! I otkud ovde, između ovih prijatnih planina, povijena krasna lincura, kao cvet solomunove krune, nagnuta dole vilinskim vazama od lazurnog kamena. Kako nam Plinije kaže, ovde je cvet Ilirije dobio ime po svom poslednjem kralju, koji se zvao Gentius. On je upravljao ovim zemljama u danima Perseja Makedonskog i on je otkrio značaj i moć biljke, te ona i sada još čuva njegovu uspomenu.

Ponekad izbijemo na proplanak, gde povetarac leluja i uznemirava paprat i gde unaokolo, u lisnatom orkestru, cvrkuću milijarde popaca, koji su odozdo zahvaćeni plavom, crvenom i krilatom braćom, koja u svom veselju i zanosu, pola u skoku pola u letu, uzleću kao da su amfibije zemlje i neba. To je »kraljevsko pevanje« dostojno stepena i lepote leptirastih igrača i pevača. Katkada smo primetili purpurnog cara, burgundske vojvode, veličanstvene lastine repove, bledožuto istačkanog moljca, mrtvačke plašteve, a i da ne spominjem još one plave i male zvezde, močvarne mrke leptiriće sa crnim i bisernim šarama, delikatne bele leptire koji lebde iznad vlažnih otvora, a u jednoj senovitoj dolinici, punoj vode, oivičenoj nizom topola, primetili smo onog crnog i misterioznog leptira kojeg moram ostaviti izvan granica moga saznanja. Nije moja dužnost da ulazim u ispitivanje tako nepoznatih insekata sada — nec scire fas est — kada gazimo čarobnu zemlju, jer smo zaista sada u predelima vilinski čarobne zemlje. Ona tamo neizmerna planina, tamnom šumom obrasla, nosi ime koje bosanski šumar i danas još sa strahopoštovanjem spominje. To nije ništa manje nego Vila gora — Vilina planina. Jest, čak tu, u Evropi, nimfe staroga sveta poseduju nešto za svoje tugo-

vanje nego što je sam sumrak šipražja; ovde one imaju čak i neke sunčane proplanke i vesele potočiće ostavljene im za igralište. Nalazimo se sada u zemlji gde vile ne žive samo u poeziji, već i u razumu i duhu ljudi. I još neki pakosni vilenjaci zamračuju taj misteriozni let! Čim seljak korakne putem kroz tamnu i jezivu jelovu šumu, odmah naiđe na drveće isprskano tužnim lišajem, na stabla izbrazdana i potamnela od oluje i udara groma, a oblačni ogrtač zamrači sunce i iznenadan udar vetra zazvekeće koščatim udovima gore — i gledajte preko strašne i ubistvene udoline jurnuo je kao ugalj crni zmaj sa ogromnim zmijastim bičem i s njime nenadno priviđenje — prokleta vila!

Ali, budimo obazrivi i čuvajmo se tako zlobnih reči i što pre predimo na onu cvetnu dolinicu tamo usred bukovih stabala, gde dobre vile igraju. One su, po izgledu, kao lepe devojke sa lakim i mekanim velom, očiju plavih kao nebo, kose spuštene čak dole do članaka i zlatne kao sunčev sjaj. Neke jašu kroz šumu na konjima brzim kao vihor. One određuju ljudsku sudbinu; one izatkivaju ljudske kobi; sa materinskom nežnošću one paze narodne junake koji spavaju na njihovim grudima i u nekoj planinskoj pećini sanjare o boljim danima, sve dok vila zaštitnica ne razbudi iz sna svakog ratnika da raskine za uvek lance tlačitelja. Čini mi se da su one sada budne!

Do naših su ušiju dva puta doprle idilične i čudesne melodije sasvim u skladu sa predelom i uskoro smo se našli pored pastira, poleglih ispod prostranih bukava, gde sviraju uz svoje grube i varvarske instrumente. Tu smo, ispod jednog lisnatog kestena, pored potoka izabrali mesto za odmor i kuvanje našeg skromnog obeda (priroda je nudila obilje jagoda, ali nismo mogli živeti od njih samih) i dok smo tu pripremali naš ručak, prišao je jedan čobanin i pozdravio nas bosanskim melodijama na svojoj prostoj dvojnici ili svirali.

Nastavljamo put niz malu Usorinu pritoku i u njenom plitkom koritu prvi put smo se upoznali sa mineralnim bogatstvom ove oblasti. Ovde je bio sjajan mozaik, jedna mešavina narandžasto kristalnog kamena jaspisa, kao sneg belog biljura sa komadima bogate gvozdene rude, krljušti sjajnog tinjca i zelenog mermera išaranog crvenim i belim pegama. Tu smo našli lep komad opalnog karcedona, uvijeno gnezdo sitnih kristala u ahatnim slojevima. Zlatina se zove zaselak blizu ušća ovog potoka u Usoru, što znači zlatna, a to se ime uopšte daje u Bosni mestima gde se, prema narodnom verovanju, nalazi zlato. I pored toga što postoje mnogi stari zlatni rudokopi na raznim stranama i što se zlato još ispira iz nekih reka, opet prosti seljaci, priča se, pogrešno smatraju sumpor za zlato ili, verovatno još pre, unutrašnji železni pirit — naše »crno zlato« — te tako kao da samo ime ne znači ništa.

Ovde smo pregazili Usoru i već upadamo u duge redove bosanske raje, u gomile malih bosanskih konja, koji su natovareni balama i ljudskim bićima, a sve to plovi, kao i mi, u istom pravcu. I već je nastupilo veče kad smo se počeli peti uz malu šumom obraslu pla-

ninu u pratnji ove šarolike grupe; žene i deca peli su se većinom peške, a na konjima ljudi pod svetlo crvenim turbanima, koje nose ovde čak i najbednije klase. I čitava povorka, nasuprot zelenilu okoline, daje divnu slikovitost. Peli smo se pored reke i posle jednočasovnog krivudavog uspinjanja izbili smo na vrh nenaseljene puste planine, ali sada već pritisnute i prenatrpane sjajnim seljačkim ljudstvom iz udaljenih i razbacanih predela hrišćanske Bosne. Pojedine grupe su došle čak iz preka, iza srbijanske granice. Vrh planine je dug i ravan greben i dovoljno prostran da se na njemu smesti mnogo hiljada ljudi, a najuzdignutija je tačka prema severozapadnom kraju. Čim stigne, grupa sputa svoje konje i odlazi pravo na vrh grebena, gde se uzdigla jednostavno prosta kapelica. Ona je središna tačka ovog ogromnog zbora i uskoro nam je postao jasan uzrok ovog velikog hrišćanskog skupa.

Romanokatoličko stanovništvo ovog dela Bosne sakupilo se iz planinskih utvrda razbacanih naokolo da bi ukazalo poštu svecima svojim, svetoj Kati i svetoj Gospi, kako ih nazivaju ovde. To su naša sveta Gospođa i sveta Katarina. Sveta Marija je zaštitnik starog bosanskog kraljevstva, a sveta Katarina je naklonjena devičanskom mučeništvu bosanskih kraljica. Sutra će biti proslava čudotvornog vaznesenja i hodočasnici su se nagomilali u ovim hrišćanskim Delfima, svetom središtu svoje zemlje, kao i uvek u velikim krizama narodne istorije, ako ne da konsultuju sveta božanstva, ono tek da dobiju potporu dveju zaštitnica i svetica svojih. I pored toga što smo svesni da ovo nije ono doba, mi smo ipak tu uočili nečeg većeg nego što je predvečerje obične rimokatoličke svečanosti. Na sam dan ovog velikog hodočašća, dok su se ove hiljade molile tu ispred planinske kapelice, započela je pobuna u Bosni i uprkos tome što joj ne vidimo kraja, ona mora, bilo nabolje ili nagore, da izmeni svu njihovu budućnost.

Kod kapelice se odigravalo sledeće. Svaki seljak čim bi stigao ponizno bi se poklonio ispred zdanja i izveo izvesne mistične i pobožne pokrete, povezane sa njegovom religijom. Posle bi, koračajući korak po korak, nastavio put oko kolibice, krećući se, kako ovde kažu, sa suncem, sleva nadesno; poneki, naročito pobožni i preterano savesni, odšetali bi okolo čak na kolenima. Na desnoj, odnosno na severnoj strani kapelice stajao je unutra sveštenik i držao ispruženo pozlaćeno raspelo, koje je svaki prolaznik ljubio; i posle dovršenog kruženja uokolo, svaki bi vernik ušao u kapelu i dovršio molitve ispred grubih ikona svojih božanstava, koje su bile okrenute istoku. Stavljena je, možda, na oltar domaća kita ruzmarina i zlatne zinije. Posle napuštanja misterioznog krova, mnogi su vernici ostajali vani na kolenima i izgledali kako je predstavljeno na priloženom crtežu. Neki su brojali svoje brojanice, drugi pružali stisnute pesnice u nekom naročitom stavu, možda namerno da bi predstavili krst. Neki su se molili i usrdno i pobožno. I, zaista, ova prilika nije bila obična. Posle završene molitve svako napušta okolinu kapelice i pridružuje se skupu dole, te je tako travna strmen okolo zdanja te proste drvene

kolibice bila oslobođena za one koji se stvarno mole. Ovaj je crtež izrađen već naveče kada je oko kapelice bilo manje nagomilano sveta.

Najviše nas je iznenađivao potpuno muslimanski izgled mnogih hrišćanskih vernika. Uticaj islama je čak zarazio i njihov hrišćanski obred; mnogo su gmizali po zemlji i ljubili je kao da su bili u džamiji. Jednog čoveka sam potpuno zamenio sa hadžijom, turskim hodočasnikom; bilo je i drugih sa izbrijanim temenom ili pak poput pravih muslimanskih vernika sa jednostavno ostavljenim svinjskim repom, koji su vernici tako brižljivo očuvali kako bi pomogli anđelu Gavrilu da ih lakše odvuče u raj. Takođe, tamo je bilo i žena sa licem potpuno pokrivenim i izgledalo je kao da strahuju od propisa korana; čak i kaluđeri koji su došli iz manastira, i na manjem odstoja-

28. Hodočasnici kod kapele blizu Konušine

nju, zbunjuju sličnošću s turskim službenicima. Gotovo se osećala neka tuga pri pojavi tolikog mnoštva hrišćana odevenih, zaista, u muslimansku nošnju, ali još ipak priljubljenih uz veru svojih otaca[1]). Čitav prizor stvarno je bio jedan od onih koje je teško opisati, ali koji se nikad ne mogu zaboraviti. Čak i ožalošćeni zbog praznoverja, morali bismo priznati neke elemente sjaja i lepote. Ovaj usamljeni, a sada pretrpani planinski vrh hodočasnici su izabrali, puni dečije žudnje

[1]) Ovaj čudan uticaj islama na bosansko hrišćanstvo može biti prikazan i drugim činjenicama. Hrišćanski hodočasnici polaze u Jerusalim isto tako često kao i muslimanski u Meku. Takav rad je priznat kao častan, kako kod raje tako i kod muslimana, i hrišćanski hodočasnici prisvajaju, kao i Turci, istu titulu hadžije. Sveti grob je često poznat pod imenom ćaba, a to nije ništa drugo nego arapsko Caaba! Videti Rankeovu »Die letzten Unruhen in Bosnien, 1820—1832« (u Bohnovom prevodu, p. 314).

za nebom, kao svoje svetište i mesto za obožavanje kako bi bili bliže svom verskom cilju. Ovde su se predali molitvi ovi bedni seljaci, usled vekovnog nasilja već podivljali i potonuli u neznanje i fanatizam, odbačeni od sveta i ovde zaneti u tihim grupama (kako oni veruju) u neki drugi, srećniji svet. Dole ispod njih je praiskonska šuma, a okolo, na svim stranama, vazdušni bezdan. Daleko pozadi, dokle oko može da prodre, kroz prostrano praskozorje nižu se usamljeni planinski lanci.

Ali, evo se ovim štedljivim Bosancima ukazala prilika da jednovremeno, uz religiozno slavlje i hodočašće, održe i veliki vašar ili, kako bi Nemci rekli, godišnji pazar. Vašar obuhvata drugi kraj planinskog grebena. Duž jedne velike putanje poređana i izložena roba većinom je rezervisana za sutrašnju »proslavu«. Sa obe strane ove putanje seljaci su logorovali u porodičnim grupama. Na noćnom slavlju i na vašaru sledećeg jutra, kao u nekoj ilustraciji, videli smo pred sobom čitav život seljačke raje sa jednog velikog prostora Bosne: njihovu raznoliku nošnju, njihovu jednostavnu hranu, njihove skromne potrebe, njihova kola i njihovu neskladnu muziku, a iznad svega senku Damoklova mača.

Čim se noć navukla, ceo planinski greben je bio rasvetljen veselom vatrom, oko koje su se u grupama gomilali seljaci. Zaptija nas je snabdeo razbuktalim panjevima i iznad njih smo obavili naše vlastite kuhinjske operacije, pridodavši obilan ovčiji but, koji je bio isečen na uobičajen bosanski način. Neki su za ovaj praznik dozvolili sebi takav luksuz kao što je ovčetina. Seljaci ovako pripremaju svoje meso. Zaoštren kolac, u dužini od oko osam stopa, provuku kroz usta, vrat i trup ubijene životinje tako da izbije na rep. Zatim zabodu u zemlju dva nisko zasečena račvasta koca i ogromni »ražanj« sa njegovim bremenom nameste na njih, pored već raspaljene velike vatre, potom su seljaci redom okretali ražanj. Izgledalo je kao da će dobar deo zbora u tom poslu provesti noć i, što je još interesantnije, uz igru, pesmu i svirku i neću poreći da su u tome uspeli.

Prvo kolo koje sam video bilo je zaista smešno. Kolo su izvodila dva čoveka i uz mnogo različitih pokreta koje su, tako je izgledalo, improvizirali u toku same igre. Pratnja gusala, te jednolične srpske laute, bila je sasvim tužna, a kolo samo po sebi bilo je bez draži; kao da im je bio glavni cilj da na najgori mogući način raščlane svaki ud. Ponekad bi trupkali po zemlji, pa potom obilazili jedan iza drugog i vrteli se jedan oko drugog, i to na jedan čudan način; ponekad bi zastali i koračali pažljivo kao da su ispitivali da li je led tvrd. Radeći to, oni su, dalje, na jedan tupav način pipkali oko svojih nosova kao da paze da li su im naočari zgodno nameštene. Samo kolo, ili kružna slovenska igra, svakako je elegantnije i uglavnom su ga igrale devojke. One su obrazovale prsten i igrale su tako u krugu, i to ponekad na sasvim prijatan način.

Od svih kola najdosadnije je bilo baš ono sa kojim su se oduševljavali neki turski službenici, koji su se bili smestili na krajnjem delu planinskog grebena. Ne, oni nisu igrali! Oni su bili isuviše leni

da bi radili tako nešto, ali oni su neprestano i nasilno dovodili hrišćanske dečake koji su redom plesali duge »pas seuls« ispred svojih gospodara i upravnika. I ne napuštajući svoje sedište, moglo bi se reći pijedestal, ispred njih je jedan dečko tapkao po zemlji u taktu neke dosadne muzike i nastojao da mu zatreperi svaki mišić i ud kao pihtijasta masa. Posle ove operacije, licem okrenut prema oduševljenim Turcima, dečko se punih deset minuta lagano okretao oko svoje ose i igrao, ako ovakvo treptavo grčenje može biti nazvano igranjem, i dalje, opet je isto toliko vremena bio leđima okrenut posmatračima i posle se postupno okretao i kao da se ponovo pržio ispred lagane vatre koja je povremeno ražnjem razgarana. Međutim, Turci su, ugodno namešteni, čučali na ćilimima raširenim preko utrine i piljili čitav čas, sa izgledom punog uživanja u prizoru.

Mnogo smo slušali gusle, dvojnice i frule i uz njihovu pratnju pevanje lirskih pesama i drugih epskih balada. Svi instrumenti, sem gusala, bili su isti kao i oni, već opisani, hrvatski, a gusle same slične su tamburici sa tri žice, ali ovde prste zamenjuje gudalo; sviranje na njima bilo je malo bolje od onog što smo čuli ranije u Sisku. Ritam je bio čudan, a kao relikvija starijeg sveta i kao instrument one imaju već spomenute arkadijske srodnosti. Jedan od mnogih pevača koji su zaneli slušaoce, bosanske devojke naročito, bio je onaj sa lirskom pesmom, čiji je ritam, sem ako me nije uho prevarilo, bio identičan sa početkom anakreontske pesme

λεγονοιυ ατ γονατκες,
Ανακ ρεωυ γερων ει.

Dobijao se čudan i jak utisak iz sklada vesele atmosfere, iz pesme popaca na stablima u zelenilu okolo i iz ritma one izvanredne ode u kojoj je anakreontski pesnik ukazao čast istim popcima!

μακαρισομέυ οε τετε,
οτι δετδρέωυ επ ακρων,
ολὶγῃυ δρόον πεπωκως,
βαοιλὲυς οπως αειδεις.

I pored toga što su pesme interesantne, one ipak nisu bile lepe i, ako ćemo istinu reći, većinom su bile samo neko smenjivanje uličnih pokliča i sve drugo više nego neki ton ljudski ili božanski. Uzrok je, uglavnom, u tome što je težište pevanja na drugom naglasku poslednjeg sloga ili poslednjeg troheja i to toliko dug da pevačev uspeh zavisi od sposobnosti da održi zaključni urlik duže od ostalih drugova.

Čovek se zapanjen pita kako su se ovako tužne pesme prvobitno pojavile. Da li je to možda užasna potreba za mrmljanjem radi sklada sa gajdama? »Dudelsack« — reč besmislena — nije nepoznata u Bosni ni danas, a sigurno je bila svojina primitivnog Slovena kao i primitivnog Engleza. Takođe je i ranije pevanje nesumnjivo prignječeno, osakaćeno i izokrenuto grubošću onih ranijih instrumenata.

Ovde nisam video gajde, ali se svugde osećaju njihove vražije veze. One su, izgleda, iskvarile sve druge instrumente. Ovde su ih prihvatili i one su uskočile u grla sveta kao žaba i dale su melodiju za svaku harmoniju. Tu počiva stvarna mora gajdi. Bile su to gajde u flauti, gajde u lauti i čak gajde i u pišta jci.

Pevanje utiče, svakako, na poeziju; duga potrošnja vazduha zahteva fizički potrebnu pauzu radi obnove vazduha, i to na kraju svakih dveju strofa, a i pesme su tako redovno razdeljene na stihove. Oni vrlo usiljeni i očito kapriciozni veći zastoji u klasičnim ritmovima verovatno su izazvani sličnim uzrocima. Ponekad bi posle jednog stiha prošao skoro minut da bi se povratio dah i produžilo pevanje.

Ali ono što odmah vraća čoveka natrag u epske dane jeste veliki skup koji obrazuje prostrani i rasplamsalom vatrom rasvet jeni krug, a u sredinu tog kružnog skupa zaseo je bosanski pevač na neotesan panj i, pošto je podesio svoje gusle, započeo je da izliva jednu od velikih saga svoje rase. Da li je ovo mogla biti nepripremljena pesma? On je, bez knjige ili nekog drugog pomoćnog sredstva memorije, izlagao časovima svoju baladu, a kad sam negde skoro oko sunčeva izlaza pošao na odmor, on je ostao još i dalje dek amajući. Priznajem da ne mogu reći šta je bila sadržina balade. Ona, moguće, opisuje velika uzbuđenja u tamošnjoj šumovitoj planini. Možda govori kako je car Dušan odjurio da osvoji grad careva ili se govori o knezu Lazaru i tužnom kosovskom danu, ili pak pesma pripada docnijem ciklusu srpske poezije i kruži oko palog heroja, polurenegata Marka Kraljevića[2]). Jer, u ovoj zemlji bez knjiga, bez istorije, ove herojske pesme — »tavorije«, kako ih narod zove po Tavoru, njihovom bogu rata — iz generacije u generaciju održavaju svete narodne tradicije. U danima robovanja one su bile ponosito nasleđe srpskoga naroda od Jadrana do Dunava. Srpski duh je stalno osvežavan iz nepresušivog izvora epske pesme. Kod srpskog naroda, razdvojenog religijom, prirodnim barijerama i ljudskim pakostima, ova je nacionalna poezija održavala narodnu svest i podsećala ga na zajedničko bratstvo, bodreći ga da okrene svoje duhovne oči od sadašnje razdvojenosti ka zajedničkoj prošlosti. Ona tako hrani narodni polet sećanjima na ono doba kada je izgledalo da će jedan iz reda njihovih kraljeva ugrabiti palu krunu Vizantije i namestiti je na svoje čelo. I bosanski Srbin, izgleda, danas zaboravlja uzane tradicije svoga poluotuđenog kraljevstva i u ovim sjajnim legendama, bez fraziranja geografa i diplomata, on vidi svoga brata u Srbinu Crne Gore, stare Srbije i slobodnog kraljevstva srpskog. I, zaista, on ima neka prava da preživljuje ove uspomene, jer se i grad srpskih careva — Prizren, carski grad — nalazi u bosanskim granicama.

Bez obzira kako izgledale žalosne ove melodije civilizovanom uhu, one, u svakom slučaju, uznemire stranca i on gleda na njih sa

[2]) Istoriju Marka Kraljevića ili kraljevoga sina Murka kroz ciklus srpske poezije videti »The Slavonic Provinces of Turkey in Europe« od G. Muir Mackenzi i A. P. Irby, p. 87. itd.

podsmehom. A'i, za ove proste ljude one predstavljaju neku vrstu privlačnosti. Izgleda da se prisutni, oko ovog narodnog pevača kojeg sam slušao, nikad ne osećaju zamorenim. Vrlo često strasno uzbuđenje obuhvati ceo krug i ono nalazi izraz u prigušenom i zanosnom žuborenju. Tako se prenose emocije na slušaoce i one, svakako, nisu retke, mada nisam video ljude uzbuđene do suza. Jedan posmatrač[3]) kaže: »Ja ne mogu opisati patos sa kojim se ove pesme ponekad pevaju. Ja sam posmatrao gomile oko slepog starca pevača i svaki obraz bio je orošen suzama; reči su njih uzbudile, a ne muzika«. Jer, zaista, ove pesme govore srcu. Sa svojom prirodnom jednostavnošću one nagonski uzbuđuju i potresaju svaku dušu. Tačno je da im, donekle, nedostaje ona užasna energija naših starih teutonskih saga. Ovde je manje mačevanja, ali je više poezije. Mi ne možemo nikad očekivati da ćemo kod anglosaksonskog putujućeg pevača naših epskih dana naći one koji, kao neki od ovih nepismenih bosanskih pevača, upoređuju voljene obraze sa rumenilom sjajne zore i trepavice ženske sa svilenim krilima ptice lastavice. Ova živost fantazije i sjaj imaginacije očevidno svedoče o tesnoj vezi naroda sa okolnim istočnjačkim svetom; međutim, ovde nacionalna trezvenost obuzdava čak i maštu, upravo onako kako je, kao što smo videli, istočnjački sjaj u nošnji srbijanske gospođe bio ublažen nečim domaćim, što je dodala srbijanska domaćica. Ali, iznad svega, najviše uzbuduje jedinstvo grube Homerove prirodnosti i dramatične snage karakteristične više za doba Evripida[4]). Proleće ovog nesrećnog bosanskog plemena, bilo je, zaista, hladno, ali u takvim prelepim cvetovima sigurno se nalazi najbolji dokaz da narodno stablo nije posve nagriženo i da će, stvarno, najozbiljniji plodovi tek dozreti. Ova je poezija izazvala visoku Geteovu pažnju i nije nikakvo čudo što se u njoj vidi znak da je taj narod sposoban da dostigne najveće visine civilizacije. Nije neumesno baš ovde dati odgovor onima koji govore o jugoslovenskom potlačenom narodu kao o potpuno zaostalom biću, jer ne mogu da shvate da: »Taj narod još čuva, usred mnogih poniženja, ono što je od prirode primio — moćan i sjajan duh«.

Žalosno je što nisam u mogućnosti da prikaz ove, meni izuzetno interesantne noći zaključim sa osvrtom na ove pesme i balade, već što moram da dodam i navedem i ono najneprijatnije.

Uzimajući u obzir sadašnje stanje u Hercegovini i hitan poziv rezerve u Derventi i Tešnju, moguće je predvideti ustanak u Bosni i sasvim je prirodno što turske vlasti sa sumnjom posmatraju skup nekoliko hiljada bosanskih hrišćana i što preduzimaju mere predostrožnosti protiv svakog nereda i i zavere. Prema tome, niko ne može zameriti kajmakamu u Tešnju što šalje svoje službenike i žandarmerijske straže da posmatraju ove svečanosti. Turci su ove noći zauzeli položaj na kraju planinskog grebena, odakle je lako suzbiti

[3]) Wessely naveo u uvodu »Servian popular poetry«. Preveo John Bowring.

[4]) Ukoliko engleski čitalac smatra da su ove pohvale preterane neka pribavi verne i lepe, gore citirane, prevode John Bowringa, pa neka sam sudi.

svaki slučajni napad, a u času nevolje lako je osigurati uzmak. Prisutnost ovih zaptija dala mi je priliku da posmatram kako ovi organi muhamedanske vlasti postupaju sa bosanskom rajom kada nisu pod neposrednim nadzorom stranih konzula. Oni jednostavno tretiraju raju kao stado stoke; upravo je teško reći šta više izaziva protest: da li nepodnošljiva oholost ili užasna grubost.

I ja sam se nalazio u krugu raje, u čijoj je sredini bosanski guslar pripovedao narodni ep, i to u času kada je citiranje pesme grubo prekinuo zaptija. Turčin se probio kroz krug slušalaca, gurajući raju levo i desno, i zaustavio se pred raspaljenom vatrom u sredini. Tu je zveketao sabljom u jednoj ruci i naređivao da mu neko pripali lulu, i to takvim divljačkim tonom da me potpuno razjario. Tu drskost Bosanci su prihvatili hladnije. Stari guslar položio je svoje gusle i ostao za trenutak na svom mestu. Nekoliko minuta vladala je nema tišina — kao da je neko tupo i ponižavajuće osećanje nadživelo dugotrajnu nepravdu — i tad je jedan divan čovek nezgrapno stupio napred i zapalio prostakovu lulu.

Na drugom mestu, sabrana grupa seljaka prijateljski je razgovarala na sredini travne staze, a u tom času jurila su dva Turčina, zaptije, i bičevima podjednako udarala i žene i ljude. Ali, najgori slučaj brutalnosti odigrao se u trenutku kada sam probao bocu slavonskog vina i pevušio engleske pesme grupi raspevane bosanske raje, koja je većinom pripadala pravoslavnoj crkvi ili Srbima, kako se oni ponosno nazivaju. I oni su došli da učestvuju u vašaru i slavlju svojih rimokatoličkih suparnika. Naše su slavlje iznenada prekinuli uzvici iz gužve pozadi, praćeni takvom vriskom koja me naterala da skočim. U tom času svetlost vatre je obasjala zaptiju — mislim onog istog koji je poremetio pevanje. Štapom ili nekom vrstom oruđa Turčin je tukao i gurao starog hrišćanina, kao da je nesrećnik bio prase, a zgureni bednik samo je preklinjao za milost. Poleteo sam napred da posredujem, ali su me dva Bosanca ščepala, zadržala i vratila natrag i sa neopisivom, prikrivenom mržnjom šapnula mi: »Ovo su Turci!«. Zaptija nije, svakako, želeo da izazove evropsku intervenciju, te je odustao od tuče i pustio žrtvu, koja je brzo pobegla. Grupa Srba nije pokazala nikakvu gotovost da pomogne i posreduje, ali video sam u tom momentu više zlokobno namrštenih obrva. Vidljivo uzbuđenje bilo je privremeno. Lica su opet ponovo odavala ravnodušnu neosetljivost, koja je normalan izraz bosanske raje.

Već se potpuno videlo da je zaptija stigao sa hitnim nalogom da prati naše pokrete. Tako nas je, u stopu, neprestano uznemiravala zaptijina pojava i pratnja. Sasvim se videlo da su Turci neraspoloženi zbog moga prisustva i čim se noć približila, naš je detektiv osetio dosadu dužnosti špijunaže, te je zaustavio našeg zaptiju i sa njim je, primetio sam, razgovarao da bi mi naredio da se povučem na odmor. Izgledalo je da je ovaj pre bio moj komandant nego pratnja. Ovo je uradio na moje nemalo iznenađenje, i to u času kada sam slušao jednu baladu. Ja sam ga odbio i opomenuo da pazi svoj posao i da brine svoje brige, a to je izazvalo neprikrivenu radost kod hrišćana.

Posle tog momenta oni su nas smatrali konzulima i tako nam dali ime koje Bosanci daju Evropljanima koji nisu potčinjeni kaprisima turskih žandarma. Bosanci misle da niko ne može dići ni prst protiv ovih stvorova, njihovih tirana, sem strani predstavnik.

I pored toga što se ep i dalje nastavljao — ponekad se čak ova deklamovanja produžuju i danima — i što interes publike još nije prestao, ja sam ipak smatrao da je vreme da sledujem primer svog brata, koji već nekoliko časova leži jer ga bole noge, te sam i ja legao pored naše vatre. Prevario bi se svaki onaj koji bi rekao da je naš planinski ležaj bio cvetna aleja. Naprotiv, noć je bila vrlo hladna i bili smo primorani da se naizmenično pržimo uz vatru i tresemo od hladnoće. Pored toga, zemljište nije bilo ravno i spavanje je bilo nemoguće, jer smo bili potpuno sigurni da ćemo se, pri spavanju, i i prevaliti na jednu stranu u žeravicu, ili na drugu dole niz strminu.

29. Tipovi na crkvenoj slavi

da nam se ne bi desila ni jedna od ovih suprotnosti, ustali smo, pod teretom noćne more i tako premoreni slučajno primetili da je jedan arapski konj, kružeći oko nas, smatrao naše vunene torbe podesnim za hranu, pa je već, u skladu s tom pretpostavkom, otpočeo svoju akciju.

U osvitak zore počeo je i logor da oživljuje, suptilni miris kafe prožimao je naša razbuđena čula, a novi dan se pojavljivao u savršenom sjaju, a i, nasuprot svemu, Bosna je već bila ispunjena krvoprolićem i ljutom nevoljom.

Ovde se još ne vide znaci stradanja. Novi pridolaze stalno i tako se povećava nagomilan i svečan skup oko kapelice. To je bio sjajan prizor i nemoguće ga je rečima opisati; ali, neka mi čitalac dozvoli da predstavim karakterističnu grupu, koja je zasela tu na susedan panj.

Čovek na desno u crvenom turbanu i tamnozelenom jelečetu pravi je primerak bosanske raje iz ovog kraja i njegovo je odelo, takođe, redovno širom pokrajine. On nosi prostrani, belo postavljeni ogrtač i pantalone koje su kod njega sužene oko listova, ali su česte i široke i slobodne kao ono kod Hrvata. Na nogama su uvek opanci, skoro isti kod svih južnih Slovena, i nije neverovatno da je ovo ona ista obuća koju je spominjao Konstantin Porfirogenit. Vizantijski car kaže da su srpsku obuću Rimljani nazvali serbula i serbulijanos i ove su se reči odnosile na one siromašno obuvene; i, zaista, ako se aludiralo na ove sandale, mora se priznati da je vizantijsko prezrenje ove obuće bilo opravdano, jer me i iskustvo poučilo da se ove veze lako kidaju i da se podloge brzo istroše.

Žena na sredini panja opšti je predstavnik rimokatoličkih seljanki iz okoline, a crveni pojas na prsluku verovatno je oznaka njenog katolicizma, kao što je to slučaj i u okolini Dervente. Ostatak jelečeta je crn, nasuprot čistoj beloj odeći ispod njega, i opšti utisak bi bio tužan da nema kecelje koja je, kao Josifov ogrtač, raznolikih boja i da se ne vide oni dijamantski uzorci koji tako mnogo privlače seljanke iz okoline Beograda. Možda su dva broša na njenom pasu ostatak one starinske nošnje koju su nekad nosile naše anglo-saksonske prababe, ili su slične onima iskopanim iz starih srbijanskih grobova, a srebrne naušnice su, nesumnjivo, nasleđe iz Vizantije.

Levo do nje stoji žena čija nošnja pripada vrlo interesantnom tipu, i po izradi i po samom kostimu. Ovo je prva prilika da smo naišli na nošnju koja nema srodnosti sa srbijanskom ili hrvatskom. Pretrpana je mnoštvom ukrasa. Ova zakićena turskim novcem, a jelečе je, kao oklop, od sastavljenih pločica, ruke natrpane narukvicama, a prsti prstenjem, ukrasni uzorci nagomilani su preko prsluka i kecelje; uopšte, preovladuje narandžasta boja i, čudno, na kosi joj je blistao novac na način koji smo kasnije videli kod nezabrađenih muslimanki u dolini reke Neretve. Nasuprot svetlijoj okolnoj nošnji, bilo je nečeg tužnog i teškog u ovoj nošnji. Ovo je gotovo ona vrsta bosanske nošnje koja se redovno vidi na zapadu i jugu, prema dalmatinskoj i hercegovačkoj granici. Nijanse njene su skoro pretežno dalmatinske. Čim smo prešli preko planina ka Travniku, naišli smo na više vrsta ovoga tipa; u klancima Trogira i Macule (u originalu Mazulia) bili smo ponovo iznenađeni čudnim izgledom i oblikom koji prate specijalnu nošnju u ovim planinama. Široko lice i ravan nos nagoveštavaju sasvim drugo poreklo, a primetio sam kod njihove braće i muževa da ova izražena karakteristika nije ograničena samo na jedan pol. Naročito se sećam jednog čoveka čudno zaravnjena nosa, tako da se dolazi u iskušenje da se poveruje da je njegov profil deformisan u detinjstvu zavojima čvrsto obmotavanim preko lica, a po ugledu na stari hunski običaj, te se nameće pretpostavka da su se, možda, neke Atiline pristalice, ili pak neki od onih Tatara koji su preplavili Bosnu u trinaestom stoleću, zadržali u ovim planinskim basenima. Ali, sasvim je jasno sada da ovi slikovitiji varvari govore bosanski, kao i njihovi susedi.

Levo od naše hunske prijateljice sedi žena u najsavremenijem kostimu hrišćanske Bosne, sa oznakama izrazito srpskim, sa Dunava, i podseća na ono devojče u Tešnju. Pored kosa upletenih oko kitnjastoga fesa i šala lepo ukrštenog preko grudi, ovde se širi suknja i krznom oivičeni prsluk, kakav tako zadovoljno nose beogradske gospođe.

Neke su devojke zakitile kosu zinijama, pa čak i suncokretom. U ogrlicama nosile su preterane količine lažnih korala i nekakvog dragog kamenja, a sa beskrajnom raznolikošću omotava'e su i ukrašavale glave belim i crvenim maramama. Ponekad je frizura podešena po uzoru na frizuru poslednje bosanske kraljice, koja se vidi na njenoj spomen ploči. Kako je pomenuto, neka preti da će potpuno

30. Bosanska lepotica

prekriti lice, a poneke od ovih već polumuslimanki vide se sa »džakovima« spuštenim do članaka a la belle Turque. Jedna je devojka bila obučena kao mlada, sva u belom kao ljiljan, samo su iz kose provirivali cvetovi ispod vela izatkanog od najlepšeg domaćeg tkiva, opuštenog lako oko stasa i ukrašenog prostom trakom.

I drugo devojče je privlačilo moju pažnju i po njenom vlastitom zahtevu bio sam pozvan da nacrtam bosansku lepoticu. Glavu je omotala veselim ružičastim maramama, stegnuta u prsluku ukrašenom divnim zlatnim obodom i opasana pasom narandžaste i purpurne boje. A da li je njen položaj, u kojem je sedela za slikanje, bio najotmenije izabran i da li je njena obuća, na koju je, ja mislim, bila

naročito ponosna, bila zgodnog oblika za isticanje vitkosti devojačkog članka, ostavimo za nepristrasno i javno rešavanje.

Kosa je njena tamna i ne može se dozvoliti nikakva nepristojna sugestija da su te boje posledica nekih veštačkih uzroka. Tačno je i da postoji neki prašak poznat pod imenom »kna«. Slobodno se može priznati da i lepe Srpkinje žele često da se pokažu kao haremske gospođe i da naprave one crne uvojke koje koran ističe kao znak miline i snage. Ali samo jedan pog'ed, jedno svetlucanje iz onih crnih očiju srušilo bi svakog klevetnika, koji bi izneo takve optužbe protiv naše bosanske lepotice! Ovde smo, tako reći, na sigurnom terra firma itu. Svakako da su njene kose nepodesne za primanje neke neprirodne boje. One su »crne«, crne kao trnjine, sa kojima narodni pesnici zanosno upoređuju oči svojih dragana, a zaokružene su tamnim trepavicama i obrvicama, kako to opet ta srpska mašta rado upoređuje, »kao da su morske pijavice«. U gomili ona je bila pravi izuzetak. Vrednost njenog dobrog izgleda verovatno više proističe iz same boje nego iz čega drugog. Ženske vitice ponekad se podešavaju prema modi, ali oči najčešće imaju plavu boju, rede crnu. Kose male dece su kao lan zlatne boje. Ne, nikako se ne bi treba'o plašiti ako bi naše devojče pogledalo na crnookog dragana radi utakmice, jer se njene nade ne bi lako ostvarile zbog toga što su oči muškaraca obično sive ili razblaženo plave, a muške kose čine prelaz od smeđe do neprijatno crvenkaste boje. Čak i kad bi se pretpostavilo da su njeni džepovi puni zlata, verovatno ni ona ne bi postigla svoj ideal, kao što to ne može ni devojče iz srpske poezije koje peva i priželjkuje ono srećno doba kada su se mladići kupovali. Sigurno ni ova za plavokosog Milana ne bi ni dinar dala, ali za crnookog dala bi zaista hiljadu zlatnih dukata i opet bi ostala tužna i uzdisala, jer njen dragi ima oči plave[5]).

Ženske su uopšte izgledale prijatnije od muškaraca. Kao što se donek'e može videti i iz slike, muškarci redovno nisu naročito privlačni. Po ugledu na turski običaj i ovi ostrižu svu kosu, ali mesto jednog vernikova perčina oni obično puste dva duga pramena da se viju pozadi glave, a goli zatiljak sa ova dva odvratna dodatka ostavlja prilično neprijatan utisak; ovo šišanje je preterano povećalo prirodnu dužinu vrata. I prednji izgled nije ništa prijatniji; golo teme sastavljeno sa koščatim i umanjenim licem i povijenim i zaokruženim obrvicama na grozan način najčešće nagoveštava mrtvačku glavu. Duge i utonule očne duplje, sa nadole povijenim spoljašnjim uglovima, kao da prate linije i nabore čela, te daju izraz pospanog lukavstva, a obrvice, često preterano nakostrešene, kao da oblikuju skrovište za nesigurne i neverne oči. Usne su debele, široke i napućene. Celo lice izgleda zbunjeno i čovek skoro nema strpljenja da posmatra teški, spori i glupi način na koji se okreće glava na svojoj osi prema onom što privlači njihovu pažnju. Kad ih posmatrate, oni se uvek zbune, a njihov izraz i njihova glupost kao da su povećani tur-

[5]) »Srpska narodna poezija« — prevod J. Bowring, p. 219.

banima i pod njima izgledaju kao preopterećeni. I lako je razumeti zašto su duhoviti Grci vizantijskog carstva dali Slovenima nadimak »Chondrokephaloi« ili »bukove glave«.

Ipak, pored svega, i ovo grozno šišanje i sve druge proste oznake robovanja i ugnjetavanja nestaće kroz nekoliko generacija slobodne uprave. Tromost odlučivanja biće sigurno ubrzana pomoću kulture. I kad jednom uzroci nepoverenja budu uklonjeni, i pritvorstvo Bosanaca će sigurno nestati, kao što je nestalo i kod oslobođenih Srbijanaca i kao što nestaje sada kod oslobođenih rumunskih robova. Spor i odmeren narodni govor daleko je od toga da služi za dokaz inferiornosti. Taj je govor Ami Boue upoređivao sa engleskim i ovaj trezveni posmatrač Srba kaže da su taj narod i jezik rođeni kao ma koji za parlamentarno upravljanje.

Stasu bosanskih seljaka nedostaju elegancija i gipkost savremenih Grka, ali su Bosanci jače i krupnije konstrukcije. Pri prolazu kroz Bosnu svaki će stranac biti iznenađen neobičnim stasom stanovnika. I ovaj sabor ovde sastavljaju ljudi visoki preko šest stopa. Kroz ovu zemlju prošao je 1634. engleski putnik i tad se zadržao jedno dva dana u »Saraju — metropoli bosanskog kraljevstva«, a kaže: »najupadljivije stvari na koje sam naišao bile su dobra voda i ogromni, skoro džinovski stasiti ljudi, te sam zbog graničenja sa Nemačkom, pretpostavio da su oni potomstvo onih starih Germana koji su nam, preko Cezara i Tacita, poznati po ogromnoj veličini, ali sada već u drugim mestima degenerisani u ljude običnih razmera[6]). Oni mogu biti mršavi, pognuti i previsoki, ali svi su oni sinovi Anaka i pored toga što sada daju izgled uzdrhtale rulje oni će se naučiti na primerima svoje samooslobođene braće u Crnoj Gori i slobodnoj Srbiji da u srećnim okolnostima, takođe, uzdignu glave i pokažu junački duh. Čak i u svom liku, u širokom i plemenitom čelu i u orlovskom nosu, prikrivaju karakterne crte dostojanstva i muške lepote. Uprkos neprijatnom izgledu kod njih se otkrivala prikrivena srdačnost i bio sam iznenađen njihovim međusobnim držanjem i prijateljstvom. Smatram da je greška stranca što se svojom netaktičnošću predstavlja kao turski prijatelj, i zbog toga su Bosanci hladni prema strancu i stalno padaju u medveđu rezervisanost. Zbog pijančenja Bosanci su pod optužbom da su ispod svih Južnih Slovena, ali mora se reći u njihovu korist da na ovom velikom skupu — tako velikom da skoro ni jedna stopa prostora nije ostala slobodnom na ovom planinskom grebenu — nismo videli ni jednog pijanog čoveka i pored toga što je na mnogim mestima bilo na prodaju rakije i slavonskog vina. Hrišćanski deo zbora bio je, zaista, za svaku pohvalu, jer je vladala opšta urednost, bez i najmanje raspojasanosti.

[6]) »A voyage into Levant« — Henry Blunt. Kratak opis puta Henry Blunta, gospodina iz Engleske, preko Venecije, Dalmacije, Slavonije, Bosne, Madžarske, Makedonije, Tesalije, Trakije, Rodosa i Egipta do »Gran Cairo«. Treće izdanje. London, 1638, strana 8. Džinovska veličina Bosanaca takođe je iznenadila i bolonjskoga doktora J. Bapt. Montalbansa, koji je posetio Bosnu u XV stoleću. V. Rerum Turcarum Commentarius — Bosnae Regnum.

Na vašaru izložena roba bila je sasvim siromašna. Tamo je na prodaju bilo malo čega sem obične grnčarije, jeftinog i beznačajnog nakita, bakarnog prstenja, broševa najgore bosanske proizvodnje i, ponegde, malo veća lubenica, malo sitnih šljiva i krušaka. Jedini artikli koje je vredno spomenuti bili su četvrtasti i lepo okresani kamenčići za puške kremenjače. Ovo kremenje se nalazi na svim bosanskim trgovima, a lomi se u Valoni u Albaniji, blizu starog rta Aerocerauniun, gde se ovo kremenje sakuplja. Interesantno je i zbog toga što je u savremenoj Evropi, verovatno, najsavršeniji predstavnik ove umetnosti, koja je nekad bila jedna od najvećih u svetu. Naši obrađivači kremenja iz Norfo ka još izvoze ove trgovačke predmete staroga sveta afričkim divljacima, ali se ipak ne bi mogli takmičiti sa umetnicima koji proizvode ovde ova remek-dela divnih pločica!

31. Kremenje

Oko jedan čas posle podne produžili smo preko planina naše putovanje ka Travniku. Prvo smo se spustili niz uzvišenje ka franjevačkom manastiru u Komušini. Jedna skromna kuća i siromašna crkva bez stolica obrazovale su manastir u sredini bednog seoceta. Manastirska vrata bila su pritvorena. Sa gornjeg prozora javila se jedna žena i rekla nam da je sva »bratija« gore kod kapele. Put nas je doveo na hrićšansko groblje, na pustoš duboko obraslu papraću. Izgledalo je kao namerno ostavljeno na milost prirodnog odevanja, jer se raja plaši da bi njihove vidljive grobove mogao, pri prolazu, da oskrnavi zaptija. Ovde su ti spomenici jednostavne grube ploče, ponegde tek dodirnute umetničkom rukom, a poneki grubo tesani latinski krst sličan je onom već opisanom na »hajdučkim grobovima«. Uzaludno smo tumarali kroz papratovo lišće za nekim natpisom.

Dalje smo se spuštali stazom do Usore i tad smo primetili da se naš pratilac zaptija jedva kreće, mada bez teškog ranca na ramenima koje smo mi imali. Jedva se lagano i nesigurno klatio. Ništa nam drugo nije preostalo sem da ga otpustimo. Seli smo ispod jednog kestena pored Usore i probranim francuskim rečima napisali kajmakamu pismo. Prikazali smo dobar karakter našeg pratioca uz žaljenje što nije mogao da se a l Ang aise penje uz planine i što nas je zbog toga lišio svoje prijatne pratnje. Kasnije smo opravdano žalili što smo mu, pored bakšiša koji mu je pripadao, bogatog poklona, dali tako velik deo naše preostale zalihe hleba. Nismo vodili dovoljno računa o našem sporom napredovanju dalje do Travnika.

Sad smo se drža'i reke, zastajući često čas na jednoj, čas na drugoj strani plitke vode, tražeći uzaludno stazu koja bi nas odvela

kroz šumu direktnim pravcem. Tad smo utvrdili da je mapa majora Roskijevića[7]) pogrešna i da je on stvarno bio žrtva vilinskih čarolija. Prema, nama poznatoj istoriji zidanja Skadra zna se da je vilina praksa da ometa zidare koji drsko upadaju u određena njena područja. Radi dokaza ove pretpostavke pominjem da su okolni seljaci stvarno vili posvetili ovu planinu i dali joj ime Vila gora. Ispod njenih visova mi sada, stvarno, pro azimo, ali ona je upadljivo odsutna na majorovoj mapi. I pre završetka našeg putopisa kroz Bosnu stekli smo i druge dokaze da je vila, ili neki drugi kapriciozni duh općinio nesrećnoga oficira. Često je major igrao ulogu zavaravanja, pa je i nas naročito zavodio! Ponekad je pokazivao neobičnu snagu vere, pa je njome premeštao čak i planine. Po svom unutrašnjem uverenju on bi navodio rečice koje ne postoje i kad bi se uverio da je ovo zadovoljstvo pošlo predaleko, jednostavno bi ih zemlja progutala. On bi sasvim transportirao sela i izveo bi široku dolinu kroz planinski masiv pred kojim bi se i Kserks zgrozio, ili bi, pak, podigao most preko provalije iznad kojih bi i Stefenson zadrhtao. Ni njegov humor nema uvek impresivan izraz. Inače, on ima i svetlih ćudi, naročito kada vam crta »cik-cak« put prav kao strela, ili kad povuče neku stazu pogrešnom stranom reke.

Oko pet sati posle podne našli smo se, kako su nam seljaci rekli, na sastavu Ziraje i Blatnice, a one se na majorovoj karti nikad ne sastaju. Putem smo sreli seljanke odevene u bogato ukrašenu, skoro upola planinsku upola dalmatinsku nošnju. One su bile onog, nama već poznatog, hunskog tipa i tako su radosno primile od »konzula« nekoliko engleskih igala na poklon.

Već smo počeli da se penjemo uz Trogir-planinu, i to jedva vidljivom šumarevom putanjom, koja je zasenčena lepo uzraslom bukovom šumom, kakvu još nismo videli, i uz to još zasuta veličanstvenim jelama. Usred ovih misterioznih lavirinata izgubili smo stazu i tek u sumrak stigli na privlačan proplanak, sa kojeg se videla ubava planinska panorama. Tu smo se pripremili za noćenje. Ovde nije bilo teško sakupiti dovoljno granja za veselu vatru i dovoljno paprati za ugodan ležaj. I, pošto smo skuvali siromašnu večeru, podlegli smo uspavanci horova raspevanih popaca gore na drveću. Noć je opet bila lepa, ali hladna, naročito gorko hladna pred zoru. To se redovno dešava kad se zapusti logorska vatra. Mi smo, ipak, ugodno proveli noć, sve dok nas nisu uznemirili zvuci mušica oko naših ušiju. Rano, još pre sunčeva izlaska, mi smo nastavili naše putovanje.

Sada nas je zadržava'a nezgoda stvarno nepredvidljiva u šumovitim planinskim oblastima. Zbog porozne prirode krečnjaka nigde nije bilo vode. Izgubljenu stazu uspeli smo da pronademo, ali svi su potočići na putu, usled velike suše, bili potpuno suhi. Šume su bile

[7]) Austrijski generalštabni oficir kojeg je vlada odredila da izradi kartu Bosne. Pridržavali smo se njegove karte i njegove »Studien über Bosnien und die Herzegovina«, koja je delimično i putopis i statistički prikaz, ali nedovoljna i pogrešna. I Franz Maurer u »Reise durch Bosnien« takođe otvoreno prigovara majorovoj karti.

tihe. Sem guke golubova, nije se čula druga jutarnja pesma ptica. Ali, prilikom odmora čuli smo duboko muzičko brujanje koje su između vrhova drveća širile milijarde mušica. Neke su zujale i oko nas. Peli smo se lagano uz planinu. Putanja je stalno nestajala ili se gubila u mnoštvu manjih tragova, koje su napravile životinje i čovek. Svaki čas smo sa teškom mukom puzali preko strašno debelih panjeva koji su preprečili put. Ali nigde još vode da bismo spremili dobar doručak! Tek posle dva časa hoda naišli smo na ustajalu baru, kaljugu neku, veliku kao obično korito za pranje. I pošto nevolja zakon menja, mi smo bili prinuđeni da upotrebimo ovu vodu i da što pažljivije odvojimo punoglavce iz našeg čaja.

Ali kako da se opiše ovaj planinski prizor! I kako da se naslika sve ovo i vidi onako kako smo mi videli? Zlatni zraci već uzdignutog sunca probijaju se između lisnatih i zbijenih bukovih redova, a izlomljeni i sumorni panjevi i stubovi svetle i blešte pozadi, nasuprot drugoj tamnoj planinskoj strani. Nije li strmen tamo istačkana okruglim podnevnim zakrpama, ili je to neko neobično vodoravno nizanje zlatnih nabora, koji su uporedivi samo sa vunastim oblacima kada ih zlate zraci sunca pri zalasku, ostavljajući preko neba neki tamniji trag. Ponegde ogromna debla i grane pružaju perspektivu kao da je more šume preplovilo i planinu i dolinu koju još čovekove ruke nisu dirnule. Čitava priroda dekorisana je u potpunom sjaju plavetnila. I svetlo bukovo zelenilo gotovo već ustupa mesto tužnim jelama, a njihov terpentinski miris plovi i kao jutarnji tamjan spušta se dole sa raširenih šumskih krila. Stalno i neprestano, iz časa u čas, šuma se, dok smo se peli, sve dalje uzdiže i širi oko nas, a panorama se večno menja.

Najposle smo izbili na vetrovitu planinsku vrlet i našli se na čistini koju nije načinio čovek. Sa kamenitog vrha pojavio se ispred nas užasan prizor. Ono nežno plavo nebo, azurno i bistro kao tiho južno more, ima, takođe, svoje oluje i vetrovite Scile mogu da načine pustoš i lom usred ovih visokih jarbola. Ovo je bio opšti brodolom — brodolom armade. Nadaleko i svuda uokolo sva su stabla bila srušena i ležala kao zidovi Hanana. Po položaju porušenih trupina ocrtava se svaka struja užasne oluje. Ponegde je neverovatna zbrka, tako da se teško mogu raspoznati gomile balvana i trupina. Sve je sada smešno skupa, a svaljane i nagomilane one pokazuju snagu i vrtlog vihora. Većinom su ove trupine razbacane i srušene sa severoistoka i slične su mnoštvu magneta: sve je jedna ogromna i rušilačka stihija, koju je svojim letom izazvala bura, neodoljiva, vetrovita ilirska oluja. Periodičnu snagu ovoga vetra iskoristili su Bosanci na nekim mestima. Oni su na strani izloženoj vetru sasekli tek četvrtinu drveća, a ostatak su ostavili severcu na uživanje.

Ponovo smo zaplovili kroz iskonske senke i ubrzo se našli usred još usamljenijih porušenih spomenika. Ovde je nebeska artilerija igrala preko jarbolastih talasa Zelen-planine. Sad se baš nalazimo u žarištu električne oluje. Ponegde su bukovi i jelovi panjevi iscepani i razdvojeni, ali većinom stoje uspravni, odsečene glave, goli, bez

kore i bez grana. Ponegde stoje debla ugljenisana vazdušnom eksplozijom, i tu i tamo, tako iscepana, izgledaju kao da su pobedonosna be a koplja. Ovde postoji jedan od najpotresnijih svedoka neobične moći i snage groma. Nikad i nigde nisam video ovo. Jedna bukva, visoka skoro osamdeset stopa, rascepljena je na dvoje: gornji deo odbačen je dole niz strmen, a donji je još pričvršćen za zemlju. Grom je razbio ogromno drvo kao što granata razbije more na gigantske vodoskoke, na silne i oštre mačeve duge skoro dvadeset stopa[8]).

Prošli smo, dalje, kroz predeo, borove šume, mračne, starodrevne, zasečenih i osakaćenih udova, izgubljenih u mnogim borbama protiv prirodnih sila, i ovde strče ogolele i duge ruke i patrijarhalne brade sivoga lišaja. Drveće starije generacije uzaludno čeka na prijateljsku sekiru ili rušilački vihor. U svojoj arktičkoj usamljenosti ova šuma budi uspomene na šumski prizor u Laponiji. I još jednom se odigrava privlačna transformacija. Vesele staze ponovo su zasvođene bukvom iznad nas ili se ispred nas otvaraju sunčani proplanci gde tačkasti leptiri, beli i tamnožuti, leprša ju uokolo i obleću oko žutih kadulja i nekog naročitog i jedinstvenog rumenog cveta. Tu smo, na našu veliku radost, naišli na potok hladan kao led. Pored njega, u bukovoj dolinici, koja je podsetila na kredna brda stare Engleske, pripremili smo naš popodnevni obed. Ovde, oko nas, prepoznali smo staru domaću paprat, trnje i vilinu kosicu[9]). Tu je treperila slatka paprat i milostivo prekrivala naborane stare trupine neo-

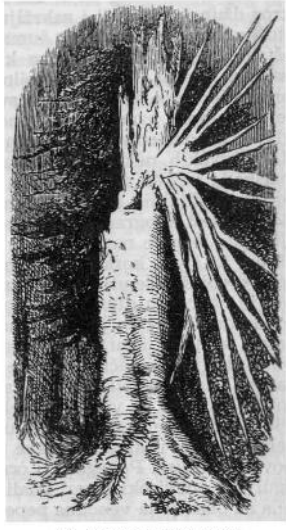

32. Gromom slomljeno stablo

[8]) Da li je Milton video jedan ovakav prizor, ili je njegovo veličanstveno poređenje palih anđela čisto ostvarenje njegove mašte?

reli vrh...

Iz »Izgubljenog raja«, stih 612: Još kako su verni stajali oni sa svelom slavom svojom; kao kada nebeska vatra opustoši hrastovu šumu ili planinsko borje, gde na sagorelom proplanku, usamljen i ogoleo, ponosito visok stoji ogoreli vrh...

[9]) Asplenium Trichomanes.

bičnim kitama blechnuma. Između bukovog korenja radoznalo smo tražili naše omiljene kredne naslage i našli smo bodljikave školjke[10]), koje ovde preuzimaju boju i oblik zaobljenih bukovih pupoljaka.

Staza se dalje naglo spuštala i tek smo dole uvideli da smo dobar deo puta lutali, te izbili na pogrešnu stranu vododelnice. Nije nam preostajalo ništa drugo nego da se ponovo popnemo na dve hiljade stopa i što pre uputimo ka glavnom grebenu Trogira, koji smo napustili.

Jedna skoro ogolela vrlet navodi nas u iskušenje da preprečimo put u pravcu našeg cilja; tek nakon mučnog napora izbili smo gore kroz džunglu paprati i zakržljale zove i ponovo se zapleli usred pustoši nekog sasvim starog šumskog požara. Zemlja je bila nazupčana oštrim i ogorelim kamenim klinovima i prekrivena spletom skoro istrulog granja, koje se lomilo pod teretom naših nogu, ali je opet bilo toliko jako da smo se na svakom koraku zaplitali i spoticali. Sve je ove klopke i zamke zlokobno prikrivala visoka paprat iznad naših glava. Uz ove smetnje nametnule su se i druge. Bili smo primorani da se svakih nekoliko koraka penjemo preko visokih i nagorelih barikada i često smo se ljutili što je proviđenje stvorilo jele onako prokleto šiljatim. Kad se setimo da smo na leđima imali skoro deset do petnaest kilograma i da je sunce bilo vrelo, tad je sasvim razumljivo što je naše napredovanje bilo sporo, jer smo, stvarno, bili prisiljeni da svaki korak savladamo i nogama i rukama. Postepeno smo ipak osvojili naše utvrđenje, a naš napor, pun spoticanja i ranjavanja, bio je nagrađen divnim i slikovitim prizorom. Na ovim uzdignutim predelima sagorelo je samo manje drveće, dok su veća jednostavno ostala sasušena i mrtva. Dole smo videli prizor sasvim izuzetne, potpuno divlje privlačnosti; boje su bile tako raznolike, tako interesantne i tako neobične da bi zaslužívale da ih ovekoveči veliki umetnik. Često su se videli ogoreli, tužni skeleti šumskih gorostasa sa iskidanim golim granjem, a u pozadini smenjivale su ih udaljene zelene doline i talasasto plave planine, tako raskošne po nežnosti tonova i kontura. Ponegde su crne trupine išarane i tamo gde je kora oguljena oni široki zarezi imali su tonove ćilibarske boje; neka debla bila su obavijena vencima pepeljastog lišaja ili obmotana zagrljajima zelene mahovine. Neko drveće, vatrom isprženo i kasnije sasušeno u tresku oluje i grmljavine, stajalo je tako tužno. Belilo cepanica retko se videlo, jer je raniji požar već ugljenisao koru. Poneko stablo je preživelo udes, a na jednoj strani videlo se ostrvce bujnog drveća. Tamo su se, nasuprot sasvim potamnelog šipražja, isticale zelena tisovina i kao smaragd zelena i zlatna bukva.

Postepeno smo ostavljali za sobom ovu žalosnu pustoš i ponovo se uspinjali visoko kroz nedirnutu šumu. I najposle smo uspeli da izbijemo na prevoj Trogira. Čak smo ponovo naleteli na izgubljenu stazu da bismo je ubrzo izgubili ispod krša velikog borovog drveća, koje je sahranilo sve njene tragove. Jer ovde, kad padne neko drvo

[10]) Clausilia laminata.

i pregradi stazu, bosanski šumar ne dolazi da ga raseče i ukloni, već se pentra preko njega i.i, pak, ako je prepreka previsoka za prelaz čovcka i životinje, tad se putanja napušta i pravi druga. Tako se šumske barikade postepeno povećavaju, sve dok ne dostignu čudne dimenzije. I gde je ranija staza skretala samo nekoliko koraka od svoga pravca sada se zaokrene čak i za čitavu milju. I već smo naučili koliko se možemo pouzdati u ove staze, jer još snosimo posledice muka našeg ponovnog penjanja uz Trogir, a to se ipak ne zaboravlja tako lako. I pored toga što smo se ovog puta pridržavali kompasa, koliko se to moglo, opet smo bili primorani da do iznemoglosti preskačemo prepreku za preprekom. Šta stvarno znače ove prepreke ne može niko da zna ko se nije lično probijao kroz iskonsku šumu preko vetrovitih planinskih prevoja. Tek kasno posle podne savladali smo i poslednju barikadu i na našu radost videli ispred sebe blago i travom obraslo uzvišenje koje obrazuje vrh Vučje-gore, čiji je izdanak planina Trogir.

Posle prilično lakog penjanja dostigli smo vrh. Tu smo se malo odmarali i uživali u sjajnoj planinskoj panorami, koja se rastvarala svuda oko nas. Sada se tek nalazimo u samom srcu planinske Bosne, »čija je svaka planina ponosita« — navodim reči domaćeg istoričara[11]) — »jer je proslavila hajduka, tu vatrenu zvezdu i trn u oku neprijatelja«. Ovde putnik mora da prihvati istočnjačku hiperbolu. Međutim, planine su ovde manje zasićene zvezdanim visinama i nema mnogo toga što bi se moglo nazvati krševitim ili strmenitim. Jedino južna strana vrha Vlašića nadvisuje niže planinske grebene i kupaste vrhove, ali i ovi su, kao i drugi lanci Triglava i kao sve druge gore i planine uoko'o, prekriveni gustom planinskom vegetacijom. Bilo bi obično laskanje nazvati ovaj predeo švajcarskim; sve njegove osobenosti, kao što su mala planinska uzvišenja, nedostatak stravičnosti i oblici nižih uzvišenja, pre podsećaju na Karpate nego na bilo koje druge planine koje sam video. Tako vrh Vučija, na kojem se nalazimo, beznačajan je po visini, jer prema našem aneroidu nije viši od 4.300 stopa, premda major navodi 5.000, valjda radi veće sigurnosti zaokružuje brojeve. Vidi se ovde nešto karpatsko, kako u šumama, gigantskim borovima i bukvama, tako i u redovnoj krečnjačkoj prirodi zemlje i u flori uopšte. I ovde, kao i na grebenima prema Rumuniji, nalaze se među najpoznatijim cvetovima lincura, karanfil i suncokret.

Sunce se već nisko spustilo i krajnje je vreme da ustanemo. Sada se spuštamo niz južnu stranu ovog vrha, bolje reći preko visoravni Gučija, koja čini ubavi alpinski ili planinski pašnjak. Katkada susrećemo seljake onog tipa koji smo videli prošle noći i od tada ovo su jedina bića koja smo sreli. Jedni su čuvali stoku, a drugi kosili travu. Pristigli smo i neke nezabrađene žene i pretpostavljajući da su latinske hrišćanke, zamolili smo ih da nam pokažu pravac ka Travniku, ali one su se razbežale po šipragu cikteći: »Hej ti! Hej ti! Dalje!

[11]) Omer Efendija od Novoga, op cit. p. 85.

Odlazi!«. Prema ovome, ako su one bile hrišćanke, može se shvatiti koliko su poislamljeni njihovi pojmovi o pristojnosti! Jedna je dala neki znak i mi smo ga pogrešno shvatili odgovorom na naše pitanje, te smo, nasuprot našem pravom putu, zaokrenuli i pošli pokazanim pravcem, a to se kasnije pokazalo kao potpuno pogrešno.

Putanje su nas vodile kroz vrlo prijatna mesta. Svež miris sena bio je opojan; blago talasasta planinska livada, tu i tamo istačkana veličanstvenim bukvama, stalno nas je podsećala na lepi engleski park; druga strana bila je, takođe, zgodno oivičena prirodnom jelovom plantažom. Skoro je bilo nemoguće shvatiti da se nalazimo daleko od svakog grada, pa čak i od nekog zaklona. Usred ovih pustih planina čovek gotovo očekuje da će videti ona prijatna crvena krila kuća i prozore sa kamenim stubovima starih palata iz Elizabetinog doba. Bukve, izgleda, održavaju pesničko oduševljenje predela. U slobodnoj atmosferi ovih proplanaka one su izgubile donekle vitkost topole i planinski uzrast, te se raširile, pa, većinom, stvaraju obrise kruškasta oblika, koji tako odgovaraju ovim prefinjenim predelima. Iznad ovih dubokih šuma, kroz koje ronimo ceo dan, gospodari »tišina centralnoga mora«, ali ove šumske obale i ostrva oživljavaju baštenski pevači — senice, carići, kosovi — razigrani uokolo u zlatnom večernjem suncu, puneći naše uši poznatim domaćim melodijama.

Ovde smo, takođe, videli neobično sjajnu sliku jednog drugog lepog ladolcža, večernjeg leptira (sa jednim smo se već upoznali prošle noći), kako se razmeće gore-dole, u času kada svi uredni leptiri leže zamotani i udobno spavaju, i kako mislimo, ovaj je veoma nepristojno upotrebljavao surlu, dugu dve inče, pri ispijanju meda iz žutih kaduljinih ustiju, žureći dok se neki od njegovih prijatelja nije razbudio i protestvovao zbog svog dela. Ovo je bio drzak leptir i izgledalo je kao da se sav predao zanosu. Stalno se šegači i koketira, leteći tamo-amo oko cveta. Kao da je znao, taj krasni stvor, da je neodoljiv! I sami sunčevi zraci kao da su mu izmećarili, jer su rasipali zlatni prah preko tog savršeno išaranog sivog prostora. Takvom udvaranju ne bi se mogao odupreti ni sam duh Danaja, koji nije nikad zatvoren u tako mirisnoj ćeliji. I koji će se to cvetni duh odupreti sjajnom poklonu tog razmetljivog bića, nakinđurenog u potpuno tigrovski ružičastoj i tamnoj odeći? Treba ga samo videti kako se klati oko jata ubavih cvetova, kako se u laganom kovitlanju više spušta i pada nego što leti zasićen i malaksao u svojoj zanosnoj inspekciji. Gledajte ga kako još u većem zanosu fantastično raspoložen, poigrava od cveta do cveta i kako kapriciozno odabira, klateći se vazduhom gore-dole, i kako koketira put onih šafranovih usana, i to pre nego što postigne ravnotežu, a sve nekako nežno, dok ne ukrade njihovu slast. Ovaj je mnogo življi nego naš sinoćni poznanik. Tako je predano padao na svoj nektar kao da nas je pozivao da ga posmatramo, tu, na razdaljini od samo jedne stope. On je imao oštrije epikurejsko sladostrašće života i sav se predao zanosima sladostrasnika. I, naročito, on je pokazivao dobar ukus, prvenstveno za kadulju.

Izvrstan je miris ovoga cveta i ponekad sam zastajao i zadivljeno tražio mošus, jer je na malom rastojanju sličan miris ovih dvaju cvetova.

Na ovoj strani mnogo su bujniji planinski cvetovi, kao i čitava vegetacija. Proplanak i šuma poprskani su vrstama koje još nismo sreli. Tu je ogromni rumeni zdravac, sa žutim usnama i vrhom sastavljenim iz neobično sjajnih i purpurnih listova. Nisu li bili tu krunični listići malih i treperavih zvončića i one tako sjajne vrste paprati? Tu i tamo krasile su zemlju svetle i skerletne jagode. Drveće je još gorostasnije od onog koje smo videli ranije. Obim bukve, izmeren na visini od tri stope iznad zemlje, iznosio je petnaest stopa. Tamo, na suprotnoj Maculji planini raste, kažu, najlepše drveće za gradu u Bosni i mnoga stabla se uzdižu do sto dvadeset stopa. Jedan bor je imao obim od četrnaest i po stopa.

Ponovo smo utonuli u iskonsku šumu. Noć se sve više bližila, a sklonište je izgledalo sve udaljenije. Sunce je već zalazilo i kroz proređeno drveće ono nam je otkrilo planinsku perspektivu i tad smo videli da se nalazimo na pogrešnoj strani grebena. Uskoro smo sreli i šumara i on nam je rekao da nas put ne vodi k Travniku već prema Zenici i, zaista, videlo se da smo bili na graničnom planinskom grebenu između Vučja i Gorčevice planine. Šumar nam je prijateljski rekao da bi bilo uzaludno poći preko da bi se ponovo izbilo na put za Travnik, već da je bolje da se pridržavamo grebena ka Zenici. Mi smo ipak odučili da preprečimo i da se držimo doline potoka koji teče u našem pravcu. Prema tome, pošli smo za jednom stranom našeg grebena i stigli na ivicu sasvim strme vrleti koja je nagnuta ka Jasenici. Već smo čuli šum toliko željene rečice ali je ipak nismo mogli videti, trinaest stotina stopa dole ispod nas.

Ova se strana spušta, prema našem proračunu, pod srednjim uglom od šezdeset stepeni. Niz ovako strmu stranu, ovako natovarenim, nemoguće bi bilo sići da nije, srećom, bila obrasla bukovom šumom, koja nas je zadržavala da se ne survamo pri spuštanju.

To je bio, zaista, naporan posao. Strmen je pod bukovim lišćem bila neobično klizava i stalno smo se kotrljali preko prekrivenog stenja i granja, a naročito kada bi zemljište popustilo ispod nogu. Stalno se osipalo kamenje, valjalo i kotrljalo sve brže, uz tresku i jeku udarajući o debla, praveći sve mahnitije i veće skokove, dok nam poslednji ne bi javio svoj pad u rečicu. Nikad se nijedan kamen nije zaustavio na pola puta. Svakog trenutka je izgledalo kao da ćemo se i mi survati s njima, ali smo uvek uspevali da se zadržimo hvatanjem za neko uzgredno stablo. Smrkavalo se sve više. Nastavili smo ipak naš bolni hod, sve dok se dole, oko šest stotina stopa duboko, pri jednom kotrljanju nisu iskidale veze moga ranca. U takvom položaju bilo je nemoguće okrpiti ranac ili ga dalje nositi. Neposredno tu našli smo srećom jedno udubljenje — ostalo iza iščupanog planinskog gorostasa — za prenoćište ove treće noći našeg putovanja i tu smo se — »sub Jove frigido« — zadržali sve do svitanja. Bilo je najgore što nismo mogli sakupiti malo drva za vatru, jer je pred

zoru dunuo hladan povetarac, te je termometar potonuo skoro do stepena smrzavanja. Mrazevi u Bosni, svakako, nisu tako retki u avgustu i u planinskim predelima nižim od ovoga. Pošto je vetar otkrio stope, mogli smo kao noćne posetioce očekivati, po izboru: div-je svinje, medvede i vukove, jer ove zveri žive u ovim planinama. Niko nas iz reda ove četvoronožne gospode nije uznemirivao i spavali smo dosta dobro i pored toga što su nas nekoliko puta budili hladnoća i skoro neprestano valjanje kamenja i nezgodnog korenja na nas.

17. avgusta. Po završetku najnužnijih opravki na rancu, nastavili smo silazak već pre sunčeva isteka i stigli u podnožje klisure — nasuprot vrletnoj planini Maculi, koja se nakostrešila na nas, isto tako okomita kao i ova niz koju smo se spustili. Jaruga je ova tako uzana da se jedva probija Jasenica, koja je zasvođena ogromnim bukvama koje su se pri epile uz obe vrletne strane.

Seli smo uz sami potok, izlomili poslednji komadić hleba i razmišljali o našem nimalo zavidnom položaju. Našli smo se u klisuri ni od kuda pristupačnoj i neizvesno je da li je ikad ranije ovuda prošla čovečija stopa. Izgleda o je nemoguće da nastavimo put udolinom, jer je bujica zasula rečno korito ogromnim drvenim i kamenim preprekama. Takođe, i penjanje uz drugu strmenu vrlet bilo bi ravno neuspehu, jer i u tom slučaju ne bismo stigli dalje. Morali smo, jasno je, što pre izbiti nekuda, jer još juče, zbog naše nepromišljene velikodušnosti prema našem zaptiji, mi smo sebe lišili hrane. Sada je već i poslednji komadić hrane otišao. Posle razmatranja svih okolnosti nije nam preostalo ništa drugo sem da se probijemo niz klisuru, u nadi da će dolina potoka biti dole nešto šira. Jedini i najbolji način bio je da zaronimo hrabro kroz vodu i da katkada skačemo sa stene na stenu, da skliznemo u duboke virove i da svakih nekoliko koraka preskačemo isprepričena i izukrštana stabla i granje. Njihov glomazni nanos pokazivao je snagu bujice za vreme kišne sezone. Nedostatak sekire nemoguće je bilo nadoknaditi. Ona bi, da smo je imali, olakšala naše napore. Ponekad smo gubili čitav čas da bismo napredova i stotinu koraka.

Srećom, naša je borba bila stvarno bogato nagrađena. Već posle nešto više od jednog časa od polazne tačke obe strane jaruge postale su još kamenitije i strmenitije se dizala uz potok, koji se probijao između »gvozdenih kapija« i padao sa stenovitog postolja da bi se zatim srušio dole skokom od dvadeset metara, praveći divan vodoskok. Bili smo primorani da, uz težak napor, zaobilazimo put i da se pentramo uz vrlet. Međutim, ovi kameniti zidovi, ove nakrivljene bukve i kao sneg bela pena iznad bezdanog ponora pružali su nam prizore savršene lepote. I vegetacija je bila u ovoj dolini divna i bujna. I ovde, kuda zraci sunca na zenitu jedva prodiru, ponositi suncokreti su dizali smelo svoje visoke i sjajne krune, koje kao da bi htele da rasvetle boje planine i šume. Skromno pognuto lincurino cveće, tih žalosnih vrba među cvećem, ubavo visi iznad potoka. Imao sam utisak kao da ono čuva stražu vilama i kao da povećava vodu

potoka izlivanjem rose iz milijardi svojih azurnih urni. Dimenzije neke paprati bile su stvarno preterane. Ženska paprat talasala je lisnate grančice, koje su bile duge skoro pet stopa, a jelenjak je pružao listove duge kao malo palmovo lišće, široko nešto ispod decimetra. I mahovina[12]) je čak prekrila prividne pukotine između stena i uzdigla se do abnormalne visine.

Tek posle dugih i napornih časova klanac se počeo postepeno otvarati i potok nam je pružio prostor za prolaz duž same njegove ivice. Nešto malo dalje napred sretale su nas sa strane livadice, ponegde čak i tragovi putanje i tu već nailazimo i na drugi čovekov

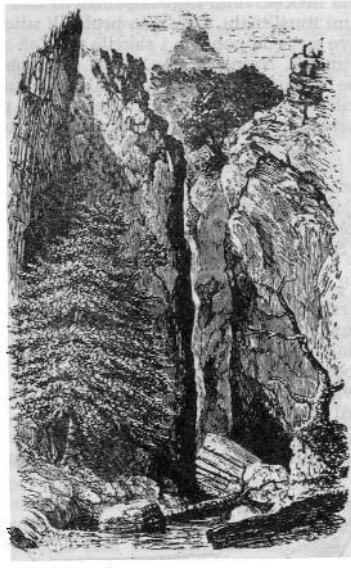

33. Kamenita klisura reke Jasenice

trag, na ostatke negdašnje vatre. I pored toga, planine su i dalje bile kamenite, drveće sitnije i kržljavije i pred nama se pojavljivala sve divljija vrsta predela. I upravo kao da nas je pripremao za ono što će nastupiti, usred klisure preprečio se jedan visoki kameni obelisk, a sa druge strane, pošto smo ga mimoišli, izgledao je kao »Cleopatra s needle«, i zaista, ova kamenita arhitektura imala je sasvim egipatski

[12]) Bryum Liqulatum.

karakter. I u trenutku našli smo se usred prizora koji ne bi zahtevao inače potrebnu maštu pa da se prenesemo u ruševine faraona. Ogromne kamene naslage i stubovi, sa svake strane bujice, teško su dozvoljavali prolaz. Pogled kroz ove antičke portale nazire udaljeni vrh piramide — krečnjački vrh Vlašić-planine.

Teško smo se probijali strmim klancem, ali smo najposle bili nagrađeni veselim izgledom visoravni ispred nas, prekrivene kukuruzom i opkoljene drvenim kolibicama, sa uzdignutim minaretom na džamiji. Tu blizu, posle kraćeg penjanja, došli smo u selo Zagreci, koje se obesilo niz padinu Macu.je planine. Nadali smo se da ćemo ovde dobiti nešto za jelo, jer smo već bili iznemogli od gladi. Međutim, naišli smo na neočekivano negostoprimstvo kod seljaka, koji su, videlo se, bili sami muslimani. Dok smo prolazili ulicom, svaka vrata bi se zalupi a. Sve su žene pobegle i sakrile se. Čak su i ljudi bežali, čim bismo se primakli. Najposle smo uspeli da razgovaramo sa jednim, ali ni molbe ni nuđenje novca nisu bili dovoljni da ga odobrovolje da nam pribavi bar malo hleba i mleka. Nije preostajalo ništa drugo sem da nastavimo put i da stresemo sa naših nogu prašinu ovog prostačkog sela. Neposredno izvan se a prošli smo pored ostataka neke karaule ili osmatračnice. Ta je zidina bila četvrtasta oblika, sa prozorskim otvorima i starim ovalnim svodom, sada već upola zakopanim pod zemljom. Naokolo se širila talasasta ravan. Nedaleko otud našli smo, srećom, jabuku, a ispod nje je zemlja bi a prekrivena njenim plodom. Smatrali smo da je pravo da preduhitrimo neku zalutalu svinju.

Uskoro smo sreli jednu grupu seljaka i jednog smo nagovorili da nas za jedan carski novčić izvede na put ka selu Podovi, jer smo želeli da tamo nađemo stazu za franjevački manastir Gučja Gora, gde smo se nadali redovničkom gostoprimstvu. Na Podovima smo videli prvi put posebnu vrstu nadgrobnih spomenika. Pos e smo ponovo naišli na ovakve spomenike i u drugim delovima Bosne. Ovi su grobovi razbacani širom pokrajine.

To su velike nadgrobne ploče i neke su duge skoro šest stopa, a visoke oko tri, po obliku su kao obične kutije za čaj, a postavljene

34. Misteriozni grobovi, Podovi

su preko šireg kamenog podnožja. Dobija se utisak kao da su ove grobnice potomci rimskog sarkofaga i naročito je njihov gornji deo sasvim sličan rimskim spomenicima[13]). Na njima nisam mogao naći zapise, ali na nekim su, kao na ovim na Podovima, sa strane ukrasi u vidu lukova polugotskog oblika, što bi, svakako, korisno poslužilo za određivanje njihovog datuma. Erozija kamena i inače osakaćeno stanje mnogih ukazuju, verovatno, na znatnu starinu. To se takođe, vidi i iz činjenice, koju sam već dva puta primetio, što su bujice potkopa e njihovu prvobitnu osnovu, izvrnule ih i njima pregradile korito potoka. One nikako ne liče na stubove turbanasta oblika na turskom groblju, a pošto sam ispitao ove na Podovima, uveren sam da je nevernik mnoge namerno izlomio.

Sve ove činjenice upućuju na zaključak da su ovi spomenici, kako se to Bosanci izražavaju kad hoće da ukažu na neki datum pre turskog osvajanja, »stari preko tri stotine godina«. Međutim, iako nisu muslimanski, opet oni nisu slični spomenicima sa kamenim krstovima, kao što je onaj koji smo videli na Vučjoj gori, jer su ovi, nesumnjivo, dela hrišćana i potiču najranije iz šesnaestog stoleća.

Na jednom mestu u Hercegovini primetili smo neke novije spomenike, koji su, u glavnim konturama, slični ovima. Njih smo videli u malom jevrejskom groblju izvan Mostara i imali su jevrejske natpise. Svi bosanski i hercegovački Jevreji govore španskim jezikom i prebegli su od hrišćanskih nasilnika tolerantnijem islamu tokom petnaestog i šesnaestog stoleća. Pre ovog doseljenja nije, izgleda, bilo Jevreja u pokrajini. Koliko sam obavešten, nema nikakvog pomena o njima u ranijoj bosanskoj istoriji, koja je bila tako ispunjena verskim borbama i zbog fanatizma toliko poprskana krvlju. Po broju oni su i danas beznačajna manjina, koja stanuje isključivo u nekoliko većih gradova[14]). Nije verovatno da su u prvim vremenima Jevreji poseli pokrajinu do tog stepena da su je mogli nakititi ovim spomenicima razbacanim širom Bosne. Pored toga, ploče koje smo videli blizu Mostara bile su znatno manje od ovih starodrevnih primeraka. Sasvim je moguće da su Jevreji, u skladu sa svojim nacionalnim tvrdičlukom, jednostavno upotrebili ove stare blokove, nađene gotove tu pri ruci, otsekli površine vremenom oštećene, ili čak okrenuli drugu stranu za svoje natpise, a uz to, radi olakšice, zadržali oblik originala. Bez obzira kakvo će biti objašnjenje ovih mostarskih spomenika, ja sam prinuđen da napustim pretpostavke da su oni stari spomenici jevrejskoga rada.

Ali, kome da se pripišu ovi misteriozni blokovi? Bolji ključ za rešenje porekla i vremena dobiće se upoređivanjem sa nekim spomenicima potpunije obrade i s većim izobiljem ukrasa, koje je opisao

[13]) Takav je na primer, onaj prosti rimski sarkofag nađen u Yorku, sada u bašti Filozofskog fakulteta toga grada.

[14]) Oko tri hiljade Jevreja nastanjeno je sada u Sarajevu, Travniku, Banjaluci i Novom Pazaru. Videti Thoemmelovu »Beschreibung des Vilajet Bosnien«, p. 108.

Gardner Wilkinson[15]). Ovi su nađeni blizu Imotskog i na drugim mestima na dalmatinskoj granici. I pored toga što ne odgovaraju tačno grubljoj obradi ovih u unutrašnjosti Bosne, oni su, svakako, jasno povezani i ono što je istina za njih neminovno, do izvesnog stepena, mora da je istina i za ove pred nama. Na blokovima, čiji je opis dao Gardner, nalaze se detalji, kao lovci sa lukovima i kopljem, plemići sa mačevima i štitom, a katkada čak i gruba heraldička znamenja, a kod svih je određen datum izrade između dvanaestog i šesnaestog stoleća.

Bilo je i drugih karakteristika u vezi sa »ovim nepoznatim grobovima«, koje Gardner naziva čak čuvenim dalmatinskim spomenicima. Na mnogima se video polumesec sa jednom ili više zvezda, a na pojedinim ruka koja drži mač. Čudna je činjenica ta što je jedan od ova dva nacrta — mesec i zvezda — amblem Ilirije i nalazi se u sredini starog bosanskog grba[16]), dok je drugi — odbrambeno oružje — amblem Primorja, Srpskog primorja. Ovi nadgrobni natpisi bili su, verovatno, amblemi naroda ili plemena, dok, međutim, neki predviđaju da mesec i zvede pre sadrže narodno sujeverje nego što imaju heraldičku važnost[17]).

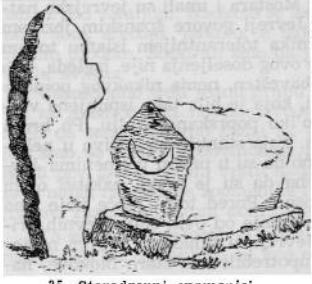

35. Starodrevni spomenici u dolini Železnice

U pustoj klisuri reke Železnice, jugozapadno od Sarajeva, našli smo jedan od ovih spomenika sa oznakom meseca, pa navodim to kao ilustraciju povezanosti bosanskih i dalmatinskih grobova. To je bio sarkofag iste vrste kao i oni na Podovima, ali polumesec je ovde grubo ugraviran na jednoj strani. Tu je bila dodata i uspravna ploča, ne može se reći krst, visoka oko šest stopa i mnogo izlomljena.

Postoji, međutim, ovde i druga sličnost, važnija čak i od polumeseca, koja bi povezivala ove grobove koje smo videli i one Gardnerove.

---

[15]) Dalmatia and Montenegro od J. Gardner Wilkinsona, F. R. S. vol. II, p. 181. Za neke u dolini Neretve videti p. 31.

[16]) Podudarnost između pojave meseca na ovim spomenicima i na bosanskom oružju bila je od uticaja na mene pre nego što sam se uverio da je ona, takođe, iznenadila i Gardner Wilkinsona.

[17]) Mesec i zvezde su bili omiljeni simboli mitraičkih ukrasa i spomenika, kojih nigde nema toliko mnogo kao u Italiji, ako bih svodio prema ličnom iskustvu. Manes smatra da je mesec čistilište dobrih duhova i njihovo prvo nebesko prihvatilište posle smrti. Videti Kingovu Gnostics and their remains. Za moguće punije objašnjenje meseca i zvezde na bosanskim grbovima i spomenicima videti p. 219.

Kod velikog broja ovih bosanskih spomenika, koje smo ispitivali ovde i drugde, nije bilo ni jednog koji bi nagoveštavao najudaljeniju sličnost sa krstom. Gardner Wilkinson primećuje, uz osvrt na dalmatinske grobove, da je »čudno da se krst pojavljuje tako retko«, pa pretpostavlja da ovi spomenici sa krstom pripadaju kasnijem datumu, kada je, zbog turskih osvajanja, bilo više razloga da se uvede izraziti amblem hrišćanstva. Što se mene tiče, ja ne mogu smatrati da ovaj prikaz zadovoljava; objašnjenje leži, meni izgleda, pri ruci i ono čini odsutnost krsta na ovim spomenicima odmah jasnim, a verovatno će moći da posluži i kao ključ za rešenje njihova misteriozna porekla.

Bogumili, ta čudna manihejska sekta, čije smo se istorije već dotakli, obrazovala je većinu bosanskog stanovništva upravo u stolećima kada su ovi spomenici podignuti, a oni su se sa užasom klonili reprezentacije krsta. »Oni su se gnušali krsta kao sredstva Hristove smrti«, kaže Euthymius[18]), koji je, po nalogu carevom, imao izvući načela sekte od »jeretika« Vasilija, te je time kvalifikovan da govori o ovoj stvari. A kada je Euthymius od njega iznuđivao objašnjenje zašto bogumili kada ih muče đavoli trče krstu i ridaju ispred njega, on je odgovorio da vražji duhovi u njima vole krst, jer je on njihovo vlastito delo. To ih je ili smirivalo, ili, pak, sve dalje zavodilo. Nije li tako nedostatak krsta na ovim spomenicima — uz činjenicu da je on prisutan na svim nesumnjivo »ortodoksnim« grobovima u ovim predelima, od kojih su neki znatne starine — moćan i verovatan dokaz da su oni delo onih starih puritanaca?

Ovo će tumačenje izgledati verovatno značajnije kada se pomene da današnji Bosanci pripisuju bogumilima ove sive grobove.

Tako glas tradicije i značajna podudarnost ovih grobova sa vidnom karakteristikom bogumilske religije približuju datum njihovog podizanja, a sve skupa ukazuje na isti zaključak. Potrebno je ovom još dodati lokalitet i kvantitet prastarih grobova. Prilikom našeg putovanja kroz Bosnu naišli smo na mnoga mesta gde su se nalazili ovi interesantni spomenici. Oni su se obično nalazili daleko od gradova, u planinskim klisurama, gde su retki putovi, u pustinji, jednom rečju tamo gde su se bogumili sklanjali od rimokatoličkih tlačitelja. Usamljen položaj ovih grobova podseća na reči Raphael of Volaterra, koji kaže da manihejska bratstva žive u zaklonjenim dolinama između bosanskih planina[19]). Poznata je već posebna situacija ovih sekta. Možda su ih i njihova načela, inače protivna tradiciji, pripremila da sa dobrodošlicom prime muhamedanca mesto rimokatoličkog gospodara i da tako favorizuju proces renegacije, dajući nam tako slovensko pleme Prorokovih vernika, poturčenjaka. Nije li, možda, ovo bio razlog što su očuvani ovi brojni spomenici, baš u doba kada su, po dolasku Turaka, zbrisani svi drugi spomenici u Bosni. Neshvatljivo

[18]) Euthymius Lygabenus: Panoplia. Presbyter Comas, Harmenopulus i Ana Komnen daju isti prikaz. Videti moj Istorijski pregled Bosne.

[19]) Raph. Volat. 1—8.

je kako još uvek ovi manihejski otpadnici gledaju sa naročitom nežnošću na grobove svojih predaka i suzdržavaju ruku rušitelja. Na žalost, nemaju ni jeretici ni neznabošci vates sacer da bi nam rasvetlili ove nadgrobne misterije. Ipak, naša je radoznalost zadovoljena verovanjem da su ovi prosto isklesani blokovi, usred iskonske šume ili usamljene planinske dolinice, bili, kako Bosanci tvrde, »bogumilski grobovi« i upravo jedini materijalni spomenici ovih postojanih čuvara puritanske vere u danima velikoga sujeverja, čije prijatne duhovne uticaje oseća još svaka reformisana crkva u svetu, pa iako to, možda, još nije poznato.

Sada prelazimo preko reke Bile, u koju se uliva Jasenica, i pošto smo se popeli uz brda ka jugozapadu, uskoro se na vidiku pojavio nedavno podignuti franjevački manastir Gučja Gora, jedna velika bela građevina, kao kasarna, sa ovalnim crkvenim tornjem, podignuta u planinskoj udolini i, prema našem proračunu, na visini od skoro 2.300 stopa iznad mora. Na obližnjem brdašcu nalazi se čudan hrišćanski spomenik neobično drevne starine. Na jednoj strani spomenika je svakako značajan krst u obliku lista, a na drugoj strani latinski krst. Vidi se, prema tome, da je to rad rimokatolika. Prema sadašnjoj veri okolnog stanovništva to bi se jedino i očekivalo. Ali ovaj je krst pripadao vremenskom periodu kada ilirska crkva nije prezirala upotrebu nacionalne srpske azbuke. Na natpisu se vide ćirilovska slova, a njih sadašnji redovnici Gučje Gore nisu mogli da razreše.

Prošli smo ispod zasvođene manastirske kapije i, kao da smo stupili u Oksfordski koledž, našli se u četvorougaonom dvorištu, ispod kojeg su se nalazili klosteri. Dole je sišao redovnik, pozvao nas i odveo gore u gostinsku sobu. Tu se brzo pojavila i ostala bratija. Primili su nas sa pravim redovničkim gostoprimstvom. Po našem iznurenom i izgladnelom izgledu brzo su shvatili da nam treba nešto bitnije od te same prividne ugodnosti. Dok su jedni odjurili ekonomu, sa nalogom da brzo pripremi solidno okrepljenje, drugi su u tren oka oživeli naše malaksalo raspoloženje domaćim vinom, i to svežim, iz kozije mešine. Posle je, srećom, sledovala i turska kafa.

Redovnici su bili franjevci reda svetog Franje Asiškog. Njihove su usluge u savladivanju stare bosanske jeresi već navedene[20]). Ovde ih je bilo svega četrnaest. S obzirom na sobe oni su mogli povećati svoj broj. Njihova crkva zahvata samo jednu stranu četvrtastog dvorišta, dok su druga tri dela određena za stanovanje. Tri su sprata, a svaka je strana sa 39 prozora okrenuta dvorištu, te se ne može zaključiti da su redovnici stešnjeni zbog nedostatka prostora.

Sa dvorištem koje joj pripada crkva je, po stilu, žalosna mešavina mazanja i lepljenja uz nekoliko drvenih stubova i drugih bezvrednih sitnica. Hram poseduje jedan harmonijum za muzičke priredbe. Kao i onaj u Komušini, i ovaj nema sedišta.

Redovnici su bili iskreno iznenađeni dolaskom i teško su poverovali da smo stigli peške i bez pratnje. Sada je putovanje kroz

[20]) Videti Uvodni istorijski pregled Bosne.

Bosnu, i to bez turske pratnje, kako oni kažu, prava ludost. Svakog momenta stanje u pokrajini postaje sve kritičnijim. Već je pobuna u Hercegovini izazvala muslimanski fanatizam do takve mere da se svi hrišćani uokolo ozbiljno plaše pokolja. I kod redovnika vlada vidna panika, jer već dan ranije, kada su se latini iz okoline sakupljali u manastir radi proslave dana Velike gospođe, bratija se obratila mutasarifu, turskom upravniku Travnika, za zaštitu. I mutasarif, videvši njihov opravdan strah, poslao je vojničku stražu i tako je hrišćanski i crkveni skup obavio svoje molitve pod zaštitom turskih bajoneta.

Na prvi pogled izgleda vrlo čudno da narod u strahu od turskog nasilja pribegava turskoj zaštiti, a možda je još čudnije što je data takva zaštita. Objašnjenje stvarno leži tako duboko da je strancu mnogo toga potpuno nerazumljivo u sadašnjim prilikama u Bosni.

Politika muslimanskog osvajača je bila naklonjena rimokatoličkoj crkvi u pokrajini kao gotovoj protivteži pravoslavnim Srbima, koji brojno nadmašuju muslimane[21]) i koji su, nasuprot latinima, nadahnuti nacionalnim idealima. S druge strane, rimokatolički duhovnici se daleko više užasavaju svojih prijatelja hrišćana nego neznabožaca. Savez je tako upotpunjen uzajamnim interesima. Turci su još od 1463, kada je sultan Muhamed dao franjevačkim redovnicima veliku povelju sloboda — »Atname«, — bili politički naklonjeni katolicima, pa su izdvojili njihove manastire i zemlje od poreze i oslobodili bratiju lične poreze, koja inače teško pritiska raju. Kao naknadu, redovnici su svoj uticaj na latine uložili u to da se ovi potčine upravljačima i da pomognu muslimane u pritisku na Srbe, članove pravoslavne ili grčke crkve, kako su ih obično naziva i. Zlostavljanja latina bilo je samo zbog slabosti osmanlijskog elementa i fanatizma slovenskih poturčenjaka Bosne. O njihovoj skoro nezavisnoj upravi već je data napomena. Omer-paša je primio pomoć od mnogih latina u času kada je zadao smrtni udarac muslimanskom feudalizmu i tada stvarno povratio Bosnu sultanu. U sadašnjem momentu redovnici se ne plaše toliko turskih vlasti koliko slovenskih muslimana, predstavnika starog provincijskog janjičarstva, potomaka kapetana i begova, na koje motre policajci stambolske vlade sa isto onoliko neprijateljstva kao i na raju, i verni svom konzervativnom fanatizmu oni prave sasvim male i suptilne razlike između jednog i drugog kaurina.

Mi smo, prirodno, bili skloni da pretpostavimo da je strah ovih redovnika preteran, jer se ne može reći da je njihova situacija bila onoliko očajna kako su je oni pokazivali. Ne bi li bilo bolje da su molitvu zamenili oružjem i uputili svoje stado kako da se odupre muslimanima u ovim planinskim uporištima? Svojim jadikovanjima i svojim tužakanjima oni dodaju »gildas«. Bratija je predviđala na-

[21]) U poslednjem službenom izveštaju stanje je bilo sledeće: pravoslavnih 576.756, muslimana 442.050.

ročito krvav antihrišćanski ustanak u Sarajevu, glavnom gradu Bosne. Paša je, prema njihovom mišljenju, dovoljno tolerantan, ali sumnjaju da će moći suzdržati fanatizam tamošnjeg muslimanskog stanovništva, jer on nadmašuje fanatizam svih drugih bosanskih muslimana, baš kao što fanatizam bosanskih muslimana nadmašuje, uopšte, fanatizam svih drugih Prorokovih sledbenika u evropskoj Turskoj. Redovnici nisu znali mnogo o pobuni u Hercegovini, izuzev to da Mostar još nije pao.

Ovi izlivi puni nesigurne neizvesnosti bili su ublaženi bogatim gostoprimstvom. Braća su nas odvela u trpezariju, jedno prostrano odeljenje, veličine osrednjeg školskog hola, gde smo, kako smo tada mislili, dočekani raskošnom gozbom: sa nekoliko parčadi ovčetine, dobrim mrkim hlebom, kuvanim jajima, kiselim mlekom, rezancima i slatkim lubenicama, koje su nagoveštavale da smo se primakli jugu.

Još smo sedeli i izmenjivali gledišta o različitim i interesantnim predmetima, a redovnici su nas neobično iznenadili svojom kulturom. Oni dobro poznaju moderne jezike. Tako, jedan je znao nemački, drugi francuski, neki talijanski, a većina je donekle gospodarila latinskim. Mogli smo tako održati polig otski razgovor. Redovnici školovani u samostanu u Đakovu, u Slavoniji, govorili su nemački. Ovaj samostan je osnovao 1857. poznati biskup Štrosmajer, a sadašnji austrijski car dodelio mu je stalnu pomoć. Samostan je bio namenjen za teološku seminariju bosanskog bratstva franjevačkog reda, kome je i predan. Njegovo je sedište neobično podesno, pa su posle turskog osvajanja Bosne titularni biskupi odredili Đakovo za svoju rezidenciju. Odatle su oni neko vreme obavljali nominalnu kontrolu nad svojim dijecezama pod cesarovim uticajem. Ipak su, sasvim prirodno okrenule ovce od vukova i potražile svoje vodstvo kod franjevaca koji su živeli u njihovoj sredini i sa njima delili sve zgode i nezgode. Osnivanjem ove seminarije mnogo se postiglo u oživljavanju carskog uticaja, jer je tako franjevačka organizacija — od koje zavisi u svim duhovnim potrebama čitavo latinsko stanovništvo Bosne[22]) — u velikom stepenu dovedena pod tutorstvo Austrije. I tako, koliko redovnici dobijaju u kulturi, toliko i njegovo apostolsko veličanstvo dobija u popularnosti. Uz ovo je potrebno pomenuti da rimokatolička crkva u Bosni na svaki način duguje zahvalnost carskoj v'adi za novčane priloge, a osnivanjem Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu,

[22]) U Bosni čak i parohijalne dužnosti obavljaju redovnici ovoga reda. Oni odbacuju samostansku nošnju i nose običnu građansku, uz dodatak jatagana i pištolja. Svake tri godine glava reda (provincijal franjevaca, sa kustosima i sa četori definitora) bira »misiju za čišćenje duša« i redovnici koji obavljaju dužnost građanskih sveštenika potvrđuju se i dalje, ili se zamenjuju drugima. Starešina ili »gvardijan« svakog samostana takođe je sveštenik u svojoj oblasti. Tako parohijske crkve potpuno zavise od franjevačkog bratstva, a svaki samostan poseduje više crkava. Ovaj na Gučijoj Gori ima devet; onaj na Sutjesci, najveći u Bosni, oko dvadeset crkava. Parohijski sveštenici bratstva poučinjeni su, donekle, apostolskom vikaru Bosne i provincijalu svoga reda. Videti: Thoemmel: Beschreibung des Vilajet Bosnien, p. 96.

1850. stvorena je mogućnost da Austrija igra ulogu patronstva[23]) nad katolicima u Bosni i da ostvaruje na neobično moćan način, u ovom delu sultanovih poseda, pravo zaštite rimokatoličke crkve u Turskoj, koju je osigurala karlovačkim mirom. Posle ovog niko neće biti iznenađen time što je rimokatolički uticaj u Bosni poluga u rukama Austrije. Navodim reči atašea austrijskog generalnog konzula u Sarajevu: »U očima bosanskih rimokatolika austrijski car je vrhovni poglavar katoličke crkve isto kao što je u očima orijentalnog, grčkopravoslavnog stanovništva ruski car glava pravoslavne crkve«[24]).

Raspravljali smo i o mogućim bosanskim eventualnostima i nije dugo potrajalo dok smo uočili kod redovnika austrijske težnje. Naročito su bili zainteresovani stavom Engleske. Gorko su se žalili na način kako pomažemo Turčinu protiv raje i jednovremeno nam poverili svoje preterano neprijateljstvo prema Rusiji. Takođe, oni pokazuju živu odvratnost čak i prema pomisli na velikosrpsku ideju u bilo kojem obliku i gledaju u srpskom jedinstvu pobedu pravoslavnih rivala, koji čine ogromnu većinu stanovništva u Bosni, jer bi ovi odmah postali vladajuća kasta[25]) čim bi Bosna bila ujedinjena sa oslobođenom Srbijom, Crnom Gorom i drugim ostacima srpske carevine. Ukoliko smo mogli shvatiti njihove težnje, oni su, izgleda, želeli obnovu starog bosanskog kraljevstva pod sizerenstvom katoličke Austrije. Računali su da će na taj način latini obnoviti svoj stari gospodareći položaj u pokrajini, te da će katolički upravljači dobiti istu pomoć austrijskog oružja kao što su njihovi preci imali pomoć mađarske ubojne sekire. Ako ne bi uspelo obnavljanje rimokatoličkog kneževstva pod krilom dvoglavog orla, oni bi želeli da celu pokrajinu okupira Austrija i da je, stvarno, aneksira. Međutim, pre bi prihvatili produženje turske uprave nego da vide, u bilo kojem obliku, Bosnu kao srpsku državu.

Ipak, ove se težnje ne moraju smatrati zajedničkim za sve bosanske rimokatolike. U mnogim krajevima oni pokazuju plemenitu naklonost naspram pravoslavnih srodnika. Poznato je da se u Hercegovini na aze rimokatolički sveštenici među vođama pobune. Čak i biskup Strosmajer, čiji je uticaj kod rimokatolika vrlo velik, lično je vatreni pobornik jedinstva sa slobodnom Srbijom[26]).

---

[23]) Gustav Thoemmel u navedenom delu, p. 94—96 daje statističke podatke i pokazuje poboljšano stanje rimokatoličke crkve u Bosni posle osnivanja Generalnog konzulata u Sarajevu. On piše 1876. i kaže da je 1859. bila samo četrdeset jedna parohija u Bosni, a sada ih ima devedeset šest. Sve do 1860. postajala su samo tri stara manastira: Sutjeska, Fojnica i Krešćevo. Posle su osnovana još tri: ovaj na Gučjoj Gori, jedan na Gorici blizu Livna, i jedan na Sirokom Brijegu u Hercegovini, šest časova zapadno od Mostara. Rimokatolika je bilo 1850. 160.000, a 1864. su se podigli na 185.503.

[24]) Gustav Thoemmel: Beschreibung des Vilajet Bosnien, Wien 1867, p. 101.

[25]) Prema poslednjem popisu bilo je 576.756 Bosanaca pravoslavne vere, a samo 185.503 rimokatolika.

[26]) Za ovu činjenicu sam zahvalan Canon Liddonu.

ODELJAK V

TRAVNIK I FOJNICA

Tursko groblje. Dolazak u Travnik. Smatrali su nas pobunjeničkim misionarima. Negdašnja prestonica Bosne. Nova tumačenja korana. Travničke ulice. Zabrađivanje žena u Bosni. Ostaci starog slovenskog porodičnog života među bosanskim muslimanima. Njihovi pogledi na slikovitost. Njihovo dostojanstvo, čudno dobročinstvo i nemarnost. Neprijateljske demonstracije. Bašibozuk. »Uzbud jive ekskurzije«. Grubosti naoružanih Turaka. Put nevernika. Odlazak muslimanskih dobrovoljaca na ratište. Naređenje za izmenu našeg puta. Jedan turski put. Busovac. Katolička kapela i bosanski han. Policijski prkos. Naš planinski put do Fojnice. Rude i mineralni izvori. Dostojanstvo u nezgodi. Turski »teferič«. Franjevački manastir u Fojnici. Zabranjen pristup. »Sezame, otvori se!« »Knjiga o grobovima starog bosanskog plemstva«. Grb cara Dušana. Bosanski štit. Heraldička slovenska mitologija. Potomci bosanskih kraljeva i bosanskog p emstva. Starodrevni gospodari Fojnice. »Marcian Familiy« i njena kraljevska prava. Vožnja u kadijinim kolima. Tragovi negdašnjih zlatnih rudokopa. Mineralno bogatstvo Bosne. Buduća »crna država«. Zašto su bosanski rudokopi napušteni. Uticaj starog Rima i Dubrovnika na prošlu i sadašnju bosansku istoriju i na raspored njenog stanovništva. Moderna banja. Kiseljak i kreveti.

Već je krajnje vreme da napustimo ovo gostoprimljivo bratstvo i da nastavimo naš put ka Travniku, kuda nameravamo stići ove noći. Redovnici su bili ljubazni i našli su nam jednog katolika, seljaka iz susednog sela, da nas izvede na pravi put. Tako smo počeli da se peške pentramo uz Vlašić-planinu. Sa njenog grebena otvorio se lep planinski vidik ka jugu i zapadu. Nizali su se grebeni za grebenima, sve tamo do dalmatinske granice. Dole, ispod nas, prijatno nas je iznenadio glavni put za Travnik. Već četvrti dan nismo videli ništa što bi se, ma i iz preterane pažnje moglo nazvati putom. Otpustili smo našeg vodiča, koji je bio neobično zahvalan za nekoliko »groša«, kako Bosanci nazivaju pjastre, a mi ubrzo izbili na glavni put pored telefonske linije, postav.jene uz put, uputili se u pravcu Travnika.

S jedne strane tekla je rečica Lašva i pokretala niz vodenica, kakve sam već opisao. S druge, iznad nas, uzdizalo se krečnjačko uzvišenje Vlašić-planine, pusto, golo, bez vegetacije. Ali, što smo se više približavali gradu, to je sve više prostor bio zasejan nizovima turskih nadgrobnih stubova. Kao uopšte u Turskoj, tako i u Bosni preovladuje starodrevni običaj da se mrtvi sahranjuju pored puta i izvan gradskih zidina. Šuma nadgrobnih stubova, takozvanih »nišana«, pružala je impresivnu sliku. Neke ponositije kamenite čalme govore o starim danima janjičarske uprave. Ponegde je planinska bujica isprevrtala i uništila velike kamenite sarkofage. Tu i tamo leže razbacane mermerne ploče, ukrašene vinovom lozom i drugim ispletenim ukrasima, koje još odaju svoje vizantijsko porekło. Nalevo smo ostavili drugo istočnjačko obeležje — prostranu kamenitu cisternu. Jedna okuka na putu nenadno nam je otkrila bivšu prestonicu Bosne — džamije, minarete i kuće, kao p'aninski letnikovci bile su u skladu sa visokim planinskim vrletima. U sredini grada kameniti akropolj krunisan je drugim zamkom starih bosanskih kraljeva.

Tek što smo stupili u grad, jedan revnosni zaptija je doleteo do nas i zatražio obaveštenje o našem poslu. Pošto smo zahtevali da vidimo mutasarifa[1]) ili guvernera, on nas je odveo u konak. Mutasarif tada nije bio u gradu, već u svom letnikovcu. Tako su nas obavestili, međutim, kad se uzme u obzir kritično stanje u pokrajini, ta izjava je izgledala skoro neverovatna. Morali smo obavezno pokazati naše putne isprave njegovom zameniku. Neki s'užbenik, premda tobož učitelj talijanskog jezika, nije razumeo naše zahteve, te nas je zbog toga ili zbog nekog drugog razloga — pošto je, valjda, »namirisao pacova« — žurno uputio do telegrafskog ureda, kao najboljeg suda koji mu je bio pri ruci, gde je jedan službenik govorio francuski. I ovaj se tamo oštrim unakrsnim ispitivanjem obaveštavao o našem putu i našim ciljevima.

»Kako je to moguće da ste bez pratnje stigli u Travnik?«, pitao nas je. »Kažete da ste došli iz Tešnja preko planina, ali nemojte očekivati da vam verujemo da ste došli peške! I, uz to, gde je dokazno sredstvo? Gde je zaptija? Kažete da ste sada na putu za Sarajevo, a'i mi vidimo« — ova je činjenica smatrana najtežom od svih — »da je ovo naređenje napisano valijinim rukopisom i dato u Sarajevu, i vi, svakako, dolazite otuda. Na svaki način vi ste bili onde i zašto to poričete?«.

Bilo je nezgodno i teško uveriti ljude koji smatraju da je pešačenje i poštanski prenos iznad stepena ljudskih mogućnosti. Svakako, opširan prikaz našeg putovanja, dokazan još nepobitnom činjenicom da je našu dozvolu stvarno potpisao generalni guverner i da smo došli, zaista, pomoću nje dovelo je ove službenike do uverenja, ili

[1]) Posle novih konstitucionalnih zakona od jula 1865. Travnik je postao središtem uprave za jedno od sedam područja ili »mutasarifliksa«, na koje je razdeljen bosanski vilajet (uključujući i Hercegovinu). Mutasarif je činovnik stariji od kajmakama, kao što je kajmakam viši od mudira. Mutasarifliks odgovara nemačkom Kreise, a kajmakamlik su (oblast pod kajmakamom) Bezirke.

pak do zdrave predstave da smo gospodari situacije. I, najposle, mutasarifov zastupnik je doveden dotle da se zadovoljio našim objašnjenjem. Tada je tek naš francuski ispitivač izmenio ton u izvinjavanje. Naš je dolazak, objašnjavao je on, tako misteriozan kao da smo pali iz oblaka. Putovanje peške i bez pratnje navodilo je vlasti na sumnju da moramo biti austrijski misionari, upućeni radi pobune bosanske raje. »Vidite, gospodine«, završio je on uplašeno, »vi dolazite u neobično delikatno doba« i, sudeći po metežu kod telegrafskog ureda, vreme je zaista bilo »delikatno.«

Određen je jedan zaptija da nas otprati do »najboljeg hotela u Travniku«. Posle kratkog spoticanja i klačenja kroz užasno rđavo popločane ulice, koje su izazivale uzdah za planinskom stazom, stigli smo do našeg odredišta, do mizernog hana. Odveli su nas gore u neku sobu, gde su naši zahtevi dočekani sa odgovarajućom sporošću zamazanog handžije i dečka koji se ponosio imenom Smail. Njih dvojica su sačinjavala čitav personal. Dok smo čekali na pilav i ostalo od čega se sastojala naša večera, imali smo kada da razmišljamo o dostojanstvu grada u kojem se nalazi ova značajna »prvoklasna udobnost«.

U očima našeg Bosanca Travnik zaista nije običan grad. Uprkos tome što ima samo 12.000 stanovnika, tek četvrtinu sarajevskog stanovništva, i što nema nijednog vremenskog perioda u kojem bi se mogao uporediti po stanovništvu i po trgovačkoj aktivnosti sa Sarajevom, Travnik je ipak već skoro dva stoleća politička prestonica Bosne i sedište bosanskih vezira. Njihovo prvobitno sedište bilo je Sarajevo, ali kad se vezirstvo Bosne proširilo preko Slavonije do Drave, Banjaluka je određena za upravni i glavni grad, i to sve zbog udaljenosti predašnje prestonice od nove granice. Ali, kad je Budim os oboden 1686, Banjaluka se možda smatrala ugroženom i zavisnom od eventualnog prepada, te je vezirov divan ponovo prenesen preko razvođa u Travnik, jer su Turci još gajili nadu u obnovu svoje vlasti na madžarskoj obali reke Save. Turci su i te kako gajili prijatnu obmanu da njome još vladaju i do skorih vremena ovdašnji je vezir —paša prisvajao i uzaludno nosio titulu »Vizier of Hungary«. Važnost Travnika se vidi u interesantnoj knjizi »Account of war in Bosnia«, koju je napisao u prvoj polovini prošlog stoleća bosanski istoričar[2]). Travnik je administrativno i sudsko sedište. Ovde je ona vrsta parlamenta koji je »pozvao i sastavio vezir od magnata, sudija, muftija, sveštenika i drugih učenih efendija«, sa zadatkom da osigurava snabdevanja u slučaju austrijskog napada na Bosnu. Izvan zidina, na »ravnima Travnika«, sakuplja se vojska iz svih delova provincije. Međutim, Sarajevo, sedište domaće aristokracije, postajalo je, stvarno, sve više upravnim sedištem, a sultanov predstavnik bio je prinuđen da se zadovolji pomračenim dostojanstvom u Travniku,

[2]) Omer-efendija od Novoga. Njegove je spise izdao i štampao Ibrahim na turskom, a preveo ih na engleski C. Fraser 1830.

sve dok nije Omer-paša 1850. konačno smrvio kapetane i preneo vezirsku rezidenciju ponovo u Sarajevo.

18. avgusta. Sledećeg jutra, dok smo još uživali u teško zarađenom odmoru — i, da ne zaboravim, dozvolite mi da pomenem u vezi s našim handžijom da je naša soba bila donekle oslobođena prljavštine, što je častan izuzetak u Bosni — ulazi unutra aktivni guverner, sa kojim smo se upoznali već dan ranije, i vodi svog malog sinčića, odevenog u odelo od purpurne kadifе i grimizne svile, sa zlatnim ukrasima brižljivo išaranog veza, nakindurenog bolje od ma kojeg kneževskog sina našeg sirotog civilizovanog zapada. Guverner moli da slikam ili, ako to ne mogu, da skiciram mališana. Pošto je moj fotografski aparat nesrećno oštećen još na početku našeg puta, to sam bio primoran — mada sam kudio sve svoje umetničke veštitne — da pokušam sve moguće da ga nacrtam. I dete je bilo, kao i otac, pravi Osmanlija, i razlikovalo se od plavokosih izdanaka domaćih slovenskih muslimana tamnim okom i uvojkom, a sem toga suviše je rano bilo obdareno dostojanstvom svoje rase. Detinje samopouzdanje bilo je zaista prijatno. Dečko nije mogao imati više od šest godina, ali se ipak sasvim mirno oslonio na očeva kolena i celo vreme, skoro nepokretno, držao je svoju malu ruku na balčaku očeve krive sablje, upućen, nesumnjivo, da potpuno zadrži izgled budućeg heroja. Ponos i nadanje nežnoga oca bili su prijatna studija, uprkos tome što su i kratkovide evropske oči mogle otkriti crte koje nagoveštavaju nakazu. Umetnik, na žalost, nije naslućivao da olovkom oživi posebna nastojanja koja bi bila dostojna ocene dečijeg patrona. Ipak je turski roditelj bio sasvim zadovoljan brižljivošću moga skromnoga rada. Često je podizao pogled sa papira, uz izraz temeljitog umetničkog kriticizma, i zahtevao je, pošto sam ja voleo stvarnu istinu, da načinim obrvice malo tamnijim. Imao je pravo, jer ja stvarno nisam bio pravedan prema crnoj boji.

Prema koranu moglo bi se pitati nešto i u vezi sa Prorokovom zabranom slikanja živih bića. Na to se i te kako strogo pazilo u Bosni, baš kao i na zabranu potrošnje vina. Pre nekoliko godina smestio se u Sarajevu neki dalmatinski fotograf i labavost morala u ovom smislu mogla bi se dokazati napomenom da je ovaj slikao i muhamedanske sveštenike, a čak je jednom prilikom bio pozvan da slika grupu Turaka koji su prisustvovali sahrani jednog brata vernika.

U ulicama Travnika videli smo mnogo štošta interesantnog. Stvarno visoka arhitektura grada još dokazuje njegovu staru važnost upravnog središta. Tamo, oko već spomenutog zamka, nalaze se neke veće građevine: dvorci bivših vezira, kasarne turskih trupa. Čak i obični redovi drvenih kuća, sa rešetkama na prozorima, središnim pregradama gore na spratu, plavim stubovima i drugim ukrasima izrađenim spolja, nisu bez raznolikosti boja i nijansi. Između ovih podižu se sasvim solidne kamene građevine. Evo, na primer, jedna od takvih, iz reda najboljih u gradu, oslonjena je na svodove solidnog zidarstva, ukrašena ružama koje su ugravirane u prostorima između svodova. Možda je to stari bezistan, ili prodavnica tkanina, ili je to

što je sasvim moguće, magazin nekog trgovačkog kneza iz Dubrovnika, jer je arkada dole karakteristika stare republike. Posle ovog razgledali smo jedan od najslikovitijih objekata na ulicama Travnika — staru drvenu džamiju, vremenom izgriženu, već propalu, sa nakrivljenim minaretom. Tu, pored džamije, četiri stuba drže elegantnu kupolu sa istaknutim lukovima, a ova prekriva grob muslimanskog svetitelja. Upravo, svaki istinski vernik koji padne u borbi protiv nevernika »pije«, kako se bosanski istoričar izražava, »slatki šerbet mučeništva«, i izlazi iz ove »doline suza« i sa svetim počastima stupa u »rajska veselja«. Pozadi su se uzdizali vrtovi i širilo zelenilo, a iznad svega, visoko gore vide se ogolele vrleti Vlašića.

36. Pogled na Travnik

Peli smo se uokolo prcko brda i pri povratku u grad sa druge strane dobili smo potpun pogled na grad i tad smo izbroja i, pored dve sahat-kule, ne manje od trinaest minareta. Tad smo videli i ono što ranije nismo videli u bosanskom gradu — kamene kupole na kupatilima i većim mošejama ili džamijama. Neka predvorja ovih muslimanskih bogomolja pretrpela su samo male izmene onih ranijih hrišćanskih crkava i ta predvorja i kupole su sasvim vizantijski. Kod nekih su zidovi neobično sjajni, ali se ne bi moglo reći da su i spolja gizdavi. Iznutra su išarani onim što bi predstavljalo prijatne vizije

raja: palmama natovarenim urmama, rodnom vinovom lozom koja izbija iz vazna, ili je tu slatka lubenica sa nožem zabodenim za rezanje. Slični ukrasi mogu se videti na stranama između svodova, na paviljonima koji su podignuti iznad grobova svetitelja, ali koji su, većinom, neobično sjajnih i neskladnih boja. Uz zidove nekih džamija podignuti su drveni dućani travničkih trgovaca. Prema tome, svete građevine unakarađene građanskim dobacivanjem nisu ograničene isključivo na hrišćanske zemlje. Najveličanstvenija džamija pretvorena je u neku vrstu trgovačkog slagališta za voće i povrće. Kao da su prodavači voća smatrali da nebeski plodovi nacrtani gore na svetim zidovima mogu povoljno uticati na potrošače, da bez straha uživaju u skromnim zemaljskim plodovima i da, uopšte, zgodno posluže kao dobra trgovačka reklama. Vernik se, svakako, nada da će biti snabdeven boljim šljivama ovde nego što bi ih dobio iz prijateljstva ili za novac na travničkoj pijaci.

Uzani redovi obično otvorenih dućana uvek su privlačili svojom raznolikošću. Tu su dućani oružja, sa handžarima ili bosanskim jataganima i sa čudno ukrašenim puškama i pištoljima. Susedno skladište ne sadrži ništa sem lubenica; sledeća vrata nude samo brusove; tu su, dalje, dva ili tri časovničara, do ovih uređeni prozori i lepo izložena roba; svuda mnogo trgovaca svaštara. Između svih ovdašnjih primitivnih umetnosti najviše me iznenadio rad užara. Nožnim palcem držao je čvrsto konopac koji je uvijao prstima svoje ruke. Stanovništvo Travnika većinom sačinjavaju muslimani, sa nešto malo pridošlih španskih Jevreja i Srba, članova pravoslavne crkve. Neki od njih su najbogatiji trgovci u mestu i organizovali su zajednicu, ovde poznatu kao »kombeni«, da bi olakšali trgovinu i saobraćaj sa Sarajevom. Njihove su se žene oblačile na način koji izdvaja hrišćanske žene bosanskih gradova od žena većine seoskih oblasti i približava ih stilu beogradske nošnje.

37. Bosanska muslimanka

U poređenju sa ovim ženama čudnu suprotnost pokazuju muslimanke. Predveče je nekoliko njih prošlo ulicama. Čitavo njihovo lice bilo je sakriveno, bez i najmanjeg mogućeg otvora za oko; ali bezgraničan stid nije zadovoljen potpuno ni ovim, već su u prolazu pored stranca obavezno saginjale glavu, tako da ivica gornjeg šala, koji zastire glavu, padne dovoljno napred da zamrači i poslednji otvor prema ljudskom rodu. Čak i ruke skromno prikrivaju u dva prednja džepa svoje odeće. Njihovi spoljašnji ogrtači su kod nekih zelene, kod nekih bele, a kod drugih tamne boje. One čiji je donji deo odeće crne boje, a gornji bele, izgledaju na manjoj udaljenosti tako čudno kao da su kaluđerice. Pored dva redovna vela, od kojih je jedan

za prekrivanje glave, a drugi za prekrivanje nosa, ustiju i grudi, često su još nosile preko čela pridodato parče, donekle slično polovini maske koja se nosila na maskeradnim balovima, a ono je obično od crne konjske dlake, sa dva već spomenuta otvora za oči ivičena zlatom. Tako je čitav stas dobivao oblik mumije, i to u takvom stepenu da jedan Englez, koji je pored Bosne proputovao veći deo otomanskih zemalja, nije mogao poverovati da donja slika predstavlja ženu iz evropske Turske. I izvan granica stare konzervativne Bosne na nju bi se sa podsmehom osvrtali i sami Turci.

Ali još je veće čudo što u Bosni jednovremeno postoje dve krajnosti: pokrivanje i nepokrivanje. Iako se udate žene ovde pokrivaju više nego igde drugde, devojkama je, »en revanche«, dozvoljeno da izlažu svoju privlačnost do stepena koji bi sasvim skandalizovao dobronamernog Turčina druge provincije prilikom prve posete Bosni. Postoji turska izreka: »Ako že iš da vidiš svoju zaručnicu, idi u Bosnu«. Činjenica je da u ovoj reakcionarnoj zemlji ima i takvih stvari kao što su brakovi iz ljubavi. Čak je i majci dozvoljeno da učestvuje u izboru bračnoga druga, i to običnim načinom, inspekcijom »stoka« u kupatilima. Toliko su čak demoralizovani običaji ovih muslimanskih Slovena da se mladom svetu dozvoljava međusoban razgovor još pre vezivanja bračnoga čvora. Petak i ponedeljak su dani velike slobode svih muslimanskih žena i u ova dva dana ljubavnici se mogu prikrasti do prozora svojih dragana i veselo im šaputati besmislice kroz prozorsku rešetku. Ovaj se bosanski običaj zove ašikovanje i upoređivan je sa »Fensterlnom« Švajcarske ili gornje Austrije[3]).

Jedino svakog ponedeljka i petka, i to samo kroz rešetku. Koja to ograničenja mogu biti pametnija?

Žalosno je zapitati šta se zbilo jedne srede na javnoj česmi u jednoj ulici u Travniku. Muslimanska devojka, vrlo lako pokrivena, izvlačila je vodu. Tad joj je prišao mlad prijatelj, sa očiglednom namerom da radi isti posao. Bio je to razuzdani zavodnik, a to je i ona mogla videti po njegovom vragolastom izgledu, ali zbog ugleda islama moje pero odbija da zabeleži ostalo. Naravno da je naivna devojka dala sebi oduška sa »Hej ti!«, ali tonom tako blagim, tako popustljivim, tonom kojim se samo dokazivalo da ta reč može imati razna tumačenja, kao: »Slažem se! Produži!«. Ali ovu, kod izvesnih đaurkinja prirodnu predigru zabavljanja ovde je neočekivano presekla pojava nepoželjne treće osobe, koja se, iz dužne pristojnosti, primicala kao pokretni džak.

Ne tako davno, pre nekoliko godina, odigrala se u Travniku tragična ljubavna romansa. Za vreme borbe feudalne Bosne za provincijske slobode neki mladi osmanlijski podoficir se zaljubio u lepu kćerku bosanskog muslimana i zaručio je. Podoficir je pre venčanja poginuo u borbi i čuvši za smrt svoga voljenog, devojka je pištoljem sebi razbila mozak, samo da ga ne preživi i da ne bude prisiljena da

[3]) Videti kod Roskijevića.

se uda za drugoga. U vezi s ovom tragičnom pričom Omer-paša je izveo divnu moralnu pouku: »Sve to dolazi zbog nedostatka vela i zbog dozvole da vereni parovi vide jedno drugo. Da je uvek imala jašmak na licu, ona ne bi mogla videti voljenog čoveka, te ne bi bilo stvarno velike ljubavi«[4]).

Ovaj stav u vezi sa prirodnim odnosima oba pola, kao i mnogo čega drugog, nesumnjivo je kod bosanskih muslimana preživelo nasleđe starog slovenskog porodičnog života. Muslimanska kuća u Bosni više se primiče našem pojmu kuće nego kuće iz ma kojeg drugog dela Turske. Doznajemo da mnogoženstvo skoro nije postojalo širom pokrajine. Međutim, istina je da ono već izumire i u drugim delovima Turske, ali ovde nikad nije, izgleda, ni uspevalo. Ono što je kod bogatih Turaka još uvek samo izuzetak, ovde je redovna pojava, tj. da bogati Bosanci imaju samo jednu ženu. Govori se da neki imaju ljubavnice, a i ovdašnje javno mišljenje optužuje muslimana koji zaključi više od jedne ženidbe. Predstavnik feudalnog plemstva Ali-beg Džinić, jedan od najbogatijih posednika u Bosni, pre nekoliko godina uzbudio je svu Bosnu što se za života prve žene oženio drugom ženom[5]). Druga karakteristika ovih muslimanskih Slovena je u tome što se kroz imena ilustruje vitalnost porodične veze. Izuzev kod Persijanaca i Arapa, muslimani nigde drugde nemaju porodičnog imena; međutim, ovde posle pravovernikova ličnog imena, kao u gornjem primeru, Ali, Mehmed ili Se im ovi potomci starog bosanskog plemstva dodaju i svoje pradedovsko prezime. Ovo je, svakako, ograničeno na plemstvo i pre je primer upornosti bosanske aristokratije, koja se grčevito drži svojih starih feudalnih atributa.

Posle svega čovek se naročito divi kako su ovi slovenski renegati toliko mnogo podlegli uticaju islama. Kako je čudno, s obzirom na razliku u rasi, videti jato plavookih i plavokosih muslimana. I pravo je čudo šta se sve dešava pod turskim uticajem od ovih travničkih građana. Predveče mnogi ozbi jni trgovci sede u kafanskim baštama, tu neposredno izvan grada, i dok naizmenično puše nargilu, oni bez reči i nemo posmatraju savršeno lep prizor ispred sebe: planine, zelenu dolinu i penušavi potok koji žubori pored njihovih nogu.

»Evropljani« u Bosni su nas uveravali da Turke ne interesuju čari prirode i da su potpuno neosetljivi prema prirodnim lepotama. I ako ih nešto očarava to su samo mir i tišina, a ne prirodne lepote. To jedino, kažu oni, privlači Turčina, i to on traži kao najveći luksuz u vrtovima svoga letnjikovca. Još stari Edward Brown[6]) u svojoj »Travels in the Levant« piše u sedamnaestom stoleću kako sultan provodi dva meseca na brdu Olimpu, ne samo radi svežeg letnjeg vazduha već, takođe, i radi uživanja u posmatranju prijatne Tesalij-

[4]) Ovu anegdotu uzeo sam od autora »The Danuvian Principalities« (vol. II, strana 326, kako mu je Omer-paša ispričao).

[5]) Videti A. von Hilferding: Bosnien, Reize-Skizzen aus dem Janke 1857, p. 12. (Aus der Russischen).

[6]) Francuski prevod (Pariz 1874), čiju kopiju imam kod sebe. Strana 76.

ske ravnice, na jednoj strani, i plavog prostranstva Jegejskog mora, na drugoj. Svi Bosanci, muslimani i hrišćani, pokazuju naročitu ljubav za cveće. Prilikom svake zgode oni se njime kite. Tako je velika njihova čežnja za cvećem da u Sarajevu nije retko da se prosjaci poređaju ispred vrata našeg konzulata i mole, ne za hleb, već samo za jedan cvet iz lepog malog vrta.

Tamo u baštama provode odmor naši Turci i po svom spoljašnjem izgledu tamo je sve puno zanosa i prijatne slikovitosti. Kako su pametne sudije i kako pametno izgledaju! Kako su temeljito upućeni u sve zakone i proroke! Kakvo je sugestivno bogatstvo mudrosti ovih prostranih turbana! Teško je shvatiti da su ova gospodstvena bića po ceo dan zauzeta u trgovini. Zaista, istina je da oni prelaze sa oholim prezirom preko bednog sitničarstva svoga poziva. Stranci su u Bosni većinom neprijateljski raspoloženi naspram Turaka, ali ipak svi znadu da je roba kod njih redovno jeftinije kupljena i da je boljeg kvaliteta nego u hrišćanskim radnjama. Pravi vernik prezire cenkanje i namerno neće da prevari. Ova se osobina uvek pripisuje njihovom fanatizmu. Meni izgleda da to više odgovara izvesnom ličnom dostojanstvu, koje je gipki bosanski Sloven pozajmio od Osmanlije.

Ovde bi čovek očekivao da će videti lice pravog fataliste, lice glatko kao mermer. Moglo bi se očekivati da kod njih neće biti ni traga od emocija kojima čovek teško gospodari. Međutim, lica ovih bosanskih muslimana izbrazdana su čitavom mrežom bora, i to daleko više nego što se to vidi kod prosečnog Engleza. Oni su, tačno je, nadmoćni prema mnogim »promenama i prilikama ovoga smrtnoga sveta«, ali tačno je, takođe, da i oni imaju svoje vlastite slabosti i taštine, prema kojima su osetljivi kao i drugi ljudi. Njihova je želja da u svim okolnostima izgledaju tajanstveni, da savetuju, da imponiraju sigurnošću svoga znanja, da ostave sliku kako znadu više, mnogo više nego što žele da kažu, žele da upotpune neznatnost svojih opažanja naglašavanjem svojih vrednosti. Njihovo će lice tako pri najmanjoj zgodi da se oduševi ili namrači, ili će, pak, da se izobliči nekom vrstom odmerenog isticanja. Namršteno držanje podseća na dogmatski i sujetni nemački tip. Ono je sasvim suprotno onoj teatralnoj adaptaciji koja ostavlja otisak svake emocije na licu Cincarina. Taj izraz, zaista, nije stigao na usne pomoću teutonske osornosti. Pre je to španska »grandezza« — dostojanstvena i ljubazna učtivost — koja preobraća svakog dućandžiju sa kojim razgovarate u »Grand Seigneur.«

U njihovom načinu života i poslovanja ima naravno, dosta tragova krutog uticaja fatalizma. Uprkos tome što se ovi muslimanski trgovci odlikuju uopšte svojim poznatim poštenjem, što je svakako najbolja politika, i uprkos tome što su srećni da pripadaju vladajućoj kasti, oni su ipak bez potrebne preduzimljivosti i ovaj ih nedostatak isključuje iz neophodne utakmice sa hrišćanima. Skoro su svi veći poslovi u pokrajini u rukama hrišćana. Muslimani su većinom dućandžije, a ne trgovci, jer su po temperamentu jednostavno nepokretni.

Oni su, verovatno, više od raje podložni narkotičnim sredstvima. Strašno je videti skoro mrtvačko bledilo na licu mnogih Turaka. Tokom našeg putovanja sretali smo katkada u unutrašnjosti vesela muslimanska lica koja su nosila izraz duhovne tromosti. U konaku u Tešnju videli smo pisaći sto koji nije pripadao ličnosti ništa manjoj nego kajmakamu. Sto je bio sklopljen iz dasaka nejednake veličine, upravo iz komada kakvi su došli pod ruku. A ovde u travničkoj pošti videli smo sasvim elegantan pisaći sto, ali je sav bio jako upršljan i unakaraden jednim manjim komadom drveta, koji je bio usaden na sredini, baš kao da je proviđenje htelo da ga tako namesti za reklamu trgovcu nameštajem. I dok daska ne otkine dugme na službenikovu kaputu, ovaj neće nikad ni pomisliti da dasku udalji i dugme pričvrsti. Skapalu životinju ispred bosanske kuće neće niko da ukloni i zakopa, već tu ostaje da trune i smrdi.

Danas smo primetili dosta demonstracija otvoreno uperenih lično protiv nas. Mnogi su se vernici mrštili na nas pri prolazu, a jedan starac mi je ukazao naročitu čast. Nasred ulice mi je prišao i otpočeo da me grdi. Jedan muslimanski dućandžija odbio je da proda nešto od svoje robe neverniku đaurinu, kako nas obično Bosanci nazivaju. Nikako ne bih mogao dobiti neke »prijatne stvarčice« da nije prišao jedan Srbin, sa kojim sam se ranije bio upoznao. On je objasnio da nisam ni Rus ni Austrijanac, već Englez i tek tad se Turčin ublažio. Ali, stalna zaptijina pratnja ozbiljno nas je uznemirivala. I pošto nismo mogli duže izdržati takvo proganjanje, pošli smo do telegrafskog ureda da zatražimo objašnjenje od našeg prijatelja koji govori francuski.

»Shvatite«, rekao je on, »da je upravnik zapovedio zaptiji da vas prati!«.

»Da nas prati! Prema tome, on nas još smatra špijunima?«.

»Nije to razlog! Sve je to samo radi vaše bezbednosti. Vidite i sami da smo u jednom sasvim kritičnom stanju. Naročito ovde su muslimani fanatični. Svakog momenta oni mogu da ustanu protiv hrišćana.« On nam je rekao, zaista, stvarnu istinu. Pošto su bosanski hrišćani ustali protiv Turaka, to su u susednom gradu, u Banjaluci, turski gradani, opravdano, u samoodbrani pribegli oružju i već su izvršeni pokolji svuda duž Save. Zbog toga je potrebno pojačati našu bezbednost. Nešto kasnije nam je otvoreno priznao da nas još smatraju pobunjeničkim misionarima i tako nas, uz navodnu predostrožnost, ostavio da se i dalje protivimo zaptijinom tapkanju u stopu za nama. Međutim, i mi nismo bili dovoljno obazrivi da jasnije čitamo znake ovog vremena. Tokom čitavog dana pristizali su surovi vojnici. Nisu to bili redovni redifi i rezervisti, već stari bašibozuk, muslimanski dobrovoljci u običnoj seljačkoj nošnji. Slevale su se u grad gomile pod crvenim turbanima i sa pojasima, pretrpane starinskim pištoljima, handžarima i kratkim mačevima. Među njima su neki udarali i đavolski dobovali po dobošima, koji su po obliku bili kao velike i duboke kašike — sasvim u skladu sa divljačkim izgledom ratnika. Često su nas noću budile trube, a sledećeg jutra metež

je bio još veći. Videli smo sa kakvim bratskim osećanjima bosanski Turci dočekuju Engleze. Nije se ipak osećalo naročito neprijateljstvo na naš vlastiti račun. Tako sam mogao ostaviti brata u hanu, pa sam bez revolvera i pratioca izašao i požurio se da skiciram staru tvrđavu.

I ova, kao i druge stare tvrdave koje smo videli, pripada danima hrišćanskog kraljevstva i stvarno svedoči o tome da je delo Tvrtka, prvog bosanskog kralja[7]). Po samom ob iku i opštem izgledu ona je mnogo slična tvrđavama starih gradova Doboja i Tešnja. I ova se, kao i one, završava na jednom uglu poligonskim tornjem, a uz to,

38. Stara kula kralja Tvrtka u Travniku

kao i kod onih, značajniji je njen položaj nego lepota same arhitekture. Ona se uzdiže na poluostrvskoj steni, a sa svake strane su urvine, sem tamo gde se niskim i dugim grebenom veže sa planinama koje potpuno dominiraju njome. Danas se, svakako, ne bi mogla održati, iako je Turci još upotrebljavaju kao neku vrstu arsenala.

Dok sam crtao ovu značajnu razvalinu, neprijatno me iznenadila neka vrsta baterije koja je iz pozadine otvarala živu vatru na mene. I tek kad je jedna poveća kamenica prohujala pored moje glave, ja

[7]) Izgleda da je staro ime Travnika bilo Herbosa. (Videti Farlatovu Illyricum Sacrum, T. IV). Uočio sam velike greške u Dr Sprunerovom Historich—Geographisches Hand—Atlasu, gde je Travnik identifikovan sa Bobovcem, starim sedištem bosanskih banova i kraljeva, koji se nalazi četrdeset milja na zapadu prema Varešu.

sam pomislio da je krajnje vreme da pogledam naokolo. Posmatrajući okolinu, primetio sam da je glavni neprijatelj jedan dečko od približno četrnaest godina. Kad je video da sam ustao sa ne baš prijateljskim namerama, deran se oslonio na svoju rezervu, jednu grupu naoružanih Turaka. Njima sam pokazao znacima da bih bio zahvalan ako bi obuzdali mladićski zanos islama. Pošto sam na ovaj način dao oduška svojim osećanjima, ja sam se mirno vratio svome crtežu. Posle toga, jednim dobro upravljenim kamenom — sudeći po senzaciji koju je izazvao, većim od svih prethodnih — deran me pogodio u leđa. Ovog puta potpuno razljućen odjurio sam veoma žurno mladome artiljeristi, ali se on brzo sklonio iza susedne kuće i tresnuvši vratima iza sebe, nestao je ispred mog pogleda punog protesta. Pored svega, još donekle u dobrom raspoloženju, zakucao sam štapom na vrata u nadi da ću ipak naići na razumevanje njegovih roditelja i tako preko njih iskaliti svoj gnev i osvetu nad prestupnikom. Dok sam uzaludno pokušavao da stupim u razgovor sa ukućanima, jedan iz turske grupe, kod koje se dečko ranije sklonio, prišao mi je i podviknuo mi: »Tursko! Tursko!«. To je značilo da je dečko Turčin i da može baciti koliko god hoće kamenica na prokletog kaurina.

Pošto moje kucanje i lupanje nije naišlo na odziv, ja sam se najposle, donekle pomiren sa ovom »niskom« ludosti, vratio na svoje mesto i stavio nekoliko završnih detalja na crtež. Tada su se vrata skloništa otvorila i mladić je u društvu dva naoružana Turčina, idući između njih, stupio napred, a sva su trojica razmetljivo prilazila da onako ponosno ponize hrišćanskog psa!

Ovo je bilo isuviše da bi smrtnik mogao da izdrži. Tad sam ustao i, bez obzira na opasnost od dva dobro gradena pratioca, namerio sam da preduzmem neku vrstu ličnog kažnjavanja njihovog štićenika. Videvši moju nameru, oni su uzviknuli: »Tursko! Tursko! On je Turčin! On je Turčin!«. Oni su podviknuli takvim tonom kao da će me prisiliti da položim prljavštinu sa deranovih nogu. Na to sam jednostavno odgovorio: »Engleze!«.[8]) U istom trenutku opalio sam dečku od sveg srca jedan dobar šamar po ušima. Turci nisu mogli obuzdati svoj bes. Trenutno, oni su ustuknuli nekoliko koraka i kao da su bili zanemeli od čuda. Jedan od njih, pun besa, potegao je svoj kratki mač, ali pre no što ga je mogao izvući iz korica iza pasa i uperiti na mene, ja sam već bio iznad njega sa svojim štapom — srećom vrlo teškim — i kukavica je napustila svoj handžar i pobegla. Drugi Turčin, i pored toga što je već bio počeo da izvlači svoje oružje, pošao je za primerom svoga druga. Dečko je već bio odbegao drugim pravcem i ja sam ostao kao pobednik na poprištu. Pošto nisam bio spreman da se oduprem čitavom naoružanom Travniku i pošto je bilo moguće da ova iskra posluži za potpaljivanje fanatizma, koji je, prema iskazu službenika, vrlo opasan, to sam iskoristio utisak i odlučio da se u redu povučem do hana, gde su bile moje rezerve i moja municija. I sa bratom pored sebe i sa našim revolverima pri ruci čovek

[8]) Čudno je da talijanska reč nailazi na razumevanje u Bosni.

se osećao slobodnije. Međutim, već je gradom prošlo kobno brujanje i možda je bila sreća što je zaptija ubrzo došao da nas otprati drugim pravcem do šefa policije. Tako ga je nazvao naš francuski tumač. Šef je hitno zahtevao da nas sprovedu k njemu.

Prošli smo putem kroz neku vrstu »Champ de Mars«. Tu se na suncu sijao red lakih poljskih topova i gomilala se ona šarolika vojska organizovanih bašibozučkih bandita. Doboši su udarali, trube su zvučale, glasnik tatarin u dugom kaputu žurno je odjurio ka konaku, a ogromne gomile građana sakupljale su se da vide grupu ovih muslimanskih dobrovoljaca na maršu iz grada ka Banjaluci. Sve nam je bilo nejasnije zašto su trupe protiv hercegovačkih pobunjenika potrebne baš ovde. To je stvaran dokaz da smo istinski zapleteni u bosansku pobunu, koja već počinje da se razgara okolo nas.

Naše sumnje potvrdio je službenik koji nas je tražio. Ponovno je pregledao naše dozvole i tad nas obavestio, preko tumača Talijana, da nikako ne možemo ići u Fojnicu (gde je drugi franjevački manastir), kako smo nameravali. Dalje nam je saopštio da je za nas određen zaptija i da su već osigurana domaća »araba« kola da nas odvedu pravo u Sarajevo. Tako, nije nam preostajalo ništa drugo nego da pođemo prema datom naređenju, ali, svakako, mi nismo nikako napuštali svoje prvobitne namere. Najposle se jasno pokazalo da nas smatraju austrijskim misionarima, pa se nastojalo da nas se na svaki način onemogući u održavanju bilo kakvih veza sa rimokatoličkim redovnicima u Fojnici.

Napustili smo Travnik bez uznemirivanja i pošli na put. Videlo se jasno da smo upućeni u Sarajevo, i to u pokrivenim kolima i sa pratiocem zaptijom. U toku čitava četiri časa treskanja po rđavom putu do Busovače, gde smo imali da prenoćimo, pružilo nam se dosta prilika da vidimo šta sve znači glavni turski put. Prelaz preko mosta bio je donekle sličan vožnji preko niza položenih trupina, uz neprijatnu neizvesnost neće li sve popustiti i s nama se survati dole u reku. Svuda preko manjih potoka prelazi su porušeni, ali su konji naviknuti na te nezgodne okolnosti i uvek su uspevali da prevuku kola, koja su još i bez opruga. Naišli smo na jedan deo novoizgrađenog puta, ali se i preko njega prelazilo kao preko poređanih gomila nepolomljenog kamenja. S jedne strane zevala je ogromna litica, a s druge strčala druga iznad nas, a kada smo se našli u sredini ovoga klanca, presrela nas je ozbiljna prepreka i tu su se između blokova naša čudna kola zaglavila i skoro razglavila u uzaludnom pokušaju da se probiju ovim novim komadom puta. Posle dužeg zadržavanja uspeli smo svi skupa, nas dvojica, naš kočijaš i naš zaptija i družina iz jednih već propalih kola, da guranjem, vučom i podupiranjem konja oslobodimo naša kola, koja i ovde predstavljaju neobičnu vrstu.

I pored svega opet smo bili sigurni na našem putu. I ne žalimo što smo stigli ovamo. Naš zaptija je već pokazivao vidljive znake nepokorne okrutnosti. Jednom je i pored našeg snažnog protesta naleteo na nesrećnu raju i nismo ga mogli obuzdati da im ne oduzme nešto hleba, a mi smo, na iznenađenje svih, platili to, tek da se što

pre izađe iz nezgode. Posle ovoga naš pratilac i naš kočijaš su misli i da imaju prava da piju rakiju na naš račun u svakom hanu kuda stignemo, i to sve dok nismo preduzeli potrebne korake da ih uverimo da mi to lično plaćamo.

Prolazili smo kroz predeo koji nije bio onako bogat kao Posavina ili donja dolina Bosne. Usevi su uopšte bili slabi, a planine prekrivene šumom manje ponositog uzrasta. Naročito je izvan dolina drveće bilo sasvim zakržljalo. Ovde se naročito oseća nedostatak nežnosti u planinskoj panorami. Kupasta krečnjačka brda i po njima zakržljala vegetacija izgledaju kao zaleđeni pregibi zelenih zastora, sasvim kruti, ukočeni i skamenjeni.

Stigli smo u Busovaču i tu se zaustavili radi prenoćišta. Ovo je selo sa skoro sedam stotina stanovnika i sa nekoliko džamija, koje se uzdižu između niskih kuća. Svaka kuća je opkoljena malim dvorištem i u njemu je košara za kukuruz, stambene kućice, sa četvrtastim ognjištima, a na njima gvozdeni »demir-odžaci«. Upravo sve kao i u Slavoniji i u Hrvatskoj, samo na nešto nižem stepenu. Čuli smo da se ovde nalazi rimokatolička kapelica, te smo tražili da nam se dozvoli da je vidimo. Sveštenik nas je odveo pozadi, i između nekih dvorišta i kuća stigli smo do jedne kolibice. Tu je jedna obična soba, opremljena sa oltarom i nekoliko krstova i slika. Sveštenik je s nama razgovarao na latinskom. Takođe, znao je površno i nemački. Bio je sklon da oda puno priznanje turskoj trpeljivosti i rekao je da Turci ni u kakvom smislu ne uznemiravaju ovde latinske hrišćane.

Stupili smo u han. To je obična, malo bogatija muslimanska kuća u Bosni. Ušli smo u dvorište kroz zasvođenu kapiju, gde se sa obe strane nalaze štale i stan za poslugu. Iz dvorišta (inače vrta u privatnim kućama) uspeli smo se uz spoljašnje stepenice u divanhanu, u jednu ga eriju opruženu čitavom dužinom kuće, odakle se otvarao pogled na dvorište ili vrt. Divanhana je rešetkom zaklonjena od pogleda. Kod ove vrste kuće u sredini je isturena prednja strana i iz ove prostorije otvara se pogled na ulicu. Ovaj je ugao prostorije zastrt asurama i jastucima za podnevni odmor. Sa obe strane središne sale nalaze se sobe sa vratima otvorenim prema divanhani. Naše su sobe bile potpuno čiste, handžija ljubazan i hrana vrlo dobra. Za večeru smo dobili neku vrstu supe od mleka i pirinča, pre epu pastrmku, vrlo lepo isprženo pile, i uz to još malo pošećerenog kajmaka. Sve je bilo tako sjajno, savršeno. Moguće je, ipak, dobiti dobar ručak i u Bosni.

Sledećeg jutra prijatno smo iznenađeni radosnom viješću da nas je naš zaptija napustio. Sada smo imali manje teškoća jer smo oslobođeni nadzora vlasti. Nismo to pretpostavljali pri po asku i prilikom prkošenja travničkim vlastima. Vozili smo se još nekoliko milja sarajevskim putem u našim kolima i zaustavili se u hanu pored puta. Tu smo obavestili kočijaša da nam dalje nisu potrebne njegove usluge. On je bio zbunjen ovom neočekivanom vešću, ali kad smo mu dali sve što bi mu pripadalo da nas je vozio do Sarajeva, on je ostao potpuno zadovoljan. Naša sledeća briga je bila da nađemo vodiča za

put preko planina do Fojnice. Uskoro smo naš i seljaka raspoloženog da nas vodi. Samo nas je zamolio da ga sačekamo nekoliko minuta. Brzo se vratio sa pogodnim jataganom — znakom zloslutnim za početak našeg planinskog putovanja. Put nas je vodio uz blago uzdignutu krivudavu stazu, preko talasastih obronaka planine Jahorine, kroz bukove klance, kroz lepo drveće, ali ipak ne onako lepo kao ono na Trogiru i planini Maculi. Nailazimo, kao i ranije, na isto cveće i paprat, ali se bukova paprat sada prvi put pojavljuje tako obilno i bogato. Ovde je prevazilazila kite muške paprati i nama se činilo kao da prolazimo kroz džinovsku šumu paprati. Katkada smo izbijali na proplanke i na neka razbacana polja i na kolibice opkoljene voćkama, a na samoj planini bi o je obilje divljih kestenova.

Čim smo se uspeli na glavni greben, po ukusu izvora, otkrili smo prvi znak bogatih mineralnih naslaga u planinskim kotlinama. Pri spuštanju niz južnu stranu videli smo da je ovaj uzrok omeo bujniji razvoj bukava i hrastova. Planinska strana je na nekim mestima bila gola i tamo su se pruge minerala tinjca sjale kao srebro na suncu. Zem jište je bilo u nijansama bledotamne boje, pa sve do žutomrke i sam greben nije bio bez svojih jasnih zlatnih pruga. Ponegde je naša staza bila zastrta parčadima kristalnoga kvarca. Probrali smo nekoliko komada gvožđa, olova, mislim, čak i nešto srebrne rude. Katkada se naiđe i na odlomke plemenitih kristala. Na vrhu grebena vodič nas je napustio i mi smo se spustili niz strmenit i surov nagib u selo Fojnicu.

Dalje putem mimoišli smo se sa nekim garavim kovačima i mazgama natovarenim njihovom trgovačkom robom, koja je glavni proizvod ovdašnje seoske industrije. Čim smo prešli jedan most na rečici i nastavili put uzanom putanjom ka Fojnici, čuo se iza nas poklič i zapomaganje. U početku smo smatrali da nije red da se osvrćemo na sve to. Međutim, ubrzani koraci neposredno iza nas kao da su nam govorili da nije umesno dalje ignorisati ovu nepoznatu demonstraciju. Zastali smo, pogledali uokolo i videli zaptiju kako trči za nama i ratoborno maše pištoljem. Izvukli smo naš magični pasoš i, sasvim s'učajno, našao se neko ko je znao čitati, te nam je dozvoljen nastavak putovanja. Dok smo se peli ka manastiru, kućerini velikoj kao kasarna, podignutoj na kamenitoj ravni iznad grada, zaustavio nas je neki zaptija i naredio da idemo s njim do konaka. Tamo je jedan čovek govorio talijanski i, posle dugog uvoda, rečeno nam je da kajmakam[9]) želi da nas vidi.

Odveli su nas u vrt pored potoka i tu smo našli njegovo dostojanstvo u neprilici. Prilikom našeg dolaska on je bio sasvim nag i, verovatno, zauzet neslužbenim činom pljuskanja u plićaku. Ipak je neuznemiren izašao na kopno i, pošto se sa odgovarajućom obazrivošću ogrnuo kućnom haljinom i navukao papuče, uputio se k nama sa neumanjenim ponosom, te obavio proces pozdravljanja baš kao da

[9]) Ne znam iz kojeg je mesta. On je samo posetio Fojnicu, koja nema tako visokog službenika.

nismo bili svesni uzajamne bliskosti sve do tog momenta. Zatim nas je ponudio da sednemo na raširene asure, tu na travi u hladu granate kruške. Počastio nas je cigaretama i pitao, preko tumača koji je govorio francuski, o ciljevima našeg putovanja i o mestima kroz koja smo sve prošli. Za vreme našeg razgovora pojavilo se još nekoliko Turaka, jednako dostojanstvenih i zaogrnutih običnim domaćim ogrtačima. Kasnije se videlo da su to bili mudir, kadija i imam. Svaki je obavio čin uobičajenog »temena« ili pozdravljanja. S veličanstvenim simbolizmom istoka svaki je redom dodirivao rukom glavu, usta i grudi, nagoveštavajući tako svoju lojalnost mislima, rečju i srcem. Nešto kasnije doneta je »tepsija«, nekoliko misterioznih omota i na ražnju pečeno jagnje. Već smo osetili da smo upali u bosanski »teferič«, u »picnic a la Turque« i prema našoj želji ranije izraženoj, pozdravili smo se i uputili manastiru. Upućen je efendija koji je govorio francuski da nas vodi, ali je prethodno kajmakam izdao naređenje da nam se osiguraju »araba« kola za dalje putovanje. Na polasku kajmakam nas je pitao da li smo katolici ili protestanti. Verovatno nije želeo, ako smo katolici, da imamo priliku za razgovor sa svojim jednovernicima.

Popeli smo se na kamenito uzvišenje gde se nalazi manastir i tu smo se našli u jednom ograđenom dvorištu, približno sličnom onom koje smo videli na Vučjoj Gori. Tu se nalazio stari, liščem ukrašeni krst, mnogo sličan onom već viđenom u prvom manastiru, ali ovaj, kako izjavljuju redovnici, potiče još od pre trista godina. Inače, građevine su potpuno iz ovog stoleća. Uputili smo se vratima nad kojima se nalazio natpis zlatnim slovima »CLAUSURA«, i uzaludno zakucali. Uskoro je iz drugog pravca došetao jedan redovnik, verovatno da bi razgledao strance pre nego što bi ih pustio u SANTUM. U ovim nemirnim vremenima to je, svakako, potrebna predostrožnost. Čim je video muslimanskog službenika sa nama, odmah je postao zakopčan, ili, kako bi Francuzi rekli, »boutonne«. Gotovo se bunio i govorio je da unutra nema ničeg vrednog što bismo pregledali. A kad smo mu rekli da dolazimo da posetimo manastir i da razgledamo interesantne bosanske spomenike, on je otišao toliko daleko da je poricao njihovo postajanje.

Posle ovog već smo počeli da gubimo svaku nadu da ćemo dobiti dozvolu i hteli smo se skoro vratiti, a da ne vidimo možda najinteresantniju starinu u čitavoj Bosni, još iz dana pre turskog osvajanja — knjigu starog hrišćanskog plemstva. I to bi se desilo da nije bilo našeg starog prijatelja majora Roskijevića. On je pomoću svog službenog položaja dobio dozvolu i za ovaj manastir. Kao Austrijanac i dobar katolik, ovaj je razbio sumnje redovnika i njemu je bilo dozvoljeno da razgleda neprocenjenu manastirsku riznicu. I pored toga što se major obično nije zamarao starinama, on je ipak izgravirao jedan od starih nacrta kojima je ilustrovana knjiga grbova starih bosanskih kraljeva. Ovaj sam nacrt slučajno kopirao i ispravno obojio, kao spoljašnji ukras mog notesa za crtanje. Kao postojeći dokazi i kao poslednje sredstvo, izvukao sam iz džepa notes i pružio ga redovniku.

Tad sam zaista doživeo ono »sezame otvori se!« Ovim je redovnik zaista bio upadljivo iznenađen. On je, sigurno, verovao da niko izvan manastirskih zidina ne zna za postojanje ove knjige grbova, a pogotovo da niko nema vernu kopiju njenih ilustracija. Čudna je promena zavladala čitavim redovnikovim držanjem. Nije dalje pokušavao da poriče postojanje takve knjige i kao što nas je dotle uporno zadržavao vani, sada je već bio gotov da nas rado primi unutra. Tokom našeg razgovora, ograničenog na latinski, prišao je i drugi redovnik i vratio se odmah da konsultuje starešinu manastira. U načinu otvaranja vrata »CLAUSURE« bilo je nečega iz »Hiljadu i jedne noći«. Svetačka vizija starešine bratstva pojavila se gore i pozivala nas da uđemo!

Ušli smo u gostinsku sobu, koja je bila slična onoj na Vučjoj Gori. I ovde su nas, na isti gostoprimljiv način, počastili bosanskom kafom i bosanskim vinom. Tom prilikom smo razgovarali sa starešinom i sa nekolicinom sabrane braće na nemačkom i latinskom o našem putovanju, o istoriji i o pojavama u ovoj pokrajini. Sasvim se videlo da redovnici više znaju o sadašnjem stanju događaja nego što žele da kažu. Na našu veliku radost starešina je uskoro pošao k jednom starom sanduku, otvorio ga i doneo staru knjigu o grbovima. Knjiga je bila omotana lepim, ali već istrošenim pergamentnim koricama. Na početku je bio bosanski natpis, ispisan starim srpskim slovima, koji bi preveden na engleski glasio:

»Knjiga grbova plemstva Bosne ili Ilirije i Srbije, sredio Stanislav Rubčić, sveštenik, u slavu Stefana Nemanje, cara Srba i Bosanaca. U godini 1340«[10]).

Ovo je bio spomenik momenta vrlo značajnog u istoriji Bosne, kada je u kratkom vremenskom periodu ona sačinjavala deo velike Nemanjine imperije, koja je, izgleda, spajala sav razbacani srpski nrod između Jegejskog mora, Dunava i Jadrana u jednu veliku državu. Ne sme se, svakako, smatrati da ovaj rukopis potiče iz vremena cara Dušana. Letimičan pogled me odmah uverio da je knjiga u sadašnjem stanju jednostavna kasnija kopija. Nacrti su bili srednjovekovni, ali samo crtanje je pripadalo periodu kada je već umetnost ilustracije bila skoro mrtva. Nacrti nisu izvedeni na pergamentu, kakav je nesumnjivo bio original, već na papiru, koji je stvarno bio bez ikakvog vodenog znaka. Ponegde je bio toliko izlizan upotrebom i prstima da je izgledao kao vrlo lep pergamenat. Uz to još prepisivač je ostavio svoj znak u nekoliko pogrešno prepisanih i skrpljenih reči. Redovnici su tvrdili da je knjiga original. To je, međutim, nemoguće poverovati. Ipak, nemam nameru da poričem da je knjiga napisana još pre turskog osvajanja. I sve one koji bi gajili takvu želju ja bih opomenuo da računaju i na apostolski autoritet. Na početku knjige se nalazila kratka latinska napomena, datirana 1800, i u njoj Grego-

[10]) U originalu bosanskom, kako ga je za mene prepisao latinskim slovima jedan od redovnika, glasi: Rodoslovlje bosanskoga ili iličkoga i srpskoga vladanja zajedno postavljeno po Stanislavu Rubčiću, popu, na slavu Stipana Nemanjića, cara Srblienak Bosniakak (1340).

rius, Episcopus Ruspensis i Vicar Apostolic of Bosnia potvrđuju »da je ovaj rukopis još iz nezapamćenih vremena i da su ga posle propasti kra jevstva bosanskoga revnosno čuvala velečasna franjevačka braća fojničke porodice«[11]).

Na prvoj strani nacrtana je nebeska kraljica, gde sedi na zlatnom polumesecu sa detetom na kolenima. Sveta Marija je u srednjem veku bila zaštitno božanstvo Bosne, a polumesec je određeni amblem Ilirije. Sledeća je slika nekog svetitelja u pratnji medveda i, ako su nas redovnici pravilno obavestili, predstavlja svetog Martina[12]). Pos e ovog slede dalje dva svetitelja ispod krsta, od kojih jedan drži neku granu. Ovo su svetitelji Kuzman i Damjan, proslavljeni zaštitnici Nemanjića. Njihovi su likovi još vidljivi u bogatstvu fresaka poznatih zadužbina Nemanjića[13]).

Ovo je, svakako, sačinjavalo podesan predgovor i za grbove samog velikog srpskog cara. Pored grba nalazi se š em i na njemu dvoglavi carski orao, koji drži drugu sjajnu krunu. Sa strana se nalaze dva druga šlema, a oba su zakićena sa po dva lava. Smatram da je taj ukras i dekor iz makedonskog doma. Grb je izdeljen na jedanaest odeljaka. Opet se u centru vidi dvoglavi orao Nemanjića, beličast i na purpurnom polju, a okolo njega su poređani grbovi svih provincija carevine Nemanjića. Ovde je bio crveni, krunisani lav Makedonije (ovaj sam video na dva mesta) mavarski trofeji Bosne, slavonski lanci lovačkih pasa, hrvatske crvenkaste i bele šarc, besni lav Bugarske, srpske ratne sekire, tri konjske potkovice Raške, a ruka Primorja u oklopu drži visoko svoju krivu sablju.

Original ovog grba bio je planiran petnaest godina pre nego što se car Dušan uputio sa mračnim samopouzdanjem da osvoji Vizantiju. I već smo videli njegove težnje da zavlada teritorijama koje obuhvataju južne pokrajine današnje Austrije i veliki deo evropske Turske. Nikada posle istočno pitanje nije bilo bliže srećnom rešenju. Prema svakom ljudskom verovanju sigurno nikad Turčin ne bi zagazio nogom u Evropu da je Dušan našao naslednika dostojnog da podupre njegov štit i da ponese dvog avi šlem. Stari i izlapeli Grci Vizantije morali su ustupiti mesto mladoj sili, sposobnoj za akciju, kao zatočeniku hrišćanstva i kao doraslom takmacu sa civilizacijom zapada. I nigde nije mogla biti vidnija teška sudbina ovih slovenskih zemalja kao ovde, u ovoj dolini tako zasutoj bogatstvom prirodnih minerala, a tako nemoćnoj zbog nedostatka ljudske radinosti. Dis aliter placitum. I kad bi se i car Dušan vratio iz groba, verovatno da bi se uzdržao od pokušaja da obrazuje novu srpsku carevinu, ili da mačem raseče čvor komplikacija; jer on bi protiv sebe imao ne samo

[11]) Hunc Cosicen ab immemoraelli tempore, nempe a caaptivate Regni Bosniae, studiose conservatum esse a Revere-nais Frantribus Franciscanis Familiae Foinicensis.

[12]) Možda kaluđerska pogreška mesto sv. Marka.

[13]) Mislim na crkvu Đurđeve stubove, sa kupolom, na brdu iznad Novog Pazara. Njen se opis nalazi u knjizi »Travels Through the Slavionic Provinces of Turkey in Europe« od G. Muir Mackenzie i A. P. Irby. London, 1866, p. 309.

turske sablje već još moćnije i surovije zavisti hrišćanstva, a u krajnjem ishodu čak i oružje militarističkih monarhija, čiji vladari više vole kao susede nemoćne neznabošce, koje mogu po potrebi uvek zaplašiti, nego da vide na svojim granicama uzdizanje hrišćanske države, koja bi jednog dana mogla postati moćnim suparnikom.

Posle grbova cara Dušana slede do detalja grbovi raznih ilirskih provincija, koje su bile neposredno upletene u ovu heraldiku plemstva. Kao jedinica Ilirija nije predstavljena u carevom štitu, ali se nalazi njen polumesec ispod osmokrake zvezde, i to beo na rumenom polju. Ovaj se detalj pojavljuje i u centru bosanskoga grba. To znači, kako nas redovnici uveravaju, da je Bosna srce Ilirije. Neočekivano je iznenađenje opšta sličnost sa turskom zvezdom i polumesecem i pored toga što je njihova zvezda pokraj meseca, a ne iznad njega. Pojava ovih amblema na bosanskim grbovima zaista daje povoda za pogrešno shvatanje da su ih Turci nametnuli kao znak sizerenstva prilikom osvajanja ove pokrajine[14]). Redovnici su bili nesumnjivo u pravu što su ilirskim vezama pripisivali zvezde i po umesec na bosanskom štitu. Već i na početku knjige, upravo u naslovu, sinonimno su označene Bosna i Ilirija.

Pored zvezde i polumeseca bosanski grbovi su imali na crnom polju dva ukrštena štapa, a na njihovim vrhovima uzdizala se glava mavarskoga kralja. I ono nekoliko plemićkih trofeja, koji se vide na grbovima ove sveske, podsjećaju na duge borbe pomorskih Srba protiv afričkih gusara. Raniji anali Raguze — odnosno Dubrovnika, kako ga nazivaju Srbi, koji je inače stajao u posebnim i neposrednim odnosima sa Bosnom i bio njena stvarna pomorska luka i emporium — puni su opisa saracenskih napada duž celog Srpskog primorja i Albanije, a jednom su Saraceni opustošili Boku Kotorsku. Ovi trofeji su interesantno svedočanstvo o dubokom utisku koji su ostavile ove borbe na nacionalni duh i ukazuju

39. Bosanski grb

[14]) Utvrdio sam da je ovu pogrešnu teoriju izneo autor Spicilegium observationum Historico—Geographicarum de Bosniae Regno, Lugbat. 1736, p. 84. On pretpostavlja da se ova izmena morala desiti oko 1463, kada je Muhamed potčinio vojvodstvo sv. Save i navodi Varennesa da bi izazvao utisak da su originalni grbovi Bosne bili ubojno oružje. Međutim, Varennes je pogrešno uzeo grbove primorja za bosanske. Tako su, izgleda, bosanski grbovi izmenjeni. U jednom heraldičkom rukopisu u biblioteci Bodlefan iz 1506. data su prva i četvrta četvrt, u rumenoj boji, a kruna u žutoj; druga i treća četvrt bile su azurne, a unutrašnjost bela. Ovo su, moguće, grbovi titularnog bosanskog kraljevstva, koje je obnovio Matijaš kada je gornja Bosna bila u turskim rukama. Takođe, uporediti i grbove na spomen-ploči bosanske kraljice Katarine.

[15]) Ban Logeth je vladao krajem desetog stoleća. Risan, Herceg-Novi i druga mesta u Boki Kotorskoj pripadala su direktno Bosni, a kralj Tvrtko nije ustupio svoje neposredno sizerenstvo nad njima vojvodi od sv. Save.

na one dane kada je Trajetko u Boki Kotorskoj bio rezidencija bosanskoga bana[15]).

Kriva istočnjačka sablja Primorja ili Srbije na moru povezana je, izgleda, sa ovim istim borbama, pa očekujem da će se ovde naći ključ za rešavanje misteriozne pojave zvezde i polumeseca na polju ilirskoga grba. Muslimani su rano prisvojili stari vizantijski polumesec[16]), a Ričard Lavovo Srce, na povratku iz ratova u Palestini, dodao ga je kao saracenski trofej svom kraljevskom pečatu. I na irskim novcima iz vremena Johna pojavljuju se mesec i zvezde. Ništa ne bi moglo biti prirodnije nego da su, iz istih razloga, i ilirski Srbi, zauzeti dugim sukobima sa saracenskim gusarima, pridodali ovaj detalj svojim štitovima.

Za navedenim grbovima raznih ilirskih kraljevstava sleduju grbovi plemstva i u ovoj knjizi naslikani su heraldički amblemi ne manje od 126 porodica. Koliko je mnogo ovde nabacano svetla na širenje zapadnih ideja širom srpskog prostora? Ovim je vrlo mnogo ilustrovana nacionalna istorija, nacionalni običaji, pa čak i stara slovenska mitologija. Koliko tu tek ima nagoveštaja o poreklu slavnih dinastija? Govorio sam o amblemima Nemanjića. Ovde se nalaze i amblemi Kastriotića, koji pripadaju porodici Skenderbega. Opet dvoglavi orao na crnom polju i or ova kresta na šlemu. Amblemi bosanske kraljevske kuće — štit Tvrtkovića — bili su posuti zlatnim krinovima. Na mnogim grbovima moguće je otkriti čudnu igru reči. Grb Kopljevića (u originalu Kopievié) ima četiri koplja, a to je aluzija na bosansku reč koplje — džilit. Domaća je reč i »brzo«, a ima značenje kao i reč hitno, i tako je amblem porodice Brzojević riba u vodi. Još je interesantnija, ponegde, potkresana neznabožačka slovenska mitologija. Pretežno se vidi u čestim pojavama zmaja ili dragona, koji igra neobično značajnu ulogu u srpskom folkloru. A privlačnija od svih ognjenih zmajeva je vila koja se nalazi na štitu Mergnjavića. To je, kao i u srpskoj poeziji, dugokosa mlada vila, braniteljka narodna, sa visoko uzdignutom orlovskom zastavom carevine.

Knjiga se zgodno završava štitom ispunjenim heraldičkim amblemima ujedinjenog bosanskog plemstva. I redovnici su sa zanosom, značajnim da se zabe eži, ukazali na moto — semper spero — i ovo, čitano u svetlu kasnijih događaja, svakako nije bez svoga patosa.

Dok ovaj heraldički sjaj prolazi ispred nas, ovi plemićki štitovi i šlemovi sa svojim krestama, heraldičkim ukrasima, maštu uzbuđuje istina da su ovi, danas isključeni predeli jednom pripadali vladavini srednjovekovne Evrope. I ovde je, u ovim varvarski napuštenim zemljama, romantični sjaj viteštva jednom održavao svoju vlast.

[16]) »Ne može biti sumnje«, kaže Gardner Wilkinson, »da je polumesec na turskim grbovima stari vizantijski amblem, koji su kopirali muslimani prilikom prodora u provincije imperije«. Postoji priča da je izabran zbog toga što je Vizantija bila spasena od noćnog Filipova napada izlaskom meseca, koji je »otkrio dolazak neprijatelja«. Videti njegovu »Dalmacija« — vol. II p. 184. Osmanlije su morale pozajmiti ukras od svojih saracenskih prethodnika.

Za trenutak, zaboravljajući na okolno neznaboštvo, zaneli smo se i razbudili u granicama ratobornog hrišćanstva. Kao da čujemo trube glasnika i kao da barijere, koje razdvajaju Bosnu od zapada, tonu pred moćnim vihorom kao tornjevi nekog istočnjačkog čarobnjaka. Imena i heraldički amblemi podsećaju na evropsko poreklo i na srodstvo te hijerarhije. U odgovarajućem redu pojavljuje se, među grbovima bosanskoga plemstva, i štit Frangepania, a onaj porodice Ruscijević reprodukuje stare ratne zastave Francuske. Dalje redom, sa čudnom podudarnošću, sledi grb Sestričića, zasut Tudorovim ružama[17]). Nikakav drugi spomenik ne bi mogao brže i življe od ove knjige grbova podsetiti na uzaludne snove srpske carevine, na lom bosanskog kraljevstva i njegovog plemstva, koje je podlo napustilo svoju državu i veru.

Može li se naći podesnije sklonište za takav spomenik od ovog franjevačkog manastira? Ovde se bolje no ma gde drugde oseća kako se kod ovog franjevačkog bratstva čuva tradicija starog bosanskog plemstva. Sasvim iznenađuje geneološka pouka, koju redovnici pružaju s puno poštovanja prema starom plemstvu. Uopšte, oni ostavljaju utisak kao da ovo rodoslovlje znaju napamet. Oni vanjskom svetu ne odaju izvore obaveštenja. Da bi se ovo shvatilo, potrebno je podsetiti se da su kraljevska loza i velikaši bili, stvarno, kato ička manjina koja je držala vlast nad narodom, pretežno pravoslavnim i jeretičkim, i da je, odmah posle madžarske ratne sekire, ova manjina zavisila od uticaja i organizacije ovih redovnika. Tako se desilo da su ova franjevačka bratstva, čim je slom nastupio, izbila kao jedini i stvarni ostatak propalog starog režima. Njihovi su manastiri postali zborišta preostalih lojalnih bosanskih privrženika. I u tom krajnjem momentu nacionalnog sloma svi oni koji nisu pobegli i koji nisu odigrali renegatsku ulogu našli su sigurnost u nedrima crkve. Redovnici su nam poverili da su dve plemićke porodice, Alaupovića i Radiljevića, još i danas zastupljene u njihovom bratstvu.

I bez stvarnog preuzimanja redovničke rize mnogi su, tako reći iz generacije u generaciju, našli zaklon u senci manastira. Tu u selu ispod Fojnice siromašna rajina porodica čuva plemićku lozu Krstića, a još je interesantnije što se hrišćanski ukućani druge fojničke kolibice i danas ponose kraljevskim imenom Tvrtkojevića i što čuvaju poreklo onih bosanskih kraljeva čije se moćne tvrđave vide u Doboju, Tešnju i Travniku.

Franjevci su, stvarno, istupili napred i sa osvajačem sklopili nagodbu za katoličku Bosnu. Angelo Zvizdović, starešina ovog fojničkog bratstva, bio je taj koji je preuzeo vođstvo. Kao novi lav pristupio je on logoru užasnog sultana i dobio je od Mehmeda II, na polju Milodracu, 1463, veliku povelju za franjevce. To je bila povelja

[17]) Naravno, to ne znači da se ove porodice povezuju sa kraljevskim lozama Francuske i Engleske.

Atname[18]) i u ovom fermanu sultan naređuje da niko ne sme nikako uznemirivati bosansku bratiju, njene članove, njeno vlasništvo i njene crkve; pobeg i iz kraljevstva mogu da se vrate, a redovnici mogu dovesti u pokrajinu po svojoj želji lica iz stranih zemalja. I, dalje, nastavlja: »Ja se kunem velikim bogom, stvoriteljem neba i zemlje, sa sedam knjiga velikim prorocima i sa 124.000 proroka i sabljom koju nosim da se niko neće protiviti ovim zapovestima, sve dok ovi redovnici ispunjaju moje naređenje i dok su pokorni mojoj službi«.

Ni najmanje nas ne iznenađuje što je Fojnica bila ta kojoj se katolička i aristokratska Bosna okrenula u času nevolje. Lokalna istorija pokrajine svodi se upravo na te stare kraljeve i plemiće. Fojnica je prvobitno bila kraljevski posed i ovaj manastir »Svetog duha« (Svete duše) duguje, u svakom slučaju, svoje poreklo pobožnim kraljevima, čija redovna rezidencija Sutjeska nije daleko. Od kraljevske loze Tvrtkove Fojnica je prešla na onu plemenitu porodicu čije smo grbove od vi ine kreste već pregledali, naime na porodicu Mergnjavića. Nasledni posedi ove porodice nalazili su se u Nišu, u Srbiji, i naslednici, pošto potiču iz Konstantinova rodnog mesta, skromno pokazuju svoje poreklo od četvrtog rimskog kralja. Posle turskog osvajanja Bosne neki su članovi ove porodice pobegli ili, kako to sebi pripisuju, povratili se večnom gradu. Ovde je primerak njihovih kovina i neki John Tomko objavio je 1632. porodične arhive »Dokaze o prošlosti i plemstvu Marcijan porodice, obično poznate kao Marnavić«[19]). U latinskim prevodima posedujemo neka originalna dela i prema njima je Fojnica data ovom Marcijan plemenu, i potvrđena kao njihova, a kako su, pretpostavljam, jedini očuvani dokumenti ove vrste koji se odnose na Bosnu, može mi se dozvoliti da skrenem pažnju na njih.

Prvi je poklon kralja Stefana Dabiše, poznatog kao Tvrtko II, i to Gojku Mergnjaviću. »Kada je Bajazit došao i ostao sa Turcima u Naglasincima[20]) i počeo napadati Bosnu, video je to Gojko Mergnjavić, te je došao i pomogao nas da uništimo Turke. I ja sam, kralj Dabiša, sa čitavom pokrajinom Bosnom i sa Bosancima, radeći u punoj saglasnosti sa svom pokrajinom bosanskoga kraljevstva, dao, poklonio i potvrdio Gojku Mergnjaviću Fojnicu i ravnicu Godalije na teritoriji Imotskoga, i to oboje njemu, njegovim naslednicima i

[18]) Ovo je naveo Thoemmel: »Vilayet Bosnien«, p. 92.

[19]) Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitzae, »Nissenis«. Per Joannem Tomkum ejusdem generis collecta. Romae typ. vat. 1632. Ne znam da li se danas može dobiti ova knjiga. Njenu sadržinu je tako čudno prepisao, Balthazar Kerselich u XVII stoleću. Videti De Regnis Dalmatiae, p. 295, et seq.

[20]) Nesumnjivo, Nevesinje blizu Mostara. Videti Istorijski pregled Bosne na početku ove knjige.

njegovom poslednjem potomstvu zauvek. Amen«[21]). Original je bio u staroj ćirilici ili ilirskim slovima i na bosanskom jeziku[22]).

Kralj Tvrtko je, takođe zbog značajnih usluga, obnovio ili potvrdio ovaj poklon drugom Mergnjaviću. Original druge potvrde pisan je, kao i prvi, na narodnom jeziku i glasi:

»Mi, Stefan Tvrtko Tvrtković, kralj Srbije, Bosne, Primorja, Dalmacije, zapadnog dela donje Hrvatske, Usore, Soli, Podrinja itd., uz odobrenje kraljevstva, a saglasno običaju p emstva svih stepena, knezu Jovanu Mergnjaviću od Niša za verne usluge pružene nam u nevolji našoj, kada je Murat, turski car, razjaren protiv nas opustošio naše oblasti; zato što je pomenuti Jovan Mergnjavić od Niša otišao u Tursku, ne štedeći čak ni svoju glavu radi nas, i zadobio milost za nas kod cara i oslobodio naše kraljevstvo od njegove vojske. Mi mu, takođe, potvrđujemo njegovo vlastito nasleđe u Nišu, Zvornik i Nišavu i u bosanskom kraljevstvu Fojnicu[23]) i zemlju ispod Huma. Naša je želja da mu ovo ne bude oduzeto ni za kakav prekršaj odanosti koji neće prvo proveriti Bosanci i bosanska crkva«. Kao svedoci pojav juju se starešine kraljevstva, palatin sa svojom braćom, župan Drina Drinčić, ostali palatini, kneževi i dvorski savetnik. Sve je »napisao Radoslav, savetnik velikog i slavnog gospodara kralja Tvrtka u njegovom kraljevskom sedištu, u Sutjesci godine 1426«.

Na ovom dokumentu nalazi se veliki pečat kralja Tvrtka privezan crvenom svilom. Na jednoj strani vidi se gde kralj sedi na prestolu pod veličanstvenom krunom i s kra jevskim žezlom, a na drugoj strani plemić na konju drži štit i koplje.

Kada je 1448. sultan Murat na kobnom Kosovu polju pobedio velikog madžarskog vojskovođu Janka Hunjadija, ovog je tad u bekstvu sustigao i zarobio Đorđe, despot Srbije, i zatvorio ga u Smederevskoj tvrđavi. Janko je za svoje oslobođenje zahvalan drugom potomku ove loze Đorđu Mergnjaviću, doživotnom gospodaru Zvornika i Fojnice, koji je pohitao sa jakom vojskom sakupljenom na svojoj teritoriji da ga oslobodi. I dokumenat Hunjadijev potvrđuje Đorđiji posed i nosi dokaz zahvalnosti. Đorđa Mergnjavića je naslediо sinovac Tomko i ovaj se, pored toga što je bio gospodar Fojnice, pojav juje u ugovoru kojim Hunjadi i Ladislav, madžarski kralj, potvrđuju njegove titule »glavnog vojvode kraljevine Bosne«. Poslednji prilog »Marcijan« porodici bio je onaj Matije Korvina 1460, šest godina posle propasti bosanskog kraljevstva pod Turcima, kada potvrđuje Tomku Mergnjaviću, veličanstvenom grofu Zvornika, gospodaru Fojnice i starosti kraljevine Raške, »vodenice, rudokope,

[21]) »Dedi et donavi et descripsi Goico Marnaitio, Voinicum et Godaliensem Campum in Imoteschio territorio prope Possussinam, et illi et illius posteritati, et postremae posteritati in saecula sacculorum. Amen. Posušje blizu Imoschi izgleda da je »Possussina in territorio Imoteschio«.

[22]) Latinski prevod 1629. potvrdio papa. Da bi se izbegla prevara, načinjena su dva prevoda originala: jedan za Tomka, a drugi za nekog Methodius Terleckog.

[23]) Kod Kerselicha je »Pagus Huonice« štamparska greška za Fojnicu.

vinograde, ribnjake i ribolove« koje je ban Slavonije pokušao da mu oduzme.

Međutim, mi moramo obratiti pažnju na gospodare sadašnje Fojnice. Zaptija već donosi poruku i kaže da su kajmakam i kadija spremni da nas odvezu do Kiseljaka, kuda inače putujemo, pa nam nude mjesto u svojim kolima. Iz mnogih razloga mi smo, inače, bili zabrinuti kako da nastavimo put, te smo odbili uporan poziv redovnika da s njima večeramo i provedemo noć. Spustili smo se dole u selo i tu su nas pred hanom čekala domaća araba kola. U hanu smo zatražili da nam se nešto spremi za jelo. Araba kola su obična seljačka kola. Ova su pripadala kadiji i bila su nešto bolje opremljena. Kajmakam je uzeo kadiju u svoja, malo raskošnije opremljena kola, te je tako osigurao mesto i za nas. Krenuli smo s dobrim predznacima. Ova dva službenika vršila su dužnost naše prethodnice. Turska ljubaznost nije ovde zaboravljena. Turci su snabdeli našeg vozača rumenim jabukama i slatkim, crvenim i sočnim lubenicama da bi nas katkad poslužio tokom vožnje. Negde na pola puta kroz dolinu Fojnice kola su zastala ispred jednog malog hana. Tu nam je kajmakam dao znak da sednemo pored njega na divan, u hlad lisnatog granja iznad potoka. I dok su nas gostili kafom i lubenicom, kajmakam je sa kadijom tiho uživao u proširivanju svoga gostoprimstva i na neke ribe dole u potoku.

U rečnom koritu kamenje je obojeno bogatom smeđom i narandžastom gvozdenom rudom, kojom je dolina bogata. Na planinskim kosama mogu se videti sa svake strane, tu i tamo, ogromne rasekline i tragovi starih iskopina. Ovo su zlatni i srebrni rudokopi, sada napušteni, gde su nekad radili stari Rimljani, a kasnije nastavili Dubrovčani. Sada se, upravo, nalazimo u središtu mineralnog bogatstva Bosne. Pored ovih plemenitih metala dolina Fojnice sadrži olovnu rudu, arsen i neiskorišćene majdane križuljastih ploča, a u klisuri jedne pritoke koja teče jugoistočno nalazi se cinibar bogat živom[24]). Malo niže, tamo gde se Fojnička rečica uliva u Lepenicu, dolina se jače otvara i obrazuje prostranu ravnicu. Ponegde usred zakržljale vegetacije stub plavog dima otkriva prostu kovačnicu, gde se parčad gvožđa, jedinog metala koji se iskorištava danas, rastapa i pretvara u lopate, konjske potkovice, razne alatke i oruđa za bosansku upotrebu. Nekoliko milja dalje i Lepenica se sliva u dolinu Bosne, koja je već opisana kao ogromno polje uglja.

Nameće se pitanje da li smo prošli kroz predeo koji će jednog dana biti u Evropi najbogatiji ugljem? Da li će jednom u budućnosti izbiti ovde, u ovoj mrtvoj dolini, nešto slično onoj užasnoj energiji naših engleskih središnih oblasti? Da li će eksplozija, bušenje i mračni dim potpuno preobraziti sadašnji izgled? Visoko uzdignute planine oko nas obrasle su starodrevnom šumom, a naselja su retka, usamljena i udaljena. To su, jednostavno, bedne kolibice i svaka na

[24]) U selu Dušina.

svom veoma bednom parčetu zemlje, zasejanom kukuruzom, trošnije su i bednije od svih dosad viđenih u Bosni. Teško bi bilo takva naselja pretvoriti u poslovne ulice velikoga grada. I tišina šuma izgleda toliko dubokom da bi je poremetio udar parnoga malja. Truba na našim kolima predstavljala je pravo olakšanje u takvoj tužnoj usamljenosti i to na onom putu koji Turci još sa zadovoljstvom nazivaju putom. Kakav bi ga napor mašte mogao pretvoriti u železnički put, a kaskanje malog bosanskog konja u lokomotivu? Ipak nam izgleda da otkrivamo sićušno znamenje budućnosti, pa prihvaćamo predskazanje. Eto, na jednom mestu prerano je potamnelo zelenilo nekih bukovih stabala od dima koji se diže iz primitivne kovačnice.

Nije besmisleno upitati zašto se sve ovo mineralno bogatstvo prepušta rđi u nedrima majke zemlje. Ne odlazi li toliko rudara mnogo dalje od Bosne u traganje za plemenitim metalima? Tako je to! Ali u Australiji i Kaliforniji postoji neka civilizovana vlast. Onde su železničke mreže i putovi. Oni na vlasti ne gledaju na vredne kopače kao na svoje prirodne žrtve. Oni su, svakako, toliko pametni da neće ubiti gusku koja im nosi zlatno jaje.

Ali, ovde su prirodne prepreke ozbiljne kao ma gde drugde. Pre svakog početka kopanja rude mora se izgraditi i održavati duga linija putova, i to sve na račun preduzimačev. I kad bi se otvorila staza do glavnog državnog puta, opet ne bi bio, verovatno, moguć značajniji saobraćaj, jer je teško naći most u pokrajini koji bi izdržao prenos teških tovara rude.

I kad bi ove teškoće bile savladane, ostale bi druge fatalne, političke prirode, koje se vide na početku svakog takvog poduhvata. Uzmimo prost primer. Po brdima na jugoistoku od Fojnice, blizu franjevačkog manastira Kreševa, vide se vene cinibara i žive, koje se smatraju toliko bogatim kao retko gde u Evropi. Toliko su bogate da je neko nemačko društvo bilo sklono da poveruje da bi se, i pored prirdnih troškova oko izgradnje putova i rashoda druge vrste, isplatio rad. Međutim, prvo se mora dobiti koncesija u Stambolu, a u onom ta'ogu potpune ljudske korupcije ništa se ne može dobiti bez bogatog podmićivanja. Društvo je započelo rad u dobrom raspoloženju. Dalo je prvo jedan, a posle drugi »prezent«. Meseci su prolazili, zahtevi sultanovih »savetnika« bivali sve preteranijim, a izgledi za dobijanje tražene dozvole sve udaljeniji, dok se društvo nije našlo, još pre ikakvog početka, na putu stvarne propasti. Tako je kao beznadan poduhvat napušten. Isti su uzroci sprečili izvođenje ogromnih priprema preduzetih za rad u bosanskim rudokopima.

Postoji jedna značajna pojava u vezi sa ovim bogatim rudnim oblastima i ona će začuditi sve one koji ispituju raspored stanovništva u Bosni. Danas su sva ranija središta ove rudarske aktivnosti uporišta rimokatoličkog stanovništva Bosne.

Može li biti jednostavna slučajnost da su sva tri glavna rimokatolička manastira u pokrajini: Fojnica, Kreševo i Sutjeska smeštena

baš u samom žarištu najbogatijih mineralnih oblasti u ovoj pokrajini?[25])

Sigurno, ovo nije slučajnost. Pre je to rezultat niza uzroka iz daleke prošlosti i oni su, ako sam ispravno shvatio, većinom objašnjenja onoga što je najznačajnije, a jednovremeno najmanje razumljivo u bosanskoj istoriji. Jednostavno i bez sumnje tvrdim da prisutnost katoličkog stanovništva i njegovih manastira u rudnim oblastima Bosne potpuno odgovara rimskom osvajanju, a kao dokaz navodim jednog čoveka, a to je Q. Asinus Pollio: Cui laurus honores Dalmatico peperit triumpho. Svakako, izgleda da ne postoje dovoljni razlozi za sumnju da mnogi napušteni rudokopi i one izbrazdane planinske strane oko Fojnice nisu delo i rad rimskih rudara. Rimski put je bio trasiran skoro do zapadnog podnožja ovog grebena i povezivao ga sa Dalmacijom. Ovi ilirski rudari u doba Rimljana nisu vadili manje od dvadeset kilograma zlata dnevno i slali ga Rimu preko upravnika dalmatinske blagajne[26]) u Saloni.

I posle invazije naroda i njihovog zaposedanja Zapadne Imperije opet su Epidaurus i drugi dalmatinski gradovi i dalje ostali čista ostrva romanizma. Pored svojih rimskih gradskih institucija i crkvenih veza sa Rimom, ovi su gradovi, takođe, očuvali i poneki zapis o ovim depozitima plemenitih metala u unutrašnjosti i poneki nagoveštaj gde se mogu tražiti. Ovo je sasvim sigurno, jer je republika Epidaurusa ponovo oživela u Dubrovniku, a sinovi njegovi pronašli su tragove starih rimskih rudnika u Iliriji i ponovo ih otvorili. Tako su negdašnja industrijska rimska mesta ponovo postala glavnim trgovačkim centrima u ovim varvarskim zemljama. I Dubrovnik nije promašio da odigra odgovarajuću ulogu posrednika između Rima i Južnih Slovena. Prema tome, nije čudno što je u ovakvom susedstvu hrišćanstvo čisto romanskog karaktera uhvatilo korena. U danima jeresi ova je veza sa katoličkim Dubrovnikom stalno oživljavala uticaje u korist crkve.

Lako je razumeti da su jača civilizacija i bogatstvo ovih rudnih oblasti jako uticali na domaće plemstvo. Mnoge plemićke porodice dugovale su, nesumnjivo, svoj položaj bogatstvu stečenom od rudnika, koje su otvarali ovi preduzimljivi trgovci u njihovim zemljama. Prirodno je što se mnogo njih kretalo oko ovih malih civilizovanih središta. Ja bih ovom dubrovačkom uticaju pripisao, pored naročitog karaktera romanokatoličkog stanovništva ovih rudarskih oblasti, takođe i mnoštvo romanskih sklonosti ove vladajuće kaste. Jer ne samo što su rimokatolički manastiri smešteni u mestima radi-

[25]) Gučja Gora, središte drugog rimokatoličkog kraja, mora se dodati ovima. Vode reke Lašve, koja teče kroz ovaj predeo, sadrže zlato i zbog njega je ranije ispiran njen pesak. Primetio sam i drugi trag dubrovačkog uticaja u kopanju ruda u grebenu planine Vlašića, iznad manastira. Greben je nazvan Mosor-planinom, a to je ime dato planinama u Dalmatinskom primorju gde se nalazilo zlato. Ovo ime podseća na Mosor iznad Omiša u Dalmaciji. Izvođenje reči je jednostavno: »Mons Auri« — zlatna planina.

[26]) Praepositus Thesaurorum Dalmaticorum.

nosti starog Dubrovnika, već su ovde, takođe, i omiljena sedišta bosanskih kraljeva. Tako su u susedstvu glavne dubrovačke tvrđave i trgovačkog naselja nazvanog Dubrovnik, po slovenskom imenu matičnoga grada, podigli, s druge strane brda severoistočno od Fojnice, manastir Sutjesku i stari grad Bobovac, gde je Tvrtko nekad stolovao.

Nije, svakako, ova dalekosežna veza uzroka i posledica ostala bez stvarnih uticaja na kasniju budućnost.

Ako bi jednom, tokom vremena, Bosna ponovo došla u civilizovani sistem i ako bi ovi sada napušteni rudokopi bili ponovo otvoreni, jasno je da bi takav industrijski razvoj opet vratio glavno bogatstvo i glavni državni uticaj u ruke rimokatoličke manjine. Drugim rečima, u ruke onog dela stanovništva koje još i danas čuva uspomene na staro bosansko kraljevstvo.

Stigli smo i u Kiseljak i otpočinuli u najboljem hotelu u Bosni i tu, prvi put od kada smo u pokrajini, dobili krevete. Kiseljak je prava savremena bosanska banja. Neposredno pred našim stanom penuša se, ispod jednog letnikovca, voda proslav.jena širom ove zemlje. Kako kaže moj brat: »Ona je po ukusu kisela i bljutava voda sa primesama gvožđa«. Međutim, pomešana sa crvenim fojničkim vinom ona postaje, po našem mišljenju, sasvim prijatno piće. Hvale je da je lekovita i dobra za bolesti stomaka i jetre. Čitava kolonija bila se sabrala oko izvora i svet je ne samo pio vodu već se i kupao u njoj. Nekoliko kolibica sa drvenim kupati ima podignuto je u tu svrhu. Bogatiji svet, naročito španski Jevreji iz Sarajeva, nastanjen je u hotelima približno evropskim, a drugi društveni slojevi sklonili su se, prema svojim mogućnostima, u skromnije stanove. Najsiromašniji su se raširili niz dolinu kao Cigani.

Dok smo se odmarali i pili vodu, stigle su vesti koje bi se u našem položaju mogle smatrati sasvim uzbudljivim, jer bacaju novo svetlo na neke naše skorašnje doživljaje i gotovo nagoveštavaju otvaranje novog poglavlja našeg putovanja.

---

[27]) Srbi, članovi pravoslavne crkve, stvarno su neobično prožeti patriotskim idejama; ali oni ciljaju pre na obnovu srpske carevine ili na neku vrstu demokratske uprave, sa figurativnim kneževskim autoritetom ili bez njega. Rimokatolici su, upravo njihovi instruktori redovnici — ta provincijsko-istorijska grupa.

ODELJAK VI

PANIKA U SARAJEVU

Izbijanje pobune u Bosni. Predostrožnosti na putovima zbog razbojnika. Panorama Sarajevskog polja. Rimski kip Kupidov. Rimski ostaci u Bosni. Banja i kupatilo. »Severni Damask«, prvi pogled na Sarajevo. Njegova istorija i gradska uprava. Pad janjičara. Opasan duh muslimanskog stanovništva grada Sarajeva. Izbijanje muslimanskog fanatizma zbog podizanja nove srpske crkve. Stupili smo u grad kroz zadimljene ruševine. Gostoljubiv prijem u Engleskom konzulatu. Veliki požar u Sarajevu. Pašino zaprepaštenje. Panika među hrišćanima. Kulturni misionari: dve engleske gospođe. Uzroci pobune u Bosni: sabirači desetine, tursko zlostavljanje raje. »Gašenje«. Ustanak u donjoj Bosni. Paralizovana uprava i muslimanska kontrarevolucija. Zakletva domaćih fanatika u velikoj džamiji. Četrdeset Turaka nas je optužilo kod paše. Konzularna zaštita. Fanariotski mitropolit i bosanske vladike. Njihova beskrajna pohlepnost i zlostavljanje raje. Bosansko kupatilo. Džamije i bezistani u Sarajevu. Tipovi stanovništva. Španski Jevreji i pravoslavni trgovci. Bosanski pojam lepote. Hrišćani su protiv kulture. Čudni postupci zdravstvenog tela. Zaptije. Panika se nastavlja. Užasan atmosferski fenomen. Početak kraja.

Dok smo pod jednim hladnjakom sedeli i pili penušave prirodne sokove, dotrčao je jedan mlad Madžar i upitao nas da li smo čuli šta se desilo novo. Kad smo rekli da ne znamo ništa, on nam je rekao da je u Bosni izbila revolucija, bolje reći, nekoliko desetina njih. Raja je ustala blizu Banjaluke i pored reke Save. Ovo je izazvalo kontraustanak muslimanskih gradova i sela, a naročito je predeo oko Dervente, kroz koji smo prošli, zahvaćen građanskim ratom. Ovamo su stigle sasvim neodređene priče o ustancima u Pljevljima, Prijepolju i blizu Novog Pazara. Iz pobunjeničkih mesta, sa severa i juga, stigla je sigurna vest da su pobunjenici uspeli odseći glavnu cestu, kojom je Bosna povezana sa ostalom Turskom i sa austrijskim Posavljem. Iznenadan odlazak bosanskih paša u Hercegovinu dokaz je da komu-

nikacije sa Dalmacijom nisu još tako ugrožene. Međutim, na detalje moramo čekati sve dok ne stignemo u glavni grad. Ipak verujemo da je izveštaj ovog Madžara istinit.

21. avgusta. Od ovog istog obaveštajca doznao sam da se ovde blizu, u nekom šiblju, nalaze izvesni spomenici i da su u mestu poznati kao »rimsko kamenje«. Celo jutro, pre polaska u Sarajevo, posvetio sam njihovom ispitivanju. Ovo je kamenje istih osobina kao ono već opisano na Podovima, obično bez natpisa i čak bez ukrasa koje smo ranije videli. Ovde ih je bilo i nekoliko razbacanih naokolo u žbunju na neznatno uzdignutoj podlozi.

Prvi deo našeg putovanja ka Sarajevu nije bio od naročitog značaja. Čim smo se spustili niz prevoj između grebena Kobilje glave i Bulalovice, primetili smo da je sa svake strane glavnog puta okolna šuma sasečena u dubini od oko stotinu metara. Ovo je urađeno da bi se osigurali putnici, jer su okolne šume razbojnička legla. Ovakva predostrožnost je nekad vladala i u Engleskoj, u ono davno i dobro staro doba. Edvard I je u statutu Winchestera čitav jedan paragraf posvetio naredbi o obaranju prirodnih utvrda pored glavnih putova: »Naređuje se da glavni putovi od jednog do drugog trgovačkog grada budu prošireni svugde gde se nalazi žbunje, drveće i kanali kako tamo više ne bi bilo kanala, drveća i žbunja gde bi se čovek mogao zakloniti i to na prostoru od dvesta stopa sa obe strane puta. Statut se ne proširuje na hrastove i velika stabla ako je prostor ispod njih očišćen. Ako vlasnik ne izvrši ovo, odnosno ako ne raščisti kanale, grmlje i drveće, a dogodi se neka pljačka, vlasnik će biti odgovoran. Ako se i ubistvo desi, vlasnik će platiti kaznu prema kraljevoj želji«[1]). Kao što se vidi, putnik u Bosni još je u doba srednjega veka.

Najposle savladasmo vrh planinskog sedla i počeli da se spuštamo prema Sarajevskom polju, sarajevskoj ravnici, no širenje ove ravni zatvoreno je sa svih strana planinama, te izgleda kao udubljenje negdašnjeg velikog jezera. Planinska pozornica je jedinstveno savršena. Vrh planine visoko uzdignute iznad ostalih bio je obavijen srebrnim morem magle, a iznad nje se uzdizala njegova ogolela krečnjačka glava, zavijena plavim vazdušnim velom, upravo kao ostrvo fatamorgane, ili kao jedan od onih ogolelih ali divnih školja koji se pojavljuju, tu i tamo, iz dremljivih grudi Jadrana. Pritiskala nas je zagušljiva zapara i izgledalo je kao da sparna magla plovi iznad cele prostrane ravnice i nižih planinskih ogranaka, zasipajući parom svaki predmet u upola zaprašenoj a upola zamračenoj atmosferi, i uz nežne i blede tonove okolnih visova dobijala se slika istočnog prizora, slika kakvu nismo nikad ranije doživeli.

Došli smo blizu mesta Blažuja, odakle se ovaj divan vidik otvarao, i tu smo, u malom hanu pored puta, u ime dobrodošlice počašćeni osvežavajućim pićem, kafom i kuvanim jajima. Srećom te smo doneli

[1]) Videti francuski original Stubbove »Select Charter«, p. 461. Pregledao sam prevod profesora Stubba i zamenio samo »gde« sa »dok«.

sobom i malo hleba. Dok su pripremani ovi specijaliteti, mi smo proveli vreme u detaljnijem ispitivanju nekih starih kamenih blokova, koji su obrazovali podnožje okolnih drvenih zdanja, u nadi da ćemo, moguće, naći rimske zapise ili neke druge stare relikvije. Naše su nade, iznad svakog očekivanja, bile nagrađene pronalaskom rimskog spomenika koji je bio uzidan u staru kamenu cisternu, sada već podnožje živinarnika. To je bila Kupidova bista u stojećem stavu, na rascvetalom postolju, on stoji ukrštenih nogu, oslonjen na ugašenu buktinju.

40. Kupidov reljef

Predmet je, kao što se može videti po drugom crtežu, stradao od fanatizma prošlosti, hrišćanskog i muhamedanskog, ali školovano oko može još i danas da uoči elegantne oblike. Strog kritičar mogao bi da osudi tu umetnost. Međutim, iako ona nema dovoljno jelinske čistoće ona je ipak za ove zaostale unutrašnje predele Ilirije nešto što se nije videlo od dana kada je izvajana. Sama delikatnost koncepcije dozvoljava nam da zaboravimo na kritiku. Ovo je spomenik nepoznate vrste kod Rimljana i on je podignut, jednostavno, u znak sećanja na one čiji su dani mladosti i snage već davno prohujali[2]). Kao da su misli ovde okrenute od nepoznatog i mračnog ka uspomeni lepog i poznatog. Jest, živeo je, Vixit! Baklja svečanog hoda postala je sredstvom njegovog odmora: svet o ljubavi je ugašeno i velika je tama oko njega. Nox est perpetua una dormienda! Možda se nagoveštava propast, ali, u svakom slučaju, to nisu gole aveti propadanja. Ovaj osakaćeni jednokrilni anđeo zaista je izraz osvežavajućih vremena, izrađen u najsavršenijem simbolizmu starodrevne umetnosti. Zaista, ovde, u zemlji mračnoj i varvarskoj, duhovno osveženje pored puta nije bilo manje od onog iz šolje mirisne kafe skoro ispečene na arapskom suncu.

Ni jedan rimski ostatak nije bio ranije pronađen u ovoj okolini, ali pojava nekih drugih blokova zaostalih u zidinama dokazuje da ovo nije jedini klasični spomenik, zakopan u temelje muslimanskog hana i njegovih spoljašnjih građevina[3]). Čovek bi, zaista, očekivao

[2]) Do takvog zaključka sam došao ispitivanjem nekoliko sličnih spomenika: Monttaucon-L Antiquite Expliquee. O ovoj vrsti spomenika napomenuo je Isak D. Izraeli (Curiosties of Literature) u »The Skeleton of Death«, gde je ocrtan kontrast između klasičnog srednjovekovnog predstavljanja smrti.

[3]) Dr Blau, bivši nemački konzul u Sarajevu, ispitivao je rimske ostatke u Bosni i ne spominje nikakve u ovoj okolini, nego čak pominje da nikad nije čuo o rimskim ostacima blizu Ilidže. Videti spise u Monatsbericht der k. preuss. Acad, der Wissensch. dec. 1866, nov. 1867. i avg. 1870. Dr Blau je specijalno

da će naći rimske ostatke u ovoj okolini. To se naslućuje ne samo iz činjenice što se u susednim planinama, oko Fojnice i dalje na istok do blizu Vareša, nalaze tragovi rimskih zlatnih rudokopa i što je rimski put od Salone vodio prema ovim središtima mineralnog bogatstva već i iz drugog još ubedljivijeg razloga. Ovde se nalaze i vrući izvori i oni su nam ostali zdesna, ne baš da eko od puta, na mestu koje se zove Ilidža. Svojim neobičnim instinktom Rimljani su pronašli ove prirodne banje u divljinama Ilirije. I rimski ostaci u Bosni, ukoliko nisu povezani sa rudarskim poduhvatima, specijalno su, izgleda, grupisani oko takvih kupatila. U predelu Raške[4]), u Novom Pazaru penuša se sumporni izvor i voda se sliva u osmougaoni mermerni basen, čiji je prečnik dug skoro osam jardi, a opisan je kao rimsko umetničko delo. Prekriven je protiv nepogode osmouganom nadstrešnicom, na koju se oslanja kupo'a iz starih Cezarovih dana. U Banjaluci su na sličan način ograđeni topli izvori na Vrbasu[5]). Izgleda sasvim čudno što neki moderni muslimani nalaze užívanje u ovim banjama, koje su prototip mesta gde su se obavljala krštenja prvih hrišćana. Samo ime Banjaluka[6]) čuva rimski elemenat, jer reč banja nema drugo značenje nego ono koje i latinska reč »balnea«. Slovenski doseljenici su pozajmili reč od ranijeg rimskog stanovništva ovih zemalja i tako se vidi čisto rimska veza sa ovim banjama. Ova je reč potpuno prešla u njihov jezik i sada se kod južnih Slovena reč banja odnosi na sve tople izvore i kupališta. I pored toga što nije potrebno naglašavati sigurnost povezanosti s Rimom, ipak ovo izvođenje, kada se pridoda mesnim imenima, pruža uverljiv dokaz da važnosti takvih mesta nisu bile nepoznate Rimljanima. Najposle, vredno je pomenuti da su topli izvori na Ilidži, nedaleko od mesta gde smo našli reljefni lik Kupidov, poznati kod Bosanaca kao banje.

Spustili smo se zatim u ravnicu i ostavili nalevo vrelo Bosne. Ova se reka, po kojoj je čitava pokrajina dobila ime, obrazuje ovde iz nekoliko malih potoka koji izviru iz krečnjačke strane planine Igmana. Oni se neposredno ovde ujedinjuju i obrazuju veliku, kristalno bistru, skoro pedeset metara široku ilirsku reku Timavus. Prešli smo ovu novorođenu reku po mostu skoro rimskog izgleda i sve više se približavali glavnom gradu, koji su nagoveštavali i letnikovci turskih dostojanstvenika, ukrašeni vrtovima punim hlada. Sreli smo dva puta domaća araba kola i u njima muslimanske gospođe, zaklo-

---

opisao ostatke u Taslidži, Pijevljima, koja se nalaze na pola puta između Sarajeva i Novog Pazara i tamo je otkrio dvadeset zapisa i drugih ostataka. Postojanje rimske opštine dokazuje se ovde pomoću dva spomenika: jedan je zapis ukaza starešina, drugi napominje dunmviria. Na ovim i drugim bosanskim zapisima: može se pratiti razvitak jedne vrste rimskog dijalekta u Iliriji. Masimile zamenjuje Maimille, Amavilis stoji za Amabilis, a još su tu i druge varijacije »Filie defunte«.

[4]) Rimske banje u Novom Pazaru površno je opisao Roskijević u navedenom delu, p. 75.

[5]) Dr Blau identifikuje Banjaluku sa rimskom stanicom Ad Ladios.

njene od prostačkog pogleda divnim skerletnim zastorom pričvršćenim uz četiri stuba. Ženska ih je radoznalost naterala da podignu krajeve zastora kako bi mogle pogledati kaurina. I pored toga što su bile zastorima ograđene, mi bismo skoro videli njihova lica da nisu bile onako pokrivene.

Jedna okuka na putu otkrila nam je severni Damask. Bosanski Turci dali su tako veličanstven naziv gradu. Posle Stambola oni ga smatraju najlepšim gradom u evropskoj Turskoj. I, zaista, posmatramo odozgo, u atmosferi koju je bosanski istoričar nespretno uporedio sa onom Misira ili Sirije[7]), Sarajevo bi moglo s pravom nazvati bisernim i smaragdnim vrhuncem orijentalne maštе[8]). Grad je ogroman vrt, a iz središta ovog zelenila uzdižu se minareti i kupole turskih džamija i kupatila. Još graciozniје se uzdiže nova srpska crkva i, probijajući se gore k nebu, viteški se takmiči sa, približno, stotinom minareta. Ukrašeno ovim vitkim spiralama islama i turskom tvrđavom, krunisanom kulama i tornjevima, koje je podigao prvi veliki vezir Bosne na mestu staroga »Grada« bosanskih kneževa, istočno uzvišenje komanduje ostalim delom grada i karakteriše dominaciju nevernika. Oko tvrđave stoji kao grozd gornji grad, koji je naseljen isključivo vladajućom kastom. Međutim, veći deo grada smešten je dole, u uzanoj dolini između brda, i razdeljen malenom rekom Miljacком, preko koje vode tri kamena i četiri drvena mosta. Uokolo ovog prostora nižu se, uzastopno, prvo šumovita brda, a posle rogobatne krečnjačke litice i izgrađuju tako veličanstvenu planinsku pozornicu, koja dostiže vrhunac namrgođenim vrhom Trebevića, koji se, u visini od tri hiljade stopa, nakostrešio nad gradom sa nadmorskom visinom od oko približno hiljadu i osam stotina stopa.

Prvi počeci Sarajeva, ili Bosne, kako je prvobitno grad nazvan, povezani su sa rudarskim poduhvatima Dubrovčana u susednim planinama[9]). Međutim, iako je godine 1236 (posle patarenskog rušenja Mileševa) načinjeno sedištem rimokatoličkog biskupa, ono je bilo samo nešto veće od običnog utvrđenja, sve do godine 1463. kada je palo u ruke Turaka. Godinu dana pos'e ovog događaja sadašnji grad su osnovala dva bosanska velikaša, Sokolović i Zlatarović, koji zaslužuju malu čast što su se prvi iz reda domaćeg plemstva priključili islamu. Neposredno posle toga, Khosrev-paša- prvi bosanski vezir, podigao je saraj na brdu i zid oko gornjeg grada. I po ovom saraju ili tvrđavi grad je počeo da se naziva Bosna — Saraj i, najposle, Sloveni su ga nazvali Sarajevom. Grad je već rano stekao neko dostojanstvo. To se vidi iz činjenice što su ga sultani poklanjali kao miraz udovi-

[6]) Banjaluka — Lukina banja.

[7]) Omer Efendija iz Novoga upoređuje klimu Bosne sa klimom Misira i Sirije. Pomenuto delo, str. 85.

[8]) Istočnjaci opisuju Damask kao »biser opkoljen smaragdima«.

[9]) Engel Geschichte des Freistaates Ragusa. Videti knjigu Roskijevića, p. 175. Dubrovčani su kopali rude u planini Jagodini, gde je sada turska utvrđenje Sarajeva. Još se mogu videti tragovi.

cama sultanijama. I već rano, u šesnaestom stoleću, naš engleski putnik Blunt, pored toga što ga opisuje kao »tek podignuto i neveliko«, računa da Sarajevo ima »oko osamdeset mošeja i dvadeset hiljada kuća[10]«). Kada je princ Evgenije, u vreme dvadesetodnevnog naleta na Bosnu 1697, prodro do grada, naišao je na toliko jak gornji grad da je bilo uza udno opsedati ga sa ono malo sredstava što mu je stajalo na raspolaganju, te je odjahao natrag k Savi, zadovoljivši se prethodno time što je popalio donji grad. Letopisci su procenili stanovništvo Sarajeva na trideset hiljada i naveli da su imperijalisti porušili šest hiljada sto pedest kuća i džamija[11]). Sredinom sledećeg stoleća kaluđeri su snabdeli autora dela »Illyricum Sacrum« prikazom »sadašnje bosanske države« i izjavili da je Saraj, iako grad u opadanju, »sedište turske trgovine i najuglednije tržište carstva«.

Sarajevo je rano postalo sedištem glavne komande bosanskih janjičara. Već u sedamnaestom stoleću bilo je nepodesno i nezgodno mesto za kaurina. To se može zaključiti iz prikaza naših engleskih putnika. Blunt je izjavio da »Sarraih«, kako naziva grad, »sa bosanskim pašom šalje svoje trupe u Poljsku«, pa da je u svom prikazu daje vrlo lepu sliku vojničkog nemira koji je vladao u krugu gradskih zidina. Izgledalo je da su vojnici »bili opijeni sa mnogo alkohola, neraspoloženi i surovi, te su bili podesniji kao društvo đavola nego kao društvo hrišćana. Pos e mnogih nezgoda i uperenih noževa naleteo je na mene pijani janjičar, no njegov se gvozdeni mač, srećom, zapleo u drugu njegovu opremu, te sam tako nedirnut uzmakao iza stena«.

Janjičari, gospodari u Sarajevu, bili su nešto više od obične rulje ubojica. Bili su većinom Sloveni, potomci vladajućih porodica staroga bosanskog kraljevstva. Oni govore narodnim jezikom i prožeti su pokrajinskim patriotizmom, a u tesnom su savezu sa ponositom pokrajinskom aristokracijom, koja je produžila feudalizam pod muhamedanskim vođstvom. Ovi slovenski janjičari su odbili glavna pravila svoga reda: nisu prihvati i celibat ni život u kasarni. Oni su se ženili i postali posednicima zemlje, a prilagodili su se i trgovačkim ciljevima. Tako je uz njihovo učešće i pod njihovom zaštitom Bosna Saraj izabran za sedište bosanskog plemstva, za logor njegovih pre orijanaca, zadobivši na taj način pravo i neprikosnovenost slobodnoga grada.

U ovoj čudnoj istoriji najinteresantnije je da se pomene kako je oblik primitivnih ustanova slovenskog porodičnog života prilagođen ovoj gradskoj ustavnosti. Građanski komunizam — upotrebljavam izraz u njegovom neiskvarenom značenju — razvija se iz zadružnog. Kao što su bosanske porodične zadruge bira'e i kao što još biraju svoje starešine, tako su sada porodice koje poseduju okolno zemljište predstavljene naslednim starešinom. I zanatlije i trgovci

[10]) Blunt: Putovanje kroz Levant, p. 8. Godina 1634.
[11]) Eugenii Heldenthaten naveo u Spicilegium.

povezani su u svoja bratstva ili udruženja, a svako udruženje biralo je svoga starostu ili gradskog odbornika. Tako se pojavila građanska uprava, zasnovana na posedovanju stvarnog vlasništva i uspeha u trgovini[12]).

Uživajući takvu opštinsku ustavnost, koja je, stvarno, bila zaštićena pomoću janjičara u Stambolu, Saraj se uskoro podigao do vladajućeg položaja u Bosni. Njegov je senat bio tako jubomoran na svoje privilegije i njegova vlast je bila tako nesalomljiva da je uspio da nametne opštinski zakon prema kojem je čak i bosanskom veziru bilo, u svakoj prilici, zabranjeno zadržavanje u opsegu gradskih zidina duže od jednog dana. Samo za jednu noć vezir je bio gost na račun zajednice. Idućeg jutra ispratili bi ga izvan gradskih kapija. I pri obavljanju svoje zvanične dužnosti u Travniku sultanov namesnik je bio u večnom strahu od poglavara stvarne prestonice, jer kad bi čak i pokušao da uvredi ovo ponosito plemstvo, ono bi, jednostavno, podnelo žalbu protiv njega preko janjičara u Stambolu i vezir bi bio odmah smenjen. Porta je, zaista, pokušala da uspostavi svoju suverensku vlast u gradu i imenovala je dva oficira da rešavaju sporove između muslimana i raje, ali građani su očuvali svoje pravo i ovu su, uz njihov pristanak, otpustili.

Sarajevo je tako bilo predstavnik starog slovenskog nacionalnog raspoloženja Bosne, koje je preživelo pod muhamedanskom odorom i grad je postao poznatim zaštitnikom provincijskih interesa protiv omrznutog Osmanlije. Bosna je promenila veru, ali se grčevito držala svoje nezavisnosti i kada je, početkom ovoga stoleća, sultan Mahmud I namislio da uništi provincijske slobode i u Bosni, kao i svugde, Saraj je preuzeo vodstvo otpora. Kada su janjičari bili istrebljeni u Carigradu, njihovi visoki i jajasti turbani, zlatni i carsko zeleni, paradirali su nesmetano i dalje ulicama Sarajeva. Tvrđava na uzvišenju bila je njihovo poslednje uporište. Vezirov napad završio se uspehom i Sarajevo je predato p emenitoj milosti sultanovog oficira. Obavljena odmazda bila je užasna: prognano je i pogubljeno preko stotinu građanskih prvaka. Vezir je pobedonosno poseo tvrđavu i tu je smestio svoju rezidenciju. Međutim, osmanlijski režim trajao je samo nekoliko meseci. U julu 1828. sarajevski građani, uz pomoć građana Visokoga, očajnički su ustali protiv ugnjetača. Razvila se trodnevna ulična borba. Vezir je održavao vlast pomoću garnizona od dve hiljade ljudi. I pored tvrdoglavog otpora carske trupe su postepeno tučene, od kuće do kuće, od džamije do džamije, i najposle, potpuno sav adan, sultanov namesnik bio je srećan što je begstvom spasio svoj život i ostatke svojih razbijenih trupa. Nekoliko godina kasnije Sarajevo je ponovo palo u ruke janjičarskih neprijatelja. Ali u bosanskoj pobuni 1850 građani su još jednom pribegli oružju. Uspeli su, ali zakratko, da zagospodare vezirovom tvrđavom na uzvišenju da bi ubrzo podlegli Ali-paši. Tako je gradska nezavisnost Sa-

[12]) Videti Rankeovu Bosnia, odelj. 1. i, specijalno, »The Danubian principalities, vol. II, p. 245.

rajeva delila udes već ruiniranog bosanskog feudalizma. Posle toga, ova stvarna prestonica Bosne posta.a je stalnim sedištem turskog guvernera u vilajetu.

Ali, uprkos tome što je Sarajevo svedeno na stepen glavnog mesta jednog »okruga«, što je strana birokracija nasledila plemićku vlast domaćih posednika i trgovaca, uprkos tome što su nevernici sultani i »novi Turci« iz Stambola, korupcionaši prosjačkog državništva dizali svoje političke trofeje iz uličnih kaljuža i smenjivali domaće age i starešine osman ijskim »prefektom«, i to sve radili sa majmunskom lakomislenošću sa kojom je ovo isto plemstvo rasipalo skupoceni ćilibar svojih predaka za jednu parisku cigaretu, jednom rečju, uprkos svemu ovom centralističkom krpežu i eksperimentu, iz kojih je načinjen »corpus vile«, građanin ovog starog uporišta provincijskih sloboda samo se još vatrenije i upornije prikačio uz »ovejani« bosanski konzervativizam. Pošto više nisu mogli učestvovati u politici, građani su sada jednostavno paradirali sa religijom i Sarajevo je postalo, sada više nego ikad ranije, žarištem bosanskomuslimanskog fanatizma. U sadašnjem momentu ova je opasnost dava a povoda za široko poznato predviđanje bosanske raje da bi pobuna koja je izbila mogla izazvati fanatike glavnoga grada na sveopšti pokolj hrišćanske manjine. I ovaj severni Damask, kao i pre godinu dve, prilikom manje provokacije, mogao bi ponovo proizvesti krvave scene, koje su njegovog sirijskog imenjaka proglasile kao pojam užasa za hrišćane u Turskoj.

Navešću slučaj koji se desio pre tri godine. Priču smo čuli od onih koji su odigrali istaknutu ulogu pri odvraćanju opasne katastrofe. O opasnom duhu muslimanskog stanovništva Sarajeva nemoguće je pružiti stranom svetu bolju sliku od s'edeće.

Novu pravoslavnu crkvu, koja sada predstavlja najistaknutiji objekat u gradu, započeli su nekoliko godina ranije Srbi pravoslavne vere, i to takvom stepenu da je izgledalo da se njome direktno prkosi muslimanskom delu stanovništva. Prisutnost konzularnog tela u gradu dala je hrišćanima mogućnost da to preduzmu i da iskoriste pravo, u sk adu sa sultanovim fermanima, za podizanje crkve. Rad se tako nastavljao bez nekog posredovanja. Hrišćani ipak nisu bili zadovoljni samo dozvolom i odobrenjem da podignu crkvu na najpodesnijem položaju, u jednoj od glavnih ulica grada, već im je bilo neophodno potrebno pretenciozno podizanje zdanja koje će baciti u zasenak i najveću od preko dvesta džamija, kojima je muslimanski pijetet ukrasio Saraj. Na rashode se nije računalo i, kako smo pouzdano obavešteni, ukupan iznos je dostigao za ovu pokrajinu užasnu sumu od trinaest hiljada funti sterlinga, uključujući skupocene ikone i drugi crkveni nameštaj — darove ruskog imperatora. Jedna razmetljiva građevina, sva u kamenu, podignuta i kopirana u običnom vizantijskom sti u fanariotične hijerarhije, a ovo je, ponajgore što se može reći, dostojna svojih patrona; ali ona se već uzdiže iznad susednih krovova i sasvim oholo gleda dole i na kupole same Careve džamije, džamije sultana Muhameda. Teško se moglo očekivati da bi

zaostali muslimanski fanatici hladnokrvno gledali ovu najnoviju manifestaciju hrišćanskog vređanja.

Izgleda da im je bilo naročito teško prihvatiti plan o vešanju zvona na crkvenom tornju. Tako očito bezopasan zvuk crkvenog zvona uvek pobuđuje čudnu mržnju u grudima ljudi neprijateljski raspoloženih prema hrišćanskoj veri. Tako se mogu setiti i oni u čijim venama teče nordijska krv da su i njihovi neznabožački preci pokazivali upravo isto užasno protivljenje prema zvonjenju onih nametljivih verskih misionara. U muslimanskoj zemlji možda se plaše da bi stalan kaurinov zvon mogao odvući molitve vernika mujezina sa susednih minareta. Možda je poturčeno stanovništvo Bosne nasledi o nešto sujeverja koje je i bogumilske jeretike navelo da smatraju crkvena zvona »satanskim trubama«. Međutim, sasvim je sigurno da u Bosni postoji sasvim malo hrišćanskih crkava u kojima su pozivi pastvi dozvoljeni na neki drugi način sem drvenom klepetušom. Tako je uzdizanje zvona u središtu muslimanskog fanatizma, kao što je Sarajevo, jednostavno bila namerna i drska provokacija.

Stvar je potpuno jasna. Oslanjajući se na konzularnu zaštitu, hrišćani u Sarajevu videli su u podizanju ove nove crkve zgodnu priliku da naplate stare uvrede, koje su im nanosili muslimani. I bilo je sasvim prirodno da će oni tako uraditi. Takođe, bilo je sasvim prirodno da će muslimani odbiti da prihvate takvu uvredu. Kolovođe fanatizma podigli su bačenu im rukavicu i već nekoliko dana pre svečanog otvaranja crkve osetilo se da je muslimanska zavera u pokretu i da je gotova da po kratkom postupku svrši i sa nevernicima i sa njihovim verskim skupom. Povećavanje đavolskih strasti još je više prouzrokovano crkvenom tvrdoglavošću, tako da je čitava stvar došla dotle da se na Uskrs — dan svečanog otvaranja — mogla obnoviti druga vartolomejska noć za hrišćansku manjinu u Sarajevu.

U ovoj krizi srećno je posredovalo konzularno telo. Naš predstavnik g. Ho mes odigrao je istaknutu i značajnu ulogu u odvraćanju krvoprolića, ali i drugi konzuli stavili su paši do znanja da preti ozbiljna opasnost i poverili mu postojeću muslimansku zaveru. Paša je neke kolovođe proterao iz grada, a muslimanske prvake učinio odgovornim za očuvanje reda, te, najposle, nagovorio hrišćane da odustanu od zvonjenja. Stvaran ceremonijal proslave izveden je pod zaštitom turskog oružja. Grad je, tako reći, bio u opsadnom stanju. Po naređenju vlasti već su na tri dana pre proslave sve vinare u gradu bile zatvorene. Trupe su se nalazile u kasarnama u stanju pripravnosti i pod oružjem. Po ulicama su u razmacima bili poređani trubači kako bi objavili prvu uzbunu. Jednom rečju, preduzete su sve mere predostrožnosti da bi se sprečilo svako ozbiljnije remećenje mira.

Čim smo stupili na ulice metropole fanatizma, obuzeo nas je utisak neizvesnog strahovanja. Trenutan prizor ispred nas, na uglu prema glavnoj ulici, potpuno nas je uverio da su se obistinila crna predviđanja bosanskih hrišćana. Izbili smo na pozornicu gde je ve-

liki požar uništio celu jednu stranu ulice i bili smo primorani da se probijamo između pocrnelih i prituljenih otpadaka. Tu je grupa Turaka bila zaposlena raščišćavanjem ulice. Oni su izgledali sasvim miroljubivo, a i mi smo bili smireni jer smo videli prekoputa nepovređenu visoku kupolu srpske crkve.

Uskoro smo sreli konzularnog kavaza. On nas je učtivo odveo do Engleskog konzulata, koji se nalazio na drugoj strani rečice Miljacke. Reku smo prešli preko kamenog mosta. Naš konzul nije bio tamo. Preselio se u Mostar da bi bio bliže središtu nereda u Hercegovini. Gostoljubivo su nas primile njegove kćeri i g. Freeman, njegov zastupnik. Posle dugog i napornog putovanja opet smo se našli u ugodnom engleskom domu i mirnom engleskom vrtu. Ovde, u ovoj bogatoj zemlji, pod ovim istočnim nebom, videli smo prvi put u Bosni naše poznate i, takođe, ljupke cvetove: ruže, vrbene, petunije i mnogo drugih, a u vazduhu raširen njihov opojni dah pobuđivao nas je na razmišljanje o raju koji bi mogao biti ovde kad bi ova zemlja jednom bila u civilizovanim rukama. Gosp. Holmes ima veliki vrtlarski smisao i njegove voćke, prenete sa Malte, bile su se povile pod bogatim plodom lepih šljiva, bresaka, ringlova i jabuka, a svaka bi na izložbi dobila nagradu. Iako je zemlja plitka, ove voćke cvetaju samo jednom. Kakva suprotnost prema onim mizernim šljivama, kruškama i jabukama koje se prodaju na domaćim tržištima Sarajeva. Jasno se vidi da su Bosanci potpuno nesposobni za voćarstvo. Oni sade voćke kao kupus; nagomilaju ih jednu do druge i onda očekuju da im napreduju. Naš je konzul proizveo divne breskve jednostavnim kalemljenjem mladica ovih bednih bosanskih bresaka.

Ovde smo se uverili da su događaji pošli vrlo ozbiljnim tokom. Derviš-paša, valija ili generalni guverner Bosne, otputovao je prošle subote da preuzme komandu u Hercegovini, jer se odatle upravlja pobunom. U nedelju, kada je ova pokrajina ostala bez službenog glavara, izbila je pobuna i u Bosni. Prirodno je da su vesti ovde izazvale veliko uzbuđenje, bacivši naročito hrišćansku manjinu u stanje užasa. Stara predviđanja bliskog pokolja ponovo se čuju. Panika je bila opšta, naročito prošle noći kada su se videli visoki plamenovi u neposrednom susedstvu nove crkve i u središtu hrišćanskog dela grada, usred kuća najpoznatijih hrišćanskih trgovaca. Guverner Husejin-paša, beznačajan i nesposoban čovek, čim je čuo pucanje pušaka i topa, ovde uobičajenih požarnih signala, i video požar, odmah je došao do zaključka da je predviđeni ustanak već započeo. I mesto da odmah pošalje trupe, koje, inače, u Sarajevu služe i kao vatrogasna brigada, da ugase požar, on ih je zadržao u kasarnama i čekao da svetlost otkrije rušioce mira. Iz pouzdanih izvora doznali smo da je u početku vatra bila čista slučajnost, a ne delo muslimanskih fanatika. Vatra se, stvarno, prvo pojavila u kući poznatog muslimana, kod hrišćana tako omrznutog otpadnika, i tako se nagло proširila da je u najnaprednijem delu Sarajeva petnaest kuća pretvoreno u pepeo pre nego što se paša rastreznio i preduzeo potrebne mere da se plamen ugasi. Neposredna opasnost pretila je čitavom

gradu, jer su kuće većinom od drveta i maltera. Sarajevo je već i ranije četiri puta užasno stradalo od požara. Muhamedanci su aktivno pomagali hrišćane u savlađivanju požara, a motivi koji su ih na to naveli nisu, svakako, bili izvan zajedničkog interesa.

Požar u nesrećnom delu grada i uzbudljivo stanje političke atmosfere pružili su osnov da se ovaj događaj i začetak nesreće pogrešno shvate. Veći deo hrišćanskog stanovništva smatrao je to delom muslimanskog prkosa. Tako je čisto slučajna okolnost, pridodata inače zapaljivom materijalu opšte nevolje, i doprinela tome da panika danas zavlada kod sarajevskih hrišćana.

Iz Engleskog konzulata, gde smo sada smešteni, pohitali smo da iskažemo pažnju dvema engleskim gospođama koje smo srećom već upoznali na Savi. One obavljaju u Bosni takav posao da se njime može ponositi njihova vlastita zemlja, a njima će civilizovanija Bosna biti, možda, jednom kasnije blagodarna. Još pre nekoliko godina Miss Irby je proputovala mnoge divlje delove evropske Turske u društvu sa Miss Muir Mackenzie. Ove dve gospođe su napisale knjigu o s ovenskim provincijama Turske, dobro poznatu svim Englezima koji su zainteresovani za ove zaboravljene zemlje i za izgažene slovenske srodnike. Međutim, Miss Irby, s praktičnim duhom svoje rase, nije bila zadovoljna samim upoznavanjem sveta sa žalosnim stanjem srpskog naroda pod turskim jarmom, već se posvetila radu i lečenju ovih zala. Toliko je bilo zaostalo vaspitanje žena porobljene raje da su je čak i bo je klase iznenadile svojom zaostalošću i ona je bila sasvim svesna da je to naročita smetnja na putu nacionalnog napretka. Tad se ona odlučila da ovo stanje popravi. Doselila se u Sarajevo još 1865. i od tada su ona i njena prijateljica i saradnik Miss Johnston posvetile svoje živote kulturnoj propagandi među hrišćanskim ženama Bosne. Najznačajnije je što su one u svoj naporan rad unosile mnogo dobrote i saosećanja. Ove su dve gospođe organizovale školu u koju su dovele domaće učiteljice, kao najbo ji put unapređenja i širenja slobodnog vaspitanja kod žena. Tu, kod njih, nije bilo pokušaja protestantskog preobraćanja. Za duhovnu obuku učenice su, bile pravoslavne ili katoličke crkve, ostavljene vlastitim pastorima.

Našli smo ove dve gospođe zauzete pakovanjem najnužnijih stvari radi privremenog napuštanja ove pokrajine zajedno sa njihovim najdarovitijim učenicama. Posle napornog putovanja stigle su iz Brooda tek prošlog četvrtka. Stanje događaja izgleda tako opasno da nije bilo drugog izlaza već da se deca prevedu negde drugde i sačekaju mirnija vremena. I paša je pravio teškoće, jer nije dozvoljavao da povedu sa sobom najnužnije jezgro učiteljica. Smatrao je da bi njihov odlazak samo povećao paniku kod hrišćana u Sarajevu, jer su bile veoma poznate i poštovane ovde. Zaista, panika nije mogla biti veća. Poznatiji srpski trgovci već su dolazili u englesku školu i molili da im se dozvoli da se sklone ako nastupi očekivani pokolj. Austrijski konzul je sada ispratio svoju ženu i već je započela opšta

seoba hrišćana iz grada. Najposle su i Miss Irby[13]) i Miss Johnston dobile traženu dozvolu i uspe.e su, kako smo saznali s prijatnim iznenađenjem, da uspostave svoju školu u Pragu (Prague), dok ova tiranija ne prođe. Nemoguće je, zaista, da slobodna umetnost cveta i u najboljim vremenima u turskoj provinciji. Tu nedavno, prilikom otvaranja prve škole u Banjaluci, vlasti su izdale izvesna naređenja i zabranile nastavu iz istorije i geografije. Cenzura štampe već je tako stroga da Miss Irby, i pored dobivene originalne dozvole generalnog guvernera Bosne, koju smo imali i mi, nije bilo dozvoljeno prenošenje male količine knjiga u pokrajinu te je bila prisiljena da knjige ostavi u Brodu. Stanje prosvete u Sarajevu moguće je sagledati iz sledeće činjenice: u gradu od pedeset do šezdeset hiljada stanovnika nema ni jedne jedine knjižare.

22. avgusta. Danas smo se upoznali sa nemačkim konzulom fon Bothmarom. Bio je neobično iznenađen kako smo bez opasnosti stigli dovde. On i drugi članovi konzularnog tela bili su spremni da nas snabdeju mnogim detaljima o razvoju ovih nezgodnih događaja oko nas i od njih smo, zaista, doznali mnoge interesantne činjenice, koje su povezane sa uzrocima i kretanjem pobune u Bosni. Ova i druga saopštenja iz pouzdanih izvora otkrivaju tako grozan pritisak ogromnog bezakonja da je on teško razumljiv Englezima. Čuli smo i sve ono što se moglo reći i na turskoj strani, ali su, ipak, glavne činjenice ostale nepobitne.

Istina je da nigde, sem u Sarajevu i u neznatnom broju većih gradova gde stanuju konzuli ili »Evropljani«, nisu sigurni čast, imovina i životi hrišćana. Svuda se podnose teška nasilja. U seoskim oblastima dešavaju se i ubistva i ona čak ostaju nekažnjena. Vlasti su slepe. Redovna je pojava da žandarmi propuste najteža nasilja i prestupnik muslimanu slobodno se sklanja ispred njihovih očiju. I kod bosanskih Srba kruži uzrečica: »Nema pravde za hrišćane«. U vezi s ovim pitanjem Miss Irby je obavila mnoga istraživanja i procenjuje da i u Medlissu, jedinom sudu gde je hrišćanski iskaz legalno dozvoljen, »iskaz dva muslimana obara iskaz dvadesetine hrišćana«[14]). Prirodno je da se nameće pitanje: »zašto se hrišćani ne obrate za zaštitu konzulima«. Na prvom mestu, u jednoj planinskoj zemlji kao što je Bosna, skoro bez saobraćajnih sredstava, u većini slučajeva to je fizički nemoguće. A u slučaju kad bi raja takvu žalbu i podnela konzulu, sigurno je, kako nas je grof Bothmar uverio, da bi bila još surovije ugnjetavana nego ranije. Takav je čovek ubuduće

[13]) U sadašnjem trenutku Miss Irby i Miss Johnston su smeštene usred varvarskih divljina Slavonije i tamo ublažuju hitne potrebe bosanskih izbeglica, sa čovekoljubljem i požrtvovanjem dostojnim zemlje koja među svojim kćerima broji gospođe Mrs. Fry i Florence Nightingale. Dobrotvori i pomagači »Bosansko-hercegovačkog izbegličkog potpornog fonda siročadi« pomogli su i njihove napore i biće zadovoljni saznanjem da su ove praktične manifestacije engleskog milosrđa spasile stotine siromaha iz neizmerne mizerije i proizvele duboki utisak na sav jugoslovenski narod.

[14]) Videti »Bosna u 1875« — interesantan prikaz Miss Irby u Viktorija časopisu. Novembarska sveska 1875.

obeležen, a konzularni autoritet nije toliko svemoćan da spasi od propasti i njega i njegovu porodicu. »Jedini bog zna«, uzviknuo je on, »kako raja stradava u provincijskim oblastima!«. Bio sam svedokom nezaboravnih užasnih scena na hrišćanskom skupu b.izu Komušine, te mogu verovati sve ovo.

Najteži pritisak i glavni uzrok sadašnje pobune nalaze se u sistemu i načinu oporezovanja. Centralizovana vlada uspostavila je u Bosni još 1851. najzamršeniji aparat da bi iznudila i iscedila i poslednji novčić iz nesrećne bosanske raje. Očajni napori turskih finansijera, u predvečerje nacionalnog bankrotstva, povećali su još više porezno breme, te ga ni strpljivi Bosanac nije mogao dalje podneti. To je bila poslednja kaplja.

Pored poreza na kuću i zemlju, na stoku[15]) i poreza koji je »hrišćanin« plaćao umesto vojničke službe, a koji se cedio od svakog muškarca i u najsiromašnijoj rajinoj porodici, pa i od deteta na rukama[16]) — glavni porez jeste osmina ili, kako je taj namet čudno nazvao sabirač poreze, desetina[17]), koja se naplaćuje na sve proizvode zemlje. Prilikom naplate ovog poreza praktikovana je svakakva nepravda. Prvo, njegovo sabiranje omogućilo je kontrolu i profit posrednicima, a ovi su nemilosrdni ex officio ljudi, po poreklu, obično, šljam Levanta. Osmanlija i slovenski musliman po prirodi su dostojanstveni i ponosni i klone se takvog prljavog rada. Ljudi koji dolaze da nude najveći iznos za dozvole za ovo nasilno ogleboljavanje najčešće su hrišćani: fanariotski Grci, pusto ovi iz Stambola, članovi verovatno najpodlije rase čovečanstva. Nikakvi obziri časti, religije

[15]) Tri su vrste poreza na stoku: porez od petnaest do dvadeset pjastera na svaku glavu krupne stoke; resmi agnam od dva pjastera na svaku glavu sitne stoke; donuzia, porez na svinje. Uz ove pastirske namete mogla bi se dodati travarina ili herbatika; četiri pjastera zahteva država za svako goveče koje pase u šumama; svaki komad zemlje zasejan brokom oporezuje se sa četiri pjastera. To je cvet iz kojeg se proizvodi crvena boja, koja se mnogo upotrebljava u Bosni; porez od četiri pjastera na svaku košnicu; rad ili poreza na rad oko dvadeset pet pjastera; kuluk za javne radove i komora ili prisilno pozajmljivanje konja.

[16]) Mesto vojničke službe svi su, sem muslimana, plaćali taksu i ona pritiskuje naročito teško siromašne, jer jednako plaćaju kao i bogati: dvadeset osam pjastera svaki muškarac. Najsiromašnije i najbednije porodice moraju ovu sumu da isplate i za maloletnu mušku decu, makar ugledala svetlo nekoliko časova pre dolaska sabirača poreze. »Čula sam najgorče žalbe u vezi sa grubošću ovog oporezivanja sitne rajine dece« — izjavila je Miss Irby na navedenom mestu, str. 79. Ovom taksom (poznatom kao Bedeiat Askarie) u principu su oporezovani samo muškarci između šesnaeste i šezdesete godine života. U praksi naplaćivana je jednako i od staraca od osamdeset, kao i od nejači na rukama, i često se iznos peo i na trideset pjastera. Znatna je suma zahtevana od svakog sela i knez ili predsednik razdeljuje sumu kako najbolje zna i može. Međutim, vlada uvek zahteva sumu koja je sasvim u nesrazmeri sa brojem onih koji su legalno obavezni da je isplate.

[17]) Desetina ili »dime« preobraćena je u osminu pre nekoliko godina (za isplatu rashoda oko sultanova evropskog puta), posebnim nametom od dva i po procenta, koji je, veštim uopštavanjem korumpiranih finansijera Stambola, nazvan »privremena pomoć«. Od pobune ova je pomoć bila ukinuta Iradom od 10. 10. 1875.

ni humanosti ne mogu suzdržati ove propalice. Pošto se izbore za pravo sakupljanja poreza u danom kraju, oni odmah nailaze na obaveznu potporu turskih službenika i policije i tako pritisnu i iznude i poslednji novčić iz misera contribuenes plebs. Ova se pomoć, prirodno, najzadovoljnije pruža u času kad treba da se slomi rajin otpor.

Ovi ljudi sasvim tačno i dobro odrede dan svoje posete. Oni se pojave u selima neposredno pre sakup janja žetve i tad procene vrednost roda prema tekućim cenama. Naravno da su cene tada daleko veće nego posle žetve. Raja bi ipak bila zadovoljna kada bi se sabirači na tome zaustavili. Ali oni drže u rukama užasnu polugu i zaokreću zavrtanj, te tako vrše pritisak na žalosnog seljaka. Žetva može ostati čak i nesakupljena, sve dok se poreza ne iscedi i nemilosrdno ne naplati u gotovu. Često sabirači udvostruče i i utrostruče legalnu sumu i kad pun iznos nije gotov, oni tada jednostavno kažu: »Vaša će žetva ostati da trune na zemlji sve dok ne isplatite porezu!«. Raja je tada primorana da gleda propast svoga znojem zarađenog ploda ili da plati neizdržljiv namet, koji prelazi i upropašćava sav njen prihod.

Ali, predstavite sebi ovo što se često dešava. Kad spahija ili sabirač desetine, inače uvek dovoljno lukav, zna i vidi — ex nihi e nihil fit — da nema sredstava da iscedi traženi iznos iz sela sve dok se žetva ne završi, tad, u tom slučaju, on nametne knezu ili seoskom starešini, predstavniku zajednice u ovom poravnjanju, procenu ispisanu na turskom jeziku[18]), koja je toliko razumljiva bosanskom seljaku koliko i prostom Kinezu. Iznos procenjen na grožđe, žita i duvan bio je, verovatno, prilikom ponovnog spahijinog svraćanja u selo udvostručen, prema onom prethodno utvrđenom. Knez, zbunjen i iznenađen, vadi pismeni sporazum, svoju kopiju, i sa tim apeluje protiv nasi nika. I čim iznese stvar pred turski sud, prvi efendija koji pogleda spis reći će mu da je svako slovo spahijina zahteva dokazano tim skupocenim dokumentom.

Ali ako on i dalje ostane tvrdoglav, tu su i druga sredstva mučenja, i to dostojna onih u podrumima inkvizicije. Katkada se poveže čitavo selo u odbrani od ovih nasilnika. I najposle se sabirač desetine obraća građanskoj vlasti i žali se da neće moći, ako ne dobije iz sela pun iznos, da isplati vladi na vreme svoj deo. Tad se zaptije, desne ruke turskih s užbenika, odmah presele tamo i žive na račun seljaka, siluju njihove žene i zlostavljaju njihovu decu. Uz pomoć ove svakovrsne gospode jogunica je podvrgnut posebnim mukama. U letnjoj žezi svlače ljude do gola, privežu ih uz drvo, premažu medom ili drugim slatkim sokom i prepuste ih nežnoj milosti prirodnih insekata. Ako se pritisak vrši zimi, smatrano je podesnim da se ljudi privežu uz stubove i ostave bosonogi da promrznu; drugom prilikom gurnu raju u svinjac i zaliju h adnom vodom. Omiljen je način da se grupa hrišćana odvede u neku kolibu ili pod neko stablo i tu se

[18]) O ovom planu iznuđivanja videti M. Yriarte: Bosnie et Herzegovine, souvenirs de voyage pendant l insurrection, Plon, Paris, 1876, p. 199.

zapali zeleno granje i tako ih guše dimom. Zapisani su slučajevi da su bosanski seljaci zatrpavani u zemlju do glave i tako ostavljani da se u dokolici pokaju[19]).

Navešću samo jedan slučaj koji je dostavila srbijanska kneginja Julija autoru spisa »Srbija i Srbijanci«. »Jedna siromašna žena, izgubljena i u agoniji, pojavila se u kneginjinom dvoru u Beogradu. Turske vlasti u nekom selu u Bosni odredile su da preda sumu koju nije mogla da isplati. Ona je ugušivana dimom. Ovo stradanje nije izvuklo traženo zlato. Preklinjala je za milost, jer nije bila u mogućnosti da isplati traženo. Mesto odgovora bacili su je u Drinu, a odmah zatim i njeno dvoje nejake dece: jedno od četiri, drugo od dve godine. Uprkos očajnim naporima da spasi svoju decu, ona su pred njenim očima propala. Skoro već polumrtvu i bez svesti izvukao ju je jedan srbijanski seljak iz vode. Nekako je stigla do Beograda, uzdajući se

[19]) Da bih pokazao da ova i druga mučenja nisu posve nova u Bosni, neka mi se dozvoli da navedem interesantan izvod iz knjige o turskim manirima i običajima, sa specijalnim osvrtom na tursku pograničnu provinciju Dalmaciju. Knjigu je napisao u šesnaestom stoleću gradanin Zadra Luidi Bosano pod naslovom Costumi et Modi particolari de la vita de Turchi, Roma 1545. Odeljak 33. završava se ovako: »Modo che usano d impalare, e d altre sorti de Morti, e torture che danno«. Posle najužasnijih detalja o načinu nabijanja na kolac i posle navodenja slučaja nekog kapetana Lazara Albaneza, koji je bio zarobljen na dalmatinsko-hercegovačkoj granici i na ovaj način stradao, pisac nastavlja: »Usano oltro l impalare anchora l inganciare sopra le forche, dove sono tre ganci fatti a modo d una falcetta da mietere il grano, ma grasse tanto che possin soste nere un huomo, e quis s appiccha chi v e candennato, e vi pende per molti giorne miserabilmente, Appicchano anchora con una func sottile e lunga, tal che l appiccato tocca quasi terra co pied, contutto che la forcha sia acta. Soglion anchora ligare l huomo tra due tarole. E con quelle dal capo dividerlo per il mezzo con una siega. Usano tormentare lardando, hor con pece horcon lardo, metter celate rouide in testa, metter i temperatoi sotto l ungna, cacciare un ascingation, di quei she lord usano da cingers bagnato d aceto giu per la gola e retirarlo poi sa a poca a poca, e guesto e un tormento crudelisimo. Sogliono tal hora ligare un huomo per un piede nudo a una colonna, attorno la quale fanno, assai buon fuoco, l ultimo rimedio, poi che il ligato e caldo, e di muoresi hor di la, hor di qua, ma poi che non puo piu staneo e sforzato manchare, e morire, arrostito e rosso com un Gambero«.

Nedavni izveštaj o nabijanju na kolac u Bosni sa nepoverenjem je primio jedan deo engleske javnosti i pored toga što su turska poricanja bila potpuno neubedljiva. Ja sam sasvim uveren i ne sumnjam u to da su Canon Lidon i Mc Coll videli slučajeve nabijanja na kolac, te da to nije bilo strašilo za plice. I biskup Štrosmajer je bio dovoljno i dobro obavešten i on, svakako, ne bi izjavljivao da ovo nije bio usamljen slučaj. Skorašnje slučajeve potvrdili su i prijatelji Miss Irby i oni, neosporno, iznose novi niz istih stvari. U nemirnim vremenima neposredno pre krimskoga rata nabijanje na kolac bilo je redovna pojava i krajnje je neverovatno pretpostaviti da ova stara i poštovana institucija mora izumreti za nekoliko godina, i to u najkonzervatnijoj državi u Evropi. Ovakva varvarstva su karakteristika zajednice na izvesnom stepenu razvitka i tome se ne bi trebalo mnogo čuditi. Mnoga tortura, koja se još upotrebljava u Bosni, nasleđe je iz vremena pre dolaska Turaka i pitanje je nužno posmatrati u vezi sa preostalim feudalizmom pod muhamedanskom maskom.

15 — Kroz B i H peške

u humanost kneginjina karaktera i u njenu pomoć. Nesumnjivo da je te nade nisu izneverile[20]).

Gustav Thommel je dodeljen Austrijskom konzulatu ovde i priča kako je primena takvih mučenja dovela do očajanja znatan dio bosanske raje godine 1865. Najmanje pet stotina porodica izbeglo je preko granice od ovih inkvizitora, u proleće te godine. Ove su porodice silom vraćene svojim kućama u Bosni, i to u najžalosnijem stanju. Thommel kaže: »Protesti protiv nasilja ove vrste nisu nikad izbili napolje, jer raja retko dobija dozvolu da se brani i da iznosi svoje patnje. Svaki njen protest donosi samo još veće stradanje. Često se dešava da visoki službenici uopšte ništa ne znaju o varvarstvima koja počini njima potčinjeno osob.je«.

Ne sme se nikako pretpostaviti da više vlasti ne vide sva zla koja prate naplatu desetine. Teško je verovati da su sadašnji generalni guverner i njegov prethodnik Osman-paša preduzimali sve moguće da onemoguće ovo nasilje, ali su uvek bili onemogućeni radom vlasti u Stambolu. One su skorašnjih godina oduzele mnoga samostalna ovlašćenja već ranije data provincijskom va.iji. Time je svako dobro potonulo u blato korupcije. Naš je konzul godinama usmeravao svoju energiju nato da otkloni zlo, a u tom cilju, prema njegovim predstavkama, radio je i lord Stratford de Redcliffe i svojim uticajem težio da potpomogne apel Osman-paše. Međutim, ni naš najuticajniji ambasador ni turski generalni guverner Bosne nisu mogli uticati na Portu da onemogući ovo z.o. Sve su ove predstavke ostale zanemarene, a to je opravdavano izgovorom da je desetina verska institucija. Sadašnji valija[21]), čovek izvanrednih sposobnosti, uspeo je, ipak, da povuče razliku između ove i verske desetine i očekivao je da će ova poreza ubrzo biti ukinuta i da će se zameniti porezom na zemlju, koji se ne bi naplaćivao preko posrednika. Ali, sve je već bilo prekasno. I sadašnje pobune u Bosni i Hercegovini prvenstveno su posledica nasilnog iznuđivanja »desetine«.

Tako se desilo da su u nedelju 15. avgusta, istog dana kada se odigralo ve iko hrišćansko hodočašće na planinu Komušinu, seljaci iz tog dela Bosne, do ludila izazvani globljenjima sabirača poreza u toku poslednjih nekoliko sedmica (jer je vlada ove godine, nesposobna da odgovori kreditorima, bila prisiljena na teže uslove nego

[20]) Velečasni W. Denton: Hrišćani u Turskoj, str. 44. Hilferding (Ruskaja Besieda. Citirao M. Vriarte, pom. delo) daje strašan prikaz kako je bosanski posednik, beg, iznudio novac od šest hrišćana. Obesio je raju iznad vatre od raspaljene kukuruzovine.

»Lex six raias ne furent rendus la librete qu a moitie asphyxies, apres que la douleur leur cut arrache la promesse de donner tout ce qu ils possedaient«. U objavljenoj knjizi g. Stillmana, dopisnika Tajmsa, »Pobuna u Hercegovini« čitalac će naći (strana 9) prikaz užasnog slučaja sudske torture, koju je podnela porodica raje blizu Trebinja, u periodu neposredno pre pobune. Dva su seljaka stavljena u duge drvene sanduke slične kovčezima i u njima valjani niz brdo; drugi su bili postavljeni uspravno i okrenuti glavama u rupu, za to otvorenu, na patosu zatvora. Obod rupe omogućavao je nesrećnicima odmor na ramenima. Za to vreme zabadali su im drvene klinove pod nokte.

[21]) Tada je iz bosanskog vilajeta udaljen Derviš-paša.

obično), ustali prvi na oružje. Prema nagiom širenju pobune kroz donju Bosnu izgledalo je da je pokret bio unapred pripremljen. U Beogradu se, zaista, već znalo ranije i sa dovoljno sigurnosti kojim će se pravcem kretati ustanak. Pokret se prvo pojavio blizu Banjaluke. Tamo se seljačka raja podigla na svoje zulumćare i ubila sedam sabirača poreza. Ovaj je pokret praćen neposredno i drugim ustancima širom Posavine, sve do okoline Broda i Dervente. Duž ove granice raja je iznenadi a nekoliko karaula i u njima masakrirala turske posade. Tad su hrišćanske žene sa decom pobegle preko austrijske granice radi zaštite. U sadašnjem momentu obale reke Save pružaju tužan prizor; pogranična šuma i rečni vrbaci prepuni su nemoćnih izbeglica, koji raširenih ruku preklinju za prevoz na slavonsku obalu. Vesti o ustanku potpuno su zbunile vlasti u Sarajevu. Valija, jedini čovek sposoban da se bori sa teškoćama, već je otputovao u Hercegovinu. Bosna je ostala bez trupa. Seraskir u Stambolu, potcenjujući najozbiljnije valijine opomene, povukao je iz provincije redovno nastanjene trupe tako da je osta o malo sposobnih ljudi, sem onih apsolutno potrebnih za garnizonsku dužnost. Svi su ostali upućeni u Hercegovinu.

Muslimansko stanovništvo donje Bosne uzelo je zakon u svoje ruke, a i vlasti su bile prisiljene da traže muslimanske dobrovoljce, te je tako i bašibozuk — nedavno potisnut zbog svog nasilničkog držanja, koje nije mogla podnositi čak ni najgora vlada — ponovo iskočio na pozornicu. Taj red ljudi mi smo već vide i i upoznali u Travniku, a bili su to surovi ratnici. Danas se oni slivaju u Sarajevo. Sreli smo jednu takvu grupu, koja je defilovala ulicom, i u prolazu vođa rulje se divljački izbuljio na kaurina. Oni su, prema onom što smo čuli, jednostavno, organizovani razbojnici pod komandom neodgovornih partizana i sada izvode najsurovija zverstva: presreću na putu i seku rajine žene, decu i starce, pale njihovu žetvu i njihove domove. Najža osnije je u današnjoj situaciji što je odbrana Bosne pala u ruke takvih ljudi i ništa ne može bolje pokazati bedu njenih sadašnjih guvernera nego to da su sada spremni da prime usluge ovih bandita, koje turske vlasti pozivaju kao i redife. Vlada je sasvim izgubila svaku vlast tamo gde se pojavila pobuna u Bosni i domaće muslimansko stanovništvo, ostavljeno bez odbrane od strane turskih službenika, surovo ih je gurnulo u pozadinu i sada mere odbrane preduzimaju samovo jno obrazovani odbori javne sigurnosti u Banjaluci, Derventi i drugim mestima. I sada je, kao zatvoreni lav, izbila napred u odbranu islama: negdašnja birokracija, propala pri potresu 1851 i dugo obuzdavano divljaštvo stare gospodareće kaste. Razbojničke bande sada pustoše po Bosni, a većinom ih vode begovi i age, izdanci starog bosanskog plemstva. Bašibozuk je, jednostavno, masa feudalnih slugu, koja prati svoje gospodare. Hrišćanski ustanak u Bosni dočekan je tako otporom i kontrarevolucijom muslimanskog fanatizma, koji je u tesnom savezništvu sa još vitalnim ostacima bosanskog feudalizma.

Već su stigle vesti o krvavoj borbi blizu Banjaluke između pet stotina pobunjenika i Turaka. Borba je trajala jedanaest časova »sa neizvesnim rezultatima«, a to znači u korist hrišćana. Broj pobunjenika na jednom mestu i dužina trajanja sukoba svedoče o ozbiljnosti ustanka. Sa Brodom je prekinuta telegrafska veza, pa je upućen jedan bataljon da održava otvoren saobraćaj sa ovim važnim mestom. Čuli smo, dalje, da su ulice Zagreba i Beograda zasute vatrenim proklamacijama, u kojima se pozivaju Južni Sloveni u odbranu svoje braće. Slični su se manifesti pojavili i u Bukureštu. Na ovu jugoslovensku agitaciju gleda nemački konzul kao na jednu od najozbiljnijih pojava u sadašnjoj situaciji. I on je već pre tri dana telegrafirao Berlinu i Carigradu da i u samom Sarajevu više nema sigurnosti od bilo kakvih eventualnosti.

U samom gradu izgleda da se događaji razvijaju po modelu iz 1872. Danas je oko tri stotine vodećih Turaka izvršilo zakletvu u velikoj džamiji. Oni su se pojavili tamo sa oružjem u rukama i besno izjavljivali da je organizovana zavera protiv njihovih života. Sad su se, ispalo je tako, povezali da bi se, ako pobuna izbije u blizini, sručili sa svojim sledbenicima na sarajevske hrišćane i, kako se stvari razvijaju, to nije neverovatna mogućnost. Hrišćani su uznemireni više nego ikad ranije i apeluju na konzularnu zaštitu. Njihove su strepnje još povećane činjenicom što se na čelu muslimanskih dobrovoljaca iz ove okoline pojavio jedan poznati razbojnik, izvesni Derviš-aga.

Sada su čak i naše skromne ličnosti, izgleda, postale predmetima fanatične sumnje. Nama je već bila ukazana čast slanjem konzularnih izveštaja predstavniku Austrije. Njemu je skrenuta pažnja na naše pokrete i naše držanje tokom našeg putovanja. Ovi su izveštaji tako postali predmetom službenog razgovora između tog gospodina i našeg konzula, koji je pokušao da mu objasni, verovatno sa sumnjivim uspehom, da nije praksa engleske vlade da šalje političke agitatore radi tajnih misija. Desilo se da muslimani posumnjaju u naše namere i naša mala i nevina radoznalost u pogledu nekoliko beznačajnih delova sarajevske nošnje izazvala je takvo ogorčenje u grudima istinskih vernika da je deputacija od četrdeset Turaka čekala prijem kod paše da se žali protiv nas. Oni su stupili u neku vrstu nadmetanja koje je, videlo se, pokazalo najodvratniji izum orijentalnog klevetanja. I, najposle, sve se svelo na optužbu da smo prvo uzeli beleške o tvrđavi, a na kraju da smo oskrnavili džamiju. Naravno da smo skrupulozno izbegavali čak i približavanje kapijama jedne tako svete građevine. Međutim, u vezi sa tvrđavom nismo čak ni posetili deo grada u kojem se ona nalazi. Gosp. Freeman je ubedio pašu da su ove optužbe bile lažne. Posle ovog smatrali smo da je bolje da se dalje krećemo u društvu engleskih ili nemačkih konzularnih stražara ili kavaza.

23. avgusta. Ručali smo ovoga jutra sa nemačkim konzulom. On nas je obavestio da je upravo sada imao razgovor sa pašom. Prikazao

je paši opasno stanje događaja i naročito mu skrenuo pažnju na ovu novu muslimansku zaveru i tad ga zapitao kakve mere u slučaju nereda namerava da preduzme radi zaštite hrišćana. Paša je otvoreno izjavio da će biti spreman da upotrebi svoje trupe i artiljeriju protiv prvih rušilaca mira, i to bez obzira kojoj strani pripadali. Konzul je ovim neobično zadovoljan i veruje da su dovoljne osmanlijske trupe, koje su odane službenoj komandi, i one se, sigurno, neće bratimiti sa domaćim muslimanskim fanaticima.

Pozvani smo na sastanak kod predstavnika Austrije i Rusije i primljeni smo u konzulatu toplom dobrodošlicom. Razgovor je skrenuo na grčku hijerarhiju ove pokrajine i najgore što smo čuli o ovim vukovima u ovčijoj koži jeste da su oni čak više nego jednostavni pomagači zla. Možda je najužasnija od svih pojava ove tiranije, pod kojom stenje bosanska raja, ta što je izdaju baš oni koji bi trebalo da je zaštite i to oni kod kojih raja traži duševno olakšanje cede iz nje poslednje parče materijalne imovine, koje je izbeglo muslimanskoj lakomosti. Među svim stanovništvom savremene Turske samo se jedan deo tako ulaguje tiranima. Savremeni carigradski Grci, fanarioti, nazovimo ih tako da ne uprljamo osveštano ime, nasledili su svu pokvarenost pokvarene imperije i dodali je svojoj nasleđenoj rezervi. Kao što smo videli, iz ovih se pretežno regrutuje ona odvratna klasa posrednika, sabirača poreza. Iz ovih su, takođe, izabrani dostojanstvenici grčke crkve u celoj Turskoj.

Turci nisu okleva'i da iskoriste gipki lopovluk, uvek gotov na dati mig. Turska politika već dugo praktikuje da prikuje i sputa slovenske podanike popunjavanjem visokih duhovnih ustanova grčke crkve fanariotskim vladikama. Ukinuta je stolica starih srpskih patrijarha, koji su stolovali u Peći. Bosna je još tada podeljena na četiri eparhije[22]) pod neposrednom kontrolom carigradskog patrijarha. Kao i samom poglavici grčke crkve, i episkopima je trebalo odobrenje od bezbožnika da bi mogli preuzeti svoje dužnosti. Grčki patrijarsi se dobro brinu da ove eparhije budu popunjene jedino fanariotima i tako se desilo da pravoslavni ili ortodoksni bosanski hrišćani, koji obrazuju većinu stanovništva[23]), ostaju potčinjeni duhovnicima, tuđincima po krvi, jeziku i osećanjima, koji ih ugnjetavaju ruku pod ruku sa turskim službenicima i često im služe kao još gori primer moralne pokvarenosti.

Engleski jezik još nije zapisao takvu veštinu podmićivanja do koje su se ovi uzdigli. Kao lakeji pašini ili nekog bogatog fanariota, oni obično dođu do većih suma pa ih posle prospu na episkopsku trgovinu, jer episkopati se ustupaju u Stambolu onom ko najviše

[22]) Za organizaciju grčke crkve u Bosni videti Thommelovo pomen. delo, str. 102.

[23]) Prema službenim izveštajima iz 1874. bilo je 576.756 hrišćana pravoslavne crkve u bosanskom vilajetu, koji uključuje Hercegovinu. Ukupna populacija je bila 1,216.864: muslimana 442.050, katolika 185.503, Jevreja 3.000 i Cigana 9.537.

ponudi[24]). Čim novi mitropolit stigne u Sarajevo, on se odmah priprema na bezobzirne naplate. Da bi zadržali svoje po ožaje, oni moraju da šalju užasna mita godišnje izvornoj glavi korupcije. Tako započeta na patrijaršijskom tronu trgovina svetim stvarima spušta se dole do najskromnije predikaonice. I najsiromašniji sveštenik u Bosni mora da se pogađa sa nadležnim vladikom za lečenje duša. Vladika ostriže pastira i ovaj mora da naplati štetu od svoga stada. U svakoj životnoj prilici on sabira doprinos u novcu ili dobrima, a u nekim slučajevima čak uspeva da utvrdi sistem naslednog bogaćenja. Tako prilikom smrti oca porodice on uzima najboljeg vola, a u slučaju majčine smrti najbolju kravu. Nije redak slučaj da deca odrastu nekršćena, jer su roditelji toliko siromašni da ne mogu platiti zahtevani iznos[25]). Neznanje samih sveštenika tako je veliko da ne mogu čak da čitaju slovensku liturgiju, nego je jednostavno ponavljaju stalnim bubanjem. Govori se da mitropolit u Sarajevu iscedi skoro 10.000 l godišnje od svog bednog stada. Druga trojica se zadovolje, svaki posebno, sa polovinom toga iznosa. Kad znamo da plata samog valije iznosi tek do 500 l godišnje, tad se lako može shvatiti užasna visina ovih iznosa. Ova četiri naslednika ribara iz Galileje iscede godišnje sumu jednaku jednoj šesnaestini sveukupnog vladinog prihoda koji ona primi iz provincije u ime poreza. Jedan ve iki deo toga što oni izvuku od nesrećne raje svakako da mora biti prenet u Stambol u vidu mita, jer turske vlasti imaju naređenja da ih pomognu pri naplati njihovih zahteva. I sva hrišćanska sela, pod nasiljem turske žandarmerije, dele sudbinu porobljenog grada, jer prekomernim zahtevima hrišćanski prelati primoravaju raju na odbijanje, i to često zbog jednostavne nemogućnosti da plati.

De vivis nil nisi bonum i prethodnik sadašnjeg sarajevskog mitropolita, uz druge osobine, bio je obična pijanica. On je živeo u raskalašnom luksuzu i na njegovom stolu zveketali su tanjiri. I na samrti ostavio je neiskazano b ago, naročito u skupocenom krznu, razume se, ostriženo sa njemu potčinjenog stada. Njegova lakomost je bila toliko velika da je čak i bosanska raja ropskoga duha bila prisiljena na otpor i 1864. uzbuđenje je bilo tako opasno da je održan sastanak najuglednijih građana u Sarajevu da bi se pronašla sredstva lečenja. I najposle su turske vlasti nametnule v ladikama izvesna ograničenja crkvenih obaveza, koja nisu smela biti prekoračena. Ali mitropolit je, sa urođenom prepredenošću svoje rase, imao dobar dar da shvati i oseti, između redaka, da je sve to značilo samo neznatno povećanje rashoda u vidu podmazivanja. I pišući ubrzo iza ovih događaja, Thommel 1876. napominje da je »ovaj standard već postao mrtvo slovo«. Nije, međutim, tajna da je jedan od glavnih uzroka

[24]) Čak i u Grčkoj, gde je, kako se kaže, stanje grčke crkve donekle bolje. rgovina svetim stvarima je neograničena i ponižavajuća otkrića desila su se sada, 1876.

[25]) Za ove činjenice i neke druge statističke podatke dugujem zahvalnost Thommelu. Obična cena spasenja duše jeste dvadeset do trideset dukata.

pobune u Hercegovini bila tiranija turkofilskog vladike Prokopija. Kad je oluja izbila, prvi pokušaj za pomirenje bio je premeštaj ovog sablasnog vampira na neku bogatiju episkopsku stolicu.

Zaista, uzaludni moraju biti napori raje da se spasi od ovih vukova, sve dok ima najamnika za svoga pastira. Ove bezbožne episkopske ulizice na stotinu načina služe Turcima da prikriju stotine raznih nasilja. Nije li nedavno učinjeno jedno nezgrapno otkriće kada je jedan od ovih otpadnika prelata istupio da bi bacio prašinu u oči hrišćanskom zapadu. Oni tako dobro znaju da za izvesnu društvenu klasu samo ime vladika znači nešto veliko i uzvišeno. Oni trguju svetim čarolijama i bacaju oreol verodostojnosti oko svih laži koje mogu zamisliti da bi zaštitili sebe i svoje zaštinike. I, zaista, neosnovani izgledaju protesti raje kada njihov vladika istupa s tvrdnjom, sa toliko mnogo glasnog poricanja i hrišćanske ljubavi za istinu i pravdu, da su nepravde prema njegovom toliko bučnom stadu samo čista mašta i da ako je neko bio mučen, to je bio jedino pošteni moralni, mirotvori i trpeljivi Osmanlija[26]).

Smatrali smo da je bosansko kupatilo zgodno mesto za odmor i osveženje. I građevina i čitav ceremonijal obreda bili su prijatno

[26]) Da ne bi ovaj izveštaj o postojećoj fanariotskoj hijerarhiji izgledao neverovatan mojim čitaocima, neka mi se dozvoli da se pozovem na Kanitzov opis duhovne uprave ove iste gospode u Bugarskoj, koja je sada srećno ograničena odlučnom akcijom njihovog bugarskog stada. Kanitz je neobično iskren i nepristrastan posmatrač, a njegova je predanost što je proveo dvadeset godina u toj provinciji, i on za njih ne nalazi druge reči sem duhovne paše. Četiri hiljade dukata (2.00 1)) bila je podnošljiva cena za episkopat u Bugarskoj i vladike, čak i najsiromašnijih episkopija, cedile su oko 1.500 1 godišnje iz područnog im stada. Kada je Porta predložila podizanje školskih zgrada za hrišćane, fanariotska hijerarhija je ustala protiv ove savremene mere i proneverila je školski fond u korist podizanja nove crkve u nekom razmetljivom stilu. »Kakvu potrebu imate za boljom školom?« — pitao je niški arhiepiskop svoju pastvu. »Da li hoćete da vaša deca postanu bezvredni heretici?«

Verni svojoj grčkoj politici, ovi anđeli mračnjaštva spalili su sve spomenike stare bugarske literature, kojih su se mogli dočepati, i nametnuli su grčku službu pastvi koja nije mogla razumeti ni jednu reč. O njihovom moralnom uticaju neka vam govori na nemačkom Kanitz:

»Die schlimmste Demoralisation wurde in directester Weise in die Familien hineingetragen. Weder Frauen noch Jungfrauen waren vor den Gelüsten des höheren Klerus aus dem Fanar sicher. Die dem Grossvezier im Jahre 1860 vorgebrachten Anklagen in allen Städten die er durchzog, überstiegen, was die Abscheulichkeit und Zahl betrifft, alle Begriffe. Unter vielen Thatsachen sei hier nur erwähnt, dass der Griechische Bischof von Šarköi von dem griechischen Arzte dieser Stadt beschuldigt wurde, 13-bis 14-jährige Mädchen der dortigen Schule geschändet zu haben. Zu diesen Verheerungen in der Unmündigen Jugend ihrer Spren gel gesellte sich ein anderer, nicht minder schwerer, sehr häufig gegen die fanariotische Geistlichkeit erhobener Vorwurf: ihre Begünstigung des Kindesmordes im Mutterschoosse«. Donau—Bulgarien und der Balkan, I Band, p. 129.

Jiriček u svojoj skorašnjoj Geschichte der Bulgaren potvrđuje ove činjenice i dodaje druge, čak i teže (videti str. 513). Najposle, dovedeni u škripac oštrom opozicijom bugarskog naroda, fanariotske vladike oslobodile su se, putem otrova, nekih svojih glavnih protivnika. Videti Jiriček pom. delo, strana 555.

orijentalski. Unutra smo se našli ispod jedne ogromne kupole, izbušene jatom zvezdanih otvora. Kroz njih se rasipalo bledo, skoro pobožno svetlo na mramorne pločnike, na izvijene svodove i na zidna udubljenja. U središtu se nalazila česma i iz nje je voda padala u mermerni basen, gde se pod veštačkim zvezdanim svetlom sijala i blistala i dalje odjekivala tihim pećinskim žuborom ispod svoda i duž hodnika. Voda je tako davala ne samo osvežavajuću hladovinu čitavoj atmosferi u prostoru opkoljenom mermernim zidovima, inače rashlađenom jer je bilo isključeno sunčevo svetlo, već je i čulu sluha pružala neko tajanstveno osećanje hladnoće. Ovde nam je prišao jedan ugledan Turčin i dao nam znak da ga sledimo. Odveo nas je ispod ovog hladnog svoda uz stepenice u jednu otvorenu i vetrovitu galeriju, gde se nalazio divan sa kaučima za odmaranje. Čim smo stupili ovamo, zaogrnuli smo se, kao i ostali Turci oko nas, ukrašenim ogrtačima i turbanima, koji se, prema potrebi, ovde preobraćaju u otirače. Dobili smo, takođe, i nanule na noge i njihov nezgrapni klepet neprijatno je odjekivao prostranim hladnjakom. Kako ova sredina donosi i oživljava luksuzne dane starodrevnog Rima. Malo kasnije prošli smo kroz još hladnije suprotno odeljenje i uplovili, kao po kazni, u topli hamam. Kao i prvi, i ovaj je prostor bio zasvođen i jednakih razmera, a iz njega se ulazilo u nekoliko zasvođenih soba, sa kupolama ispupčenim iznad nas. Vazduh je ovde bio zagušljivo vruć i sparan, pa smo došli sebi tek pošto smo seli, pored našeg pratioca Turčina, na sedište ispod jednog svoda sa strane. Tu smo malo odahnuli i tek tada smo se mogli osvrnuti naokolo. Neposredno iza nas, iz jedne olovne cevi koja je bila utvrđena u zašiljenom udubljenju zida, izlivala se topla voda u mermerni basen. Tom vodom nas je zapljuskivao jedan sluga, a mi smo strpljivo podnosili takav rad i prethodno neobično znojenje. Zatim je sledilo masiranje nekom vrstom grubih rukavica, nekom napravom za struganje znoja i prljavštine sa kože u toplim kupatilima. Nakon toga su nas dobro nasapunali i rad je opet ponovljen sve dok, najposle, hladan tuš vode iz drvenog bokala nije dao znak za ponovno ogrtanje i odlazak. Sada smo potpuno osveženi prošli kroz hladno odeljenje i stigli do našeg kauča. Tu smo se pod turbanom, lako odeveni kao i naš pratilac, pridružili Turčinu u prijatnom lenstvovanju. Mirisna kafa i cigarete povećale su naše raspoloženje. Šerbet bi, verovatno, bio podesniji kao piće, a nargila, možda, dostojanstvenija. Uključujući vreme provedeno u vraćanju iz prethodne malaksalosti, čitav postupak je trajao skoro jedan čas.

Ovako okrepljeni nastavili smo razgledanje sarajevskih ulica, ali ovaj put u pratnji sjajne konzularne straže. Pored kupatila ovde se nalaze i druge lepe iz kamena podignute građevine. Bosanski seljak sa toliko mnogo divljenja bulji u kupole dveju glavnih džamija kao engleski seljak kada prvi put ugleda crkvu sv. Pavla. Od ove dve džamije, ili dve najveće bogomolje, jedna je Careva džamija, delo sultana Muhameda, osvajača Bosne, a druga, Begova džamija,

duguje svoje podizanje begu Khosrevu, prvom bosanskom veziru. Ova poslednja je najveća i središnom kupolom, potpornim kupolama i prednjim tremom čuva, spo.ja, dosta verno karakteristike hrišćansko-vizantijskih prototipova. Ovde se nekad, pre no što je ovo parče zemlje zasađeno drvećem, nalazio kameni basen pun najčistije vode za Ghusel ili religiozno pranje. U predvorju se nalaze dva monolitna mrka mermerna stuba, koja su preneta iz jedne negdašnje hrišćanske crkve. Ovde se, takođe, nalazi jedno svetilište ili kapelica i tamo je džinovski sarkofag, a u njemu kosti osnivača, a u drugom manjem njegove žene i oba su, naročito prvi, pobožne ruke zasule skupocenim šalovima. Džamija je unutra čista i okrečena. Po zidovima se vide tekstovi iz korana, a prijatni persijski ćilimi razastrti su po pločniku. Tu se nalaze i dve govornice, jedna za redovna predavanja i propovedi, a druga, ponositije uzdignuta, služi petkom za čitanje molitve za sultana. A u zidu se ističe četvrtasti kamen, kibla, koji označava pravac Meke. Zbog opasnog duha okolnog fanatizma savetovano nam je da ne ulazimo tamo. Ove detalje smo pribrali iz druge ruke[27]).

Pored džamija, ponos Sarajeva su i dva bezistana, dve »dvorane platna«. Bezistani su obično glavne javne građevine turskoga grada. U većem se nalazi sud. Opkoljen je zasvođenim hodnicima, a u sredini se nalazi česma. Spolja se malo šta može videti od građevine. Spoljašnjost su zaklonile drvene trgovačke radnje, koje su izgrađene uz njegove zidine. Izgubili smo se lutajući unutra duž zasvođenih kamenitih arkada. Polukružna udubljenja sa strane bila su ispunjena izloženom robom. U ovim bezistanima se većinom prodaje platno. I pored nedovoljnog svetla zadivljuje briljantan efekat. Bogata izložba platna kao da nas vraća u ulicu srednjovekovnog belgijskog grada Gana (Ghent). Oko bezistana vijugaju uzane ulice, i to je čaršija ili tržište. Razgledati čaršiju znači ubrzo doći do sasvim iscrpnog poznavanja sarajevske radinosti. Ovde ne postoji zbrka u vezi s robom, kao što je to slučaj u manjim bosanskim gradovima. Dućani jedne vrste poređani su u istom redu, jedan do drugoga, i ponegde zauzimaju celu ulicu. Ovde smo videli ulicu kovača i izložene ogromne eksere i velike zbirke elegantnih i ukrašenih turskih ključanica, sa pridodatim zvekerima za vrata. Čitava druga ulica bila je posvećena zanatlijama i trgovcima konjskom opremom. Treća je bila, takoreći, dvostruko uređena: dole, u visini podnožja, poređane su obućarske trgovine, a na krovu, iznad glava obućara, nizale su se tezge lončarskih trgovaca i prijatan su utisak ostavljali raznoliki krčazi i druge posude za tečnost. I tako su u istom trenutku mogle biti snabdevene i noge i usta. Sledeća ulica odjekuje od udaraca kazandžijskih čekića. Tu se iz metala oblikuju posude za kafu. Ovde su se nizali redovi prodavalaca začina. Naišli smo, dalje, na grupu dućana sa oružjem. U njima su danas zlokobno nagomilani i nakostrešeni noževi i mačevi od čuvenog bosanskog čelika. U manjem bezistanu prodavala se

[27]) Maurer i Roskijević su bili u mogućnosti da posete ovu džamiju. Za dalje detalje upućujem čitaoca na njihove opise, za koje sam im i ja zahvalan.

mnoga, već upotrebljavana roba, razne stare stvari, a među njima sjajne starinske puške kremenjače, sa kundacima bogato optočenim sedefom i zlatnim arabeskama, remek-dela starih prizrenskih radionica. Pored već opisane puške kremenjače tu se može videti i drugo slično oružje, a najboljeg je kvaliteta ono uvezeno iz Avlone.

Najviše nas je interesovao zlatarski deo čaršije. Ovde je cela ulica ispunjena veštim zanatlijama koji glačaju i upleću skupocene metale, pretežno srebro. Oni proizvode nakit: igle, broševe, perle, prstenje, minduše filigranske izrade i one su vrlo ljupke, i po stvarnoj eleganciji i po svom čisto istaknutom vizantijskom poreklu. Iako je čist i prost i donekle od vrednosti, ovaj sarajevski rad je ipak nekako sirov, i sa zadovoljstvom smo utvrdili da su gracioznij cvetovi, izrađeni u srebru i u grubi bosanski kundak uliveni, oblikovani prema ukusu engleske gospođe. Gospođa Holmes, žena našeg gostoprimljivog konzula, donela je ovamo neka remek-dela malteškog filigranskog rada i dala ih za obrasce sarajevskim kujundžijama. Oni su se koristili primerom i sada su skoro sposobni da se takmiče sa proizvodima rafiniranijih talijanskih umetnika. Sarajevski rad se nije, ipak, degenerisao u jednostavnu imitaciju. U novom stilu još se vide izvesne narodne osobine.

Naš se konzul žalio da su Bošnjaci veoma nesposobni za zanatsku veštinu i da u tom zaostaju čak i iza zanatlija u azijskim provincijama Turske. U Kurdistanu, na primer, on nije imao teškoća u nabavci nameštaja, divana i drugog, i to evropske elegancije, pa iako su to bili jednostavni primerci nameštaja domaće radinosti. I kad je pokušao da do toga ovde dođe, narod se samo smejao na takvu pomisao. Postoje i stolari u Sarajevu, ali oni su doseljeni Austrijanci.

Raznolike su grupe građana i raznolike su sekte koje dolaze u sarajevske ulice, ali sva je ta masa orijenta'ska, kao i sama roba. Ovde postoji jedna vrsta srećne zajednice, a sačinjavaju je Turci, Jevreji, jeretici i nevernici. Potrebno je pomenuti da muslimanske žene ovoga grada nisu onako strogo pokrivene kao one provincijskih gradova, Travnika na primer. Bogatije su pod uticajem stambolske mode i katkada vidite muslimansku gospođu pri prolazu, u valovitoj svilenoj haljini breskvine boje, s velom toliko providnim da bi ga mog a gotovo odbaciti. Spuštanjem niz društvenu skalu povećava se skromnost. Ne poričem da mnoge sarajevske žene sa dugim i belim ogrtačima donekle sliče Lotovoj ženi posle njene metamorfoze. Mora se priznati da smo ponekad videli nos, pa čak i oko, iako su se tu sustezale. Zabavno je ovde posmatrati postepene transformacije muslimanskih devojčica. Kako je bilo privlačno malo devojče preko puta! U svom bledozelenom jelečetu i ta'asastim crvenim dimijama — ne bi li one mogle biti stvarne pantalone? — zračila je ispod skerletnoga fesa čista dečija lepota, jednostavno skromna i pored sveukupnog sjaja! Jedva da ima jedanaest godina, a već će prelazni proces započeti. Pomiriće se i ona brzo s tim da omota hladni i beli ogrtač oko svoje glave i sk'adnog odela. Za čas samo još možete uhvatiti

odsjaj njenoga lica i ivicu njenoga fesa, jer potom nastupa učahurenje.

Na slici sleva ispred nas stoje dve Jevrejke, pripadnice najbogatijeg dela sarajevskog stanovništva. U ovom gradu živi dve hiljade Jevreja, potomaka onih koji su u petnaestom i šesnaestom stoleću prebegli ispred progona katoličkih upravljača Španije na posede tolerantnijeg turskog sultana. I danas još gledaju oni unatrag i sa izvesnom bolnom čežnjom zadržavaju obeležja rodne grude svojih predaka. Sa strancima razgovaraju bosanski bez akcenta, međutim, međusobno razgovaraju španskim jezikom iz doba izgnanstva. I čisti kastilski jezik viteza La Mancha, zastareo već u staroj postojbini, još se može čuti po sarajevskim ulicama[28]).

Oni se ponose starim danima svojim i žele da ih održe u svežem sećanju. Njihov vrhovni rabin, »čačam-baša«, služi svoje prijatelje slatkišem, takozvanim »španskim hlebom«, koji se pravi od šećera i belanaca od jaja. To je neka vrsta običaja u vezi s radosnim sećanjem na neki važan događaj. Sa zanosnim žarom su se priljubili uz svoje stare jevrejske obrede i običaje. Nikakvo uvođenje novina ne trpe i ne baš tako davno[29]) jedan je njihov vodeći trgovac bio isključen iz zajednice samo zbog toga što je dozvolio svojoj ženi da nosi dugu kosu i da se oblači po evropskoj modi. Žena mora da se zadovolji frizurom svojih jednovernica, jer »en revanche« najsjajnije krase glavu obesno zasečene vitice. U čaršiji smo videli neke kružne marame, izvezene sa mnogo ukusa i zakićene divnim koloarima. Mislili smo da su to mali stolnjaci, ali smo kasnije utvrdili da ih nose pozadi na glavi jevrejske žene.

Jevreji su najbogatiji stalež u Sarajevu, ali, na žalost, njihovo bogatstvo nije u skladu sa njihovim trgovačkim sposobnostima. Žalosna je istina da su pre nekoliko godina ovi prepredeni Izrailjci, putem lažnog bankrotstva, izvukli blizu 100.000 l iz austrijskih i nemačkih trgovačkih kuća. Jevreji su zaposleni kod turskih vlasti u Bosni kao blagajnici i tumači i ovako stečenu vlast upotrebljavaju za gomilanje dobitaka koji su često nečasno stečeni. Oni su ovde glavni bankari i jedini lihvari. Ovi Jevreji su tako prljavi kao i njihovi prihodi i potpuno su unakaženi, i telesno i moralno. Njihova zakržljalost može da se poveže sa činjenicom što se međusobno žene, isključivo iz svoje zajednice. Međutim, Miss Irby[30]) izjavljuje »da su njihovi siromasi preterano dobro zbrinuti i jevrejski prosjak se nikad ne vidi. Nikad Jevrejin nije optužen za ubistvo, krađu, nasilje i u turskom zatvoru se jedino nađe zbog duga«.

Drugi članovi ove naše srećne porodice jesu Bošnjaci grčke crkve, Srbi pravoslavni, kako oni sami sebe nazivaju. U Sarajevu ih ima oko 6.000 i oni su, i po nošnji i po imenu, vrlo bliski Srbima

[28]) Za ovu činjenicu sam zahvalan Miss Irby. Ako se bosanski Jevreji vrate u Španiju, tad ćemo imati čudnu ilustraciju one basne o »Sedam prutova«.
[29]) Maurer daje prikaz trgovačkih prevara sarajevskih Jevreja.
[30]) »Bosna u 1875«. Videti Victoria Magazine za novembar 1875.

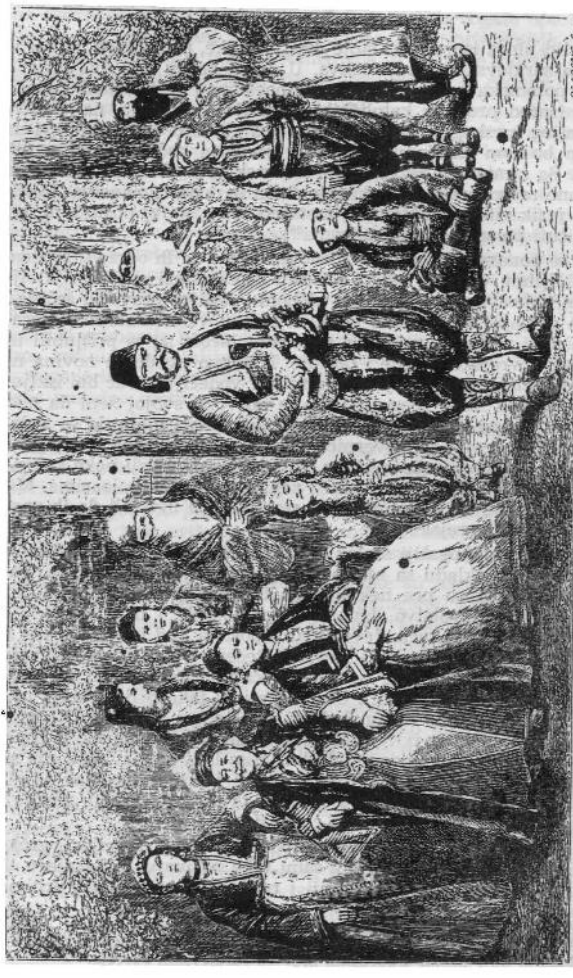

41. Besarabski Ogurli u Sarajevu

slobodnih kneževstava. Kao što se vidi iz priložene slike, žene raznoliko ukrašavaju glavu. Ponekad zapletu kosu oko sredine fesa, »a la serbe«, ponekad nose laku belu muslinsku draperiju, a ponekad je fes koketno naheren na jednu stranu i ispod njega se spušta u talasastom valu crna kosa, poprskana zlatnim ukrasima, a ponegde je takve dužine da pada skoro do kukova. Potrebno je posmatrati iz neposredne blizine da bi se otkrilo da je ovo, stvarno, crna svila protkana zlatnom žicom. Tako se srpskim devojkama u Sarajevu može čestitati što su ovakvim dodavanjem za jedan lakat povećale svoje vitice. Pored toga, one ukrašavaju svoje kose i cvetnim ukrasima, a praznićnih dana i fes i grudi kite varvarskim mnoštvom dragulja, specijalno novcem. Bosanska devojka nosi na sebi svoj miraz i privlačna je prema količini novca koji treperi na njoj. Ovo se kićenje, svakako, može videti svugde, ali pod civilizovanijom maskom. Međutim, ovde se izlaže sa krajnjom naivnošću divljaka. Prema navodima Rusa Hilferdinga Bošnjak je zanosno uzviknuo: »Divna devojka!«. A na začuđeno pitanje ovog stranca: šta nalazi što ga oduševljava u ravnom nosu i razrokom pogledu, Sarajlija je nastavio: »Šta? Zar ne vidite? Dukati su na njoj, koji će trajati celog života!«. Postoji ovde i druga vrsta lepote, koja naročito oduševljava Bosance. To je gojaznost. Debela[31]) devojka ovde je isto što i lepota devojka.

Možda je dovoljno prikazan karakter hrišćanskih trgovaca u Sarajevu. Istina je da su lakomi na novac i ta neljubazna gomila, potrebno je pomenuti, protivi se kulturi u svakom vidu. Oni su, pored Jevreja, najbogatija klasa u Sarajevu. Bogatiji su od Turaka. Zbog ovog fatalizma musliman je nesposoban za veći poduhvat i za neko učešće u trgovini, sem za beznačajnu sitnu trgovinu. Naprotiv, Srbi drže u svojim rukama spoljnu trgovinu ove pokrajine, a Sarajevo je prirodno tržište, jer je na raskršću glavnih puteva, koji vode, severno od Save, u Austriju, u Dalmaciju i u slobodnu Srbiju, a uz to još nalazi se na kadrovskom putu za Stambol. Ovako stečenim bogatstvom oni se ipak ne koriste pametno. Ne uzdižu sami sebe i ne potpomažu svoje ugnjetavane sunarodnike, koji se nalaze izvan inače slabe konzularne zaštite. Naprotiv, ovi trgovci obrazuju isključivu kastu, ne samo odvojenu od nevoljne raje već i gotovu da se podruguje njenom vapaju i samrtnom hropcu u svakoj prilici, pa i u času kada to mogu čuti strani konzuli ili turski guverner. A da li je i moguće da obratno rade kada ih duhovno vodi fanariotski mitropolit?

Karakterističan je način na koji se ova kratkoumna buržoazija suprotstavlja svim mogućim pokušajima da se poboljša njeno obrazovanje. Jedan sarajevski Srbin sakupio je, kao trgovac u Trstu, izvesnu sumu, koja se kod Bosanaca smatrala bogatstvom, i pre nekoliko godina zaveštao je znatnu sumu novca za izgradnju dobre škole za ovdašnju zajednicu, ali uz pogodbu da izvesnu sumu u tu svrhu prilože i sarajevski trgovci. Većina pravoslavne zajednice primila je sa

[31]) Hilferding je upotrebio reč »pretyla« za lepo, a to upravo znači debela.

krajnjim prezrenjem vesti o ovom plemenitom dobročinstvu. Međutim, nadajući se i ličnoj koristi, dva učitelja su uzela stvar u svoje ruke i uputila apel evropskim konzulima u ime cele srpske zajednice, te izjavila da zajednica »oseća potrebu za dobrim vaspitanjem svojih sinova i želi da ostvari plan svoga dobrotvora, te preklinje za pomoć i pokroviteljstvo predstavnika prosvećenog hrišćanstva«. Ovo je zvuča o vrlo lepo. Konzuli su preuzeli stvar. Holmes se obratio engleskoj vladi. Iako se službeno nije moglo ništa dobiti, lord Clarendon je plemenito dostavio 30 l u svoje vlastito ime. No najposle stvar se zamutila. Pravoslavna zajednica je održala protestni sastanak i poricala apel onih zainteresovanih pobornika vaspitanja, tvrdeći prkosno da su njihova deca dobro i dovoljno obučavana na domu, i da nova škola nije potrebna i da školu uopšte neće.

Naročitu pažnju zaslužuju dve druge klase sarajevskog društva koje se najčešće sretaju. Jedna obrazuje čistačku grupu i njen je zadatak da održava ulice u donekle čistom stanju. Članovi ovog tela provode noć u svojoj nečistoj ustanovi. Članovi noću krstare ulicama u grupama i kupe otpatke, koji su im izgleda, jedina hrana. Ovi u ični čistači uvek se u ovo doba međusobno svađaju, a podižu tako užasnu buku da ne dozvoljavaju odmor onima koji nisu naviknuti na ovakvo nasilje. Pored toga, posle mraka je i nesigurno proći ulicom, jer ova gospoda tad obično završe međusobne svađe i ujedinjeni napadnu nesmotrenog prolaznika. Nemaju nikakvog oružja, sem onog kojim ih je priroda obdarila, ali napadaju veoma besno. Lično sam video turskog vojnika prisiljenog da ove čuvare narodnoga zdravlja drži na odstojanju na daljini svoga mača. Nismo mogli primetiti da ovi nose fes i turban i po ovome se, izgleda, razlikuju od turskih službenika. Ali njihova je uniforma gruba koža, prljava, žutomrka, iznakažena bednim zakrpama, naročito spolja, iscepana na laktovima u noćnim svađama, tako strasnim da u svom zanosu i besu cepaju uši jedan drugome. Preko dana pravi su lazaroni i stalno se vide po ulicama, njihovoj jedinoj kući, i tu pored puta, pa čak i preko same staze, ležeći na stomaku, pružaju istinski odvratan prizor. Taj se njihov običaj ne sme poremetiti, ne kreću se ni prolaznici ni kola, dok se naši gospodari odmaraju. Svako će rđavo proći ako slučajno gurne ili se nenamerno spotakne o poleglog zdravstvenog službenika. U istom su momentu on i njegovi drugovi, dvadesetak njih, spremni da sigurno i neizostavno preuzmu zakon u svoje ruke. No rušitelji njihovoga mira ne mogu očekivati ni pomoć ni sažaljenje prisutnih, jer građani ispravno smatraju njihovo zanimanje neophodno potrebnim za zaštitu narodnog zdravlja, te su zaodenuli ove ličnosti izvesnom neprikosnovenošću. Ako ove zdravstvene zveri izbacite kroz jednu kapiju, kuga će se, sigurno je, povratiti kroz drugu.

Postoji ovde još i druga klasa službenika i oni se roje sarajevskim ulicama. Ova je još brutalnija od ovoga cenjenog »zdravstvenog« tela. To su zaptije, žandarmi, policija, regrutovani podoficiri, vojnici, sabirači poreza, dželati. Zovite ih kako želite, jer su oni za sve podesni. Zaptije su sve i sva za muslimansku upravu. Užasna

je to mašina u rukama tiranije i uvek spremna da izvrši i najgore zapovesti. Vidimo ih kako kao sabirače desetina i episkopskih poreza cede ono malo sirotinje iz bedne raje. Vidimo ih gde igraju ulogu pandura u ovim prizorima inkvizitorskih mučenja. Ovi najamnici i razbojnici žive vani u hrišćanskim selima. Tamo pljačkaju, zlostavljaju, pa čak, u mnogim slučajevima, i ubijaju koga god hoće. Naravno da i kod njih ima izuzetaka. Njihovi najgori postupci nisu ništa u poređenju sa podlošću vlade koja je pustila ove glupe fanatike u narod. Po svojoj veri oni smatraju hrišćane psima i ostavljaju ih bez najnužnijeg za goli život, jednostavno pljačkaju one koje bi trebalo da zaštite. U prisustvu Evropljanina obično nastoje da budu obazriviji i da ostave dobar utisak. Ali, po nasilničkim prizorima koje sam lično video na hrišćanskom hodočašću može se, donekle, videti njihovo držanje kada je odsutno suzdržavanje zbog stranog nadzora. Najbolji poznavaoci ove pokrajine opisuju ih kako »prekrivaju zemlju kao zaraza«. U Sarajevu ih i danas ima puno, ali nas uveravaju da je sada njihov broj mnogo manji nego u redovnim prilikama. Mnogo ih je ranije upućeno da se priključe redovnoj i rezervnoj vojsci, a mnogi i sada žure u vojsku. Banda ovih poverljivih bandita danas pretražuje okolinu sa naređenjem da pokupi trideset konja, ali su uspeli da ugrabe samo jedan par. Vlast uzima sebi pravo da po potrebi pokupi konje. To je upravo zajam, ali seljaci nikad više ne vide svoje životinje, a ne usuđuju se da traže bilo kakvu vrstu naknade. Vlasnik je često prisiljen da prati konje kao kiridžija ili vozač i za takav prisilan rad ne prima ni pare. Ovaj prisilan rad i prisilno oduzimanje konja najbolnije su nepravde koje podnosi bosanska i hercegovačka raja i ovo je jedan od mnogih uzroka današnje pobune. Kako je drevno i stalno to bezakonje koje u svakom momentu seje vetar da bi požnjelo samo buru.

Svakog časa događaji ovde postaju sve kobniji. Vesti su već stigle o hrišćanskoj pobedi blizu Novog Pazara, a to znači da je ozbiljno ugrožen jedini put koji veže Bosnu sa ostalom Turskom. Opšti sadržaj svih priča je krvoproliće i poko'ji. Srbin sečе vrat turskom molahu blizu Mostara. Turci su obesili hrišćanina. Prijatelji njegovi su iznenadili grupu muslimana u jednoj gostionici i sasekli sve do poslednjeg. Poklič osvete obuzima Turke i tako se tragedija širi. Ovakvi detalji uzbuđuju i daju istinsku sliku vladavine već započetog nasilja. Danas napušta grad veliki broj austrijskih žena, supruga zanatlija koji su se doselili ovde sa one strane Save.

Jedna čudna atmosferska pojava naše poslednje večeri u ovom gradu, uplašila je svet kobnom neizvesnošću. Danas posle podne počelo je prvo da sipi i prvi oblaci kretali su se tamo-amo, pritiskujući planine, a zatim se spustili i natuštili sa svih strana oko grada, i to u nekom čudnom i neobičnom smenjivanju. Zatim su tonu i sve niže i obesili se kao ogrtač iznad džamija i minareta, obavijajući, istovremeno, i »sanjiva brda« uokolo nekom neprirodnom tamom, u kojoj su se smenjivali čas oblak, čas planina. Jedino je u modrikastom polusvetlu stajao otvoren grad, sa čistim i dobro ocrtanim linijama, ali

magla je potpuno obavila njegove spoljašnje zidine, i to tako gusto da se neprijatelj mogao neprimetno približiti samom gradskom ulazu. Za sadašnje stanje Sarajeva ova je pojava zlokobna. Svuda je prisutna samo neizvesnost — najbliža budućnost grada je zamračena. Vlada samo predosećanje neposrednih i krvavih borbi. Sumorno nagoveštavanje građanskog i religioznog rata užasno se udvostručuje u neizvesnom svetlu samog pričanja. U ovom času rekao nam je jedan strani predstavnik: »Ovo je početak kraja! Nemojte biti iznenađeni ako doživite poslednje dane otomanske vladavine u Sarajevu!«.

ODELJAK VII

PRVI POGLED NA HERCEGOVINU

Čarolije i amajlije. Veze između ilirske geologije i njene mistične nauke. Rimske dragocenosti i oltar Jupitera gromovnika. Zapisi protiv uroka. Ponovo na putu. Klisura reke Željeznice. U pratnji naoružanih konjanika. Spavanje ispod plasta sena. Vajarstvo u kamenu ukrašenom zlatom i slonovom košću. Gubitak devojačke lepote na pustinjskom vazduhu. Planina Treskavica. Panorama šumovite Igman-planine. Preobražaj biljke lincure. Sećanje na karst. Nigde vode. Jurnjava noću. Divne cvetne staze. Bosanskohercegovačka kuća. Susret sa bašibozukom. Preko vododelnice između Crnoga mora i Jadrana. Prvi prizor Hercegovine. Znaci južnoga neba. Konjić Runnymede starog bosanskog kraljevstva. Velika povelja kralja Stefana Tomaša. Naš domaćin — neuki divljak. Odsutnost prirodne gospode. Demokratski genije Bosanaca i Južnih Slovena. Narrenta i njene opasne vode. Gvozdeni most. Gostoprimstvo belgijskog inženjera. Dva naoružana Turčina ubila mladog hrišćanina. Strahovanje našeg domaćina i njegova priprema za bekstvo. Dirljiva sinovljeva osećanja. Selo otkrivenih muslimanki. Rhododactyls; najposle je darvinizam opovrgnut. Tragična pesma o zlatnom nožu. Divna panorama u dolini Neretve. Purpurne stene i smaragdne bare. Predeo divljih smokava i šipkova.

24. avgusta. Ovo je naše poslednje jutro u Sarajevu. S obzirom na nemirna vremena i na opasnosti koje bi mogle biti nezgodne za naše dalje putovanje, smatrali smo da će biti pametno ako pozovemo u pomoć i magična sredstva, u čemu su muslimani ovoga grada tako iskusni. Radi toga smo proveli pre podne u traganju za ovom robom po kujundžijskim dućanima, jer se tamo obično prodaju te amajlije i kamenje razne vrednosti. I, zaista, ako u »mističnoj spletki i sili« postoji neka moć, mi smo se osigurali protiv svih zala.

Turci su, videvši šta tražimo, izneli čudne kutije i otvorili mnoge pokrivene ormare i odatle izvukli amajlije staroga oblika i druge dragulje. I mnogi od ovih mudraca s turbanom na glavi nisu takvu

robu želeli da ustupe za prljave novce. Ipak bi nam je pokazali, ali tako kao da je to svetionik i putokaz po kojem bi se upravljali naši koraci stazom istinske filozofije. Izlagali su pred nama prstenje i druge dragu.je koje su sami nosili, a u svojim novčanim kasama pokazivali bi nam kojekakve svemoćne kamene ukrase. Tako su nam ovi istinski vernici na ovaj način pružili mnoga uputstva iz svoje mistične nauke. Oni, izgleda, pridaju mnogo moći značaju samog kamenog dragulja. Najznačajnijom amajlijom smatraju crveni carnelian i nose ga uza se pod pečatom ili nameštenog u prstenu. »Ovakav prsten nosila je princeza Badoura u kesici prikačenoj uz pojas. I kada je radoznalost izazvala nesrećnog Camaralzamana da kesicu otvori, našao je tamo crveni carnelian i na njemu izvajane nepoznate slike i znake«. Princ je tad rekao samom sebi: »Ovaj carnelian sadrži nešto naročito i mojoj princezi neće biti teško da ga nosi sobom«. I, zaista, to je bila čarolija ili zapis, planiran prema nebeskoj konstelaciji prilikom rođenja Badoure. Kineska kraljica dala je svojoj kćeri ovu amajliju da bi je čuvala od svakog zla, sve dok je nosi uza se.

Mnogi kamenčići su bili jednostavno podešeni za prsten i vrednost se kreta'a prema materijalu, ali su naročito bili na ceni crveni korneol i hematit. Na ovim pločicama, premda ne jako često, ugravirane su zvezdice i grančice mističnog značenja, uz arapsko ime nosioca, što odaje strano poreklo materijala. Bedne i proste amajlije potpuno se razlikuju od onih redovnih zapisa gde natpis nije izmenjen. Ove bolje kamenčiće je teško dobiti. Ipak, došao sam do jednog crvenog korneola sa mističnim ugraviranim rečima: »ekselencija pripada bogu« i do druge mistericzne čarolije — hematita sa zapisanim bajalicama. Još nijedan arapski naučnik, čak ni poznavalac Salomunova pečata, nije mogao da ih razreši. I Ami Boue bio je iznenađen brojem amajlija koje upotrebljavaju muslimani ovih predela i navodi da je na njima primetio natpise kao »sluga božji«, »nadam se u boga«. Mnoge čudne paralele mogle bi se navesti i kod starog engleskog prstenja.

Interesantno je videti kakva je važnost hematita kod ovih znamenja i amajlija. Poznavaoci gnostičkih znakova i ukrasa setiće se često ovih kamenčića. Na karneolu su ugravirana imena Iao, Abrasax, a i druga iz te misteriozne i bogate loze. Video sam lično nekoliko gnostičkih ukrasa ovoga karaktera u romanskim građevima Ilirskog primorja i zaista je nemoguće ne izraziti sumnju da sve ovo možda nije i nešto više od samo slučajnih veza između obilja takvih čarolija u starodrevnoj i sadašnjoj Iliriji[1]). Mnogi priznaju da su muslimanski Sloveni Bosne očuvali mnoštvo svojih ranijih hrišćanskih predrasuda i oni ne sumnjaju da je bar jedan deo njihovog opšteproširenog verovanja u moći ovih čarolija donekle nasleđe iz vremena pre dolaska Turaka.

[1]) King, u pom. delu, obilje gnostičkih ostataka u gotskom delu Francuske povezuje sa trijumfom albižanske i drugih jeresi ove oblasti. Možda bi to mogla biti istina i za bosanske bogumile.

Za pouzdan odgovor na ta pitanja potrebno je imati više dokaza. Jedno je ipak sasvim sigurno: današnje obilje takvih čarolija u Bosni delimično je posledica bogatstva u geološkim uzrocima, delimično obilja obradivih kristala u nekim ilirskim dolinama. Videli smo gde mnogo takvih kamenčića prodaju putujući torbari po sarajevskim mostovima. Tu smo videli puno grubo izlomljenih korneola, hematita, ametista, brusila i drugih kamenih kristala, podesnih ne samo za čarolije i amajlije već i za sasvim estetske ciljeve. Bogatstvo takvih kamenčića učinilo je Iliriju sedištem redovne proizvodnje romanskih ukrasa i na ovu se činjenicu moram kasnije osvrnuti. Ovoga materijala, ako mogu suditi prema onom što sam lično ispitao, ima u izobilju u svim romanskim gradovima Ilirije; pa čak i u Sarajevu, gde nema ostataka rimskog naselja, sem usamljenih zapisa posvećenih gromovniku Jupiteru[2]), primetili smo nekoliko plastičnih ukrasa razbacanih između savremenih amajlija i zapisa. Jedan sam uspeo da kupim i on je remek-delo stare umetnosti. Kamen je zatvorene, tamnocrvene boje, a na njemu izvajana vila drži krčag na ramenu. Razmere su savršene i sva je tako umetnički izvajana da se u obradi ne može otkriti nijedna pega, čak ni pomoću najboljeg uveličavajućeg stakla.

Ostrvski princ dece Haldejske nije bio u većoj nezgodi kada je zlokobna ptica ugrabi a tamnocrveni korneol Badourin iz njegovog zagrljaja od Bosanca koji je izgubio ili slomio svoju amajliju. U Jablanici, u dolini Neretve, čuli smo da je pre nekoliko dana neki Turčin razbio svoj čarobni prsten. Žalosno je bilo videti užasno potištenog čoveka. Iz straha da lom amajlije nas ućuje neku užasnu nesreću, ili da su njegovi časovi izbrojani, on se odmah spremio na desetočasovno putovanje do Mostara, gde će mu je, možda, vešti majstori popraviti.

Ovo verovanje u magične moći nije, svakako, ograničeno samo na bosanske muslimane. I hrišćani su, takođe, naklonjeni amajlijama i video sam neke tajanstvene dragulje sa krstovima i natpisima u ćirilovskoj azbuci. Prodaja amajlija i čarolija, obično ispisanih na malim parčadima hartije, redovan je izvor prihoda franjevačkih redovnika u ovoj pokrajini. Toliko je to danas uzelo maha da se oni više ne muče time da ispisuju ove baja ice, već se koriste pronalaskom crne štamparske umetnosti. Tako Yriarte piše: »Danas nije tajna da je štampanje ovih papira priznata industrijska grana, sa sigurnim tipografskim ustanovama u Zagrebu i Zadru«[3]). Bajalice sadrže citate iz Sv. pisma i ovi su pripremljeni na tajanstven način, kao i citati iz korana za domaće muslimane. Previju ih u obliku šešira i obese u

[2]) Ovaj je kamen sada u vrtu Francuskog konzulata. Tamo je zapisano I. O. M. II Tonitra (?) II Rori A/R II Maximvs II VI (?) P. Avgg II Salvti. Znak pitanja znači da je nejasno slovo izostavljeno. Saluti je sumnjivo. Video sam nekoliko rimskih novčića u kujundžijskim dućanima i ponegde s njima dubrovački novac. To je drugi dokaz da su Dubrovčani, verovatno, gazili stopama Rimljana kroz ove predele.

[3]) Bosnie et Herzegovine, p. 241.

malenom tobocu oko pobožna vrata raje. I vernik gleda na ovu trgovinu kao na zaštitu od uroka i zloga duha. Ako franjevački redovnici uzmu jedan list iz korana, tad i muslimani, sa svoje strane, uzvraćaju pažnju. Nije ni najmanje čudan znak što ovim neki potomci bosanskih poturčenjaka odaju prikrivenu težnju za verom koju su njihovi preci izdali. Poznato je da ponekad muslimani šalju svoje amajlije franjevačkim redovnicima da bi i njihov blagoslov potpomogao stvarnu snagu čarolije.

Zapisi sa citatima iz korana ovde su vrlo omiljene amajlije i sadašnji Bosanci su skloni, kao i stari fariseji, »da sve više nagomilavaju svoje amajlije«. Ove svete zapise ponekad nose ušivene u odelo, kod nekih vise oko vrata, a mnogi su podešeni za ruku. Jedan naš zaptija pokazao nam je svoj, umotan u kožnu kesicu, a bio je mnogo sličan onim primercima za koje sam znao da su poreklom iz Egipta. Ovaj je bio pričvršćen oko gornjeg dela njegove ruke, a to je potpuno istočnjački način nošenja amajlije. Navodim ponovo dokaz princa Camara zamana. Dobivši natrag skupoceni Badourin korneol, on je »prvo poljubio amajliju, zamotao je u jednu traku i brižljivo privezao oko svoje ruke«.

Od svih amajlija najviše su nam privukle pažnju izvesne ogrlice koje su bile sastavljene iz korneola klinastog oblika, pa smo želeli da njih rezervišemo za našu upotrebu. U velikom bezistanu videli smo velike svežnje ne ovakvih, obešenih za redovnu prodaju. Raspitivao sam se o njihovoj upotrebi i trgovac mi je rekao da su one najvažnije i najmoćnije amajlije protiv kožnih bolesti. Svakako da ovo nije bznačajno shvatanje u jednom istočnjačkom gradu. Uz to je dodao i njenu nešto manju važnost: ko ih nosi, neka se ne plaši bradavica! U Bugarskoj sam video potpuno slične čaro ije. Sasvim su drugo one iz Arabije. Arapi ih nose jer su »vrlo dobre za krv« i njihov je značaj u čuvanju kože nadaleko poznat. Sarajevski trgovac nam je rekao da su neke čak i iz Indije. Skoro bi se moglo reći da Gang utiče u Savu. Ali, ove klinaste amajlije izazivale su neobičan interes, kako oblikom tako i svojim indijskim poreklom. Uzvišenost predrasude zakićena je onim što je nekad bilo svakidašnje oružje čovečanstva, i pruža nam jedan od mnogih dokaza starine onog kamenog doba koje je prethodilo periodu kada je bronza bila jedini metal poznat čovečanstvu u onom udaljenom razmaku od ovog blagoslovenog gvozdenog doba.

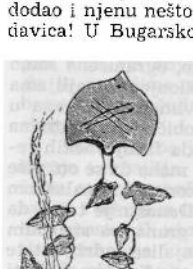

42. Klinasti ukrasi

Čuli smo i o nekim čarolijama koje se vešaju konjima o vrat, ali nisam u mogućnosti da ih opišem. Verovatno da su najčudnije

amajlije one koje nose deca protiv uroka. Ovde su neke koje smo uspeli da uzmemo. Slike 1, 2, 3 i 4 pokazuju stvari od olova, a pojedine predstavljaju zeca, ribu, zmiju sa krestom, žabu. Broj 5 je orlovska kandža ili, pak, neke druge ptice, a broj 7 su rogovi jelenjaka. Odavde su nameštene u limenim ležajima. Broj 6 je lice grubo istesano iz nekog parčeta kamenog uglja. Ovi su ukrasi pričvršćeni na dečijem fesu ili se nalaze uz telo i služe da odvrate prvi udarac, ili, kako to Talijani kažu, »Gettatura of Cattiv Occhio«. Ovaj prvi udarac se smatra sudbonosnim. Amajlije protiv njegovog kobnog uticaja su obično fantastičnog oblika, jer je cilj da se privuče Gettatura. Ali, prirodni objekti — za ovu svrhu ovde upotrebljeno predstavljanje poznatih životinja — neobično su interesantni baš zato što tako jako ističu kontinuitet amajlija upotrebljenih protiv uroka još od klasičnih vremena. Na starodrevnim draguljima vidi se da je oko opkoljeno lavom, zecom, psetom, škorpijom, bikom i zmijom[4]). Ove ovde navedene životinje i mnoge druge, kao i dobro poznata vrsta rimskih broševa u obliku ribe, izgledaju čoveku tačno kao amajlije iste vrste i mnoge imaju upadljivu sličnost sa ovim bosanskim čaro-

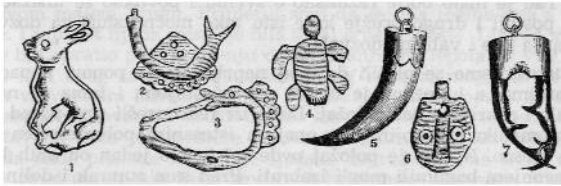

43. Amajlije protiv uroka

lijama. Kao i druge i ova predrasuda nije posve ograničena na bosanske muslimane. Govori se [5]) da je opšta pojava kod Srba da nalaze veliko olakšanje od dejstva demona »Cattiv Occhio«, i to dodirom gvožđa ili gledanjem na plave objekte, a i već opisane franjevačke bajalice većinom su upravljene protiv ovog istog kobnog uticaja.

Zadovoljili smo našu radoznalost i osigurali se mnogim vrednim amajlijama. Takođe su nas snabdeli i naši ljubazni domaćini u Konzulatu gomilama mnogo lepo pečenog hleba, bolonjskim kobasicama i sicilijanskim vinom i pošto smo se pozdravili sa svojim prijateljima u Sarajevu, ponovo smo peške nastavili put. Naša je namera bila da se, po mogućnosti, probijemo do Hercegovine preko divljih planinskih grebena na zapadu. Pokušali smo k isurom Železnice, kao najboljim pravcem napada na planinske utvrde, i to preko podnožja nižih brda. Jedan čas hoda od Sarajeva i nestao je i poslednji trag stvarne civilizacije. Tu je bila pivara, koju su nedavno podigla dva

[4]) Takođe i munja. Videti Kingovu »Gnostics and their remains«.
[5]) Ami Boue.

austrijska doseljenika. Uz čašu vrlo prijatnog nemačkog piva razgovarali smo s jednim od njih. Siromah čovek je bio u velikom strahu. Baš je juče njegov brat pivar otputovao sa porodicom preko austrijske granice, a i naš je domaćin već bio spreman da sledi primer svoga ortaka, čim naplati gotovinu. On kaže: »Plašim se jedino Turaka, nikako pobunjenika. Ne možete verovati kakvi su zlikovci ovi bašibozuci!«.

Ovo nije bio dobar predznak za nas. Naši izgledi nisu bili sjajni kada se, posle jednog časa hoda, u pustoj kotlini reke Železnice, kroz koju smo se kretali, čula iza nas vika i poklič. Okrenuli smo se i videli besnog, do zuba naoružanog konjanika na divno zakićenom i pomamnom konjiću gde viče na nas. Tad se poređala naša pešačka grupa, a i konjica je zastala na nekoliko koraka sa strane. Posle toga je ovaj konjanik, po raskošnom oružju svakako neki beg, izbacio neka naređenja, u kojima je jedino oholost bila razumljiva. Nastavili smo posle toga putovanje, rešeni da ne ukazujemo pažnju neprijateljskim uvredama. Međutim, on se i dalje klatio pored nas i pošto je njegovo držanje bivalo sve neprijateljskije, mi smo mu na sasvim jasan način dali znak da nam je sa svojim društvom ukazao dovoljno časti. Tad je malo bolje razmislio o svemu i povukao se unazad. U Bosni postoji i drugo oružje koje isto tako moćno služi za dozvolu putovanja kao i valijina dozvola.

Stvarno smo se plašili da ovaj neprijatelj ne ponovi napad sa pojačanjima, a i kotlina je bivala sve užasnijom, i tama se naglo spuštala i sakrivala naš položaj. Dalje uz reku prošli smo pored ona dva spomenika od kojih sam onaj sa istesanim polumesecom već ranije opisao. Njihov je položaj ovde zaista bio jedan od onih koje su progonjeni bogumili mogli izabrati. Pred sam sumrak i dolina se malo proširila i tad smo uočili gore uzdignuto seoce. Usporili smo hod kako se u okolini ne bi ništa saznalo o nama. Hteli smo da izbegnemo neizvesnost, a inače smo više želeli nebeski svod od zagadenog zaklona od bosanske kolibice. Tražili smo neko otvoreno mesto za prenoćište. Brzo smo pronašli podesna mesta između stogova sena na livadi pored reke. Ovi su stogovi bili naročitog oblika: mali plastovi sena bili su nataknuti na uspravni stub, ali ipak nisu bili dobar zaklon od noćnog povetarca. Posle čaja i jednostavno pripravljene večere legli smo i spavali čvrsto sve do zore.

25. avgusta. Sledećeg jutra, posle doručka, u četiri i trideset nastavili smo naš put. Svetlo izlazećeg sunca otvorilo je našem pogledu, neposredno iznad našeg prenoćišta, uzdignutu divnu liticu, kao od slonove kosti, a protkanu zlatnim venama. Napustili smo usamljeno selo Jablanicu, koje smo već videli prošle noći, i tad se dolina ponovo sužavala, te smo bili prisiljeni da se penjemo uz kamenitu strmen ulevo iznad rečne bujice. Okolne planine, obrasle malim hrastovima, trnjem i bukvama, uzdizale su se sve više, a tu i tamo strčale su stenovite grdosije, stilizovane kao iz slonovače i zlata. Dole ispod nas, u strmoglavoj klisuri, rečica je tako stisnuta da je, pri-

rodno, bivala sve mahnitijom i ludo padala iz jednog smaragdnog vira u drugi, rasipajući uokolo kao sneg belu penu. Zbog kamenitih prepreka naša je strmen naglo postala neprolaznom, te smo bili prinuđeni da napustimo naš plan da se održimo vodenog toka. Zaokrenuli smo pravo uz planinu, čije smo se strane dotad držali. Teškom mukom probi i smo se do gore kroz gusti šiprag, a sa ovog uzvišenja smo se spuštali između zakržljalih hrastova, žureći prema brdovitom grebenu koji se protezao ka jugozapadu prema planini Bjelasici. Naišli smo, slučajno, na jednu stazu koja je krivudala u našem pravcu i tako smo, držeći se nje, brzo izbili u hrišćanski zaselak u kojemu su dvorišta sve tri kolibice bila ograđena običnim koljem. Ovde smo naš i nekoliko seljaka u dugim belim ogrtačima, a žene odevene i očešljane po srbijanskoj modi. Prijateljski su nas primili i pohitali da ublaže našu žeđ kiselim mlekom. Jedna devojka, u cvetu mladosti, bila je preterano lepa. I njena kosa i njene oči, zasenčene spuštenim i širokim obrvicama, bile su tamne, a u gizdavosti njenih oblika i bledomaslinastoj puti nežno su se isticali kontrasti njenih, kao ugalj crnih uvojaka i sjaj sutnoga oka, odajući ne baš izrazito jugoslovenski, već skoro pre talijanski šarm. Kao što je bila ljupka, tako je bila i otmena i videlo se da je bila priznata kao lepotica čak i u svom malom krugu. Primetili smo da je ona jedina ima a naušnice. Ljupkost njena zaista je bila idcal srpske mašte. I pored svega, ja ne bih obratio pažnju na nju da se izvanredna lepota ne vidi tako retko kod ovog zaostalog jugoslovenskog naroda, moglo bi se reći među varvarskim članovima naše zajedničke indoevropske porodice. U visokocivilizovanom društvu, kao što je naše, ako se usudim da uopštavam, veća je srazmera lepote. Međutim, naprotiv, ako neko želi da nađe primere najdublje ljudske degradacije, ne treba da je traži usred planinskih kuća izmučene hrišćanske bosonoge raje, već pre u alejama naših velikih gradova. Ali, kod nas je ipak mnogo veći stepen lepote.

Krajnje je vreme da se sa prijateljima prijateljski pozdravimo i rastanemo. Tako smo ostavili ovaj cvet bosanskih visoravni »da se neviđen rumeni i da njegova ljupkost svene na pustinjskom vazduhu«. Nastavili smo penjanje uz planinski greben i posle jednog časa hoda našli smo drugu stazu i izbili gore kod lisnatog zaklona, uzdignutog na četiri koca. U hladu, ispod zak ona, prekrštenih nogu, čučala su dva poštovana muslimana, obrasla mudrim i sedim bradama. Odmah smo prepoznali znake primitivne kafane i seli na ugodan travom obrasli nasip. Odmarali smo se i osvežavali mirisnim gutljajima iz punih šolja, a naš stari kafedžija i njegov prijatelj sa mnogo divljenja razgledali su naše engleske lovačke noževe. Nastavili smo put i brzo izbili navrh grebena i dalje, držeći se ivice visoravni, stigli do njene najjužnije litice, neposredno iznad reke Presnice, odakle se otvorila lepa planinska panorama i naročito dobar vidik na krečnjačke visove planine Treskavice, koja ovde, nakostrešena iznad nižih visova bogato obraslih šumom, čini granicu između Bosne i Hercegovine. Tako je oštra suprotnost između strmih pre-

voja i prostranstava svetle krečnjačke stene, s jedne strane, i blagih kontura svežih i zelenih boja, s druge, da čovek zamišlja da su zeleni talasi okolnih planina izbili na jednom mestu u zapenušane valove. I zaista, izgledalo je kao da se planinski greben previja na vrhu i kao da imitira prelomljeni val. Ali, kako je ništavna poezija prirode kada se pomoću obične olovke svodi na crno i belo.

Sada nameravamo da izbijemo u dolinu reke Neretve, i to preko severozapadnog prevoja planine Bjelašnice. Međutim, promenili smo pravac zbog duboke klisure Presnice. Mislili smo da je najbolje da se penjemo uz jugoistočni greben ogromnog lanca koji je poznat pod imenom planine Igman, čiji naziv obuhvata mnoštvo uzvišenja. Predeo je lepši od svih koje smo dosad videli. Krajnju tišinu tu i tamo remeti jedino divna crna veverica, koja skakuće s grane na granu.

44. Pogled na Treskavicu sa jugoistočnog ogranka Igmana

ili ogromna mrka orlušina koja plovi kroz azurne visine iznad naših glava. Peli smo se preko grebena prekrivenih šumom koja je raznolikijeg sastava od one na Trogiru i Vučji. I ovde je, kao i tamo, prevladivala bukva, ali hrastovi i trnje, tamne jele i borovi i sivopepeljaste rosne breze često su tako srećno izmešani i grupisani da nadmašuju i stručnjakovo umeće, a sve se ovo drveće bori za prevlast i naziv kraljice šume. Drveće, možda, nije bilo onoliko veliko kao ono što smo redovno viđali u severnim bosanskim planinama, ali i ovde smo videli jedan bor ne manji od osamnaest stopa u obimu, i to na visini od skoro jednog metra iznad zemlje. Druga osobenost ove šumovite planine je i veći prostor koji obuhvata drveće. Šuma nije bila pretrpana i gusta i drveće je raslo slobodnije. Veličanstvena bukva nema potrebe da se grči, već može da ispruži svoje kraljevske

ruke i da raširi oko sebe svoju naboranu odoru, bez straha da će njen ogrtač biti pritisnut i zgužvan u gomili. Ovde su proplanci česti i često se kroz drveće otvara divan pogled na ubavi, travom obrasli predeo i daleko na vidiku može da se spazi odsjaj udaljenog grebena planine Bjelašnice.

Popeli smo se na dva planinska vrha. Prema našem merilu prvi je visok 4.350 stopa iznad mora, a drugi 4.560. Oko ovih uzvišenja bilo je manje šume nego u drugim predelima i ovde smo našli mnogo različitog cveća sličnog biljnom svetu naših krečnjačkih predela: žute zevalice, scabioze bele kao slezovina i ljubičice, »svakako veće i purpurnije«, i mnogo su nas podsećale na one naše na Chilternu. Često smo, ovde-onde, sretali onaj nama poznati cvet — plavog leptira naših krečnjačkih brda. Pored ovih primetili smo rumene karanfile i

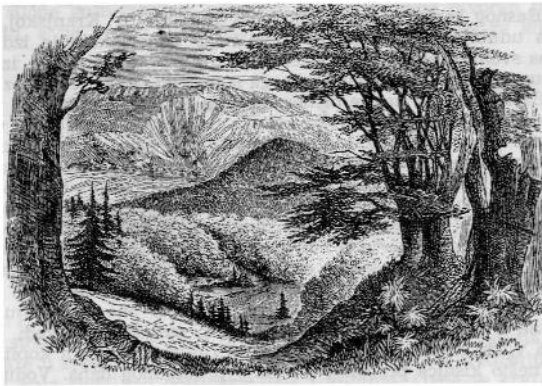

45. Bjelašnica

jesenje šafrane sa dvostrukim trojstvom jorgovanovih krunica dugine boje, tako zgodnih za nacrt za gotski prozor. Rano ovog jutra na jednom uzvišenju smo naišli na čudnu okruglastu biljku, sa visokom stabljikom i obešenim purpurnim zvoncima, koja su bila povijena nadole, na posebnoj drški kao glava pigmej-zmije[6]). Pojedine planinske livade plavile su se, kao nebo iznad nas, čudesnim čkaljem, čiji su listovi i cvetovi na gornjoj površini obojeni svetloazurnom bojom.

Međutim, najviše me iznenadio Solomonov cvet. Njega smo videli skoro po svim bosanskim šumama kako stoji nakostrešeno uzdignut i čvrst na povetarcu planinskoga vrha i skoro ga ne bih pre-

[6]) Fritillaria.

poznao, zbog preobražaja, da nisam uočio postepeni prelaz. Ovde sam sada prvi put prepoznao misterioznu i žalosnu vrbu. Ona nas je sa našim starim prijateljem — jesenjom lincurom — tako često oduševljavala. Za vreme spuštanja niz planinu sa iznenađenjem smo posmatrali preobražaj. Mesto da cvetovi okružuju uspravnu peteljku u savršenoj krunici, oni su puzali do gornje strane da se potom potpuno poviju. Krunice i čašice izrastu velike, a stabljike su duge skoro dve stope. U vlažnim delovima šume preobražaj je bio još veći i tu je već slika Solomonova cveta, sa visokim azurnim čašicama ispruženim napred i sa strane pognutim peteljkama, pružala savršen simbol nadanja u tuzi.

Ali čudni oblik planinskoga sklopa počeo je da izaziva bolno osećanje. Nigde ovde nije bilo vode. Svi potoci teku ispod površine. I dolina i planina podjednako su izbušene izvrnutim kupastim udubljenjima — »vrtačama« baš kao što su one kojih se još sećamo iz onog užasnog karša, iz one krečnjačke pustinje u Kranjskoj. Ova golema udubljenja nisu ništa drugo nego ponori koje je izdubila voda na svom putu u vene podzemnoga toka. Primorani smo, iz časa u čas, usred dana, po vrućini južnoga sunca, da se penjemo bez kapi vode. Beskrajna žeđ nas je primorala da u očajanju napustimo pravi put, te da zaronimo u duboke klisure u nadi da ćemo naći vodu. Čitav naš napor bio je uzaludan i morali smo se ponovo peti i tražiti vodu negde drugde. Često smo se nadali da smo postigli cilj, ali su nas svaki put nade razočarale. Dvaput smo bili uvereni da smo pronašli pitku vodu, a to su stvarno bile samo zagađene bare, rđave čak i za stoku. Opet nas je prevarila nada da ćemo dobiti vodu od čobanina. Bili smo gore na visu i njegova privremena kolibica privukla je našu pažnju. Siromašak je odjurio i doneo nam posudu tečnosti, ali to je bilo pravo zeleno blato. I, najposle, tek oko četiri sata posle podne, nakon osmočasovne teške borbe i posle one kafe koju smo progutali u kolibi pored puta, već sasvim malaksali od žeđi, našli smo na vlažnom putu kojim smo krenuli otiske konjskih kopita i u njima nešto kišnice preostale od oluje prethodnog dana. Vodu smo pohlepno isisali kroz šuplju kukutovu stabljiku. Nasuprot tome što je čaša bila novitet tečnost je ipak bila osvežavajuća.

Zbog pomamnog trčanja za vodom i zbog uzaludnih pokušaja da pronađemo neki put koji ne postoji nigde sem na majorovoj mapi mi smo duboko zašli od pravog puta. Tek kad smo došli na ivicu planine, otkrili smo da smo izvan našeg pravca i da smo daleko zaokrenuli prema severoistoku. Dole, oko dvesta stopa ispod nas, širio se željeni predeo sa divnim vidikom. Tu je dole i neki potok. Primicala se već i noć. Uprkos tome što smo moj brat i ja slepi noću, odlučili smo, ako ikako bude moguće, da se spustimo do ove prijatne doline pre nego se spusti noć. Preduzeli smo, upravo, borbu protiv noći. Survali smo se dole i izbi na pastirsku stazu, pa zatim produžili put i posle spuštanja od dvesta stopa ugasili dugu dnevnu žeđ u kristalnom potoku, i to svega nepuno pola časa posle momenta kako smo se našli gore na ivici planine. Ovde smo sreli jednog seljaka koji

nas je odveo do hana, koji se nalazio blizu glavnog puta. Tako smo tek posle tačno šesnaest sati napornog i neprekidnog putovanja našli sklonište.

26. avgusta. Naš je han bio žalosna mala šupa. Upravo, to je bila samo jedna soba koja je služila i za kuhinju, i za »čučanje« i za spavanje. Tu smo spavali na nekom drvenom postolju usred mnoštva odrpanih Turaka. Putnici su izloženi tome da očekuju čudno društvo na spavanju. Srećom, naša soba je bila skoro bez buva. Na azili smo se na glavnom putu koji veže Sarajevo sa Mostarom, glavnim gradom Hercegovine. Na žalost, na pogrešnoj strani puta i nekih sedam časova daleko od Konjica, prvog grada u vojvodstvu svetog Save i cilja našeg današnjeg putovanja. Ovde smo se zadržali radi odmora, a za to vreme sam skicirao priloženu sliku hana. Želeo sam da prikažem izgled obične kolibice u ovom de u Bosne. Ovde su kuće za stanovanje slične gostionicama, samo što je ulazni svod otvoren prema dvorištu, a ne prema ulici. Donji deo kuće je podešen za konje i

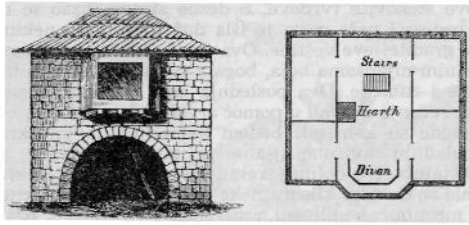

46. Skica bosanskog hana

drugu stoku. Kroz ove štale prilazi se stepenicama, lestvicama, koje se nalaze u sredini i uz njih se penje i izbija gore u središnju prostoriju koja služi kao gostinska soba i kuhinja. Ovde je kraj izbočenog prozora divan. Patos i gornje grede crne se od dima kao katran. Ognjište obrazuju ravne ploče, ali ovde dimnjaka nema. Spoljašnji zidovi su iz kamena — hercegovačka karakteristika.

Nastavljamo pentranje uz prevoj, koji čini vododelnicu između Crnoga mora i Jadrana. Putem smo sreli grupu bašibozuka, koja je, kako reče jednom nemački konzul, najozbiljnija opasnost kojoj se ljudi izlažu na putu. Ova nas je grupa zaustavila. Velika je i dobra sreća bila što se s njom nalazio redovni oficir. On je razumeo našu putnu ispravu i njen sadržaj objasnio društvu, te smo produžili uz hva'e odobravanja: »Dobro! Dobro!«. Za ovaj maleni deo sreće zahvaljujemo ne samo našim amajlijama već i cvetnoj amajliji ili ciklami, rascvetaloj u kamenitim pukotinama. Uzbrali smo nekoliko ovih dražesnih cvetova i nosili ih sa sobom, puni predosećanja dobre nade. Prema našim merilima vrhunac prevoja je bio visok 3.080 stopa

iznad morskog nivoa. Ovde smo doživeli opet malu nezgodu. Mislili smo da je kućica ispred nas opet drugi han i slobodno smo ušli i našli se na spratu turske osmatračnice, karaule, žurno podignute u toku izbijanja pobune. Vojnici su ipak pravilno zaključili da ne bi niko ovako smelo upao u njihovu sredinu sem prijatelja, pa su se pokazali savršeno prijateljski i na našu molbu odmah nam pružili vodu. Sretali smo dalje i druge grupe dobrovoljaca, ali uopšte niko nije bio dosadan.

Prilikom spuštanja niz prevoj u dolinu Neretve pojavio se ispred nas veličanstveno lep prizor. Na levoj strani visoko iznad obližnjih i šumom obraslih uzvišenja uzdiza'i su se sivi krečnjački visovi Bjelasice. Podnožje planine je šumovita padina. Iznad podnožja diže se ogoleli blagi nagib, i dalje, ponovo iznad ovog toranj vertikalnih zidova planinskog utvrđenja i ovaj je prizor neobično sličan starodrevnoj tvrđavi. Ponegde su veličanstveni bedemi i okrugli kameniti tornjevi ublažavali surovu i kamenitu zaravan i nizove kamenih naslaga ove stenovite tvrđave. S desne strane dizao se drugi bliži kameniti bedem i naša cesta je išla duž njega i na nekim mestima ne baš bez graditeljeve veštine. Ova stena je škriljastog sastava, prošarana sjajnim nijansama boja, bogata svim tonovima tamne, zlatne, narandžaste i rumene. Ova poslednja boja naročito preovladuje, te smo radi poređenja pozvali u pomoć crvene iskopine iz susednog Kreševa. Ponegde su kameniti bedem sastavljali tamni škriljci, ali i ovde preovladuju savršene nijanse prijatnog ljubičastog sjaja. Međutim, spuštajući se u dolinu, sretali smo stene bele kao kreda. Ispod nas pojavila se duboka klisura neke bujice i na njenoj krajnjoj ivici slojevi su mestimično upleteni, razgranati i čvornovati, baš kao korenje prestarelog hrasta.

Sa okuke puta sada se prvi put otvara pogled na starodrevno vojvodstvo svetoga Save ili, kako se danas redovno naziva, na Hercegovinu. Odatle se, preko još nevidljive doline Neretve, pruža sjajan pogled na kamenite i visoke planine. Njihove tamnoplave senke zlatom je oivičilo zalazeće sunce. Sad se već sve češće pojavljuje tipično južno drveće. Ponegde nailazimo na lepe španske kestenove. Na uzvišenju zdesno zeleni se borje talijanskog predela. Sve češće se pojavljuje obilje divlje loze. Prošli smo pored hercegovačkog seljaka sa kapom dalmatinskog kroja. Najposle smo stigli nadomak Konjica, prvog hercegovačkog grada. Slike njegove džamije i minareta trepere na srebrnoj vodi reke Neretve. Preko, u pros avljenom polukrugu onih ogolelih krečnjačkih visova, ispruženih nadaleko u neprekidnom nizu, sve do Crne Gore na jugoistoku, nalazi se turska Švajcarska, gde danas odjekuje ratnički krik slobode.

Preko reke poznate pod imenom Neretva dugim i lepim kamenim mostom, najlepšim od svih dosad ovde viđenih, sem onih u zidinama glavnoga grada, povezano je nekoliko kuća na bosanskoj obali sa Konjicem na suprotnoj strani. Most je jedan od najstarijih istorij-

skih spomenika u pokrajini i govori se da je delo Hralimira[7]), srpskoga kralja, ali su ga kasnije Turci, nesumnjivo, obnovili. Građevina je živi svedok starodrevne veze između Bosne i Srbije, a u širem značenju sa tom vezom počinje prva istorija Hercegovine pod srpskim kneževima. Most čini podesnu stazu za prilaz Konjicu, koji je proslavljen u istoriji bosanskog kraljevstva kao pozornica jednog od nekoliko miroljubivih i znamenitih događaja u toj nesrećnoj nacionalnoj istoriji. U izvesnom smislu Konjic je bosanska Runnymede. Na »konventusu« ili saboru u Konjicu, održanom 1446, poslednji zakoniti kralj ove pokrajine, kralj Tomaš, stavio je svoj pečat na povelju koja je pre svega, osiguravala zaštitu kraljevskog i feudalnog režima i u ovom smislu bila popularna mera za onemogućavanje nasilja i zloupotrebe u danima anarhije, a podneta je na potpis kralju, zboru prelata i barona, tim, u izvesnom smislu stvarnim pred-

47. Prvi pogled na Hercegovinu

stavnicima. Za očuvanje ovog dokumenta zahvalnost dugujemo redovnicima franjevačkog reda. Jedan iz njihovog reda snabdeo je latinskom kopijom Farlatija i tako ju je ovaj mogao uneti u svoju »Illyricum Sacrum«[8]). I kako je ovo izuzetan ustavni spomenik starog bosanskog kraljevstva, koji ilustrira, između ostalog, uzajaman

[7]) Hralimir je vladao u prvoj polovini jedanaestog stoleća i oženio je sestru svog vazala, bosanskog bana Nikole.

[8]) Ovo je Farlati dobio, izgleda, od nekog Vladimirovića, člana plemićke porodice onog biskupa koji je, na položaju sekretara, napisao dokumenat za kralja.

odnos dveju država još u danima hrišćanske vladavine, a pošto se već nalazimo na ovom mestu, negdašnjoj njihovoj granici, ja se usuđujem da priložim prevod:

»Mi, Stefan Tomaš, po milosti božjoj kralj Raške, Srbije, Bosanaca i Ilираca, delova Dalmatinskog primorja i Hrvatske, po ovlaštenju prisutnih stavljamo do znanja svima zainteresovanim ono što je niže utvrđeno.

Na saboru održanom kod nas na našem dobru u Konjicu[9]) i u našoj zajedničkoj skupštini[10]) svih naših vernih vazala, prelata, barona, vojvoda i starešina[11]) i svih izbornih plemića sviju oblasti našeg kraljevstva raspravljane su stvari koje se odnose na mir i blagostanje našeg kra jevstva[12]); između drugih značajnih odredaba ovi napred imenovani starešine središe i podneše nam izvesne, dole navedene odredbe:

48. Izgled Konjica

1) da bogumili[13]) ne podižu nove crkve i da stare ne obnavljaju;

2) da se ne oduzimaju crkvi data dobra;

3) da se svaki ubica čoveka baci, saglasno s kraljevom odlukom, u zatvor, a njegova imovina konfiskuje i podeli na dva dela: jedan za kralja, drugi za srodnike njegove žrtve;

---

[9]) In pago nostro de Cogniz.

[10]) In generali congregatione.

[11]) In general congregatione.

[12]) Proceribus.

[13]) Manichaens — znači bogumili.

4) da izabrani savetnici, sekretari, vojvode i grofovi kraljevskoga dvora[14]) moraju svečano položiti zakletvu vernosti kralju;

5) da vojvoda od svetog Save[15]) nije zakoniti vojvoda ako ga ne izaberu kralj Raške, Srbije i Ilirikuma. Posle izbora dužan je položiti zakletvu kraljevskom veličanstvu; ako se nasuprot ovom usudi da obavlja dužnost, kraljevsko veličanstvo će ga kazniti;

6) da će rodoskrvnioci i zavodnici srodnika biti kažnjeni;

7) da će oni koji izdaju opsednute gradove[16]) i svoje gospodare biti kažnjeni za izdajstvo; kazniće se, takođe, i tvorci lažnoga novca.

Radi večne uspomene i potvrde da smo potvrdili pismeno utvrđene tačke ove povelje stavljamo na nju naš veliki pečat, po želji i savetu gospodara, prelata, vojvoda i starešina čitavoga kraljevstva. Izdata u Konjicu, a napisao je visokopročasni otac u Hristu, gospodin Vladimir Vladimirović, biskup kreševski i od Narentina, grčkoga obreda, sekretar našega dvora[17]) i doktor grčkih nauka i zakona[18]) i naš voljeni i verni, u godini gospodnjoj 1446«.

Ovde slede imena potpisnika. Na čelu je papski nuncije, inkvizitor — generalni vikar Bosne; za grčku zajednicu mitropolit Diokleje, »patrijarh našeg kraljevstva«, grupa biskupa i franjevačkih otaca i vladike pravoslavne crkve. Na čelu svetovnih vazala je poštovani i uzvišeni Stjepan, vojvoda od svetog Save, sa sinovima; naš dragi brat ban od Jajca, Radivoj Vladimirović, grof i sudija našega dvora, Stjepan Vlatković, naš savetnik i ban Usore, Jovan Kovačić, vojvoda našeg dela Dalmacije, Petar Paulović, vojvoda od Glasinca i gospodar naših dvorjana[19]), Pavle Kubretić, vojvoda od Zvornika i gospodar naših peharnika i »mnogi druge vojvode našeg kraljevstva, koji drže vojvodstva i dostojanstva«.

Pokič mira, ali mira nema! Dirljiv je stil u ovim kratkim odredbama: glas nacionalnog očaja bolno zvuči na stazi ovog vremenskog perioda.

Uslovi već leže izgaženi pod kopitima turskih konjanika. Neprijatelj je na kapijama, rasulo i izdajstvo caruje u zemlji. Nesložne stranke i buntovni velikaši shvatili su najposle, da se Bosna mora ujediniti ili propasti. Banovi su trenutno zaboravili na svoje uzajamne razmirice i vladike obeju crkava složili su se kao braća. Više ne sme ubica ostati nekažnjen; sveta crkva ne može više biti nekažnjeno pljačkana; velikaši više ne poriču vernost svome vladaocu; tu su i neke zabrane protiv pokvarenosti porodičnog života; novac više

---

[14]) Sedis Regiae.
[15]) Herzegh Sancti Sabbae.
[16]) Castra.
[17]) Aulae.
[18]) Interesantno da se primećuje vizantijski uticaj i civilizacija na bosanskom dvoru koje ova povelja slučajno otkriva. To je povezano sa poletnim stanjem istočne crkve u ovo doba u Bosni. To se još vidi i po titulama dvorskih službenika.
[19]) Ili Dapifera.

ne sme da strada zbog snižavanja vrednosti. Veliki inkvizitor stavlja lično svoj pečat na dokumenat kojim se pristaje na izvesnu trpe.jivost naspram omrznutih bogumila. Ali, sve su ove mere zakasnjele. Već se pokazuju početni znaci nacionalnog izdajstva, pa se smatra neophodnim da se umetne posebna odredba protiv izdajnika u opsedtim gradovima. Već lebdi u zraku nacionalna katastrofa i zasenjuje ovaj visoki dvor feudalne Bosne. I danas, više nego ikada, uz miran večernji povetarac, pužu senke okolnih planina iznad konjičkih džamija i minareta i šire plašt iznad šatora turske soldateske, raspoređene na bosanskom tlu.

Nije čudo što je Konjic određen kao zborno mesto duhovnih i svetovnih velikaša hrišćanske Bosne. Mesto je na putu koji spaja srce Bosne i njen sadašnji glavni grad sa ovim vojvodstvom, te tako sa veličanstvenim mostom preko Neretve čini ključ za Hercegovinu. Turci su se već pokazali spremnim da očuvaju njegov strategijski značaj, pa je, prilikom izbijanja pobune, prva njihova briga bila da osiguraju položaj. Ovde je već smeštena jedna divizija turskih trupa i njihove šatore primetili smo na uzvišenjima iznad Neretve. Posle kratkog i prijatnog razgovora sa kajmakamom, u njegovoj kući na bosanskoj obali, prešli smo preko mosta, uš.i u Konjic i tako se našli u starom vojvodstvu svetog Save.

Ovde smo dosta teško pronašli han, bolje reči, jedan tavan iznad štale, a i usluga je potpuno odgovarala mestu. Poslužívao nas je mladić sa turbanom na glavi: pravi primerak divljaka, kakvi se danas nalaze u Bosni. Do azi u našu sobu i stalno pilji u nas dok jedemo. Uzima naš komad pšenična hleba, koji smo »kao poslasticu« doneli iz Sarajeva i zadovoljno ga pipka. Tražimo vodu, a ovo dete prirode tada šćepa krčag i, mesto da nam ga pruži, namesti grlić u svoja usta, pa proguta dobar gutljaj. Posle toga neprestano bulji u nas i samo povremeno p.jucka okolo po patosu. Pokazivali smo na sve moguće načine da je sve to suvišno, ali na sve naše opomene mali je varvarin ostajao potpuno neosetljiv. Najposle nas je napustio svaki obzir prema uzvišenom domaćinu i oslobodili smo se napasti pomoću magične reči: »Haj ti!«

Bosanci nisu, sigurno, gospoda po prirodi. Ovde nije očuvana uglačana starija civilizacija, nasleđena uglađenost, koja se uočava kod talijanskih seljaka i na koju putnik nailazi i kod romanskih čobana karpatskih divljina. Kada nisu zbog straha naterani na medvedu povučenost, Bosanci se ponašaju suviše odomaćeno. Oni čak nemaju dovoljno pristojnog razumevanja da bi osetili kada njihova bezobzirnost i njihova radoznalost uznemiravaju. Oni ne pokazuju nikakvu pristojnost kad pilje u naše stvari i u ovom smislu su daleko iza Vlaha i drugog necivilizovanog evropskog stanovništva sa kojim sam dolazio u dodir. Nikad oni nisu pokaza'i blagodarnost za neki sitan poklon, ali bi ga, ipak, pohlepno zgrabili. I bolji poznavaoci pokrajine potvrđuju njihovu opštu nezahvalnost. Medu muslimanskim građanima sigurno postoji dovoljno učtivosti i prirodnog dostojanstva. To je posledica velikih orijentalnih tradicija, koje su prožele njihov

prelaz na islam i ja im rado ukazujem poštovanje. Međutim, kod hrišćana, čak i kod onih iz najvišeg društvenog sloja, nedostatak učtivosti i ona odvratnost niskog prostačkog duha nezahvalnosti — jednostavno zapanjuju. Ranije je već spomenuto da je ruska vlada darovala sarajevskoj pravoslavnoj opštini niz ikona i drugog crkvenog nameštaja za novopodignutu srpsku crkvu. Ovaj skupoceni dar dovezen je do Broda besplatno. A od ovog grada do Sarajeva cena transporta je iznosila najviše deset-dvanaest dukata i pala je na hrišćanske sarajevske trgovce, koji su, prema vlastitom tvrđenju, najbogatiji deo stanovništva ovog velikog grada. I da li je moguće verovati — oni su, umesto da odmah radosno plate novac, jednostavno podneli protest Ruskom konzulatu protiv isplate ovog malenog izdatka. Ovo se ruskom konzulu duboko zgadilo.

Svakako, bio bih odgovoran kada bih propustio da dam makar i jednostavan osvrt na ponekad tako nametljivo, prisno ophođenje ovog naroda. Dužan sam da ukažem na to da je to samo neprijatna pojava stvarno jednog od najvrednijih kvaliteta koje je očuvao bosanski narod u danima robovanja. To je jedan deo demokratske navike duha, koja je zajednička svim Srbima, pa čak, stvarno, i celom jugoslovenskom narodu. To je tipično objašnjenje dodira i veze između onih primitivnih društvenih odnosa koji još vladaju u ovim zemljama u zajedničkom dvorištu porodične zadruge i onih još očuvanih elemenata uvezenog srednjovekovnog feudalizma i turske dominacije. U ovim ilirskim zemljama često sam pozdravljan sa »brate«, a poznato je da Bosanci nazivaju stranca »komšija«, a to znači sused. Ja, koji pišem ovo, lično nisam osetio ovaj duh »jednakosti«. Ne smatram da bi se moglo reći da je svaki varvarin kojeg sam sreo bio čovek i brat. Verujem da postoje niže rase i želeo bih da ih vidim istrebljene. Ovo su, ipak, lične odvratnosti. Međutim, lako je uvideti koliko može biti važan takav duh demokratije kod naroda čiji je ponos stolećima unakazivan ugnjetavanjem, i koji je u mnogim slučajevima sklon samo da drhti pred despotskim štapom. Ne mora čovek biti očaran slobodom, udvostručenom jednakošću i bratstvom, pa da shvati, kad izbor leži između nje i tiranije, da je sloboda, čak i u takvom društvu, beskrajno preča. Čovek bi morao biti ili slep ili diplomata pa da ne oseti da u slovenskim provincijama konačan izbor leži između despotizma i skoro socijalističke demokratije.

27. avgusta. U Konjicu i dalje dolinom Neretve nema šta naročito da se vidi, sem onaj most i jedna ili dve džamije. Predeo mnogo podseća na dolinu Izonzoa, kada se spuštate ka jugu preko Julijskih alpa. Stenje je čak još belje i golije, a znaci južne klime ogledaju se u zrelom groždu, biljnom svetu i u sve jačoj toploti sunca iznad naših glava. Kuće više nisu od drveta, već od belog kamena[20]). Skoro su kao kule, a visokim kamenitim stepenicama sa spoljne strane podsećaju nas uzastopno na one promene koje su nas iznenadile prilikom

[20]) Govori se da se najbolje kamenite kuće u Turskoj nalaze ovde, u Hercegovini.

ranijeg hodočašća, kada smo izbili iz sparne doline Gradiške preko Predil-klanca. Pored nas, naravno, teče Neretva, sasvim smaragdnoze ena i prozirna kao one Sontian bare koje su očarale oči Danteove kada je posetio Pagano della Torre. U gornjem svom toku Neretva je vrlo opasna za kupanje, jer ne samo što je reka brza već se u koritu nalaze usečene jame i podzemne kaverne. One obrazuju virove, skoro neprimetne pri opštem kovitlanju površinske vode. Katkada oni usisaju u zemljinu utrobu predmete ništa manje od ogromnih stabala, koja redovno plove niz ovu reku. Ipak smo pronašli zaklonjeni i sigurni pličak ove divne p ave i smaragdne bistrine. Dok je na obali krkljala naša supa za ručak, mi smo se razonodili u vodi.

Skoro do predveče stalno smo se držali puta, a tad smo napustili dolinu Neretve i presekli ve iku okuku na putu i preprečili preko nekih uzvišenja. Ovde smo sreli neke bolesne i ranjene Turke, koji su se u pratnji drugih vojnika vraćali sa ratišta. Pasoš nam je ponovo dobro poslužio. Planine iznad puta izgledale su pustije od svih dosad viđenih. Okolno žbunje je bilo zapa jeno. Verovatno da bi se neprijatelju onemogućilo prikriveno približavanje, kao i nenadan dolazak karavana. Dok smo prolazili, iz pocrnjelog žbunja dizali su se oko nas stubovi dima. Sa vrha ovog prevoja otvarao se ve ičanstveni pogled na ogolele planinske visove. Naglim spuštanjem ponovo smo sišli na Neretvu, i to na mesto gde je grupa Turaka, pod nadzorom belgijskog inženjera, pokušavala sve moguće da dovrši gvozdeni most preko reke.

Konzularno telo nas je ljubazno preporučilo ovom belgijskom inženjeru i on nas je primio raširenih ruku i gostoprimljivo nam ponudio prenoćište pod svojim šatorom. Kao dobar dokaz o turskoj nemarnosti, on nam je rekao da je most prenesen ovamo iz Engleske, uz ogromne troškove, a ležao je i čekao na obali da se namesti pune dve godine. Najposle je izbijanje pobune surovo opomenulo vlasti na njihov nemar. I sada se rad izvodi u najvećoj žurbi, jer je most svakog dana sve nužniji za transport artilerije, teške municije i drugog snabdevanja za Hercegovinu. Zapos eni radnici su muslimani, a mala hrišćanska grupa uz posao drži nekoliko kantina za prodaju rakije i drugih namirnica. Belgijanac se smestio u muslimanskom selu Jablanici, malo dalje i niže u dolini. Primivši njegovo gostoprimljivo sklonište, mi smo mu se pridruži i.

Inženjer nam je, na putu prema svom šatoru, skrenuo pažnju na parče njive na desnoj strani puta gde je kukuruz bio upadljivo izgažen. »Vidite li ono? Želeli biste, možda, da znate kako je kukuruz izgažen?«.

Tad nam je ispričao sledeću priču, koja dolazi od očevica, i uveliko služi tome da nam rasvetli p emenitost turske uprave.

Potrebno je prethodno navesti da u ovo doba sada niko ne može putovati iz sela u selo bez »teskere«, ili turske dozvole. Pored drugih dužnosti belgijski inženjer je, kao šef putne komisije, pregledao i stavljao svoju »vizu« na dozvole svih prolaznika ovim putem. Neki hrišćanski mladić Hercegovac, lep mladić — kako kaže Belgijanac,

prišao je, pre nekoliko dana, šatoru i pokazao svoju objavu, koja je bila nesumnjivo sasvim ispravna i inženjer ju je kao takvu overio. Mladić je zatim produžio vesela srca, ali pri pro azu pored gore spomenutih tezgi presrela su ga blizu mosta dva Turčina — ni službenici ni vojnici, ali ipak naoružani —i prkosno zahtevala da vide njegovu objavu. Turci nisu imali ni trunke prava da pitaju za ovo. Mladić je znao da u ovoj državi i nasi je može biti opravdano i nije se žalio, već im je pružio dozvolu na pregled. Uprkos tome što nisu mogli pročitati ni jedan slog, ova su dva muslimana počela da grde kako je čitava stvar neispravna. Zadržali su mladića i vukli ga govoreći hrišćnima kod kantine da ga vode komesaru puta.

Nasilnici nisu produžili daleko, već su iznenada svalili mladića i odvukli ga dole u izgaženi kukuruz. Tu su mu zadali sedam udaraca svojim handžarima i već napola odsekli mladićev vrat. I tek kad su mladićevi jauci doveli do mesta tragedije hrišćane i druge, nasilnici su usred bela dana pobegli između njih. Ni jedna se duša nije usudila da podigne ruku na ubice Turke. Tad su i Belgijanca pod šatorom, takođe, trgnuli glasni jauci nesrećnog mladića. Kad je izleteo, našao je mladog rajetina gde je sam, bez ljudske pomoći dopuzao do puta.

Belgijanac je odmah poslao po zaptije da uhapse ubice, ali dok su službenici stigli, ptice su već bile odletele. Nikad ih, sigurno, nisu uhapsili, jer je dobro poznato da zaptije često i namerno puste zločince da pobegnu, naročito ako su istinski vernici.

Posle ovog događaja Belgijanac se nalazi u stanju žalosnog uzbuđenja i kad ovo kažem, ja samo izražavam duševno stanje u kojem smo našli ovog nesrećnog službenika. Njegov kolega, neki Italijan, već je pobegao, a ovaj jadan čovek sada upotrebljava svu svoju inženjersku mudrost da bi isplanirao najkraći put preko planina i pobegao preko dalmatinske granice. Složio je sve svoje stvari i spreman je da krene trenutno na dati znak. Računa da bi za deset časova stigao do najbližeg pograničnog mesta. Najviše se plaši bosanskih muslimana, naročito bašibozuka. Kao što smo već pomenuli, on je u turskoj službi, te bi trebalo da se oseća sigurnim. On nas je, međutim, uveravao da ovo nije dovoljno da bi se obuzdao fanatizam domaćih muslimana. Oni gledaju na dužnost inženjera sa užasom sujevernog straha i proklinju novopodignuti gvozdeni most pri prolazu kao da je delo satanskih ruku. Inženjer je toliko uplašen da se ne usuđuje odmaći od mosta ni pet minuta daleko bez pratnje zaptija.

Inženjera nije sprečio strah da nam spremi neobično dobar ručak. Ručak je bio sastavljen od piletine, jaja, pržcnih kriški tikve i sve je bilo vrlo ukusno i sjajno. Rekao nam je da preko leta, naročito u mesecu junu, nije mirno spavao pod svojim šatorom, jer zmije i škorpioni uznemiravaju ovo mesto i čitavu dolinu Neretve. U junu se seljaci ne usuđuju da idu naokolo bosonogi kako to vole u druga godišnja doba. Opasna sezona je zaista prošla, ali su njihove noge upadljivo više zamotane nego što je to slučaj kod Bosanaca.

28. avgusta. Belgijanac nije mogao verovati vestima koje smo mu doneli iz Sarajeva, ali jutros je doznao za hitnu obavezu koja ga čeka u Trstu, naime da tamo sretne svoju majku. Pruža nam pismo za vilju kojim zahteva »privremenu dozvolu za odsustvo«, ali je njegov jedini cilj, naravno, da poseti staru gospođu. Mnogo smo bili dirnuti ovim izrazom sinovljeve ljubavi.

Vrućina je ponovo bila užasna i morali smo potražiti konje da nam nose torbake do Mostara, krajnjeg cilja našeg današnjeg putovanja. Dok se pripremala potrebna oprema za naše životinje, mi smo čekali u dvorištu muslimanskog kiridžije i vozača i tu smo u dokolici posmatrali neobično čudnu pojavu u odevanju muslimanskih žena ovoga kraja. U svim drugim krajevima Bosne i Hercegovine veo je obavezan — »de rigeur« — za ženu i majku vernika. Ali ovde, u Jablanici i u ovom delu Neretvine doline, na obe strane mesta gde se rečica Rama[21]) uliva u Neretvu — muslimanke odbacuju »yashmak[22]«) s opštim pristankom i pojavljuju se pred strancima drugog pola ne samo otkrivena lica, već se čak i ne zacrvene prilikom razgovora sa njim. Tačno je da i ovde one pokazuju izvestan prirodan stid naspram muškaraca. I Belgijanac nas je opomenuo da se i ove pri suviše upadljivom i radoznalom posmatranju neće ograničiti samo na ono pritvoreno »hej ti!«. Već je poznato da i ove brane svoju čednost plotunom kamenica. Nismo nikad posle pozdravljali ovaj otmeni svet, jer se prave muslimanke većinom zadovoljavaju jednostavnim okretanjem lica od prolazećeg kaurina.

Dok smo čekali u dvorištu našeg kiridžije, žene iz njegove porodice odnosile su se prema nama sa daleko većom popustljivošću. Dvorište je bilo sasvim različito od onog koljem ograđenog i zatvorenog dvorišta koje se redovno vidi u Bosni. Mesto visokog kolja, koje potpuno zaklanja članove harema od javnog pogleda, ovde je jednostavno nizak kameni zid. I dok smo posmatrali ovaj dom, podignut, kao i dvorišna ograda, iz kamena, i privlačne i elegantne šiljaste prozore, izašla je jedna stara muslimanska gospođa i dve mlade žene — pretpostavljali smo da je to majka sa kćerima — i mirno su nas uzele na nišan, i to otkrivena lica i bez najmanjeg znaka stidljivosti. Izmenili smo uzajamno osmehe, a zbog toga što je naš »stock« bosanskih reči bio ograničen, mi smo se uzajamno sporazumevali pomoću opštih jezičkih znakova i tako nastavili sasvim prijatno razgovor. Stara gospođa se naročito interesovala za to da oproba naše naočari, pa smo požurili da zadovoljimo njene želje. Našu su pažnju naročito privlačili korneol i drugo interesantno prstenje, koje je ukrašavalo njihove lepe prste i one su ljubazno ispružile ruke na posmatranje. Sa zadovoljstvom smo gledali rumenom bojom ukrašene nokte ovih

[21]) Rečica Rama, prva reka kad se pređe granica cestom uz Neretvu, interesantna je jer je dala ime Rama čitavoj oblasti pre no što je bila poznata kao Bosna.

[22]) Napominjem da se slučaj paralelan ovom nalazi u nekim delovima gornje Albanije, gde se, kako Ami Boue tvrdi, vide nezabrađene muslimanke.

kurija: prijatno sećanje na Evina krila, koja je, kako svaki istinski vernik zna, postupno izgubila kada je izbačena iz raja. Ovde smo potpuno pobedili čak i Darvina, i to na osnovu njegovog vlastitog dokaza. Besmisleno je pretpostaviti da bi one, s ružičastim prstima koji čuvaju na zglobovima izrasline od početnih tragova dugina perja, pomoću kojih je njihova prva nebeska pramajka bila naučena na laskanje — mogle biti praunuke rutavih majmuna.

Na kratkom konopcu o pojasu ovih odanih Evinih kćeri visili su noževi i ključevi, a i raznoliki čudni predmeti tu su bili nataknuti. One su nam ljubazno dozvolile da sve to slobodno razgledamo. Jasno se videlo da je to bio izbor mnoštva zrnaca starinske izrade: neko, očito, venecijansko, drugo, sigurno, rimsko. S njima su izmešani kičmeni pršljenovi neke male životinje. Nose ih, verovatno, kao amajlije.

Mali nož ili britva, kako se ovde naziva, sklapa se u dršku i ne samo što je dodatak uz nošnju ove domaćice već je interesantna pojava i u narodnoj nošnji srbijanskih žena. Na njima se ponegde vidi kitnjast rad, ukrašen i optočen zlatom i sedefom, a o njemu daje nagoveštaj i narodna poezija.

John Bowring je preveo tragičnu narodnu pesmu »Polusestre«, a u njoj se pokazuje kako je Pavle izazvao zavist kod svoje žene, jer je sestri Jelici poklonio srebrom i zlatom ukrašeni nož. Tad je Pavlovica odlučila da upropasti Jelicu. Ubija muževljevog vrana konja i siva sokola i za ova dela optužuje svoju zaovicu. Jelica je, ipak, oba puta uspela da uveri Pavla u to da je nevina. Pavlova žena pribegava još kobnijem zločinu. Jedne lepe noći krade nož svoje zaovice i njime ubija svoje i Pavlovo čedo. U ranu zoru, suznih obraza i uz očajan krik budi muža:

»Na zlo Pavle seju milovao,
Na gore joj milost donosio!
Zaklala ti čedo u kolevci!«

U zanosu očaja i besa Pavle jurne u sestrinu sobu i tamo pod jastukom nađe zlatne nože: »a'i noži u krvi ogrezli«. Sirota sestra uzaludno uverava da je nevina. Pobesneli brat je veže konjima za repove i:

»Gde je od nje kaplja krvi pala,
Onde raste smilje i bosilje,
Gde je ona sama sobom pala,
Onde se je crkva sagradila«.

Teška kletva stiže i krvnicu, i uskoro:

»Razbole se mlada Pavlovica,
Bolovala devet godin' dana,
Kroz kosti joj trava pronicala,
U travi se ljute zmije legle,
Oči piju, u travu se kriju,
Ljuto tuži mlada Pavlovica«.

i uzalud traži da se u zaovinoj crkvi ispoveda. Neko je pred vratima misterioznim glasom zadržava i progovara:

»Ne id' amo, mlada Pavlovice,
Crkva tebi oprostiti neće«,

te ova u samrtnom hropcu preklinje muža da je veže za repove pomamnih konjica, kako bi je rastrgli u beskrajnoj pustinji. Sluša Pavle njena preklinjanja, te je veže konjima za repove i pusti ih u prostranu pustinju i:

»Gde je od nje kaplja krvi pala,
Onde rastu trnje i koprive,
Gde je ona sama sobom pala,
Jezero se onde pretvorilo.
Po jezeru vranac konjic pliva,
A za njime zlaćena kolevka,
Na kolevci sivi soko sedi,
U kolevci ono muško čedo,
Pod grlom mu ruka materina,
A u ruci tetkini noževi«.

Noževi naše prijateljske porodice nisu ipak bi'i od ovako skupocenog materijala. Drška, po obliku kao polumesec, bila je od običnoga roga i ukrašena metalnim pločicama. One obese o pas i druge ukrase, a to su obično dvostruki kružni broševi, a po kosi nanižu zlatan novac. Njihova nošnja vrlo mnogo podseća na nošnju hrišćanskih žena, jer i one nose dve karakteristične kecelje. Glave, takođe, prekrivaju istim lakim maramama. Putem smo sreli jednu ženu koja je glavu ukrasila lepršavom belom kitom i ova je vrlo graciozno visila sa strane, baš na isti način kao i kod one rimokatoličke devojke u Posavini čiju sam sliku već priložio. Dalji opis nepokrivenih muslimanki nije potreban, jer je njihova predusretljivost bila tolika da su mi čak dozvolile i da ih skiciram.

Ovde se nameće prirodno pitanje: kako je došlo do toga da ove muslimanske gospođe i devojke idu uokolo otkrivene u jednom kraju pokrajine gde se propisi korana u ovom smislu provode do poslednjeg slova. Potrebno je pogledati naokolo uzdignuto ogolelo stenje u ovom de'u Neretvine doline, uočiti oskudicu u stočnoj paši i ono malo bedne zemlje za obradu, čak i pored reke, pa da se, kako ja mislim, ne sumnja dugo o tome šta je pravi uzrok ovog nemara. Ovde zakonodavac zahteva više poslušnosti nego što to hoće i sam prorok. Usred ove kamenite divljine prvenstveno i iznad svega caruje priroda i njenoj volji sve mora da se pokorava. Surov zakon prirode naređuje i ženama i ljudima da odlaze na rad i da posluju sve do noći. Sve su ruke potrebne da bi se otklonila glad i za žene je potrebno i bitno da slobodno upotrebe oči, ruke i noge i da tako potpomognu svoju braću, muževe i očeve. Borba za opstanak je ovde tako mučna da ne dozvoljava nikakvog ometanja ni sprečavanja pomoću prtljaga nekog ceremonijalnog zakona. Ovaj nemilosrdni pritisak

gladi odvlači čak i muslimanke iz haremske usamljenosti. I one su odbacile marame i nezgrapnu odeću da bi mogle napabirčiti golu hranu u pustinji.

Verovatno da je odsutnost marama posledica i delimičnog uticaja okolnog brojnog hrišćanskog stanovništva. U svakom slučaju bilo bi verovatnije i sigurnije reći da su muslimanke onemogućene, zbog svoje okoline, da prime islamski veo pre nego da ga odbace kasnije, posle prihvatanja. Danas one gledaju na svoju nošnju kao na staru bosansku relikviju koja je preživela napuštanje hrišćanstva. Međutim, ovo ne čini manje istinitim tvrđenje da je neumoljivi zakon prirode savladao koran.

49. Nezabrađene muslimanke u Jablanici

Ponovo smo na našem putu i posle pola časa spuštanja od Jablanice niz dolinu Neretve planine su nas pritisnule i našu pažnju je privukao predeo veoma čudnog karaktera. Pogled sa ovog mesta poznat je kao najveličanstveniji u čitavoj Bosni. Put[23]) je isklesan u litici i krečnjačka stena, puna magnezijuma i dolomita, dizala se sa obe strane klisure visoke do tri hiljade stopa[24]) iznad Neretve, koja se, pobesnela i zapenušana, pomamno žurila dole kroz uzani planinski prolaz. U ovo doba dana sve je izgledalo neobično sveže i ubavo,

[23]) Ovaj deo puta je poznat kao klanac. Ime se upotrebljava u Bosni da označi neko »nadvišeno mesto« ili put istesan stranom neke vrleti. Na ovom smo mestu prešli hercegovačku granicu.

[24]) Njihova je nadmorska visina šest hiljada stopa.

obasjano kosim zracima izlazećeg sunca, koje je ogrnulo visoke skelete ogromnih, kamenitih i vajarskih dela prirode, s.aveći večno njene herojske oblike. Visoko gore nizali su se i isticali pozlaćeni vrhovi nasuprot bledoplavoj vedrini južnoga neba. Ali, ni nametljivi zlatni džilit — pa ni onaj iz Apolonove oscilacije — ne bi mogao razbiti sumrak samoga klanca. Sve je ovde razneženo nadmoćnom ljubičastom bojom, koja je protkana jakim i bezbrojnim purpurnim naslagama, sve do golih planinskih bedema okupanih u ovom treperavom svetlu, isklesanih iz granita safirne boje, tako da sve pruža najsavršenije kontraste tečnom smaragdu reke ispod nas. Probijamo se uz stene obmotane tamnijom senkom, sasvim suprotnom snežnom belilu koje je širila živa paperjasta lepeza sitne rose iz kamenite pećine.

Preko gvozdenog mosta, drugog iz engleskog uvoza, prešli smo na levu obalu reke i još mnogo sati gazili ovim divljim tesnacem. Prošli smo, moglo bi se stvarno reći, »gvozdene kapije reke Neretve« i bilo je u oko noj prirodi još toliko toga za divljenje. I dalje su se nastavljale visoke planine, ali nisu više onako naglo i stravično strčale iznad reke. One su bile povijene i ogoleli džinovi, skeleti golih rebara, bedno odeveni zakrž.jalim zelenilom, još ponegde požuteli od kržljavog žbunja zanoveti. Stene su stalno iskakale i obrazovale tvrđave i kule, nagoveštavajući ponekad neverovatnu pozadinu tvrđave Albert Dürera, ali češće i više su ličile po arhitekturi, na rimske tvrđave; četvrtasti i kružni tornjevi, od horizontalno položenih uzanih kamenih pločica, pokazuju iznenađujuću s ičnost sa raspalim zidinama i nagnutim međama starog ciglarstva i izazivaju obmane na vremenom izgrižene zidine Anderida. Oko ovih načičkanih razvalina staroga sveta šire se, mesto bršljana, nežne grančice divlje vinove loze, zakićene zelenim grožđem, ili se, ovde-onde, vidi divni ladolež sa širokim i tamnocrvenim čašicama kao što su čašice zornjaka.

Što smo dalje silazili, stene su sve više sjale, kao da su od krede — belinom skoro neprijatnom za oči — ali, kao većina stvari u prirodi, ne bez njoj svojstvenog i odgovarajućeg nagradnog efekta. Možda je umetnički opravdano da sve naokolo ostane golo i tužno kako ništa ne bi moglo odvratiti oko od uživanja u zanosnim lepotama same reke. Ona je uvek ostala ista smaragdna tečnost, ukrašena snežno belom penom, i odsjajem svojim kao da imitira dragi kamen kada se zamrzne u svom biljurnom korenu. Katkada reka zaroni u duboki kružni vir i stvara tamnoplavo smaragdno oko, koje pobledi uz zlatne oblutke u plićacima i tada je jedino nalik veličanstvenom paunovom peru koje se na povetarcu preliva duginim bojama.

Čitava priroda oko nas nagoveštava južnu klimu: žega je skoro tropska i bleda sumaglica prekriva čitavo lice zemlje. Na stenju su

uzrasle bledocrvena ciklama i divna purpurna kadulja. Između drveća strče pitomi kestenovi i divlje smokve, a bliže Mostaru lepi rumeni šipkovi izgledaju kao dunje, nakazno zaruđene, a rastu na žbunju koje nas podseća na naše domaće »kozino grožđe«. U nekim vrtovima — kamenitim krevetima — videli smo divno, zrelo i sočno grožđe i zlatne smokve i tek sada shvaćamo zašto taj Hercegovac prezrivo naziva svoju bosansku braću »šljivarima« — »žvakačima šljiva«.

ODELJAK VIII

MOSTAR I DOLINA NERETVE

Zapisi protiv otrovnog duha. Himna u pustinji. Dolazak u Mostar. Naš konzul. Angloturski prikaz razvoja pobune u Hercegovini. Stvarne činjenice. »Đumruk«. Begovi i age i njihovi robovi. Zahtevi Nevesinjaca. Domaći muslimani započeli rat poko jem bolesne raje. Plan Derviš-pašina pokreta. Razgovor sa generalnim guvernerom Derviš-pašom. Rimske karakteristike i rimske starine Mostara. Trajanov most. Ali-paša, njegove mrtve glave i tragičan kraj. Mostarsko grožđe. Odlazak sa karavanom ka dalmatinskoj granici. Jahanje po mraku. Reka Buna i vezirov dvorac. Bosanska sedla. Karstni predeo. Tasovčići: hrišćanski krstovi i interesantno groblje. Izbijanje pobune. U donjoj dolini Neretve. Naoružana straža protiv begova. Spa jeno selo. Ponovo na hrišćanskoj zemlji. Metković. Putovanje niz donju Neretvu. Ruševine rimskoga grada. Ilirsko Narbone. Preobražaj slovenskog boga u hrišćanskog sveca. Stara Paganija. Neretvljani i Mlečani. Neretvljanske karakteristike. Škotski tip. Podzemna rika blizu Opus-tvrđave: Minotaurova staništa. Opasni vetrovi. Užasna scena na ušću Neretve. La fortune e rotta. Hurikan baca natrag našu ladu. Nebeska kanonada. Naše sklonište kod porodične zadruge. Da'matinsko drugarstvo sa Englezima. Ston. Romantična devojka. Dubrovačko pristanište Gruž.

Na udaljenosti od dva i po časa hoda do Mostara predeo se otvara i naš put leži u širokoj dolini reke Neretve, iznad koje su se, na znatnom rastojanju, uzdizale planine. Prolazeći ovuda pored neke kolibice, videli smo, ukrašenu nizom konjskih lobanja, jednu drvenu ogradu oko male njive zasađene kukuruzom. One su, nesumnjivo postavljene iz istog razloga — kao čarolije protiv otrovnog duha[1]) — koji je izazvao stare da istaknu, usred žutih polja, životinjske lobanje. Predrasuda je postojala još u srednjovekovnoj Italiji i Bokačo navodi zabavnu priču o gospođi koja je u određenom pravcu okre-

[1]) Videti Kingovu Gnostich ant their remains, u kojoj citira Bokača.

tala dve magareće glave na baštenskoj ogradi i tako svom ljubavniku davala znak da muž nije kod kuće.

Kod usamljene kolibice, na mestu zvanom Potoci, dva časa daleko od Mostara, otpustili smo našeg pratioca, jer on nije hteo više da izlaže opasnosti svoga konja. Svaki konj koji se video u okolini glavnog grada Hercegovine sigurno je bio rekviriran. Na suprotnoj strani kolibice u Potocima nalazila se mala, iz kamena ozidana građevina. Tek pošto smo je razgledali, videli smo da je to crkva. Zgrada nije imala veću građevinsku lepotu nego neka štala. Sa svojim prozorskim rupama, hermetički zatvorenim puškarnicama i brižljivo utvrđenim vratima izgledala je podesnijom za otpor protiv opsade nego za svetu službu i slavu božju. U ovim nemirnim vremenima vernici možda više vole da traže u prirodi nepristupačna mesta za molitvu. Prolazeći kroz vrletni Neretvin klanac, čuli smo, stvarno, svečanu melodiju hrišćanske himne, koju je, verovatno, pevušilo neko čobanče na planinskoj kosi. Onaj koji je izlivao ovu »tužnu himnu« bio je sakriven od našeg pogleda daleko iza okolnog stenja. Surovost su ublažavali impresivni tonovi, jer je pevač bio »samo nevidljivi stvor, neki glas, misterija«.

Već se pojavljuju ispred nas uzdignuti mostarski minareti. Grad leži na Neretvi, na mestu na kojem sa svih strana planine izbijaju iznad reke. Ova se dolina ponovo širi ka jugu, tako da značaj Mostara leži u tome što je ključ saobraćajnih veza između gornje i donje doline reke Neretve. Gledamo sa visina, iz perspektive insekata, na ovaj grad na uzanom ulegnuću — osinom pasu — između grudi i stomaka rečnoga sliva. Približujemo se glavnoj gostionici, sasvim istaknutoj kamenitoj građevini, ponosnoj na naziv »Casino«, a i njen vlasnik, talijanski Dalmatinac, zadovoljan je jer smatra da se pridržava evropskih načela. U našoj sobi se ovde nalaze pravi kreveti[2]), koje smo videli kad smo napuštali austro-ugarsku granicu i kao ukras slika »Imperatore e Re«. Ovde nas je posetio naš konzul Holmes. On stanuje pod istim krovom. Prilikom našeg dolaska nije bio ovde. Olakšavao je diplomatsku dosadu prijatnim zanimanjem na obalama Neretve, koja je puna lepe pastrmke.

Mr. Holmes nam je saopštio službeni turski izveštaj o hercegovačkoj pobuni, bolje reći službeni izveštaj serviran prema engleskom ukusu. Preko konzularnog tela doznali smo kasnije, upoređivanjem nota, da je prepredeni guverner general dao svakom evropskom konzulu različit prevod izveštaja.

Prema našem prevodu, čitavu je aferu zamesilo nekih četrdeset agitatora, koji većinom nisu Hercegovci, već Crnogorci i Dalmatinci.

---

[2]) Radi koristi nekom budućem putniku koji bi poželeo da spava u gostionici »Casino« mogu pomenuti da se nalazi sigurno zaštitno sredstvo protiv izvesne faune ovoga kraja upravo u njenoj flori. Naš nas je konzul ljubazno snabdeo nekom hercegovačkom biljkom protiv buha. Biljka se prvo očisti od slame, pa se zatim raširi oko kreveta. Tako se oko spavača obrazuje magični krug, koji je sudbonosan za opasnog insekta ako pokuša da ga pređe.

I valija je čak, stvarno, priznao da je poreza bila teška i nezgodna i, što je za pohvalu, izrazio je želju da se to otkloni, ali ukoliko se to odnosi na sadašnji ustanak, za nj nema opravdane osnove. Ta zavedena braća koja su se odazvala pozivima profesionalnih agitatora donekle su s ična takozvanim pandurima, kao što su austrijski graničari, koji su za naknadu čuvanja granice oslobođeni redovnih taksa, i daleko od toga da budu uništeni porezima, oni su, naprotiv, stvarno primali od vlade malu godišnju sumu. Međutim, zaista su postojali neki prigovori zbog rđave uprave i paša, uvek željan da i najskromniji podanici njegovog sultana u punoj meri uživaju blagodeti njegove namesničke uprave, uputio je dva komesara: mutasarifa mostarskog i uglednog sarajevskog hrišćanina Konstant-efendiju da ispitaju navedene patnje. Ali, šta su izjavili ovi komesari? Opravdane prigovore oni apsolutno nisu mogli čuti. Već su otrcane desetogodišnje patnje izvukli kao dokaz, ali i ove nisu širili navedeni stradalnici i njihove porodice, već samozvani paničari. S pravom bi se moglo prigovoriti: pošto je pobuna stvarno lišena opravdanog uzroka, kako se pravda njeno širenje. Stvarno objašnjenje je vrlo prosto. Ovi pogranični agitatori nisu dočekani sa simpatijom lojalnih hrišćanskih podanika sultanovih i taj se nedostatak nadoknađuje pretnjom. Turske su vlasti često primale sledeće izveštaje iz hrišćanskih sela: »Ne želimo da se pridružimo pobuni, ali se plašimo da ćemo biti prisiljeni na to«. I tako su primorani da se pridruže. A ako selo odbije da deli sudbinu sa pobunjenicima, ovi prvo popale jednu kuću i i ogradu njive posejane kukuruzom, pa zatim drugu, sve dok ne prisile nesrećne seljake da biraju između propasti i pobune. Na taj su način najposle prisiljeni da se priključe pobunjeničkim redovima. Inače, užasno je čak i navesti koliko je grozan i sam način na koji pobunjenici vode rat. Često bi u kućama zatvarali čitave porodice i spaljivali ih. Naveden je samo jedan primer. U Ljubinju su na ražanj natak i dvoje dece i pekli ih žive pred očima roditelja. Dok je iznosio ove i druge zločine našem konzulu, osetljivi paša je plakao. Suze su bile isključivo rezervisane, pretpostavljam, za našeg predstavnika. Izraziti znak poverenja.

Derviš-paša uživa zasluženi ugled za »finesse«, ali ovaj izveštaj o ustanku ne može opravdano steći verodostojnost. Naprotiv, istiniti istorijat, kako ga je izvukla konzularna komisija velikih sila[3]), pokazuje vrlo malo sličnosti uopšte sa ovim službenim turskim objašnjenjem. Na prvom mestu, bez obzira koliko značajna izgledala ova izjava da su turski guverneri Hercegovine skloni da plate hrišćanima čuvanje granice i bez obzira kakve su sume ovi panduri primali od

[3]) Za detaljniji prikaz pobune i njenih uzroka videti izveštaj stranog konzula koji je objavio The Times od 15. decembra 1875.. Ovo moram da pomenem mojim čitaocima. Jedna ličnost koja je, takođe, bila u položaju da dobije istinsko obaveštenje o ovom predmetu dostavila je interesantan izveštaj o poreklu pobune u dolini Neretve listu Pester Lloyd. I mnoge detalje koji potvrđuju netačnost ovih turskih izjava objavio je ugledni gospodin koji je radio u Hercegovini kao dopisnik dnevnika The Times.

jedne vlade već na ivici ekonomskog sloma, ova su razmatranja izvan pitanja, jer je žarište čitavog ovog pokreta bilo selo Nevesinje, nikako na granici, već, naprotiv, u srcu pokrajine — nekoliko milja daleko od samog Mostara.

Glavni uzrok pobune bio je, kao i u Bosni, pritisak sabirača desetine. Slučaj hercegovačke raje razlikuje se, svakako od slučaja njihove bosanske braće. Uzrok leži u fizičkoj konstelaciji dveju pokrajina. U Bosni se nalaze mnogi predeli, kao Posavina, čudesne plodnosti. Tamo i najgrabljivija uprava ne može tako potpuno istrošiti bogatstvo zemlje da raji ipak ne ostanu znatne mrvice. Sasvim je drugi slučaj sa Hercegovinom. Veći deo pokrajine može se jednostavno opisati kao krečnjačka pustinja i zbog užasnog siromaštva zemlje ovde je položaj hrišćanskog ratara sasvim neizdrživ.

U Hercegovini glavni proizvod zemlje nije kukuruz, već duvan i grožđe. Posebna priroda ovih useva omogućava vlastima da na svakom iscedi dvostruki porez. Pošto duvan ne može da leži na zemlji, a i grožđe mora, takođe, da se odnosi, to sabirači iscede svoju osminu na uobičajeni despotski način. Kasnije sledi naknadno oglobljavanje. Posle isplate ovih osmina raja sa onim što preostane mora da plati »đumruk« ili porez. Kao i prethodni, i ovaj se porez izdaje »carinicima«, pokvarenim kao što su i ostali sabirači poreza, sa kojima se takmiče u nasiljima. Oni nalete na nesrećno selo sa četom svojih pratilaca i zaptija i tu žive besplatno na seljakov račun. Njihov je zadatak da na još zelenoj stabljici odrede količinu duvana i da nasiljem izvuku, iza sabirača osmine, i preostalu količinu vina. Njihova iznuđivanja i nasilja navedena su uz ostale patnje koje pobunjenici naročito naglašavaju u svom apelu[4]) stranim konzulima. Ovi ljudi pretresaju svako ognjište, a pravo upada u sasvim privatan život raje daje im neverovatne mogućnosti za svakakvo nasilje.

Druge specijalne hercegovačke nevolje u velikoj su meri posledica fizičkog sklopa pokrajine. Hercegovina je izrazito planinska zemlja. Ovde su planine veće nego u Bosni i uporišta starog feudalnog plemstva prirodno otpornija. U Bosni su domaće age i begovi sasvim podvedeni pod centralnu upravu. Međutim, u Hercegovini njihov autoritet zadržava mnogo više stare vitalnosti. Ova bedna raja mora da zadovolji ne samo kajmakame i mutasarife, predstavnike

[4]) Raja u svom »apelu« o ovim »poreznicima« kaže: »Oni idu u povorci od kuće do kuće i od njive do njive i zadržavaju se koliko žele, tek da se besplatno hrane. Ali, iz straha da su zapisali suviše malo oni to naknadno udvostruče, pod izgovorom da ispravljaju slučajno načinjene greške. Potom običajavaju da šalju druge ispitivače posle prvih, pod izgovorom iznalaženja neke prevare od strane prvih, kao da svi nisu sukrivci. Ovi se sada predstavljaju kao zaštita i prave se kao da rade sa opreznom pažnjom za pravdu i narodno dobro. Narod je tako usred neshvatljive nepravde i zloupotrebe vlasti«.

Hercegovačka raja ima tako opravdan razlog da je žalosno što je u velikom delu njenog apela civilizovanim silama uzet ton nedostojne grdnje. Pretpostavio bih gotovo da je ovaj dokumenat sastavila neka starica koja nije našla unutrašnji dokaz za mučeničko pero. Napred navedeni citat je relativno umeren.

potrebe osmanlijskog upravljača, već je prepuštena i milosti ove domaće ohole aristokratske kaste, koja se odnosi prema hrišćanskim robovima sa prezirom feudalnog gospodara prema huljI i sa užasom fanatičnog muslimana prema kaurinu.

Stradajući od dvostruke nevolje, socijalne i religiozne, hrišćanski »kmet« ili ratar je u gorem položaju nego što su bili mnogi robovi u ono tamno doba srednjega veka i potpuno zavisi od milosti muslimanskog zemljoposednika, baš kao rob. Aga je legalno stvarno obavezan da sklopi pismeni sporazum sa svojim »kmetom« oko obaveza isplate i rada. Međutim, ovaj ništavni gospodar gordo odbija da stupi u neki takav sporazum. Turska vlada je sasvim svesna da njen hercegovački posed ne vredi ni jednodnevnog napora kojim bi se ozbiljno suprostavila domaćim slovenskim muslimanima, te beg ili aga može nekažnjeno da gazi zakon. Njemu je tako dozvoljeno da postupa sa svojim »kmetom« kao sa pravim robom. »On upotrebi štap i bez samilosti mlati 'kmeta' na način koji niko drugi ne bi upotrebio ni protiv životinje.« Kad god hoće aga će prigrabiti bilo koje parče zemlje koje pripada raji, bilo koju kuću koju je raja podigla, bilo koji delić vrta koji je iskrčila u kamenjaru. I redovne obaveze koje »kmet« duguje posedniku, naročito naznačene u apelu hercegovačke raje, dosta su teške. On ima da plati četvrti deo žetve, da pokloni jednu životinju godišnje i izvesnu količinu masla i sira, i čak još da doveze potreban broj tovara drva. I kad aga gradi kuću, »kmet« donosi materijal i besplatno radi kad god to aga zahteva, pa čak ponekad aga traži i kmetovu decu i ona ga moraju, takođe, besplatno služiti. On još mora da obradi posebnu njivu duvana i da najposle smesti proizvod u gospodarevo sklonište; da uzore i poseje mnogo rala zemlje i svu žetvu da prenese u hambar svoga gospodara i, najposle, da primi agu u svom vlastitom stanu, kad god ovaj to zahteva, te da snabde hranom čak i njegove konje i pse.

Uzevši sve u obzir, hercegovačka pobuna više je uperena protiv muslimanskih posednika nego protiv sultana. Uglavnom, to je agrarni rat.

Ovom globljenju i nasilju sabirača poreze i posednika potrebno je dodati: prisilni rad koji vladini službenici nameću, upravo kao i age, nemogućnost dobijanja pravde u »medliss« sudu, zločinački postupci razbojničke policije ili zaptija i, naročito, vučje sklonosti pastira ovoga stada — fanariotskog mostarskog vladike, — pa možemo da pokažemo više nego dovoljno uzroka izbijanja pobune i da ne jurimo u poteru za zagraničnim agitatorima.

Ovim se, svakako, ne poriče da pobunu nisu pomogli i raspalili slovenski agitatori iza granice. Solidarnost raznih članova jugoslovenskog naroda, kako smo čuli iz najbolje obaveštenih izvora, dostigla je vrhunac i zahteva pažnju koju joj nisu ukazali državnici naše zemlje. Sloveni izvan turskih granica bili su i biće naklonjeni svojoj potlačenoj braći u borbi za slobodu i pomagaće ih i snabdevanjem i dobrovoljcima. Iz svih južnoslovenskih naroda, od Bohemije do Crne Gore, toliko je mnogo predstavnika koji se već bore u pobunjeničkim

redovima[5]). Ljubibratić[6]), jedan od njihovih glavnih vođa, jeste iz slobodne Srbije. Pobuna je iznenadila čak i srpsko revolucionarno društvo Omladinu i ova činjenica snažno poriče tvrdnju da su pobunu izveli strani agitatori.

Međutim, nameće se pitanje: nisu li imali neki uticaj slovenska društva i zajednice, delimično književna i politička, koja već nekoliko godina postoje u raznim gradovima duž dalmatinske i hrvatske granice. Jasno je, svakako, da su ove ustanove imale neku ulogu u pripremanju raje za sadašnji ustanak. Nesumnjiva je činjenica da su pod njihovim uticajem u nekim delovima Hercegovine, uključujući oblasti gde je pobuna prvo izbila, hrišćani organizovali odbrambene ustanove. Zbog nepodnošljivog pritiska raja je u svakom selu bila spremna da se lati oružja, pa se raspodelila na grupe od dvadeset do četrdeset ljudi, i ove su nazvane četama. Čete su bile pod komandom vođe, koji se zvao načelnikom. Kad ispitujemo uzroke koji su naveli raju da stavi sebi konopac oko vrata, da sluša savete svoje slobodne braće preko granice, da organizuje takve zaštitne mere i, dalje, kad pristupimo ispitivanju šta ih je konačno prisililo da se late oružja — uvek se ponavlja samo jedan te isti odgovor: prosto i jednostavno, to je bila tiranija predstavnika turskih vlasti i muslimanskih posednika.

Ništa ne pokazuje tako neosnovanu koncepciju čitave prirode rajina duha kao pretpostavka da su prosti, nepismeni bosansko-hercegovački seljaci podigli oružje kao pobornici panslavizma, ili neke »svetske revolucije«. Tako prostodušni ljudi, koje god narodnosti bili, jednostavno su praktična bića i sasvim je iznad njihovog shvatanja svaka velika ideja. Nije siromašni hercegovački seljak zamenio svoj ašov puškom da bi postigao pokrajinsku autonomiju. On, jednostavno, hoće da dobije pravedan deo onog što je zaradio u znoju svoga lica, da obezbedi siguran život i čast svojoj ženi i svojoj deci i da mu se, najposle, dozvoli pravo na život. Sasvim je izvan moje oblasti ispitivanje: u kolikoj su meri, od dana izbijanja pobune, strani dobrovoljci i misionari uspeli da nadahnu suptilnostima visoke politike ovaj sirovi materijal. Sve što želim da pokažem jeste da je ova pobuna, tako bremenita posledicama, po svom poreklu pre agrarna nego politička. To je uveliko kmetovska borba za napoličarska prava.

---

[5]) Neposredno posle našeg povratka M. Yriarte je posetio Bosnu i Hercegovinu s tim da obaveštava o uzrocima i razvoju pobune. On smatra da je ukupan broj pobunjenika u Bosni i Hercegovini oko 15.000 ljudi, a od njih su 2.000 pomoćne trupe bratskog naroda preko granice. Navodi da je od ovih 1.000 Crnogoraca, a ti su došli protiv volje svoje vlastite vlade. Ostatak deli na Slovene iz Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i kneževine Srbije. Ovom broju dodaje nekoliko Talijana i beskrajno malu grupu Poljaka, Rusa i Francuza. Bosnie et Herzegovine, souvenirs de voyage pendant l insurrection, p. 277. Za izveštaj o organizaciji četa u Hercegovini zahvalan sam M. Yriarteu.

[6]) Uskoro, pošto sam ovo napisao, zarobile su ga austrijske vlasti na turskoj zemlji i sada (1876) trune ne u turskom, već u austrijskom zatvoru. Ljubibratić je roden u donjoj Hercegovini.

Razne i slučajne okolnosti bile su, sigurno, naklonjene izbijanju pobune. Poseta austrijskog cara Da maciji u proleće nije mogla da promaši da se ne podignu nade u austrijsku intervenciju i hrišćani obeju vera uradili su sve moguće da bi podneli predstavke njegovom apostolskom veličanstvu. Spor između Turske i Crne Gore zbog podgoričke afere uticao je na hercegovačke buntovnike da s pouzdanjem gledaju na svoju braću u Crnoj Gori kao na saveznike. Druga podesna okolnost proistekla je iz neraspoloženja franjevačkih bratstava zbog skorašnjeg prekršaja nekih njihovih privilegija i sultanovog odlaganja potvrde njihovih fermana. Sve je to uticalo na vođe rimokatoličke zajednice da dragovo jno bace svoju stvar za sada na zajedničku gomilu sa pravoslavnim jereticima. Jedna od najčudnijih pojava sadašnje pobune jeste način na koji se dve hrišćanske sekte pomažu i bore jedna uz drugu[2]).

Pozornica prvog ustanka bila je okolina Nevesinja. Istorija nasilja može da posluži kao objašnjenje opštih uzroka neraspoloženja hercegovačke raje. Selo Nevesinje, po kojem je okolna oblast dobila svoje ime, daleko je od Mostara dvanaest milja prave linije i leži na jugoistočnom krilu planinskog grebena koji se uzdiže istočno od ovoga grada. Nevesinje je podignuto na ivicama prostranog planinskog platoa, koji je poznat kao Nevesinjsko polje. Njegova je nadmorska visina 1.800 stopa. Sa svih strana ga nadvisuje divljina ogolelih krečnjačkih planina. Inače, ova ravan je zasuta kamenitim pločama. Nekad je bila basen velikog jezera. U ovakvoj kamenitoj tvrđavi malo se žetve može očekivati i u najboljim godinama. Izuzetno, 1874. žetva je potpuno podbacila. Žetva nije mogla biti sakupljena sve dok sabirač poreza ne dobije svoju osminu. Međutim, on se nije pojavio i plod je pušten da trune na zemlji, sve dok glad nije prisilila izgladnelo seljaštvo da pokosi jedan deo za svoje potrebe. Meseci su prolazili i tek u januaru 1875. (pridržavam se konzularnog izveštaja) pojavili su se sakupljači poreza, rešeni da iscede i poslednju paru. Zakupnike su ovom prilikom sačinjavali: jedan hrišćanin i dva člana poturčene aristokracije iz Hercegovine, koja se ovde takmiči sa fanariotskim Grcima u ovoj sramnoj službi. Prema uobičajenoj praksi, ova su gospoda procenila žetvu daleko iznad njene stvarne vrednosti. Seljaci nisu pristali da prihvate ove prekomerne zahteve i zakupci su pustili svoje policijske pse, zaptije, da ih po volji pljačkaju, tuku i zatvaraju. Starešine sela su pokušali da se žale kajmakamu. Tad im se pripretilo pogrdama i zatvorom i oni su pobegli u Crnu Goru. U nemogućnosti da postignu neko olakšanje i svakog časa izloženi nasilju zaptija, ostali seljaci su pobegli sa stokom u okolne planine. Jedan jedini starac je ostao u selu i njega su svezanog zaptije poslali u Mostar. Događaji slične prirode dešavali su se i u susednim oblastima.

[2]) Kasnije su, pošto je ovo napisano, mnogi rimokatolici napustili nacionalnu stvar. Prema navedenom konzularnom izveštaju jedina je želja franjevačkih redovnika bila čitavo vreme samo da pokažu stepen vrednosti svoga uticaja na latinsko stanovništvo.

Vesti o ovim događajima počele su naglo da se šire i da izazivaju nemir u okolini. Neprijatne glasine o uništenim selima stižu i do ušiju konzularnog tela. Nevesinjci su čak pokušali da prikažu istoriju svoga stradanja austrijskom caru, koji se tada nalazio na putu po Dalmaciji. Bosanski valija je osetio da je krajnje vreme da posreduje. Plašio se da će nemir dobiti razmere koje bi ga dovele u još teži položaj. Potlačena raja iz Nevesinja i okolnih oblasti tražila je milost civilizovane Evrope. Moralo se nešto uraditi da bi se zadovoljile velike sile i njihovi predstavnici, a, jednovremeno, i pokušati da se stiša uzbuđenje raje.

U tom smislu valija je imenovao onu, već ranije spomenutu sjajnu komisiju da bi razgovarala sa hrišćanima o njihovim patnjama. Tad je i izbeglicama u Crnoj Gori zagarantovan slobodan povratak kućama. Ovim sredstvima valija je postigao dvostruki cilj: osvetu nad hrišćanskim izbeglicama i bacanje prašine u oči konzularnom telu. Prilikom povratka, nasuprot obećanom slobodnom povratku, turske trupe su izbeglice dočekale vatrom. Neki su nekako uspeli da se probiju do Nevesinja, a neke od njih su, sa dozvolom turskih vlasti, pobili nevesinjski muslimani. Kasnije, vlasti nisu ni prstom mrdnule da kazne ubice. Falsifikovani su rezultati komisije tako da je bio izmišljen nemir raje, a nasilja sabirača poreza i zaptija, počinjena tokom prošla tri meseca, pustošenja čitavih sela, ubistva ljudi i silovanja žena svedeni su na tobožnje »zastarele patnje o koje su proširili glas samozvani paničari«.

Valija je smatrao da će ovo zgodno poslužiti kod konzularnog tela. Međutim, sasvim je bio svestan toga da je potrebna druga taktika da bi se smirio opasan duh uznemirenosti koji je zahvatio raju. Objašnjavao je da je pucanje na povraćene izbeglice posledica jednostavnog »nerazumevanja«. Hrišćani moraju biti svesni stvarnog značenja komisije. Turska vlada je raspoložena da primi za njenog člana čak i izaslanika crnogorskog kneza. Stvaran izveštaj komisije potpuno je različit od onog koji je valija dostavio našem konzulu. Iznete su samo opšte patnje Hercegovaca od nasilja vlasti i podneto je sedam zahteva koje je narod Nevesinja dostavio komisiji. Ovi zahtevi pružaju interesantno objašnjenje za tursku upravu u Hercegovini i ne mirišu ni na panslavizam ni na nelojalnost prema sultanu.

Sledeći su zahtevi Nevesinjaca:

1. da Turci više ne nasrću na hrišćanske devojke i žene;

2. da se dalje ne skrnave hrišćanske crkve i da se dozvoli sloboda veroispovesti;

3. da se izjednače pred zakonom sa Turcima;

4. da budu zaštićeni od nasilja zaptija;

5. da sabirači ne uzimaju više nego što je legalno dozvoljeno i da to uzimaju u pogodno doba;

6. da svaka kuća plaća samo jedan dukat godišnje;

7. da vlada ne uzima na prisilan rad ni ljude ni konje, već da se potrebni rad plaća kako je to običaj svuda u svetu.

Poslednja dva zahteva dodata su prilikom Derviš-pašina dolaska u Nevesinje. Paša je obećao da će uraditi sve što je u njegovoj moći da zadovolji njihove zahteve, ali tek pošto prethodno polože oružje. I hrišćani, koji nisu počinili otvoren akt neprijateljstva, izrazili su gotovost da urade tako, ali samo ako paša nađe sredstva da ih zaštiti od okolnih naoružanih muslimanskih fanatika. Ovo valija nije mogao ili nije hteo da uradi. Tako su hrišćani prilikom njegovog odlaska, uznemireni neprijateljskim stavom domaćih muslimana, ponovo pobegli u planine.

Vladina slabost sada je postala žalosno jasnom. Pod vođstvom bega, negdašnjeg sabirača poreza, domaći su muslimani razbili državni magazin i naoružali se ostragušama. I prvog jula nisu započeli građanski rat hrišćani, već muslimanski fanatici sečom svih hrišćana koje su mogli naći u Nevesinju. Stradalo je tako nešto bolesne raje koja se vratila kućama, jer nije mogla da izdrži teškoće planinskog života.

Sada su se, radi odmazde nad izvršiocima pokolja, hrišćanske izbeglice spustile sa planina. Mesto da posreduju i nepristrasno zaustavi nemir i kazni zločince, vlada je uputila dva bataljona turskih trupa u pomoć muslimanskim zločincima, s tim da bez razlike napadnu hrišćane. I sada se raja susednih oblasti, zlostavljana istim nasilima, odazvala hitnom pozivu Nevesinjaca. Takođe, jurnuo je na oružje i veliki deo hrišćanskog stanovništva rimokatoličkih oblasti na desnoj obali Neretve i, dalje, sva pravoslavna plemena duž crnogorske granice.

Od tada je nastavljeno gerilsko ratovanje u planinskim predelima, sa neizvesnim rezultatima, ali i sa užasnim zverstvima sa obe strane. U ovakvim je odnosima malen značaj religije, ali je zato ljudska priroda iznad svega. Nameće se »a priori« dobar razlog za strepnju od najgorih slučajeva hrišćanskog zverstva, kao što je onaj o kojem smo već čuli. Pretpostavimo da su hrišćani krivi, kako je i naš konzul potvrdio, za užasno mučeništvo u Ljubinju, opet odgovornost ne pada na ove bedne nesretnike, izvršioce ovih strahota, već na despote koji su ih, tiranijom kroz stoleća, poživotinjili. I najgori užasi francuske revolucije samo su bili odmazda za ranije nagomilane zločine despotizma. Takođe je istina da je i raja, u nekim slučajevima, pretnjom i paljenjem žetve i kuća prisiljavala hrišćanske seljake, one neodlučne jogunice, da joj se pridruže za zajedničku stvar. Dugotrajna tiranija srušila je slobodarski duh hrišćana i zbog toga su ovi očajnici, u teškom polažaju i boreći se protiv nadmoćnijeg neprijatelja, bili prisiljeni da i ovim putem povećavaju svoju vojsku. Tako i bednim stanovnicima pograničnih provincija Rimske imperije, izloženim iz godine u godinu nasilju varvarskih napadača, nisu nedostajale povrede i uvrede koje bi brzo navele slobodne ljude da

se late oružja, ali je i kod njih osećanje povređenog ponosa, ono poslednje preostalo parče samopoštovanja bilo umrtvljeno:

»Jam nulli flebile damnum!
Sed cursus sollemnis erat, campusque furori
Expositus; sensumque malis detraxerat usus«[8]).

25. avgusta. Derviš-paša, valija ili guverner general Bosne, lično je preuzeo sada komandu nad trupama u Hercegovini. Prošle noći vratio se iz Stoca, gde je nadgledao operacije protiv pobunjenika. Ovog jutra ga je posetio naš konzul i našao ga, bar po spoljašnosti, vrlo zadovoljnog rezultatima svojih operacija. Paša je čovek na koga se u borbi protiv pobunjenika gleda sa punim pouzdanjem. On uživa ugled jednog od najboljih turskih generala, a uz to je još dobro upoznat sa topografijom Hercegovine. Ranije, 1851, istakao se u gerilskom ratovanju u ovoj pokrajini za vreme poslednje borbe domaće muslimanske aristokracije protivu sultana. Plan njegovih operacija u sadašnjem pokretu jeste da većim jedinicama redovnih trupa okupira ravnice, pa zatim da se, sa lako naoružanim odeljenjima, uputi u planine radi lova divljači. Za uspešno posedanje ravnica i prolaza potrebna je masa trupa, neuporedivo mnogo veća od broja pobunjenika. Bosna je iscedila sve što je mogla za ovu svrhu i šest hiljada ljudi redovnih trupa već su iskrcani na pristanište Klek, bez smetnje od strane austrijske vlade. Ipak, valija se žali da je njegova snaga nedovoljna i da pobunjenici uvek umaknu iz razapetih mreža, a često se i udvostruče u odnosu na svoje progonitelje. I pored toga paša je neobično zadovoljan uspehom svojih operacija, tako da je spreman za odlazak u Pljevlja i Novi Pazar, u Raškoj, gde pobuna uzima opasne razmere i gde je komandant potpuno nesposoban[9]). Danas šalje tri redovne divizije u Stolac, Ljubinje i Nevesinje.

Što se same pobune tiče, stvarna je istina da ni jedna ratujuća stranka nije dosad postigla neki bitan uspeh. Pobunjenici su zapali i nekoliko karaula duž crnogorske granice i zaplenili neka slagališta. Međutim, turski garnizoni su uvek uspeli da se izvuku, dok pobunjenici nisu nikad uspeli da zauzmu neki značajniji grad, jer je i ovde, kao i u Bosni, muslimanski elemenat gradskog stanovništva

[8]) Ovim stihovima Klaudije (In Ruf. lib. II. v. 45) opisuje stradanja stanovništva ovih zemalja (Plaga Pannoniae mizerandaqe moenia Thracum arvaque Mysorum), koje je godinama izloženo varvarskim upadima, koji i sada nisu ništa manje neprijatni nego onda. Klaudijevi stihovi možda bi se mogli prevesti ovako:

»Hajka pustošenja ponavlja se svake godine.
Svake godine gleda scijak svoja opustošena polja.
I ne tuguje on sada više: neprijateljsko pustošenje
dugo lišilo ga je čak i osećanja tuge!«

[9]) Ovaj pokret, možda, nije stvar Derviš-pašine vlastite razboritosti, koju je želeo da izvede. Sumnjivo je da se ovo objavljivanje poklapa sa portinom odlukom o njegovom premeštanju sa položaja guvernerstva Bosne i možda je ovaj prikaz podesio da bi prikrio svoj poraz kod konzularnog tela.

vr'o jak. Međutim, iz Bosne stižu vesti o stvarnim turskim uspesima. Sada je baš valija primio telegram u kojem se kaže da su u okolini Gradiške pobunjenici potučeni i prebačeni preko Save i da je pobuna u Posavini potpuno savladana.

Naš nam je konzul jutros omogućio razgovor sa valijom i poslao je svoga kavaza da nas vodi do pašina konaka. Stigli smo do ovog službenog sedišta kroz dvorište u kojem su smešteni topovi i drugi ratni materijal. Iz dvorišta smo se popeli uz trošno drveno stubište i dalje pošli zastrtim hodnikom. Na kraju hodnika nas je gizdavi službenik uveo u kabinet — otvorenu dvoranu oko koje su tamo-amo letale laste, — gde je u krajnjem uglu sedeo paša. On nas je ljubazno dočekao, veselo ustao i s nama se rukovao. Prvo smo počašćeni običnom crnom kafom i za to vreme paša je razgovarao sa nama preko francuskog tumača. Naš je razgovor, naravno, bio privatne, a ne političke prirode. Ograničavam se na to da navedem samo divljenje koje je izrazio valija dok smo mi hvalili lepotu predela doline Neretve. Lepota planinskog predela pojava je vanjskoga sveta i videlo se da se ona nije nikad nametala njegovom duhu i ovo je beskrajno golicalo njegovu maštu. Glasnici su izveštajima svakog časa prekidali naš razgovor. Paša je hitro bacao pogled na izveštaje, pa bi označio svoju odluku prisutnom sekretaru. Nas su mnogo iznenadile upadljive i lepe razlike ranga kod oficira. Donoseći izveštaje, oni su, u skladu sa svojim službenim položajem, prilazili od vrata samo određen broj koraka, a oficiri u pašinoj pratnji sedeli su, prema odgovarajućem starešinstvu, na propisnom odstojanju i na nejednakim udaljenostima od stolice koja je služila kao presto njegovoj ekselenciji. Nasuprot veselim i prijatnim osmesima, paša je izgledao iscrpljen i preopterećen, te smo požurili da prekratimo naš razgovor. Ponovo, prilikom našeg odlaska, paša je na vrlo učtiv način ustao i rukovao se s nama.

Derviš-paša je malen čovek, prijatna ponašanja, ali prepredena izgleda, a ispod nameštene veselosti vidi se prikriveno lukavstvo u njegovim malim i smeđim očima. To je, zaista, setni stoicizam, koji održava Turke sa sposobnostima sličnim njegovim i sa njegovim vaspitanjem. Kakvo god bilo njegovo privatno mišljenje o ishodu sadašnjeg sukoba u Hercegovini, Derviš-paša je stvarno svestan da se bori za izgubljenu stvar. On oseća, kao što to osećaju i mnogi drugi visoki turski službenici, kakva je neizbežna sudbina Otomanske Imperije u Evropi, bez obzira da li će sudar doći danas ili sutra. On je, takođe, svestan, kao ma koji Evropljanin, da su u vladajućoj klasi u Turskoj potpuno mrtvi javno poštenje i privatan moral, da je korupcija zatvorila vrata napretku i da je patriotizam skoro prestao da postoji. Nije ravnodušan što je gospodar kome on služi izvor i rasadnik svih zala i što mu nikakvog nadanja ne pruža mladost i pokvareni moral onoga koga će sultan nametnuti za svoga naslednika. Uprkos opštoj karakterističnoj osmanlijskoj ravnodušnosti prema ranijim patnjama, valija ipak nije bez ambicije da poboljša materijalno stanje svoga vilajeta. Ali, on vidi da je sa vrha onemogućen

korupcijom Stambola, a ozdo, sa dna, neprobojnom zaostalošću svojih vlastitih službenika. Kada je nagoveštavana želja za uvođenjem ove ili one reforme, on se žalio konzularnim simpatizerima: »Kakva korist? Kakva korist od davanja takvih naređenja mutasarifu i kajmakamu kada ih ne mogu razumeti, a ako ih i razumeju, oni ih ipak ne mogu sprovesti. Narod bi se smejao njihovim reformama, i i bi ih odbacio!«.

Mostar je kao grad ostavio na nas prijatniji utisak od ma kojeg bosanskog grada. Kuće nisu izgrađene od običnog drveta i blata, već su sve podignute od kamena. I ovde, kao i u Tešnju, videli smo tornjeve — campanile. I nad grobovima muslimanskih svetaca vide se mnoga visoka i živopisna kubeta. Grad krasi četrdeset džamija, a mnoge svojim kubetima i prozorskim pločama čudno izražavaju rimski i vizantijski uticaj; ne uzimajući u obzir vrhove, minareti izgledaju kao nedovršeni korintski stubovi i svojom elegancijom više su nas iznenadili nego oni u Sarajevu. Čak je i pravoslavna crkva rađena sa boljim ukusom. Mostarske ulice neprekidno ostavljaju na nas utisak da smo došli do granice rimske civi izacije. Ove iz kamena podignute kuće nisu više turski »CHALET«, već pre talijanska ili dalmatinska »CASA«. Neke su prekrivene grubom kamenom pločom. druge romanskom, ako ne rimskom ciglom. U gomili građana često nas iznenadi pojava talijanskog lica. Kestenjaste kose i plave oči ilirske unutrašnjosti ovde ustupaju mesto zagasitijim tonovima. Porim je ime planine ispod čijih ogole ih vrleti sada prolazimo i na slovenskom jeziku znači: na Rimu, ili iznad Rima i, verovatno, ukazuje na to da je ovaj deo doline Neretve ostao rimski u doba kada je unutrašnja planinska divljina prešla u ruke slovenskih varvara[10]). Mostar zaista duguje svoje ime, a, verovatno, i sam svoj postanak rimskom poduhvatu. Položaj sadašnjega grada podudara se sa položajem rimskoga Castra Stativa, koji spominje autor Itinerariesa[11]) i ovde stvarno, postoji mnoštvo tragova rimske okupacije. Jutros sam pregledao dvesta komada kovanog novca i skoro su svi rimskog porekla. a nađeni su u Mostaru i njegovoj neposrednoj okolini. I po broju novca iz doba konzu a moglo bi se zaključiti da je rimska kolonizacija započela još u najranijim danima rimskog osvajanja Ilirije[12]).

Ali, najinteresantniji spomenik rane civilizacije ovoga grada jeste veličanstveni most preko Neretve, a njemu čak i današnji Mostar mnogo duguje za svoj značaj i lepotu. Sastavljen je iz jedno-

[10]) Primetio sam, tek pošto sam ovo napisao, da je ovo izvođenje imena planine Porim zainteresovalo i M. de St. Marica.

[11]) Međutim, autoriteti se spore oko toga da je grad starodrevna Andetrium, (inače Mandertium), Saloniana ili Sarsenterum. Sloveni su ga prvo zvali Vitrinica.

[12]) Pregledani novac je bio od srebra i bakra. Našao sam jedan ili dva komada grčkih Dyrrhachiuma. Pored rimskih konzulskih i imperatorskih dinara, tu se nalazilo mnogo beznačajnih bakarnih kovina iz vremena Gallienusa do Konstantina drugog. Neočekivano, nastao je prekid sa Konstantinom, te bi se moglo pretpostaviti da je rimska kolonizacija srušena sredinom četvrtog stoleća. U Sisku su. naprotiv, rimski novci bili stalni sve do Honoriusa.

stavnog svoda, koji je dug 95 stopa i tri inče[13]), a iznad reke se diže 70 stopa, i to kad je vodostaj nizak. Prema tradiciji ovo je delo cara Trajana, čiji su građevinski uspesi u istočnoj Evropi izvršili jak uticaj na jugoslovensku maštu. Drugi pripisuju podizanje mosta Hadrijanu, a Turci, ne želeći da ostave značaj takvog graditeljskog remekdela đaurskim imperatorima, sve su prisvojili za svoga sultana Sulejmana Veličanstvenog. Ovaj i drugi turski upravljači verovatno su popravili i izmenili građevinu toliko da Gardner Wilkinson izjavljuje da ni jedna originalna oznaka rimskoga rada nije ostala na spoljašnjoj površini, ali, ipak, on nije ništa manje ubeđen da je most rimskog porekla. Očevici će se složiti sa Gardnerom da, uz tradiciju, veličina rada i oblik svoda potvrđuju rimsko poreklo. Na kapijama sa obe strane mosta nalaze se tornjevi i tu smo otkrili ponešto rimsko, a, takođe, i dole na rečnoj obali pored mosta, kod nekih drevnih

50. Mostarski most

svodova i građevina. Gledajući s leve strane niz reku, načinili smo ovaj nacrt mosta i, zaista, pogled sa ovog mesta i bez pobuda klasičnih kombinacija neodoljivo priv ači posmatrača. Ispod visokog svoda smaragdna Neretva zadimljena i pomamna žuri između ogromnog kamenja kojim je zasuto njeno korito, praveći mnoštvo

[13]) Ovu sam meru uzeo od Gardner Wilkinsona, koji je pre tridesct godina posetio Mostar i tad uzeo tačne planove mosta. Videti Dalmatia, vol. II, p. 58. Na ivicama potpornog zida, na istočnom kraju mosta, Gardner je razrešio dva turska natpisa i jedan nosi datum 1087. A. H. (1659. naše ere), a druga godina sultana Mehmeda verovatno se odnosi na opravke koje su učinjene u doba njegove vladavine.

zapenušanih virova i kao da je još, posle osamnaest stoleća, uznemirena jarmom[14]) koji joj je nametnuo gospodar sveta. Vrletne obale obrazuju naslagane i ispletene stene, a kite ih biljke puzavice i divna vinova loza. Iznad njih dižu se arkade turskih trgovinskih radnji romantične istočnjačke robe. Dalje, postupno, niže se vrhovi, tornjevi i zidine čudnih starih utvrđenja, dva vitka minareta, a još dalje, daleko pozadi, u svetlu južnoga sunca, ocrtavaju se ogolele planine i ispod njih srednjovekovne konture grada. Čitav prizor predstavlja slikovitu kombinaciju jednakih tonova i oblika, kakve još nisam video ni u jednom drugom gradu.

Na slovenskom jeziku ime Mostar znači »stari most«, te bi i ono samo bilo dovoljno da dokaže da je već davno, još pre turskog osvajanja, smatran starinom. Mostar je već bio značajan grad pod vojvodama od svetog Save. Izgleda da je 1440. grad znatno dogradio Radivoj Gost, »curopalata« ili predsednik dvora Stefana Kosače, prvog vojvode od svetog Save. Grad je prvo bio naseljen latinskim hrišćanima i bio je sedište njihova biskupa, koji je posle odselio u Naronu. Pošto je pao pod tursku vlast, Mostar je postao sedištem hercegovačkih vezira. I upravo kao što su ranije vojvode od svetog Save upravljali skoro nezavisno od svojih vrhovnih gospodara, bosanskih kraljeva, tako su i sada hercegovački veziri uspeli da se odupru starijim predstavnicima sultanovim u Travniku. Poslednji i najveći predstavnik ovih turskih vojvoda Hercegovine bio je proslavljeni Ali-paša. Za pruženu značajnu pomoć sultanu Mahmudu u borbi protiv bosanskih muslimanskih velikaša Ali-paša je nagrađen hercegovačkim vezirstvom koje je izdvojeno od Bosne 1833. i u korist ovog odanog sultanovog sluge uzdignuto na stepen samostalne uprave.

Ali-paša, raniji Ali-aga od Stoca, mesta njegovog naslednog dvorca i poseda, izdanak je poturčenog hercegovačkog plemstva. Prilikom pobune bosanskih reakcionarnih muslimanskih velikaša bio je u mogućnosti da pomogne sultanu, i to odlučnim i brzim naoružanjem potčinjene raje. On je, izgleda, bio čovek iznad prosečnosti i, naročito, prožet turskim darom za obmanu. Dok su mu hrišćani bili potrebni, nije štedeo obećanja i kleo se raji »zlatnim krstom« da će sve namete ukinuti, sem stotinu para na ime godišnjeg harača. Ali, pošto je zaseo u vezirovom dvoru u Mostaru, povećao je harač, nasilno nametnuo desetinu i, uz još teži pritisak, udvostručio druge namete. Sada je, jedino, bio zabrinut kako da smiri muslimane svoga pašaluka, te je dozvolio svojim agentima da postupaju sa rajom sa još većom grubošću nego ikad ranije. Pod izgovorom da hvata hrišćanske podanike, izbeglice koje bi se usudile da dođu iz Crne Gore i posete svoje kuće u Hercegovini, on bi slao odeljenja fanatičnih oficira, a ovi bi opkolili hrišćanska sela, zlostavljali i ubijali koga bi hteli, a sve pod izgovorom da su to uskoci, kako su inače izbeglice

[14]) »Virtus Romana quid non domat?
Sub jugum, ecce, rapitur et Danuvius« bio je zapis na Trajanovom mostu preko Dunava.

nazivane, ili njihovi jataci. Domaći istoričar, mostarski kaluđer[15]), sa Herodotovom jednostavnošću prikazao je istoriju građanskog rata u Hercegovini i režim užasnog vezira. Pisac daje sliku o rajinim patnjama, o vrsti pravde koja vlada u oblastima pokrajine i o užasnim prizorima koja je tiranin u svom dvorcu u Mostaru sa uživanjem posmatrao. Slika može da posluži tome da se otvore narodne oči, a i da se iz nje vidi moral uprave u ovom delu sultanovih poseda u toku nekoliko godina neposredno pre krimskoga rata. I pored toga što je pisac kaluđer, sledeća pričanja nisu bez prilične naivnosti.

Strast je pašina bila da gleda na kolac nataknute glave raje. Kada nisu mogli pohvatati legitimnu divljač, tad bi ovi razočarani lovci na uskoke pribegli prostijem i lakšem načinu osiguravanja pašina zadovo jstva. Ali-paša je 1849. poslao Ibrahima, svoga kavazbašu, da pokupi uskoke. »Ibrahim se, kako kaže naš domaći istoričar, zadržao tada u Drobnjaku sve do oktobra, ali tamo nije naišao na posao kojim bi bio zadovoljan, te je zbog toga prešao u selo Crna Gora[16]), tamo prenoćio i izdao seljacima naređenja da iz svake kuće dođe obavezno po jedan da bi ga ispratili do Pive. Nesrećni seljaci su se odazvali njegovu traženju. Na jedan čas hoda od njihovih kuća Turci su im povezali ruke i tu, na polju blizu Tušine, kavazbaša Ibrahim ih je, jednog po jednog, postreljao. Tako je bilo ubijeno petnaest ljudi, sve hrišćana, stvarnih nevo jnika kroz čitav život, ali nevinih pred svemoćnim bogom. A zbog čega su ih pobili? Ni za šta drugo nego zato da tamo bude što manje Vlaha«[17]).

»Vezirova je najveća radost bila da na kolju posmatra ove hrišćanske glave. Iz svoga dvorca u Mostaru nije mogao da vidi zidine tvrđave, pa ih je još više uzdigao da bi prilikom jela mogao videti istaknute glave. Oko cele tvrđave pobodeno je naoštreno hrastovo kolje i njegove je vrhove kitio hrišćanskim glavama i, gledajući ih sa svoga prozora, srce mu je skakalo od radosti. Kad bi mučio nekog čoveka, odmah bi se hvalisao i govorio: 'Nikad nećeš prestati da me mučiš, sve dok ti ne otkinem glavu s vrata i dok ne naredim da je nataknu na kolac. Tek ćeš me tada pustiti na miru!'. Na ovoj je tvrđavi bilo 150 stubova i na svakom je uvek stajala nataknuta čovečija glava[18]). A kada bi njegove zlikovačke bande donele svežu glavu, tad

[15]) Čokorilov opis je prvo objavljen na ruskom, a posle preveden na nemački u Bautzen serijama, pod imenom Türkische Zustände.

[16]) To je hercegovačko selo, a ne Crna Gora ili Montenegro.

[17]) U prvom odeljku se govorilo o Vlahu. Hercegovački muslimani ovim imenom nazivaju raju.

[18]) Kaluđer je mogao pomenuti da su, ipak, ovo bili i crnogorski ratni trofeji. Vladičin dvor na Cetinju ukrašavan je istim varvarskim plenom. Bosanski grbovi sa glavama crnaca na kolju verovatna su svedočanstva ove stare prakse u ovim pokrajinama. Wilkinson je pokušao kod Ali-paše da odbaci običaj i u ovom predmetu je pokušao da ostvari sporazum između paše i vladike. Gardner nije dobro poznavao karakter čoveka sa kojim je radio. Kad je autor knjige Dalmatia and Montenegro posetio Mostar, video je pet glava na dvoru, ali možda ih je bilo i više, jer su bile iznad tornja. Kaluđer pominje da je preko hiljadu hrišćana poubijano u Hercegovini pod Ali-pašinom upravom, a za isto vreme samo tri muslimana. I Ali-paša je nabijao na kolac.

bi Ali-paša naređivao, ako ne bi bilo mesta za smeštaj, da se skinu sasušene, i ove bi bacali na ulicu, i tamo bi ih deca, obično u igri, gura a nogama, a da nije bilo čoveka koji bi se usudio da ih skloni«.

Najposle, Ali-paša je pao u nemilost kod Porte. Njegove veze i spletke sa muslimanskim velikašima Bosne, prilikom njihove poslednje pobune protiv sultana 1850, dovele su na njegovu glavu osvetu drugog osvajača Bosne — Omer-paše. Propast našeg tiranina, slična svim događajima njegove tiranije, bila je potpuno istočnjačka i, kao završni čin drame, odigra a se, sa pesničkom podudarnošću, baš na mostu u Mostaru. Još jednom dozvoljavam sebi da se obratim za pomoć našem hercegovačkom istoričaru.

»Stari, sakati Ali-paša bio je primoran da skače s noge na nogu, sa šiakom u ruci, sve do mosta na reci Neretvi i tamo su ga, poruge, radi, posadili na mršavo i šugavo kljuse, njega koji je toliko mnogo godina samovoljno upravljao Hercegovinom i počinio toliko mnogo zlih dela. U svom poniženju Ali-paša je bio preterano osetljiv i, stvarno je počeo da grdi Omer-pašu i, između ostalog, rekao je: 'Zašto me mučiš ovako? Ti si Vlah[19]) i vlaški sin! Od koga si dobio ovlašćenje da me mučiš ovako? Tačno je da sam podigao oružje protiv samoga sultana, ali ti nemaš prava da postupaš sa mnom kao sa zarobljenikom, i to naročito ti, koji si tri puta bio seraskir. Stoga, prljavo Vlašče, pošalji me mome padisahu da mi sudi i ne muči me više pod moje stare dane!' Kad je čuo ovo, Omer-paša se prepao da bi mu ove greške mogle škoditi u Stambolu, gde je Ali-paša imao mnogo prijatelja na najvišem mestu, kuda je, obično, slao mnogo novaca iz Hercegovine. Tako je Omer-paša razmislio o ovim stvarima i najpos'e je shvatio da će biti bolje ako Ali-paše ne bude duže na ovom svetu. I, pazite, noću, oko dva sata, čuo se pucanj i stigle su vesti Omer-paši da se slučajno omakla puška i da je tane prošlo kroz Ali-pašinu glavu. Tako je umro Ali-paša Rizvanbegović na dan 28. marta 1851«.

Mostar ima oko osamnaest hiljada stanovnika[20]). Značajan je to grad u ovom kraju. Dugo je bio glavnim trgovačkim skladištem Hercegovine i davno je poznat po proizvodnji mačeva kao što su oni iz Damaska. Roba je i ovde mnogo slična sarajevskoj, te nemam šta naročito da pribeležim o mostarskim ulicama, sem što se jedan stari Turčin — čije principe poštujem — kleo bradom prorokovom da nikad neće prodati ni najbeznačajniji nož iz svoga dućana nikakvom kaurskom psu. Neću da se raspitujem o pogledima jedne mostarske devojke koja je veštо spustila svoj veo prilikom našeg prolaska pored njene kapije, pošto nas je blagonaklono obdarila diskretnim i skoro

[19]) Za reč Vlah videti Prvi odeljak. Ovde reč upotrebljavaju domaći muslimani u smislu daur ili uopšte hrišćanin. Omer-paša je bio poturčenjak, sin hrišćanina, i ova grdnja ukazuje na to.

[20]) Od njih su 3.000 do 3.500 pravoslavni i imaju tri crkve. Rimokatolika ima 400 do 500 i imaju jednu kapelicu. Ostalo su muslimani.

prijatnim pogledom i izrazom[21]). Primetili smo da se upotreba vela u donjoj dolini Neretve zaista ne zahteva tako strogo kao što je to običaj u Bosni, ali je prikrivanje lica jedino odbačeno u Jablanici i njenom susedstvu.

Obilje voća daje mostarskim ulicama vrlo prijatan izgled. Breskve su ništavne, ali i evropski kupac će se zadovoljiti, po peni kilogram, sočnim lubenicama i smokvama i delikatnim grožđem. Od ovog grožđa se pravi, širom ovih krajeva proslavljeno mostarsko vino. Grožđe je, zaista, velićanstvenog kvaliteta i opevala ga je srpska narodna pesma. Kada je Mustaf-pašina nevesta[22]) požurila da najodabranijim lepotama zemlje raspoloži gospodskoga Muja, ovi plodovi nisu zaboravljeni u otmenom jelovniku. Ispod skupocene nošnje mlada prikriva: rumena slatka vina u zlatnim posudama, žuti med u srebrnim, u medu očuvane proletnje trešnje, breskve uzbrane po ranoj rosi, primorske smokve i mostarsko vino. I mi smo na naše teško hodočašće preko kamenitih pustinja donje Neretve do dalmatinske granice poneli obilatu korpu mostarskog voća.

Dan polaska bio je užasno vruć. Iznad grada širila se zagušljiva i sparna vrućina[23]), kakvu nismo imali sve od kad smo napustili dolinu Save. Naš konzul kaže da je klima ovde mnogo toplija nego u Carigradu. Želeli smo, prirodno, da dobijemo konje i da tako olakšamo sebi onaj dan puta do granice. Konje je bilo neobično teško dobiti. Pomenuli smo paši ovu našu teškoću i on je plemenito dao par konja za našu upotrebu. Preporučio je da krenemo danas posle podne kako bismo iskoristili stražu koja prati grupu Hercegovaca sa karavanom do Metkovića. Uostalom, mesto se nalazi na našem putu za Dalmaciju. Ova nas je klima stvarno zaplašila i brinuli smo se kako da se što pre otisnemo napred. Iskoristili smo predlog i oko pet sati posle podne krenuli smo sa našom konjičkom grupom na najužasnije putovanje u mom životu.

Šezdeset ljudi i konja sačinjavalo je naš karavan, koji je tako sporo i teško sakupljen. Napustili smo Mostar defilujući preko starog mosta na Neretvi i satima nastavili kaskanje dosadnom i zaprašenom ravnicom, ostavljajući nadesno ruševine Blagaja, negdašnjeg feudalnog uporišta. Na sunčevom zalasku čuli smo šapat molitve. Jašući pored nas, raja je neprekidno ponavljala »Ave Marija«. Potom se spustio mrak. Pošto smo patili od noćnog slepila, nas dva brata nismo

---

[21]) Gardner Wilkinson sreo se u Mostaru sa sličnim slučajnostima. On navodi: »Neke mostarske žene idu bez maske i povuku platno — »feredžu — preko glave, držeći ga čvrsto uz lice, ali ipak jedno oko pilji i često, ako je lepo, pronađe način da »feredžu« izokrene »slučajno i namerno... Dužan sam da kažem da su žene vrlo lepe i delikatna stasa«.

[22]) Videti J. Bowringovu Srpsku narodnu poeziju, p. 36.

[23]) U ovoj klimi donje Hercegovine putnik mora biti obazriv i mora da se osigura dovoljnom dozom kinina, jer će ga inače brzo srušiti malarija.

mogli videti ni prst pred sobom. Karavan je, ipak, kaskao napred, a zvezde crvenkasto bledog sjaja izgledale su više kao »nebeske lampe« nego kao davno poznate blede zvezde. Ipak nisu ni najmanje pomogle našoj kratkovidosti i osećali smo se veoma nezgodno jašući ivicom strme vrleti i slušajući žubor vode neposredno ispod nas. Naše su životinje kaskale iza vodiča, sve dok, iznenada, nije nastupila opšta gužva. Tad je moj konj jurnuo niz strminu tako naglo da zamalo nisam odleteo dole. Žedna životinja zagazila je u potok da se napije. Posle izvesnog spoticanja i penjanja našli smo se ponovo u pokretnoj gomili ljudi i konja i tada nam je rečeno da sjašemo. Tad su naši konji nestali, a mi se naš i stešnjeni i pritisnuti u gomili ljudi i konja. Za nas dvojicu sve je ovo bila sama gusta tama. Srećom te nas je iz ovog položaja oslobodio zaptija kojem je paša naredio da nas pazi. Tada smo videli da smo stigli do takozvanog hana na Buni. Tu smo dobili kafu i odmarali se tri sata u sobi iznad štale.

Ovaj je han podigao naš stari prijatelj Ali-paša. Paša nije bio samo nabijač raje na kolac. Naprotiv, preduzimao je on i mnoge druge stvari u želji da pobolja saobraćajna sredstva i blagostanje svoga pašaluka. Hercegovina njemu zahvaljuje za uvođenje kulture pirinča i svilene bube. U tom cilju zasadio je i ovde na Buni prva dudova stabla u pokrajini. Ovde je vezir podigao prijatni letnikovac i o njegovim posedima mostarski istoričar daje interesantan opis. Rečica Buna izvire iz kamenite pećine ispod tvrđave Blagaja i uliva se u Neretvu. Naš kaluđer kaže da je reka »bogata bezbrojnom ribom«, a pašina dobra, takođe, bogata »svakim južnim voćem«. »Ali-paša je položenim cevima izvlačio vodu iz Bune i iz žvala tamo postavljene olovne zmajeve glave voda se izlivala u kameni basen, gde su plivale retke ribe. Obično se ovde silnik zadržavao radi odmora i uživanja. I kada bi njegove krvožedne sluge donele glave hrišćanskih Srba, naredio bi im da ih nabodu na kolje na suprotnoj ogradi, jer bu'jenje u njih bila je pašina najveća radost.«

30. avgusta. Noću, za vreme našeg zadržavanja na Buni, nismo bili u mogućnosti da razgledamo vezirov letnikovac. Odmor je bio kratak i već u dva sata i trideset probudio nas je zaptija i po mraku odveo do naših konja. Bez ikakve pomoći naših očiju ponovo smo nastavili kaskanje slabim i krivudavim putem uz grebene visokih kamenitih brda. Jutro je postepeno otkrivalo okolinu i tad smo videli da prelazimo preko puste, skoro bez drveća, kamenjem popločane visoravni. Tek samo nekoliko maslinovih stabala i lepih starih hrastova pravili su hlad iznad starog, usamljenog groblja. Pokret je bio i suviše naporan, konji nesigurna hoda, a sedlo je predstavljalo stvarno mučenje. Sedlo je u ovim oblastima sastavljeno iz dve drvene prečage koje se spajaju u sredini pod ugl'om od preko pedeset stepeni. Sedlo je ozdo zastrto kako bi se zaštitio konj. Na tako grubom sedištu moralo se jahati i sedeti. Da bismo ublažili tvrdoću stavili smo ispod nas našu posteljinu. Uz ovo neprestano treskanje i posrtanje, potrebno je pomenuti da su i uzengije bile načinjene od jedno-

stavnog užeta, te su se naša stopala stalno zaplitala ispod konjskog stomaka. Po svemu ovom moguće je shvatiti našu nezgodu. Pokret karavana dizao je užasnu prašinu i da bismo je izbegli, nastojali smo da jašemo na če.u povorke. Međutim, naši su konji znali svoje mesto u povorci i nemoguće ih je bilo odvojiti odatle, sve dok nismo sjahali i silom ih odvukli napred. Kretanje je bilo i dosadno i sporo. Hercegovački konjovoci stalno su podsećali svoje životinje na dužnu tromost povicima »polako, polako«. Moga konja nije bilo potrebno podsećati na ovo. Ništa ga na ovoj zemlji nije moglo prisiliti da jurne i stigne udaljenu i zaprašenu povorku, sve dok mu nisam nekom sretnom inspiracijom podviknuo: »Little Polly Perkins of Paddington Green!«. Tada bi pametna životinja ipak ispravila uši i dala se u živahan kas.

Kroz ovu pustoš jahali smo mnogo sati, ali tek kad smo došli do južne ivice ovog platoa, pukao je pred nama vidik strašne pustoši, neviđen dotle, te ga je skoro nemoguće predstaviti. Na svim stranama videla su se samo niska brda i gomile trošnog krečnjačkog kamena, bez biljnog sveta, baš kao krupan šljunak na morskoj obali širio se surovi južni krečnjak, gotovo sličan okamenjenom glečeru ili kamenitoj pustinji. Stari bogumili ovih krajeva pretpostavili bi da je ovaj predeo proizvod nekog prokletog duha. Kao većina stvari u prirodi, i ovaj pustinjski predeo nije bez nekih ublažavajućih karakteristika lepote. Boje ovog terena tako su bolne i ne postoji nikakav uslov koji bi mogao uticati na razvoj atmosferskih prilika. Priroda je, tako reći, pripremila beli čaršav za najvećeg svoga svetlonošu i ove blede i kamene skelete video sam obojene jutarnjim i večernjim suncem i, ponegde, lepšim šafranovim i breskvinim cvetom nego što ga pružaju zelena brda plodnih predela. Čak, posmatrana u svetlu običnoga dana, ova ogolela panorama zaslužuje umetničku studiju. I bez pentranja nekako smo se našli između planinskih visova. Tužne boje vrlo su jasno odražavale opštu bezvodnost, ali ipak delikatna novost nije bila bez prefinjene privlačnosti. Nebo je gore bilo bledo, magličasto i azurno, a pusta i skamenjena brda pepeljasta, bleda, siva i ponegde obeležena malenim krpama peska i venama sive i žućkaste gvozdene boje. Ravan dole bila je puna takođe bledog i tužnog zelenila.

Oko devet sati ujutro počinuli smo u seocetu koje se zove Tasorčić. Ovo je već drugi odmor čitavog karavana. I ovde, kao i u drugim kolibicama duž puta, uzaludno smo pokušavali da nešto dobijemo za hranu. Svuda su nas dočekivali opštim odgovorom: »Nema hleba! Nema jaja!«. Kafa je bila jedino osveženje koje smo mogli uvek dobiti u ovoj užasnoj pustinji. Možda bismo i sustali na putu da nismo poneli iz Mostara nešto smokava i grožđa. Hercegovački seljaci na ovom putu nosili su hranu sa sobom.

Odmarali smo se i pili kafu na sedištu koje je počivalo na dve odlomljene osnove rimskih stubova. U dokolici smo razgledali susedno groblje i ti savremeni spomenici bili su od još većeg interesa. Ovo su bile nadgrobne ploče rimokatoličkih stanovnika Tasorčića i

one su ukrašene urezanim krstovima i cvetnim ukrasima zaista iznenađujuće lepote, utoliko više što je ovo rad grubih seljaka koji su nesposobni čak da ispišu imena preminulih rođaka, kojima su ovim želeli da ukažu počast.

Čitavo ovo groblje pruža jedan od najinteresantnijih prizora u našim bosansko-hercegovačkim doživljajima. Neznabožački i hrišćanski stanovnici ovog seoceta našli su ovde, u ovom groblju svoj večni odmor: krstovi preminule raje samo su izdvojeni uzanom i ponegde skoro neprimetnom stazom od »nišana« — turbanastih muslimanskih stubova. To je iznenadujući dokaz da i u ovoj zemlji verskog fanatizma i progona mogu obe vere živeti skupa u miru. Tužna je ovo suprotnost onim popaljenim selima koja smo videli na putu nekoliko milja dalje.

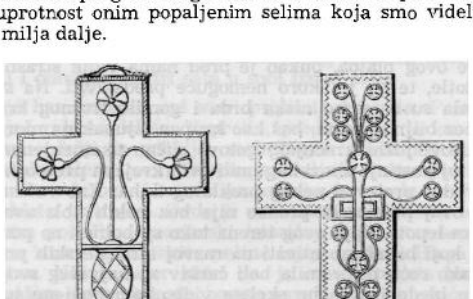

51. *Ukrasni motivi na hrišćanskim spomenicima*

Mržnja hercegovačke raje nije, stvarno, uperena toliko mnogo protiv muslimanskih seljaka koliko protiv begova, izdanaka poturčenog feudalnog plemstva. Ovo plemstvo sabira svoje prihode sa već opisanom strogošću, a u Hercegovini ono je specijalno sada steklo, izgleda, još više stare vlasti nego u Bosni i često skuplja i vladine namete. Ono ugnjetava i muslimanskog seljaka isto tako bolno kao i raju i u sadašnjem ustanku bilo je slučajeva gde su se i muslimanski seljaci pridružili raji u borbi za opštu i zajedničku stvar. U dolini Neretve[24]) ustalo je prošlog juna i rimokatoličko stanovništvo, i to prvenstveno protiv begova.

Malo pre prošli smo kroz rimokatoličko selo Draševo. Stanovništvo Draševa i Rasnog prvo je ustalo na oružje u ovom delu Herce-

[24]) Za ove podatke zahvalan sam Pesther Lloydu, koji je objavio opis ovih događaja.

govine. Ustanici su se sakupili s oružjem u ruci upravo pozadi, na mostu preko kojeg glavni put prelazi rečicu Krupu. Most je jedino sredstvo za prevoz artilerije i svega drugog turskog snabdevanja koje stiže na Klek, njihovo pristanište koje se nalazi preko, na drugoj strani ovih brda. Pored svega, most je toliko trošan da smo morali sjahati i konje pažljivo prevesti preko drvenog sklopa; čitava građevina je toliko povijena da je jedva izdržala teret jednog čoveka i konja. Na ovom mestu je sakupljena raja držala stražu. Prolaz je dozvoljen putnicima, pa čak i zaptijama, jer, prvenstveno, nije u planu da se ratuje protiv sultana i raja izjavljuje da drži stražu jedino protiv begova.

52. Hrišćanski spomenici »Tasovčići«

Prva stvarna neprijateljstva odigrala su se desno, na drugoj obali Neretve, baš kod vodenice zvane Struga, pored koje smo prošli. Ovdašnji vodeničar, inače musliman, bio je uvređen ponosnim stavom okolnih hrišćanskih sela i odbio je da samelje kukuruz koji su doneli hrišćani. Hleb ovih ljudi je zavisio od njegovog vodeničkog kamena. Tad su hrišćani susednog sela Gorice odlučili da se osvete nevernom vodeničaru. Vodeničar je na svojoj strani imao pomoć grupe zaptija. Tako su ovde prvi kuršumi ispaljeni. Turci su ostali pobednici i zaptije su objavile svoju pobedu sledeće noći ulaskom u Goricu i tamo su prvo opljačkali, pa zatim popalili hrišćanske kuće, iz kojih je narod već ranije pobegao. Turci su tada oskrnavili crkvu i, radi još veće uvrede, iskopali grobove i ostavili na groblju otvo-

rene gole lešine ljudi i dece. Pobunjenici su već od samog početka bili vrlo nesrećni u dolini Neretve i u predelima na njenoj desnoj strani. Turci su ubistvom nastojnika franjevačkog manastira u Livnu zaprepastili rimokatoličku hijerarhiju ovoga kraja i prisilili je na pokornost. Tad je i katolički biskup Kraljević bez teškoće nagovorio latinsko seljaštvo da sledi primer svojih duhovnih starešina.

Nedaleko od mosta, tamo gde je raja postavila svoju prvu naoružanu stražu protiv begova, naišli smo na ruševine sela Doljana. Čuli smo da su Turci na samom početku pobune spalili ovo selo. Za ostan su prizor pružali — i inače žalosni, a sada pocrneli skeleti malih, kamenitih koliba prilepljenih uz ogolelu padinu brda. Turci su iskoristili ruševine i preostale zidine upotrebili za izgradnju karaule. Međutm, ovo je samo jedan primer pustošenja širom Hercegovine: duž cele dalmatinske i crnogorske granice opustošen je predeo od više stotina kvadratnih milja.

Pos'e još jedne milje treskanja stigli smo na dalmatinsku granicu. U Metkoviću smo se ponovo našli, čitave kože, u hrišćanskim granicama, ali potpuno iscrpljeni, jer smo se, odbijajući odmore, petnaest časova mučili na bosanskim sedlima. O ovom budućem emporiumu neretljanske trgovine malo se šta može zabeležiti, sem da se naglasi prljavština stanovništva. Čistoća Turaka u Hercegovini u jakoj je suprotnosti sa južnom talijanskom prljavštinom građana Metkovića. Ali vrhunac ona dostiže baš u krugu ob`asnog upravnika. Sa njim nam je nametnut razgovor u vezi sa ispitivanjem pasoša. Zastor na njegovom stolu bio je tako prljav da na čitavoj površini nije bilo ni jedne tačke približno bele.

31. avgusta. Sledećeg jutra, posle dugog pogađanja zakupili smo običan čamac, nešto nalik na kukca, da nas sa stvarima prenese do Stona levim rukavom reke Neretve. Sada je predeo pokazivao zapanjujuću suprotnost između plodnosti i neplodnosti. I dalje se pružaju uzvišenja iznad Neretve i okružuju njene prostrane nanosne ravni. Sva su ova brda samo kamenite gomile one već opisane paklene pustoši. Toliko su gola da planinska koza teško može da nakupi hrane po ovim kamenitim terasama. Naprotiv, dole dvokraka Neretva obrazuje široku deltu i ovo je najplodnija zemlja u Dalmaciji. Kukuruz je pored reke džinovskoga uzrasta. Na izvesnim mestima zemlja je prekrivena mrežom vinove loze. I ovde, bez nekog naročitog odgajanja i vidljive kultivacije loza daje isto tako lepo grožđe kao što je ono mostarsko. Tamo, kod tvrđave Opusa dudovi su po obimu veliki do petnaest stopa. Uprkos svemu, tako je malo ove čudesno bogate zemlje danas obrađeno. Nekad je desno od nas bila cvetna ravnica, prekrivena obrađenim poljima i obdarena bogatim i gizdavim gradom, a danas je čitavo prosrtranstvo samo gola baruština i leglo ma`arije. Milione bi bilo potrebno potrošiti da se zemlja osuši. Ovo preostalo bedno stanovništvo ovih nekoliko sela, naročito u toku letnjih meseci, skoro nikad malarija ne ostavlja na miru. Ni stranac, ako mu je stalo do života, ne sme da se ovde zadržava u ovo doba

godine. Čak je nemoguće ispitati sada i ona stara interesantna znamenja koja ostavljamo na desnoj strani.

Na severu, dve do tri milje daleko od Metkoviča, usred baruština vide se i danas temelji mnogih kuća ilirske Narbone[25]). Njeni ostaci, sa mnoštvom natpisa, još se nalaze razbacani gore na brdu, koje nosi ime po sadašnjem se u Vidu. Ovde se nalazila stara Narbona ili, kako se zvala u kasnijim danima Rima, Narona. Grad je toliko star da je bio poznat i pet stoleća pre naše ere, a čak nije izgubio od svoje važnosti ni onda kada ga je 168. pre naše ere Lucius Annius priključio posedima Rima. U Narboni, kasnije poznatoj kao Narona, Rimljani su osnovali koloniju i među mnogim otkrivenim zapisima našli smo obilno dokaza o njenim gradskim slobodama. Od drugih doznajemo da su nekad ovo mesto ukrašavali hramovi Jove, Diane iz drveta i oca Libera. Drugi zapis na grobu kamenoresca iz Narone, na koji ću se osvrnuti, jeste, možda, dokaz umetnosti koja se razvila do znatnog savršenstva u gradovima rimske Ilirije, čije se mnoštvo tragova, u obilju divno graviranih ukrasa, još otkriva na ovom mestu.

Pod Rimljanima Narona i bogate nanosne ravni reke Neretve, kroz koje naša barka krivuda, još nisu dobile onu važnost koja čini ime Neretvljana poznato studentima evropske istorije.

Izmešana horda Avara i Slovena već je 639. godine naše ere pretvorila u pepeo Naronu, dotle još napredan rimski grad. Nekoliko godina kasnije srpski su Sloveni, na poziv cara Heraklija zaposeli napuštene gradove donje Neretve. Oni su izvan ruševina rimske Narone podigli novi grad i ovde, na mestu klasičnih hramova, uzdigli svetište slovenskom bogu koji se zove Vido[26]). Naziv ovoga mesta večno čuva njegovo ime. Tako je sedište ove ilirske Narone postalo

[25]) Oslanjam se na etimološku vezu između dalmatinske Narbone i Narbo Martiusa u južnoj Francuskoj. Da nemamo svedočanstvo starih pisaca o stvarnosti da je tamo bio jedan keltski sastojak u starodrevnoj Iliriji, mi bismo opravdano pretpostavili da je to iz imena nekih gradova. Orange se, izgleda, ponavlja u ilirskom Arause; Anderida u Andretum; Corinium daje Cirencester u okolini Zadra. Epulus je ime ilirskoga kralja i nagoveštava britanski novac Eppillus. Ova Narbona ima izvesne sličnosti, po položaju sa galskim imenjakom. Naravno, i starodrevno ime Neretve — Naro — povezano je sa imenom grada. I Polybius je nazvao ovaj grad Narbona, ali se razlikuju izveštaji o njegovom postanku. Prema jednom, grad je bio feničanska kolonija, a, prema drugom, osnivači su bili Frižani ili Tračani. Glavni autoritet za Narbonu ili Naronu jeste Dr Lanza i on u svojoj Saggio storico-statistico-medico sopra lantica Citta di Naronna, Bologna, 1842, poznaje grad kroz sadržaj Neigebaurove Süd-Slave. Sada je autoritet za natpise »The Illyrian volume of The Corpus Inscriptionum«. Za rasvetljavanje i za sve ovo duguje se zasluga Dr Lanzi, majoru Sabljaru i Gardner Wilkinsonu, koji je dao trideset tri faksimila u svom radu o Dalmaciji. Neke zapise iz Narone objavio je 1811. u Dubrovniku Marmora Makarensija.

[26]) Viddo, izgleda, odgovara značenju Vid ili Vit kod Rügen deities Sviantovid, Rugevit i Porevit i u ovim imenima je različito tumačeno kao »ratnik« ili »Vid«. Sviantovid biće »sveti vid« ili »sveti ratnik«. U Iliriji vid znači pogled. Moguće da je ovaj »vid« povezan sa drugim slovenskim bogom Woda, koji je upoređivan sa Woden.

uporištem u ovim predelima, upravo kao što je i paganizam baltičkih obala našao svoje poslednje branioce, koji su čuvali granice svetoga grada Arkone. Nicetas, admiral vizantijskog cara Vasilija, uspeo je tek 873. da nagovori Neretvljane da prihvate hrišćanstvo; hram njihovog državnog boga pretrpeo je čudnu promenu i Vido je opet oživeo u hrišćanskoj odori kao sveti Vitus[27]).

Još i u sledećem stoleću država Neretvljana bila je poznata kao Pagania, zemlja pagana. Konstantin Porfirogenit spominje ovo ime u svom opisu Srba. Ovi varvarski Sloveni, još neukroćeni civilizovanom religijom, izbili su tokom devetog i desetog stoleća iz Neretvinih močvara i rukava da bi pustošili obalu Jadrana i da bi se takmičili sa svojim neznabožačkim takmacima i savremenicima, pomorskim kraljevima severa. Njihovi »arhonti«, kako vizantijski car naziva starešine njihove republike, već su 827. odbili da plate uobičajeni danak istočnome Rimu i uskoro posle ovog datuma vidimo da su oni poseli Korčulu, Lastovo, Mljet, Hvar, Brač i druga ostrva na Jadranu. Međutim, suparništvo sa Venecijom uzdiže istoriju Neretvljana na stepen svetskog značaja. Napredni grad laguna doživeo je da mu ovi drski gusari odseku trgovinu i, najposle, nametnu plaćanje ponižavajućeg danka. Tek 997. uspeo je dužd Pietro Orseolo II da zbaci taj jaram i da napadne te gusare u njihovim neretvljanskim tvrđavama. Posle tri stoleća gusarske dominacije Neretvljani su izgubili čitavo svoje ostrvsko carstvo i bili prisiljeni, ne samo da povrate svoj plen već i da se zakunu na vernost svome suparniku. Moć gusarske države slomljena je zauvek; ipak, sudbina Venecije bila je neizvesna, i za momenat je tok evropske civilizacije izgledao sudbinski izveden iz njenog kanala, i to delatnošću stanovnika ove mračne doline, kroz koju sada prolazimo. Svakako da je uzaludno nagađati kakva bi bila istorija Evrope da je kraljica Jadrana zaustavljena u svojoj kolevci, baš kao što je uzaludno raspravljati kakva bi bila sudbina Lerna ili Nemea da je Herkul stradao kao dete u stisku zmije koju je zadavio; ali čak i najpovršniji student venecijanskih anala mora osetiti da je konačan trijumf Venecije nad Neretvljanima najveća prekretnica u istoriji njenog uspona.

Mislimo da smo otkri i nešto od starog gusarskog duha ove rase baš u načinu kako su naši lađari, pri prolazu, pljačkali kukuruzna polja i vinograde; međutim, u njihovom držanju i razgovoru nije bilo nikakvog paganskog divljaštva, već se, naprotiv, očitovala upadljiva suprotnost onoj surovosti i strogosti običnog Bosanca ili Hercegovca. Oni govore, stvarno, dijalektom potpuno sličnim onom u Hrskoj unutrašnjosti, ali ovde se govori sa energijom, živošću i elegancijom. Ovaj govor prati nežnost potpuno talijanske kadence i kod prelaza na taj jezik, što svi ponekad rade, naročito prilikom oslovljavanja sa rečju »signjori«, jedva uočavamo prelaz. Svaki je njihov pokret prijatan, lak, manje ukalupljen i upadljivo je suprotan onom preterano surovom bosanskom. Kod ovih Neretvljana nisu

[27]) Sveti Vito je neobično slično Sviantovidu.

obrve toliko istaknute, kosa je tamnija i mnogi su, izgleda, slovenizirani Talijani, potomci, možda, rimskih kolonista negdašnje Narbone. Jedan naš ladar je vrlo interesantan tip čoveka. Govori dalmatinski, kao i ostali, ali njegovo lice, slično mnogim dalmatinskim, zrači punom otvorenošću pomorskog naroda i tipično je škotsko. Da bi čudo bilo veće, on nosi neku skoro škotsku kapu, samo bez resa. I ton njegove kose je svetliji i više smeđ nego kod drugih. Čovek je ovde u neizvesnosti i skoro zbunjen, kao da pred sobom vidi onog beskućnika ranog keltskog stanovništva Ilirije i skoro bih ga oslovio kao roba ilirske Narbone, čije se ruševine nalaze desno od našeg puta.

Krećemo se napred vrlo sporo, jer pomamni široko duva nasuprot našem brodiću. Čim smo stigli do tvrđave Opusa, stare venecijanske stanice na vrhu rečne delte, ladari su nas obavestili da je njihov jedrenjak nepodesan i da se ne nadaju da bi nas mogli prevesti, dok široko duva, do Stona, jer bi, u tom slučaju, putovanje moglo potrajati čak dva do tri dana. Izrazili su gotovost da nađu još manji brod, koji bi se lakše borio sa nepogodom, a odustaju od polovine ugovorene plate u korist novih ladara. »Vidite, gospodo, da ne radimo to zbog nedostatka volje, već što nismo u stanju da se borimo protiv boga!«.

Tako smo kod tvrđave Opusa prešli na drugi manji čamac. Ovome su oba kraja, krma i prova, bili zaoštreni i ovaj je, kao i onaj prvi, bio sličan kukcu. Uskoro smo nastavili putovanje daljim tokom Neretve. Ovde je, verovatno, bio izvor najtajanstvenijih mitova i legendi. Neposredno iza tvrđave Opusa brda su se na levoj strani toliko privukla reci da su se surovi skeleti — ako je moguće još suroviji od predašnjih — nakostrešili iznad njenih dubina. Često se na ovom mestu čuje misteriozna tutnjava i rika, koja kao da izlazi iz dubokih planinskih jama. Očevici kažu da je ta pojava slična rikanju bika i ponekad se javlja samo mestimično, a nekad odjednom svugde. Drugom prilikom kao da izvire iz najtamnijih virova same Neretve. Ne bih mogao reći da smo i mi čuli ovu »užasnu huku«, ali se, ipak, ova buka ne može smatrati delom sujeverja i mašte; sposobni posmatrač sinjor Lanza, nekad lekar u ovom kraju, naučno je prikazao ovaj deo doline Neretve i lično pruža obilna svedočanstva za postojanje ove pojave. Ovo nije usamljen slučaj. Slične podzemne tutnjave i eksplozije čuju se na Mljetu i na drugim ostrvima Dalmatinskog primorja i o njima postoje potpuno istiniti opisi. Prema objašnjenju jednih, te su detonacije posledica pritiska plime na vazduh koji je zagrađen u podzemnim šupljinama, u kavernama sličnim saću, inače poznatim karstnim formacijama u ovom ilirskom predelu. Dr Lanza je primetio da se fenomen dešava pri izlasku i zalasku sunca i tvrdi da »veo misterije sve prekriva«. Sve je tako nesigurno i sumnjivo. Plašim se da dajem publicitet zlokobnim rečima, ali ipak ne mogu da se uzdržim, a da ne izrazim sumnju da ova prokleta rika, možda, izlazi iz nekog užasnog i u svom lavirintskom ležaju zatvorenog Minotaura!

Ova je okolina mnogo podložna zemljotresima, koji se obično dešavaju tokom zimskih meseci. Dok se naša barka teško kretala pored nanizanih kamenitih rtova, doživeli smo prirodni fenomen, koji nije bio manje strašan nego što je ova podzemna rika i potresi. Vetar je sve više besneo i zavijao između krečnjačkih »razvalina staroga sveta«, koje su nakostrešeno strčale iznad nas. Dva naša ladara nervozno su gunđala: »La fortune! Dame fortune!«. Kod ovih romanizovanih dalmatinskih Slovena još je zadržala stara boginja putovanja morem i zemljom neke svoje stare atribute u vezi sa točkom i kormilom. Ime ove božice[28]) još se upotrebljava u ovim primorskim predelima i tačno nosi značenje imena za oluju. Sloveni su čak i u unutrašnjosti Bosne toliko usvojili ovaj pojam da je snežna oluja — vrsta najopasnije oluje u bosanskim planinama — poznata kod seljaka kao »fortuna«.

Dok smo plovili između dva kamenita brda, između njihovih ogolelih masiva koji su se, kao dvostruki Herkulovi stubovi, džinovski uzdizali s obe strane ušća ovog Neretvina kraka, ispred nas se pojavio strašan prizor. Tamo, baš nasuprot mestu gde se reka proširuje u more, uzdiglo se malo, pusto ostrvo, dom nepodesan za išta drugo nego jedino za preminule uklete duhove. Kobni, zloslutni i bledi zraci sunca na zahodu pali su na ove mrtvački blede stene i poplavili ih sablasnim svetlom. Sa obe strane ostrva more je sjalo divnim smaragdnim sjajem, ali neverovatna tama čitave pozadine načinila je lepotu predela sasvim sablasnom. Kamenito osrtvo uzdiglo se kao utvara prema nebu crnom kao noć.

Za nas je sada bilo pitanje da li ćemo imati vremena da zaobiđemo isturenu stenu na levoj strani Neretvina ušća da bismo preko uzanog kraka zelenoga mora stigli do uzdignutog vrha, gde bismo se mogli zakloniti pre no što se na nas sruši užas preteće oluje.

Pomorci su mislili da je to moguće i, kao za spas golog života, odlučno su se prihvatili vesala. Ali crni ogrtač oblaka zamračio je zapadnu hemisferu i približavao se sve bliže i bliže; beli morski galebovi letali su pomamno naokolo u susret nastupajućoj noći, jezivo krešteći kao irske vile, koje kuknjavom i lelekom predskazuju dolazak strašnoga suda. Bura i grmljavina urlale su sve glasnije i parale naše uši, a tanka, kao sneg bela talasasta pruga pružila se po površini smaragdnog horizonta i, kao konjica, brisala leteći preko uznemirenih morskih polja, ali sada tako prividno uglačanih, oborivši se na naš brodić.

Noć se već spustila, na nas; sjajni sunčani zraci nenadno su se transformirali, prvo u pomrčinu, zatim u grozni sumrak i tamu, i obasjali naša lica pepeljasto sivim bledilom, dajući mu užasno jeziv izgled. Ovi surovi potomci negdašnjih gusara bili su stvarno zaplašeni i govorili su nam: »Molite se bogu, sinjori! Molite se bogu! La fortune e rotta!«.

---

[28]) Oluja se, takođe, naziva i fortunale.

Sručila se na nas užasna oluja. Vetar se podigao do stepena hurikana. Talasi i bura udarali su o našu barku i tukli oko njene krme. Ljudi su se uzaludno borili veslima; potisnuti smo i bačeni natrag i vitlali se bespomoćno, kao balvan u rečnoj bujici. Odgurnuti smo natrag prema Neretvinu ušću, odakle smo i pošli. Očekivali smo svakog trenutka da ćemo tresnuti i razbiti se o stenje. Međutim, gospa fortuna je bila milostiva i, uprkos tome što su ljudi izgubili svaku komandu nad brodićem, nekako smo zaobišli kameniti rt i našli se u donekle zaklonjenoj vodi. Ovde su vesla ponovo upotrebljena i uskoro smo se usidrili u mirnijim vodama, blizu drugog malog neretvljanskog čamca. Takva je bila nepogoda da je čak i reka bila jednostavno zapenušeni čaršav. Neočekivano i nenadno sada je započela kiša u pljuskovima. Legli smo, prekriveni kišnim ogrtačima, na dno naše lađe, rešeni da ostanemo tako sve dok hurikan ne smanji malo svoj bes. Ali, tek što smo se smestili, užasna jeka groma počela je da prolama vazduh, praćena pljuskom oštrih udaraca, koji nas prisiliše da ustanemo i vidimo da grad različite veličine, od puščanog zrna do oraha[29]) zveketće oko naših glava. Zaštićeni šeširima, kao šlemovima, i kišnim ogrtačima, izbegli smo svaku povredu. Pratnja grada — grmljavina i sevanje munja — bivala je sve užasnijom. Munje su se, stvarno, ukrštale, račvale i igrale oko našeg brodića i izgledalo je da će cilj biti pogođen. Grmljavina je bila tako čudna da nikad nešto ovako ranije nismo čuli. Pun napad ove nebeske kanonade izdržali smo skoro čitav četvrt časa. Oluja je zatim prošla nenadno kao što je i došla i usmerila se ka unutrašnjim grebenima Dinarskih planina. Stalan blesak munja stvarao je iza nas žive i neočekivane reljefe, a ispred nas i gore iznad naših glava nebo, stene more bili su obasjani podmlađenim sjajem sunca na zahodu, dok se uznemirena površina Neretve već slegla i smirila u svome redovnom spokojstvu.

Ovo je bila oluja kakvu čovek ne sreta dva puta u životu. Ona je baš podesan uvod u ovu kamenitu morsku obalu, uznemirenu zemljotresima i podzemnim grmljavinama, u ovaj pećinski dom vetrova i oluja, poslednji zbog gusarskih plemena.

Produžili smo naš put, prešli uzani morski pojas, pristali u zaklonjeni mali zaliv i privremeno se sklonili u prostranu kamenitu kuću, u stan dalmatinske porodice, u nadi da će se »široko« smiriti i da ćemo biti u mogućnosti da nastavimo put prema Stonu. Uveli su nas u prostrano odeljenje u prizemlju, koje je ujedno i trpezarija i kuhinja, i tu se porodica sabrala oko nas. Čim su čuli da smo Englezi, ljudi su nas smatrali braćom i stupili u prijateljski razgovor. »Mi volimo Engleze«, rekao je jedan, mi znamo vašu veličinu na moru, a mi smo, takođe, narod pomoraca. Engleska i Dalmacija! Nema pomoraca sem u vašoj i našoj zemlji!«. Drugi je bio u Londonu u Plymouthu. Ova su dvojica navela nekoliko engleskih fraza,

[29]) Grad je bio loptasta oblika, ponekad upljošten, sastavljen iz tri sloja i na prelomima se video sloj nalik na vrstu dragog kamena agata.

sa upadljivo marinskim tonom, a između njih otkrili smo: »ol right«, »cup of tea«, »grog«, haulup«, »ease«, »her« i druge, koji su sa »Jack« pružali svoje »entente cordiale«. Uveče, oko devet sati, ženskadija, deca i nekoliko ljudi pošli su gore na spavanje, a nama je pokazan krevet u širokoj donjoj prostoriji, gde su na patosu spavali naši brodari i nekoliko ukućana. Unutra je zapara bila toliko zagušljiva da su mi napolju bili miliji komarci i noćni vazduh. Našao sam podesan kamen, uz njega prislonio glavu i tako sledio Jakovljev primer.

Oko pola noći pojavio se suprotan vetar, pa sam, već dovoljno razočaran patrijarhalnim ležajem, pohitao da razbudim brata i naše ljude. Odmah smo bili spremni za polazak i pošli smo još pre nego

53. Žene i dete, Ston

je prošao jedan čas posle pola noći. Vetar se često smenjivao i omogućavao nam čestu upotrebu jedra. Plovili smo duž »Canale di Stagno piccolo«, koji vodi u tamni rukav gde se nalazi tursko pristanište Klek. Oko osam sati pre podne pristali smo u Luku na poluostrvu Pelješcu i pošli peške preko prevlake u stari grad Ston. U grad smo stupili kroz kapiju u njegovim visokim venecijanskim zidinama, koje su ukrašavali otvori za odbranu. Mesto je malo, privlačno, sa čistim i uzanim ulicama i mnoštvom starih kamenih dvorova gradskoga plemstva, sa kamenim grbovima iznad vrata i sa neobično upletenim, modelovanim i izvajanim ukrasima oko prozora, od kojih su neki venecijansko-gotskog stila. Vlasnici drugih

kuća verovatno nisu mogli polagati pravo na plemićke ambleme, pa su iznad svojih kapija izvesili medaljone na kojima su ugravirani, u raznolikim ukrasnim oblicima, inicijali I. H. S. Unutra na pijaci, uz samu kapiju kroz koju smo stupili, nalazi se stara krstionica sa mnoštvom plemićkih grbova, a na suprotnom gradskom zidu stoji renesansna česma sa datumom iz šesnaestog stoleća. Ston je nekad bio pristanište bosanskih banova, dok ga jedan od njih, krajem četrnaestog stoleća, nije prodao Dubrovniku.

Videli smo na pijaci neobično slikovite seljake. I ovde su ljudi, kao i narod donje Neretve, po nošnji jako slični Turcima, samo što mesto žutog pojasa oko struka Dalmatinac nakrivi fes na glavu i naušnicu, običan zlatan kotur, utakne u jedno uho. Maramama ukrštenim preko grudi žene pokazuju izrazitije slovenske karakteristike u nošnji, ali slamnati šeširi sa dugim lepezama daju im izvestan švajcarski izraz.

Dok sam snimao malu grupu gore na pijaci, iznenadila me živahna melodija pesme »Men of Harlech«, koja je dolazila iz susedne kuće; ali misteriju je uskoro objasnila primljena poruka: »Kćerka sudije u Stonu« želela bi da razgovara sa Englezima. Tad smo utvrdili da je ova ljubazna mlada gospođa živela nekoliko godina u Velsu i da se sa nežnom setom seća svoga boravka na našem ostrvu, te je pevušeći nacionalne melodije ovog vojvodstva pribegla nevinom sredstvu tek da bi privukla našu pažnju . . . Ali, na žalost! Lađa polazi za Dubrovnik i mi se rastajemo i ostavljamo našu romantičnu gospođicu da još jednom uzdahne za engleskim društvom i da dalje čamuje u Stonu.

Naša lađa »Trabaccolo« — tako se mislim zvala — opremljena je prostranim trouglastim jedrom. Čim je počeo prijatni povetarac »maestro«, mi smo žurno napustili Ston, ostavili njegove masline i oleandre, prijatno cvetno žbunje, njegovu sirensku muziku i svetao izgled daleko iza vodene brazde koju je ostavljao naš brod i, noseni vetrom, jurili smo između kamenitih ostrva, sa desne, i ogolelih krečnjačkih planina zaleđa, sa leve strane. Opustela, monotona brda večno se nižu i tek su ponegde jedva ublažena zakržljalim drvetom. To je slika predela davno već tako dobro opisanog:

»Rara, nec naec felix, in aperitis eminet arvis
Arbor et in terra est altera forma maris!«.

Tamo kod sela Canosa nalazi se zaista zelena oaza u pustom predelu; to je gigantska grupa platana i govori se da je jedna od najlepših vrsta u svetu. Već se približujemo Dubrovniku, ostavljajući iza sebe niz zubatih »školja«, koji iskaču iz dubine kao zubi pretpotopnog kolosa. Tek se sada more jedva smirilo od svoje jučerašnje jarosti i mi klizimo u pristanište Cruž, luku današnjeg Dubrovnika, koje je, računaju, i po dubini i po prostranstvu najlepše u Dalmaciji.

ODELJAK IX

DUBROVNIK I EPIDAURUS

Lepote doline Omble. Pristanište Gruž. Kamenite pećine i vrtovi dubrovački. Cavtat. Ostaci Epidaurusa. Spomenik rimskog zastavnika. Mitraička kamena skulptura. Plan kanala i rimskog vodovoda. Starinski ukrasi: kamenorezačka umetnost u starodrevnoj Iliriji. Kult Kadmosa i Eskulapa u Epidaurusu. Feničanski tragovi na ovoj obali. Sirijski tipovi kod današnjih seljaka. Grotta d Escolapio i Vasca della Ninfa. Pećina i legenda o svetom Hilarionu i zmaju. Srednjovekovna skulptura u dubrovačkom Cavtatu. Osnivanje Dubrovnika. Rimski grad na steni, a slovenska kolonija u šumi. Orlando spasava grad od Saracena, a sveti Vlaho od Venečana. Dubrovnik kao grad izbeglica. Poseta Ričarda Lavovog Srca. Vlada republike. Trezveni genije Dubrovčana. Prvi zakoni protiv ropstva. Nasledni diplomati. Neobično cvetanje dubrovačke trgovine. Veliki dubrovački brodovi — »Agrosies«. Trgovački i drugi odnosi sa Engleskom. Dubrovačka književnost. Dubrovnik stvara slovensku dramu. Pesnici i matematičari: Gundulić i Ghetaldi. Veliki zemljotres. Kraj republike. Šetnja kroz Dubrovnik. Porta Pille. Stradone. Torre del Orlogio. Zecca i Dogana. Staro kovanje novca u Dubrovniku. Palazzo Rettorale. Srednjovekovni Eskulap. Spomenici dubrovačkim Beabodyu i Regulusu. Krst Stefana Uroša. Srebrni rad dubrovačkog umetnika. Cappela delle Reliquie. Pronalazak ruke svetog Luke. Uzane dubrovačke ulice: Case Signorili i viseći vrtovi. Pogled na grad. Hercegovačke izbeglice. Dragoceni pojas iz Nevesinja. Slikane izbeglice. Turski uticaj na dubrovačku nošnju. Suprotnost između dubrovačkih seljaka i »Morlaka«. Uglađenost građana. Mešavina Talijana i Slovena. Prirodno pristanište Bosne. Vizija zlata i safira. Na granici jelinističkog sveta.

Ulazimo u luku Gruž i ostavljamo nalevo privlačni vodeni rukavac, za koji čovek ne zna reći da li je more ili reka. Predeo je poznat kao dolina Omble. Pošto predstavlja neobičan prirodni fenomen u čitavoj Dalmaciji, Ombla je najomiljenije izletište dubrovačkih građana, te nisam ni ja propustio da za vreme svog boravka

u ovom gradu nekad velikih brodova ne ukažem predelu pažnju svojim posetama.

Posle napuštanja luke Gruž naša je lađa plovila dve i po milje, jer je najlepši prilaz vodom, širokim i vijugavim kanalom divnog kristalnog plavetnila. Sa svih strana bleštala su kamenita uzvišenja, a niže strane, obrasle čempresima i maslinama, ponegde su išarane belim vilama i kućicama. Dve i po milje daleko od mesta gde ovaj rukav prodire u Grušku luku kanal se neočekivano sužava i lađa upravo mora da se probija uz reku, brzu i dosta bogatu vodom. Sam večni tok ne prelazi dužinu jedne milje.

Nedaleko od crkve zvane Rosgiatte uzdigla se pred nama strmenita krečnjačka planina; koja svojim grebenom obrazuje granicu Hercegovine, a preko njega čuje se sasvim izrazita jeka sadašnjeg sukoba između pobunjenika i Turaka, a dole, u podnožju ove planine, izbija reka Ombla*) iz zemljine utrobe, i to snagom dovoljnom da već na samom izvoru pokreće vodenicu i u takvoj količini da možemo sigurno ponoviti reči dubrovačkog pesnika Elia Cervina:

»Danubio et Nilo non Ombla fuisset
S modo progressus posset habere suos«.

Pristali smo pored vodenice sa nekoliko velikih vodeničkih točkova i odatle, ispod senke jedne, zlatnim plodom natovarene smokve posmatrali ovaj čudan izvor.

Vrelo, skoro četrdeset jardi široko, izbija iz četvrtastog otvora gole krečnjačke stene, koja se diže iznad njega nekih hiljadu pet stotina stopa. Korito je mirno i uokolo je takva tišina da je nemoguće shvatiti da tu nedaleko reka izvire. Mestimično izgleda, ipak, kao da se staklena površina nadima, brekti i ponegde vodu zahvata misteriozna jačina safira, i to nagoveštava neizmerne dubine. Dubine su, zaista, ostale stolećima neizmerene. Potreban je, ipak, konopac dug hiljadu i osam stotina stopa[1]) da bi se dostiglo dno. Misterija porekla reke Omble rešena je zapažanjem i sklad u uzajamnom opadanju i poplavama reke Trebišnjice, na kojoj leži stari hercegovački grad Trebinje. Trebišnjicu upija majka zemlja na dva posebna mesta i jedan je njen ponor udaljen oko sedam milja u pravoj liniji od izvorišta reke Omble. Tako reka mora proći ispod planinskog lanca i prevaliti više milja u podzemnom lutanju, dok ponovo ne izađe.

U starodrevno doba Ombla je bila poznata kao Arion i Virgilije joj je mogao dati prvenstvo besmrtnosti ispred Timavusa, čiji su izvori tako razbacani i tako mali po zapremini da ostavljaju neobičan utisak na posmatrača. Arion je, nesumnjivo, imao svoje nimfe, koje su, sigurno, u srednjovekovnim vremenima našle svoje naslednice i čak kao da je mahovinom obrasla ćelija nimfe Egerije prešla u nasleđe santa-Rozalije. Neposredno iznad izvora, usred hladovitog smokvinog gaja, naišao sam na ruševine kapele sa nekoliko lepih ukrasa iz petnaestog stoleća i iznad kapije nalazi se istesan anđeo

[1]) Khol: Dalmatien.

* Ombla je Dubrovačka reka, prim. prevodioca.

i sveta Marija uz natpis »Ave gracija plena«. Sve ovo ukazuje na to da hrišćanska nimfa na izvoru ne može biti ništa drugo nego naša sveta gospođa.

Ali napustimo ovo prijatno odmorište i preduzmimo put ka Dubrovniku.

Čim smo se popeli na prevoj koji razdvaja moderno pristanište Dubrovnika od drevnoga grada, otvorio se iza nas veličanstveni vidik na kopnom zagrađenu Dubrovačku luku i na brodovlje usidreno na njenoj tihoj vodi. Surova i kamenita uzvišenja stražare i bde nad ovim fjordom južnoga mora, štite ga od besnih vihora bure i vetra »široko«, i čim dostignu dole tu čudesnu azurnu granicu, kao da su prisiljeni na mir i spokojstvo. Ova stara i istorijska obala — »venčana s večnim morem« — oblači se u odelo dostojno supruga koji sanjari na njenim punim grudima. Po nižim padinama širi se bujna vinova loza, siva maslinova šuma i čestari ponositih čempresa; i ovo južno podneblje, sa svojom naizmeničnom setom i bledilom, grli nedrima svojim crvenim crepom pokrivene krovove i bele zidine privlačnih malih vila, mirisne vrtove gde se ruže i vrbene mešaju sa skoro tropskom florom limuna i mirta. Ponegde nas sreta manje prijatan prizor, kao da se neko osećanje tuge ogleda u današnjem Dubrovniku. Naišli smo na dva napuštena kostura negdašnjih letnikovaca, nekih trgovačkih plemića iz srećnih dana Republike. Još i danas stoje oronulih zidina i začađenih krovova, onako kako su ostali pre sedamdeset godina kada su varvarski »crni planinci« i Rusi opustošili predgrađe Dubrovnika.

Penjali smo se putem čije su ivice, sa obe strane, ograđene zanovetom i bagremom. Prešli smo preko dva izvanredna kamenita prevoja i odatle su se, daleko ispod nas, otvarali vidici plavoga mora i mi se dalje spuštali prema gradu. Čudili smo se i divili kako pored puta usred stena i vrtova, rastu čestari cvetnih oleandra, zaoštreni cvetovi aloja i kako se ponegde na slobodnom vazduhu lepršа poneka palma. Zatim smo prošli kroz otvoren park pun sjajnoga cveća, i neposredno izvan Porta Pille, kopnene kapije Dubrovnika, primetili smo u prijatnom gaju platana mali hotel »Albergo al Boschette«. Tu smo se smestili u sobi iznad divnog morskog basena i tako ponovo stupili u civilizovan život.

Ali kako tek desetorostruko pojačan izgleda sjaj svih ovih raznolikih lepota kopna i mora, naročito nama, putnicima koji su još pod dubokim utiscima užasne krečnjačke pustinje u unutrašnjosti. Kakav je tek melem ovo tropsko izobilje cveća i zelenila za oči izmorene nemilosrdnim bleskom ogolelih stena. A kakvo se tek spokojstvo oseća u ritmičkom šumu talasa i u »neizmernom osmehu« mora, tu dole ispod nas. Nije ovo malo osveženje za duhove onih koji su se, kao Childe Harold, probili.

»Iz tamnih barijera te oštre klime
Čak do centra ilirskih dolina,
Kroz zemlje jedva spomenute u istorijskim pričama«.

i ponovo našli usred ovako velikih asocijacija koje oplemenjuju čovekove uspomene.

I, napokon, posle napornog ispitivanja nekih mutnih reka i potoka srednjovekovne bosanske civilizacije, smestili smo se ovde pored izvora ilirske kulture. Ovaj grad polaže pravo na ponositu titulu da je bio »Ilirska Atina«. Ovo je čaroban posrednik između vazuma staroga veka i surovog slovenskog duha, koji je aklimatizirao na dalmatinskoj zemlji cveće grčkog i talijanskog genija. Ovo je pomajka i hraniteljka onih poletnih trgovaca koji su u srednjem veku razgrnuli mineralno bogatstvo bosanskih planina i ulili trgovački duh u njihove najudaljenije predele. Ovo je »Palmyra između velikih imperija«, grad utočište, koji je primao izbeglice u svoje zidine i nikad nije izdao ni njih ni progonjene ostatke hrišćanskih vitezova, koji su, kad je Bosna pregažena kopitima neznabošca, više želeli progonstvo nego izdajstvo.

Po samom svojem postanku[2]) Dubrovnik je predodređen da igra sudbinsku ulogu posredništva između Talijana i Slovena. Njegovi građani mogu da prate svoje porodično poreklo od stanovnika grčkorimske republike Epidaurusa. Kada su slovenski varvari, spuštajući se sa unutrašnjih planina, porušili drevni grad Epidaurus, preostali Romani su emigrirali kao celina na sadašnje mesto Dubrovnika, na tada kamenito poluostrvo. Prema tome, Dubrovnik je u istom porodičnom srodstvu sa Epidaurusom u kakvom su Aquilea i Patavium, Split i Salona.

Sedište starog Epidaurusa, čijem sam ispitivanju posvetio jedan dan moga boravka ovde, leži na jugoistočnom rogu zaliva na kojem je smešten i Dubrovnik. Položaj je sada pokriven malim gradom, koji se čudnom transformacijom imena naziva Ragusa Vecchia. Isti ponos poreklom koji je naveo građane srednjovekovne Raguze da nazovu grad »Epidaura« naveo je i ove da dalje govore o svojim drevnim epidaurskim sedištima kao o »Staroj Raguzi«.

Zauzeo sam svoje mesto u prostranoj »trabakuli«. Ova barka vrši dužnost skele između Nove i Stare Raguze i, dok klizimo pozadi ostrva Lokruma i dubrovačkog pristaništa, prijateljski »maestro« puni naše trouglasto jedro. Posle plovidbe duge osam milja ušli smo u pristanište Cavtata. U ovom malom gradu otkrivena je većina spomenika starodrevnog Epidaurusa. Gradić leži na malom dvogrbom poluostrvu, skoro ostrvu — da na jednom mestu vodu nije razdvojio pojas zemljišta, koji je širok nekih desetak metara i visok nekoliko stopa iznad morskog nivoa. Ovo potpuno odgovara očuvanim i do nas stiglim opisima starodrevnog Epidaurusa. Tamo čitamo da je

[2]) U svom prikazu dubrovačke istorije većinom sam se pridržavao Appendinia »Storia di Raguza«, koji je glavni autoritet; Engelove »Geschihte des Freistates Raguza«, Chiudina (kako je dato u Neigebaurovoj Süd-Slaven); Konhlove Dalmatien. Gardner Wilkinson u svojoj Dalmatia i A. A. Paton u svojoj Danube and Adriatic dali su za engleske čitaoce tako sjajne prikaze dubrovačke istorije da ja dajem samo opšti nacrt, u kojem sam, ukoliko je moguće, pokušao da izbegnem tapkanje za stopama engleskih istraživača.

prvobitni grad bio na ostrvu, sve do dana zemljotresa kada je spojen s kopnom. I Prokopius, pišući u šestom veku, kaže nam da je Epidaurus imao dve luke. Čovek vidi svuda uokolo trag vulkanskog dejstva, koje je kako grčko-rimskom gradu tako i njegovom izdanku Dubrovniku bilo najopasniji neprijatelj. Iz porušenog sedišta starog Epidaurusa vire stene iz mora na rtu sadašnjeg poluostrva i tu se nalaze još mnogi drugi izlomljeni ostaci. Sasvim je jasno da je Epidaurus obuhvatao mnogo veći prostor nego što ga može pružiti položaj Cavtata. Pored mnogih ostataka na poluostrvu se nalazi i grobnica P. Cornelius Dilabella. Ona je izašla na videlo na ravnima istočno u okolini sadašnjeg sela Oboda. Smatram da ovo selo čuva na slovenskom prerušena prva dva sloga Epidaurusa. U susednom zalivu Sv. Ivana uverio sam se da se jasno vide ispod morske površine zidine rimskih kuća. Ovo dokazuje da se ovde desilo veliko poniranje zemlje, i to u toku istorijski poznatih vremena.

U Cavtatu sam našao bistra seljaka. On me vodio okolo i pokazivao mi stare i poznate ploče u mestu. I drugi građani Cavtata pokazali su prirodnu gotovost da potpomognu moje istraživanje. Tako se niko nije uznemirivao zbog mog ulaženja u njihove stanove, te sam tako uskoro video čitav muzej rimskih starina razbacanih između starih zidina i kućnih dvorišta. Do te mere sam uspeo da sam našao neke još neopisane zapise[3]) i, najposle, još jedan vajarski komad na koji nije nikad antikvarno oko bacilo ozbiljan pogled. Tamo, u kućama na pristaništu, bile su uzidane dve stare reljefne ploče: Cupid i ženska figura uz kočije, možda određene za amfiteatar. Ovi su radovi vrlo teško oštećeni. U drugom delu grada nalazila se na stubu čudna glava lepe umetnosti. Našao sam u kućnom dvorištu uzidanu vrlo lepu figuru rimskog zastavnika sa zastavom i pod kapom od lavovske kože, kao kod mnogih zastavnika na Trajanovim stubovima, na koje ova figura mnogo podseća. Ovaj je ratnik imao na nogama čudne sandale, a sa strane o pasu visio mu je kratak mač sa povijenim balčakom, nešto nalik današnjem dalmatinskom nožu.

Na poluostrvu sam, takođe, video nekih devet skoro savršenih rimskih natpisa. Jedan, naročito interesantan, nosio je dokaz o postojanju gradskog senata (Ordo Decurionatus), a drugi se nalaze na kopnu prema selu Sv. Ivan. I vlasnik nekih maslinjaka pokazao mi je ovde nekoliko graviranih nadgrobnih natpisa na ogromnim razbacanim blokovima koji tu i tamo prekrivaju uzvišenje iznad mora. Kako je užasna golotinja ove zemlje gde spomenici stoje gotovi za rezbara.

Iznad zaliva Sv. Ivana i poluostrva Cavtata uzdiže se stenovito brdo koje je poznato kao »Colle San Giorgio«. Uspeo sam se tamo

[3]) Profesor Mommsen je posetio Epidaurus i zapisao većinu natpisa za ilirsku svesku Corpus Inscriptionum. Ne želim ovde da pružim nešto više od opšteg opisa starina Epidaurusa, jer nameravam da objavim pun prikaz svugde napabirčenih epigrafskih nalaza.

da ispitam spomenik koji je nedavno i slučajno pronašla grupa mornara, pripadnika pravoslavne zajednice. Interesantan je način pronalaska, jer ipak nije slučajna podudarnost dveju predrasuda. Upravo ispod brda, okrenuta istoku, nalazi se sasvim istočnjačka grčka crkva. Mornari su se nalazili uza zid na zapadnom kraju i nemarno bacili pogled gore na brdo ispred sebe i u tom času je neka čudna stena, okrenuta pravo istoku, zaustavila njihov pogled. Radoznali, popeli su se gore i pronašli, posle otklanjanja kamenja prilegloga uz stenu, starodrevni reljef na njoj. Niko mi nije mogao jasno prikazati nacrt, sem toliko da su tamo predstavljeni čovek i bik. Kao što sam i očekivao, gore sam našao uobičajenu vrstu mitraičkog spomenika. Mnogo oštećena i skoro beznačajne umetničke vrednosti, rezbarija na ploči predstavlja Mitru, u opuštenom ogrtaču i tunici, kako prinosi bika na žrtvu i kleči na njemu u uobičajenom stavu, a slevа i zdesna ovog središnjeg predmeta nalazi se pratilac i onaj levi, ispružene ruke, očito drži bika za rog. Ispod ove izgravirane ploče izgleda da ima neko udubljenje. Bez tehničke pomoći nemoguće bi bilo ukloniti tako velike stene ispred otvora. Tamo se moguće nalazi mitraička pećina.

54. Kip rimskog zaštitnika u Dubrovniku

Sa ovog brda videli su se tragovi starog epidaurijskog vodovoda, koji je vodio pravo preko ravni u pozadini ka krečnjačkoj planini. Jedan od kamenitih izvora glečerski hladnog podzemnog potoka, kako se pretpostavlja, izvora reke Trebišnjice, sproveden je vodovodom do grčko-rimskog grada. Potok teče kroz ravan koja je poznata, po ovom visokom radu, kao Canalie. Inače sav je ovaj predeo poznat svojim ranim slovenskim osvajačima kao župa »Konavljanska«. Neki ostaci ovoga rada vide se na granicama poluostrva grada Cavtata, ali ovde nema ničeg sličnog poletnim arkadama Salone.

Značajno je mesto gde se vodovod graniči sa cavtatskom stenom i to iz sasvim drugih razloga. Ovde u okolini otkriveno je mnoštvo starodrevnih ukrasa i moglo bi se pretpostaviti da je ovo bila rezbarska četvrt starog Epidaurusa. Razgledao sam velik broj ovih ukrasa i srećan sam što sam mnogo njih dobio, nešto ovde, a nešto u Dubrovniku. Značajno je da još vlada navika kod seljaka nastanjenih na položaju negdašnjeg Epidaurusa da nose gravirane nakite. Cavtaćani i Konavljani menjaju naročito stare izdubljene likove ili nakite

(intaglios), koje katkada nađu, kod dubrovačkih trgovaca dragocenostima za nove nakite grube talijanske izrade. Ovde nađeno izgravirano kamenje većinom je kornelian, ahat, karneol, oniks, hematit i nešto malo alem-kamena. Ove dragocenosti su raznolikih kvaliteta i datuma. Za neke se može reći da, i po izradi i po grčkim slovima na njima, datiraju unatrag čak do jelinističkog perioda Epidaurusa. Međutim, većina je rimska i manje je umetničke vrednosti.

Kao što sam već navco, Epidaurus nije usamljen u ovoj proizvodnji ukrasa. Ova pojava, u većem ili manjem stepenu, karakteristična je za sve, meni poznate, ostatke rimskih gradova u Iliriji. Jednako su plodna sedišta starodrevne Narone, Salone i Acnona. Iz Salone sakupljena je lepa zbirka, koja se nalazi u muzeju u Splitu i »directtore, signor Glavinich«, pokazao mi je jedan primerak za koji veruje da predstavlja nekog ranijeg ilirskog kralja.

Ali, pošto se odabrano kamenje za ove ukrasne svrhe ne nalazi na dalmatinskim obalama, teško je objasniti njegovo obilje na rimskim mestima u ovom primorju. Odakle je materijal potekao?

Mislim da se ključ misterije nalazi u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, gde je ovog kamenja u izobilju. Tamo su od njega izgravirane turske amajlije i čarolije, kojima sam već ukazao pažnju. U predelima Hercegovine ovo se kamenje ne potcenjuje i nosi se jedino u ukrasne svrhe. Neke žene raje iz Nevesinja i okolnih oblasti Hercegovine, koje su našle sklonište u Dubrovniku, nosile su široke pojase, kao odežde, ukrašene sličnim draguljima. Ovi su dragulji, većinom, bili, kao stari ukrasi Epidaurusa, kornelian i ahat, ali ipak sam primetio nekoliko smaragdnih ametista. Svi su bili grubo zasečeni i nisam video da je ijedan bio graviran. Na pitanje kako su došle do njih žene su mi rekle da su ih sakupile u svom kraju, naročito u dolini blizu Nevesinja. Kako meni izgleda, ovde je upravo ključ porekla rimskih ukrasnih dragulja. Sirovi materijal se, verovatno, sabirao onde, u onim unutrašnjim dolinama i zatim odnosio dole u Naronu, Epidaurus i druge velike primorske gradove i ovde je graviran prema elegantnim nacrtima klasične mitologije. Da je postojala redovna proizvodnja takve »bijouterie« u rimskim gradovima Dalmacije, dokazuje se ne samo obiljem ovih ukrasa u njihovim sedištima već, takođe, i činjenicom što vrlo velik predio ovih nije nikad bio stavljen u prstenje i druge dragocene primerke, a to bi, verovatno, bio njihov krajnji cilj. Materijal u ovim, nađenim blizu izvora vodovoda u Cavtatu, verovatno pripada nekom rezbarstvu koje je, moguće, izgubljeno tokom čestih zemljotresa, od kojih je starodrevni grad stradavao. »Signor Glavinich« mi je rekao da je uveren da je Salona bila sedištem redovne proizvodnje rimskih ukrasa[4]). Tamo se, nesumnjivo, pojavilo dovoljno dokaza za tvrdnju

[4]) U Monumentu Macarensia, Rhacusae, 1810, p. 47, nalazi se sledeći zavetni natpis: I. O. M. S. // Maximus // Lapidari // VS ex voto // Aram pos., koji je nađen u Naroni (Vido). Da li je moguće da je ovo podiglo rezbarstvo u našem smislu reči? Nije li moguće da je gruba umetnost kombinovana sa otmenijom? Srednjovekovni arhitekti bili su, takođe, često i zlatari.

da je rimska Dalmacija bila sedištem izvozne trgovine takvih artikala sa drugim provincijama Rimske Imperije.

Iz sedišta Epidaurusa dobio sam neke ukrase koji nose nagoveštaj mitraičkog kulta, čija se egzistencija dokazuje spomenikom na brdu »Colle S. Giorgio«. Dva su ukrasa; jedan, na hematitu predstavlja Eskulapa sa njegovim zmijskim materijalom, drugi, kornelian, takođe, predstavlja istog boga zdravlja, koji stoji uz svog druga Salusa. Oba su naročito interesantna jer predstavljaju aluziju na drugi kult Epidaurusa, za koji postoji istorijski dokaz.

Sa svoja dva peloponeska imenjaka ilirski Epidaurus polaže pravo na to da je bio izabran za sedište boga zdravlja. Govori se da se po ovom bogu stanovnici ovog dela nazivaju »Asklepitanima!«. Hram Eskulapa na mestu »Saronic Epidaurus« zaista je veoma proslavljen u svetu kod naroda staroga veka, pa je čak njegov kult prenesen i na sami Rim. Međutim, kad bismo znali nešto više, verovatno bismo utvrdili da je ovaj ilirski grad mogao biti ponosan i na veću starinu svog obožavanja. Najposle, ovaj način obožavanja zmije kao da odgovara feničanskom poreklu, koje je neosporno prisno povezano sa najranijom istorijskom tradicijom ove obale.

Ovaj se predeo podudara sa predelom Encheleana — ilirskog naroda — kod kojih su Cadmus i njegova žena, prema legendi, našli sklonište. Prema starim geografima uzdizale su se ovde u blizini stene Cadmusa i Harmonije i u njima posvećena pećina, gde su ova božanstva preobražena u zmajeve. Ime Cadmus sasvim odgovara »istoku«, a poznato je kod Grka da je božanstvo feničanskog porekla, i čitav je mit, uopšte, prihvaćen kao dokaz civilizovanog uticaja feničanskih kolonija na jelinskoj granici.

Nije li nešto više nego čista podudarnost to što se mitski prikaz Cadmusa povezuje sa ovim delom Ilirikuma kad znamo, ne samo iz istorijskih izvora već i iz stvarnih ostataka, da su feničanska naselja postojala ovde u vrlo ranim vremenima? Poreklo grada Narone ili Narbone pripisuje se feničanskoj koloniji; starodrevno ime ostrva Mljeta podudara se sa imenom feničanske Malte, a Lastovo i druga ostrva imaju feničanske natpise. I, svakako, najprirodnije je tvrđenje da je obožavanje zmije na ovim obalama došlo od obožavaoca Esmuna.

Seljaci u Konavlima i oko položaja starog Epidaurusa i danas se bitno razlikuju, i po licu i po obliku, od okolnih slovenskih plemena čijim jezikom govore. Toliko su orijentalnog izgleda da je Appendini, dubrovački istoričar, zabeležio mišljenje da oni nisu ništa drugo nego potomci starih feničanskih kolonista ove obale. Samo bi smeo čovek bez rezerve prihvatio ovu teoriju. Međutim, ja mogu da podnesem najizrazitiji dokaz o postojanju upadljivo orijentalnog tipa u ovoj okolini. U samom Cavtatu bio sam iznenaden izgledom lica običnih srpskih i talijanskih tipova. Ali na tržištu u Dubrovniku video sam dve seljanke čija su lica vrlo jasno nagoveštavala, ukoliko to izrazi lica mogu reći, sasvim različito poreklo. Ispitivanjem

sam utvrdio da su domaće, iz »Golfo di Breno«, oko tri milje udaljenog zatona od mesta Epidaurusa. Lica su bila upadljivo slična, duga i uzana, nos orlovski, tanak i dug, sasvim lepo oblikovan, oči crne i vitice uređene. Velike zlatne perle sastavljale su njenu ogrlicu, a divne crvene i narandžaste marame prekrivale su njenu glavu. Sve ovo nose i njene srpsko-talijanske susetke, ali sasvim je sigurno da je lice ove skicirane devojke pre sirijske nego srpske lepote.

55. Glava seljanke iz Breneze

Vratimo se Cadmusu. Današnji Cavtaćani i Konavljani uporno se pridržavaju tradicije. Prema njoj je širom otvorena pećina iza »Pianus Canalitana«, na krečnjačkoj strmeni planine Snežnice (u originalu Sniesnice), samo podzemno svetište gde su Cadmus i Harmonija preobraćeni u zmije i gde je posle toga Eskulap zadržao svoje sedište. Pećina je još danas poznata kao »Grotta d Escolapio«. Udaljena je od Cavtata četiri sata i nisam bio u mogućnosti da je posetim. Appendini ju je ispitivao i ostavio čudan opis ove vrlo lepe pećine. Naročito je interesantan način na koji slovenska mitologija prisvaja utvare klasične legende. Pod tankom talijanskom maskom vila je zauzela svoj stan gore u pećini Cadmusa i Eskulapa i seljaka iz Konavala obuzima religiozno strahopoštovanje kada pokazuje na »Vasca della nimfa«. Pećina je prirodna vaza koja je obrazovana pomoću stalagmita. Prilikom ispitivanja Appendini je našao dole, pored vode, tri novčića. To su, nesumnjivo, prilozi koje su božici dali njeni seljački obožavaoci. Kada je ovaj bezbožni smrtnik pružio ruku i uzeo ih, tad ga je njegov užasno zaplašeni vodič zadržao, jer je očekivao da će pećina zatvoriti svoje žvale nad svakim ko bi pokušao da odnese vilino blago.

Čuo sam i o drugoj pećini na samom poluostrvu Cavtatu, koja je, takođe, povezana sa Eskulapom. Pohitao sam da je ispitam, jer i bez legendarnih veza neka čudna čarobnost obavija ove pećine. Brzo organizovana i svećama i bakljama opremljena radoznala grupa meštana našla se uskoro sa mnom pred otvorom pećine. Pristup samom otvoru otežavaju raspuknute stene koje su bujno obrasle lepom, pravom vilinom kosicom[5]). Nakon spuštanja probili smo se kroz uzan otvor i svetlo raspaljenih baklji otkrilo nam je prostranu kamenitu

[5]) Adiantum Capillus—Veneris.

odaju sa neposredno spuštenim podnožjem. Silazak je bio dosta opasan. Ljudi su morali brižljivo da ispituju svaki korak, jer i najmanje spoticanje pokreće sitnu lavinu i šljunak se naglo svaljuje u neizmernu lokvu, u kojoj se, kažu, utopilo već nekoliko osoba. Nismo se mogli spustiti do vode, ali sasvim je moguće da tamo postoje i neke druge pristupačne vode, čiji su prilazi nanosom zagrađeni. Ako je ovo tačno, tad je ova pećina možda bila ona iz koje su se u četvrtom stoleću stanovnici Epidaurusa (čiji su vodovod, pretpostavljamo, već bili odsekli zemljotresi ili varvarski neprijatelji) obično snabdevali svežom vodom. U tom slučaju ja sam ispitivao staništa druge užasne zmije — ovoga puta iz hrišćanske mitologije.

Negde tokom srećne 365. godine — neka mi Sveti Jeromin bude svedok — Epidaurus i njegovo stanovništvo bili su u vrlo teškom položaju.

Nedaleko od Epidaurusa nalazila se tada izvesna špilja, koja se zvala Scipum, i iz nje je građanstvo obično izvlačilo vodu. U ovoj je špilji stanovao opasni zmaj[6]), poznat pod imenom Boas, i nanosio je mnogo zla i narodu i stoci. Pri prolazu kroz ovaj grad Sveti Hilarion je video da se meštani tresu i plaše zmaja ogromne i čudesne veličine, te ih je savetovao da budu dobra srca, jer čudovište ubija samo pakosnike. Epidaurus je tada bio još paganski grad, te je stoga Sv. Hilarion, načinivši prethodno znak krsta, uhvatio čudovište na samom ulazu u pećinu i glasno mu podviknuo: »Izlazi!«. Čim je zmaj Boas čuo glas svetog čoveka, prepao se i klonula duha izašao van. Zatim je Sv. Hilarion rekao zmaju: »Idi za mnom!« — i zmaj ga je pratio sve do mesta zvanog »Mlini« — putem dugim tri milje i pedeset koraka. Kad su stigli tu, Sv. Hilarion se obratio svojoj pratnji iz Epidaurusa: »Načinite sada lomaču da bismo mogli spaliti čudovište i njegova dela!«. Čim je lomača bila gotova, Sv. Hilarion je naredio zmaju Boasu: »Penji se na lomaču!«. I zmaj se popeo. Tada je ispod lomače podložena vatra i zmaj je potpuno izgoreo. Svim Epidaurcima laknulo je na duši kada su videli kakvo im je spasenje doneo ovaj sveti čovek. I na tom mestu koje se zove »Mlini« građani su podigli hram u slavu i hvalu Sv. Hilarionu. Jedanput godišnje, u određeno vreme, okupljalo se tamo mnoštvo naroda iz Epidaurusa i odavalo poštovanje Sv. Hilarionu, pevalo paganske himne i tek pri zalasku sunčevu narod se vraćao u svoj grad.

Ovoliko je dovoljno za istinsku i vernu legendu o Sv. Hilarionu. Ako neko sumnja u istinitost legende, neka upamti da Mlini još i danas postoje i da susedno selo Sv. Ilarion još i danas čuva ime[7]) svetog zmajevog ubice i, uz to mogu dodati, još ga pobožno poštuje i dubrovačka crkva. Kako je interesantna ova personificirana pobeda hrišćanstva nad kadmunovim i eskulapovim obožavanjem zmije u

[6]) Ili zmija.

[7]) Značajno je da se pomene da su dva »St. Hilariona«: od Arlesa i Poitersa, predstavljena u staroj ikonografiji kao ubice zmija ili zmajeva.

ranim danima Epidaurusa. Kako je sugestivno ovo vezivanje mesne mitologije uz novu religiju!

Moglo bi se poverovati da se posle ovog čudotvorstva razvila vera u Epidaurusu, naročito dvadeset godina kasnije, kada se Sv. Hilarion, sledeći svoj prvi uspeh, pojavio ponovo kao spasilac grada. Govori se da je i 385. godine bio nesrećan zemljotres, a tada su se talasi propinjali kao planine i zagrozili da potope Epidaurus. Svetitelj je tada izgravirao tri krsta na pesku morske obale i more, koje nije poslušalo Cnuta, poslušalo je Hilariona. Hrišćanski biskupi Epidaurusa spomenuli su to u šestom i sedmom stoleću, a mi čuli tek devet godina pre konačnog rušenja i raseljavanja grada. Nikakav hrišćanski spomenik nisam primetio na položaju Epidaurisa iz rimskog doba. Međutim, prijatno sam bio iznenađen kad sam u jednoj kući u Cavtatu našao, u unutrašnjem zidu sobe na spratu, uzidan vrlo lep spomenik srednjovekovne hrišćanske umetnosti, koji prikazujem ovde. Rad je ukućanima poznat kao »bambino« i predstavlja bogorodicu s detetom. Ovde je uticaj klasične umetnosti jako naglašen, ali je ipak nežnost čitavog rada italijanska i, možda greškom, glava svete device zamenjuje neznabožačku boginju.

Sloveni su već 550. naše ere počeli da uznemiravaju Epidaurus, ali grad je tek 656. konačno popustio, i to, kako se tvrdi, pred zajedničkim napadom neznabožaca Neretvljana i Travuljana sa kopna i saracenskih gusara iz Afrike sa mora. Tada je rimsko stanovništvo pobeglo na kamenito mesto, na drugom rtu zaliva, gde se nalazi Dubrovnik. Svakog dana, postepeno, emigrirao je narod iz starog u novi Dubrovnik. Danas jato svetlih Konavoka, u čistim, belim i nazupčanim kapama, i njihovi ozbiljni muževi, koji pod crnim turbanima, u prslucima i dimijama izgledaju kao Turci u žalosti, ukrcali su se pre zore u široku »trabaccolo« da bi na dubrovačkom tržištu rasprodali svoje voće i povrće. U njihovu društvu vraćam se Dubrovniku i njegovoj istoriji.

56. Sveta Marija i dete

Izbeglice iz Epidaurusa postavile su temelje današnjeg Dubrovnika na steni koja je, kako se govori, bila ostrvo, ali danas je upravo poluostrvo. Prema Konstantinu Porfirogenitu[8]) Raguza duguje svoje ime grčkoj reči Λάς, koja znači »stena«. Ime i poreklo grada pričaju o ulozi koju je igrao u svojoj ranijoj istoriji i kojoj toliko mnogo

[8]) De Administrando Imperio: Nameće se moguće izvođenje od imena Roccosa ili Reclusa. Raguza se pojavljuje kod ranijih pisaca pod različitim oblicima kao Lavusa, Labusa, Labuda, Labusaedum, Rausium, Raugia, Rachusa itd.

duguje za svoju negdašnju veličinu. Dubrovnik je, kao i starodrevni Rim, započeo život kao utočište i mesto spasenja. Na početku to je bila stena spasenja za preživele izbeglice iz potonulih rimskih gradova na dalmatinskoj obali. Izbeglice iz Epidaurusa dobile su građanska pojačanja od stanovnika Salone, koji se nisu, kada je njihov grad razoren, pouzdali u sigurnost zidina Dioklecijanova dvora, ili nisu onda mogli naći dovoljno prostora. Kasnije, kada su rimske gradove Boke Kotorske: Risan, Kotor, Budvu i druga mesta ove i albanske obale opustošili saracenski gusari, novi priliv romanskih izbeglica naselio se u Dubrovnik.

Na početku Dubrovnik je ovako bio romanski. Nevolje njegove prisilile su ga na savezništvo sa Istočnom Imperijom protiv saracenskih gusara. I pored toga što su vizantijski imperatori posedovali vrlo malo stvarnog autoriteta nuntar gradskih bedema, Konstantin Porfirogenit ipak imenuje Rausium među carskim gradovima na dalmatinskoj obali. Ovaj romanski primorski grad sa nasleđenom starom civilizacijom upotpunio je taj savez sirovim snagama slovenskog zaleđa, kojima toliko mnogo duguje za svoju buduću veličinu i značaj.

Ova ogolela planina, tako neposredno namrgođena iznad Dubrovnika, bila je nekad prekrivena prostranom borovom šumom, koja se širila[9]) na velikom prostoru iza srednjovekovnih dubrovačkih zidina. U ovoj šumi, izvan kamenitog romanskog uporišta, smestila se slovenska kolonija. Vremenom se zbilo spajanje dveju narodnosti i Dubrava, što znači šuma, jeste naziv koji su Sloveni dali svome naselju izvan gradskih zidina. Kasnije, ime se prenelo na sav grad i tako je Raguza još poznata, prema slovenskoj reči, kao Dubrovnik — šumoviti grad.

Novi kameniti zbeg zadugo je bio zauzet borbom na život i smrt protiv saracenskih gusara, koji su opustošili dalmatinsku i albansku obalu. Romanska Raguza redovno se obraćala Vizantijskoj Imperiji kao svom prirodnom zaštitniku. Ali vidimo da se u njenom epu na momenat ogleda i uticaj oživele Zapadne Imperije. Ovde se, doneklе, vidi dokaz za autoritet koji je privremeno zadobio i proširio Karlo Veliki nad ilirskim Slovenima. Ovde, u nešto klasičnijem dvoru »Palazzo Rettorale«, iznenadila nas je ogromna statua, kakve se sretaju dosta često ispod interesantnih prozora srednjovekovnih dvorana. To je stvaran kip dubrovačkog Rolandšaule. Prema dubrovačkim hroničarima, Orlando ili Rolando, hrabri vitez i sestrić Karla Velikog, čuo je, dok je bio guverner u Bretanji, da su saracenski gusari opustošili romanske gradove na Jadranu. Tad se Orlando brzo ukrcao na neku dubrovačku galiju i uputio u Dubrovnik, izvojevao

[9]) Gardner Wilkinson i drugi nazvali su je »Hrastova šuma«, zaboravljajući da DUBRAVA i DUB znače što i hrastova šuma. Inače, hrast nosi i drugo značenje, a prvenstveno označava drvo i stablo uopšte. Ostaci ranijeg borovlja prekrivali su planinsku stranu sve dok ih nisu Francuzi uništili 1806, kada su uništili i slobodu ove republike. Videti Kohlovu Dalmatien, Vol. II, p. 45.

tamo na moru pobedu nad saracenskim gusarima blizu ostrva Lokruma, razbio njihovog emira Sputcentoa i odsekao mu glavu u Dubrovniku. Zahvalni Dubrovčani podigli su kasnije ovde Orlandov mermerni kip radi sećanja na ovaj dan[10]).

Jednom prilikom, pod izgovorom snabdevanja svojih brodova, podmukli Mlečani su se pripremali da iznenade Dubrovnik. Tada se pojavljuje u snu jednom sveštenik sveti Vlaho iz Armenije i opominje ga na opasnost koja preti gradu. Sveštenik je dao znak za pripravnost i ljudi su na vreme poseli gradske bedeme. Dubrovnik je pokazao zahvalnost prema svome spasiocu i izabrao ga za svog zaštitnika. U slavu sv. Vlaha podigli su crkvu, namestili njegov lik na velikom pečatu, na zastavama i na novcu Republike, a njegovo čudotvorno posredovanje proslavljaju svake godine na praznik Sretenja.

Nije mesto da ovde ocrtavam sve »mračne komplikacije« ranije dubrovačke istorije. Dubrovnik je već po svom postanku grad utočišta i njegov polet pretežno počiva na pametnoj i herojskoj politici da se po cenu svega odbrani njegovo pravo na gostoprimstvo prema postradalima. Bila to deca zakonitog kralja Srbije, ohudovljena kraljica Dalmacije, ili od nasilja svoga bana izbegli Bosanci — svi su jednako dobivali skrovište pred svojim goniteljima u ovim gostoprimljivim zidinama. Dubrovnik je često bio primoran da gleda svoju teritoriju opustošenom i svoje zidine opsednutim zbog zaštite koju je senat grada pružao nesrećnima. I kada je Bodin, veliki župan, Srbije, Raške i Bosne, na zenitu svoje moći, zahtevao izručenje sinova srpskoga kneza, čiji je posed silom oduzeo i, u slučaju odbijanja, pripretio da će »razviti svoju ratnu zastavu i srušiti Dubrovnik«,[11]) senat je dostojanstveno odgovorio »da nije običaj njihovog grada da odbija azil, već da zaštiti svakoga ko pobegne od nevolje«. Dubrovnik je zbog ovoga pretrpeo sedmogodišnju opsadu.

[10]) Na žalost, moram da navedem da statua potiče iz doba osam stoleća posle Orlanda. Prvo je stajala ispred crkve S. Biagio. Oluja ju je prevrnula 1825. i tada je nađen na bronzanoj ploči ispod njenog postolja sledeći natpis: MCCCC... III DI MAGIO // FATTO NEL TEMPO DI PAPA MARTINO QUINTO // E NEL TEMPO DEL SIGNOR NOSTRO // SIGISMONDO IMPERATOR ROMANORUM // ET SEMPER AUGUSTUS ET RE D ONGARIA // E DALMATIA ET CROATIA ETC. FO MESSA // QUESTA PIETRA ET STENDARDO QUI // IN HONOR DI DIO E DI SANTO BLASIO // NOSTRO GONFALON. LI OFFICIALLI... Interesantno je pomenuti da se dubrovački prikaz Orlanda kao »guvernera Bretanje« slaže sa savremenim prikazom Einharda, koji je dao istorijski prikaz Orlanda. Istoričar Karla Velikog naziva ga «Hruodlandus Brittannici limitis praefectus«. Orlandova viteštva su povezana i sa drugim gradovima istočne obale Jadrana. Wilkinson pominje da veličanstvena luka Pola nosi naziv »Orlandova kuća«. Verovatno je plan Rolandove statue u Dubrovniku bio da, kao u slobodnim germanskim gradovima, označi gradsku nezavisnost od spoljašnjeg autoriteta.

[11]) Pun prikaz događaja dao je G. Wilkinson po Appendiniu.

Čak i najogorčeniji neprijatelji Republike bili su u teškim danima srećni što su se mogli osloniti na gostoprimstvo koje nije nikad uskraćeno. Bogoslav, kralj Dalmacije, opsedao je Dubrovnik sa deset hiljada ljudi, jer je grad dao sklonište udovici kraljici Margareti. Kasnije, posle njegove smrti, njegova udovica kraljica i sin bili su proterani iz svoje zemlje i Dubrovnik nije oklevao da im pruži zaklon. Stefan Nemanja, veliki župan Srbije i Raške, dva puta je opsedao Dubrovnik; jedanput sa vojskom od dvadeset hiljada konjanika i trideset hiljada pešaka. I pored toga, kad mu je pripretila opasnost od vizantijskog cara, on je upitao dubrovčki senat da li će mu dati azil i sklonište, za njega i porodicu, ako slučajno bude poražen. I to je on tražio od republike koja je bila u savezu sa njegovim neprijateljem.

Grad je bio i dovoljno jak i dovoljno plemenit da zaštiti nevoljnika, pa je tako na svim stranama mogao da nađe prijatelje kod susednih naroda i kneževa. Dubrovnik je, prirodno, mnogo stradao braneći svoje pravo azila, ali time je još više dobijao. Silvester, kralj Dalmacije, našao je jednom sklonište iza zidina ovoga grada i čim je povratio vlast, odao je zahvalnost Dubrovniku darujući mu ostrva: Calamott, Mezzo i Giupan. Raniji kralj Stefan iz pažnje za ukazano mu gostoprimstvo, kao dobrovoljnom gostu, ustupio je republici susedno primorje od »Val-di-noce do Epidaurusa«. Održavanje dobrih odnosa sa Bosancima i zahvalnost Nemanjića dali su mogućnost Dubrovniku da položi temelje svom trgovačkom poletu u srcu Ilirije. Tako su još 1169. dva dubrovačka trgovca podigla radnju na mestu koje je kasnije postalo prestonicom Bosne.

Za Engleze je od naročitog interesa nagrada koju je dobio Dubrovnik za gostoprimstvo dano kraljevskom strancu. Pri svom nesrećnom povratku iz Palestine Ričard Lavovo Srce stradao je od oluje na Jadranu i tad se zarekao da će podići crkvu na mestu gde se dokopa kopna. Tad se iskrcao na malo kamenito ostrvo Lokrum, koje leži nasuprot dubrovačkom pristaništu. Sa Lokruma je dopraćen u susedni grad Dubrovnik uz veliku svečanost senata, a u gradu je dočekan raskošnim gostoljubljem i veličanstvenim priredbama, tako da je popustio pred molbama Dubrovčana i pristao da, uz papin blagoslov, podigne obećanu crkvu u samom Dubrovniku. Papa ga je, izgleda, nagovorio da podigne i malu crkvu na Lokrumu. Crkva podignuta engleskim novcem (Ričard je morao za tu svrhu da pozajmi novac) bila je stara dubrovačka katedrala. Po lepoti nije imala takmaca u Iliriji[12]), ali tužno je da sada nema njenih ostataka, jer ju je 1667. zemljotres potpuno srušio.

---

[12]) Giacomo da Evora objavio je svoje pesme 1596. i piše o katedrali Ričarda Lavovog Srca u Dubrovniku:

»Aurea templa micant regis monumenta Britanni
Quo nullum majus Dalmata vidit opus«.

Nova istorijska epoha Dubrovnika započela je 1203. »Rector republike Damianos Juda« pokušao je te godine da produži svoju vladavinu preko godišnjeg perioda za koji je bio izabran. Uspeo je da pomoću narodne stranke zadrži vrhovnu vlast još dve godine i tako ga je omrznulo plemstvo, koje je smatralo poželjnijim i gospodstvo strane države nego tiraniju građana. Plemstvo je održalo tajni sastanak i rešilo da zatraži pomoć Venecije. Građani Venecije, u zenitu svoje moći, neposredno posle osvajanja Carigrada, prihvatili su predloge dubrovačkog plemstva. Namamljen na jedan venecijanski brod, Damianos se našao kao zarobljenik i tad je izvršio samoubistvo. Venecija je odredila za kneza republike Lorenca Quirinija. Međutim, Dubrovnik nikad nije potonuo pod venecijansku vlast, kao Zadar, Split i drugi dalmatinski gradovi. Quirini je bio primljen jedino pod uslovom da se očuvaju stare dubrovačke slobode. Čim su osetili da venecijanski dužd namerava da pogazi ovaj sporazum, Dubrovčani su kneza zbacili. I pored toga što su još jednom, 1232. godine, primili kneza kojeg je predložila Venecija, ipak odnos Dubrovčana prema Veneciji bio je više odnos slobodnih nego zavisnih saveznika. Bilo je, zaista, ugovoreno da dužd i većina venecijanskog senata imenuju kneza dubrovačkog, da arhibiskup ovog grada mora biti rođen na teritoriji Venecije i da se Dubrovčani zakunu na vernost duždu. Dubrovnik je, ipak, zadržao pravo da rešava svoje vlastite probleme preko svoga senata, a knez je bio samo njegov predsednik. Grad se još upravljao prema svojim vlastitim zakonima, zastava se njegova lepršala na gradskim bedemima i grad je izdavao svoj vlastiti novac sa likom sv. Vlaha. Sporazumom je ugovoreno da obe države imaju iste prijatelje i neprijatelje. Ali, za venecijanske ekspedicije izvan Jadrana Dubrovnik je bio obavezan da doprinosi samo jednu tridesetinu. Dubrovnik je toliko, stvarno, bio slobodan da nikad nije primio arhibiskupe iz Venecije. Već godine 1346. venecijanski dužd bio je prisiljen da posmatra prenos gospodstva svoje republike na novu srpsku carevinu cara Dušana.

Uprkos tome što je Dubrovnik neko vreme bio pod venecijanskim gospodstvom, ipak nikad nije, kao drugi dalmatinski gradovi, doživeo da njegove domaće ustanove uniši ova Republika. I danas čak u Kotoru i Splitu, duž dalmatinske obale, sa obe strane Dubrovnika, čujete venecijanski dijalekat. Međutim, u Dubrovniku čisti toskanski. Sveti Vlaho, a ne lav sv. Marka, ukrašava srednjovekovne bedeme i kapije Dubrovnika. S druge strane, vrlo je vidan venecijanski uticaj na nošnju, držanje i na oblik vladavine.

Za vreme venecijanske prevlasti potpuno je utvrđen sistem vladavine.

Dubrovnik je, nesumnjivo, prvo nasledio aristokratsko-republikanske ustanove[13]) od gradske samouprave starog Epidaurusa. Nje-

[13]) Najranije svedočanstvo o gradskoj upravi Dubrovnika u srednjem veku možda je diploma vizantijskih careva Vasilija i Konstantina VI iz 997. i adresirana »Vitali archiepiscopo et Lampridio praesidi civitatis, una cum omnibus ejusdem civitatis nobilibus.

gov senat, poznat već iz najranijih dana, nesumnjivo je sličan senatima Arlesa, Nismesa, Beča i drugih velikih gradova »Languedoca i Provence«, a o produženju rimske kurije i o njenom postajanju u Epidaurusu postoje istorijski i epigrafski dokazi. Njegovi patriciji mogli bi, nesumnjivo, pratiti svoje poreklo do poslednjeg rimskog honorata. Traganjem za svojim poreklom unazad do Jupitera izlažu sami sebe, zaista, podsmehu.

Posle venecijanske prevlasti vlast su predstavljala tri veća i grad je bio razdeljen na tri reda: na vlastelu (nobili, patriciji), građane (citadini), koji su se delili na dva bratstva (confraternite): S. Antonio i S. Lazzaro. Poslednji, zanatlije (artigiani) stajali su, izgleda, prema građanima kao naši zanatski esnafi prema trgovačkim. Građani su, stvarno, mogli obavljati pojedine javne službe[14]), ali imenovanja su bila rezervisana za senat.

Veliko veće[15]) bilo je telo na kojem je počivao stvarni suverenitet. Ono je obuhvatalo čitavo članstvo legalno punoletnog plemstva od 18 godina, čija su imena registrirana u »Specchio di Maggior Consiglio«, dubrovački »Libro d Oro«. Ovo je telo biralo svakog meseca «Rektora republike« i godišnje sve velike poglavare, potvrđivalo zakone i imalo moć pomilovanja i donošenja smrtnih presuda.

Redovni poslovi administracije bili su u rukama dvaju manjih tela. Senat ili »Consiglio de Pregati« sastojao se od 45 članova i ovo je telo donosilo zakone i određivalo poreze, imenovalo ambasadore i konzule, rešavalo o miru i ratu, raspravljalo važne državne probleme i radilo kao apelacioni sud. Senat se sastajao četiri puta sedmično, a u slučajevima opasnosti i češće. Doživotne članove ovoga tela biralo je Veliko veće, ali je njihovu službu potvrđivalo svake godine »Veće veće« i ovo je ponekad senatora suspendovalo od njegovih dužnosti.

Dalje, »Minor Consiglio« se sastojalo od sedam senatora i kneza Republike i ovo je telo radilo kao izvršno »Veće veće«, i u težim slučajevima primenjivalo sudsku vlast, primalo ambasadore i pregovaralo sa stranim silama.[16]) Knez Republike, inače predsednik ovoga veća, bio je na položaju samo mesec dana i u tom periodu bio obavezan da stalno stanuje u »Palazzo rettorale« i dvor je napuštao samo prilikom narodnih svečanosti[17]). Knez je oblačio dugi crveni ogrtač, držao ključeve grada, državne arhive, sazivao »Veliko veće« (Gran Consiglio) i Senat. Kao dalja ustavna predostrožnost, potpuno venecijanska, birala su se tri poglavara, koji su se zvali »provveditori della republica«, i bili su iznad svih sem senata i »Većeg veća«,

[14]) Segretaria, Cancellaria, Notaria, Dogana, Tesoreria i Annona.

[15]) Ili Maggior Conciglio.

[16]) Ukaze i pisma stranim vladarima ovo je telo potpisivalo sa »Il rettore e consiglieri della republica di Raguza«.

[17]) Da vodi, na primer, procesiju do katedrale. Takvi dani su bili savesno označeni u dubrovačkim almanasima — »Oggi sua serenita si porta al duomo«.

i imali su pravo da privremeno suspenduju zakone i ukaze i njihovu primenu, sve dok ih Senat ponovo ne preispita[18]).

Sa ustavnog gledišta Dubrovnik stvarno zaslužuje titulu »Piccola Venezia«! Aristokratska vlada u Dubrovniku radila je čak sa većom skladnošću nego ona u Veneciji. Tako je vladavina dubrovačkih patricija trajala do vremena Damianosa Jude, skoro sedam stoleća, a posle ovog datuma produžila se čak za pet stoleća i tek tada slomljena ovom izuzetnom revolucijom[19]). Kad se uzme u obzir neznatna veličina grada, stabilnost dubrovačke konstitucije postaje još značajnijom. Ovde nije bilo prostora za feudalne gospodare da žive na svojim vlastitim dobrima, kod svojih vlastitih kmetova, izdvojeni i zaštićeni kanalima i utvrđenim zidinama. Vlastela dubrovačka prolazi pored svojih građana kroz iste uzane ulice. Daleko od toga da budu prosti robovi, ovi su građani često ravni svojim starešinama i po obrazovanju i po bogatstvu. Građani i zanatlije dubrovački rado su prepustili uzde uprave u ruke aristokratskoj kasti, pa iako je ova kasta bila toliko izdvojena, ipak tokom osam stotina godina nije zapisan ni jedan slučaj nesklada sa građanskim staležom.

Tajna leži u trezvenom duhu i plemstva i naroda dubrovačkog i u onom uzvišenom shvatanju patriotizma koji je bio povezan sa njihovom religijom. Zakonita ozbiljnost vladala je nad ustavnom istorijom Dubrovnika. Vladajuće klase nisu gledale na svoju vlast samo kao na rođenjem stečeno pravo već kao na dano i osveštano poverenje. »Ragusan libro d' oro« počinje molitvom za republičke velikodostojnike i odiše uzvišenim duhom kojim su prožete sve klase dubrovačkih građana, od prvog do poslednjeg: »O gospode, oče, svemoćni, koji si izabrao ovu republiku da tebi služi, izaberi, preklinjemo te, naše upravljače prema tvojoj volji i našoj potrebi, tako da se plaše tebe i da se drže tvojih svetih zapovesti da bi nas mogli čuvati i upravljati s nama sa istinskom ljubavlju. Amin!«[20]).

Okrenimo se dubrovačkoj istoriji i tamo ćemo, na njenim stranicama, naći sami sebe među ozbiljnim i trezvenim narodom. Nikad taj narod nije bio zanet uspehom, a nesreću je uvek podnosio sa mirnim strpljenjem. Heroji Dubrovnika veličanstvenog su rimskog tipa i drugi i najveći Regulus je dubrovački. Duh Dubrovnika naročito sija kroz ozbiljne i praktične umetnosti i nauke. Gradski senat zabranjuje podizanje pozorišta. Lepe umetnosti ovde dolaze u pozadinu, a posebno prvenstvo imaju matematika, mehanika i astronomija. Matematičari su dubrovački plemići, a pesnici su trgovci. Uz-

[18]) Za kriminalne prestupe bio je tribunal od četiri sudije. Za građanske sporove četiri konzula — cosoli delle cause civili.

[19]) Bio je, zaista, ozbiljan spor 1703. između starog i novog plemstva — »Salamanchesi i Sorbonnesi«, ali je ispario kroz oštre reči.

[20]) »Domine Pater Omnipotens, que eligisti hanc Rempublicam ad srevicndum tibi. Elige, quaesumus gubernatores nostros secundum voluntatem Tuam et necessitatem nostram, ut Te timeant et tua sancta Praeceata custodiant, et nos vera caritate diligant et dirigant. Amen!« Ovo sam uzeo od Kohla, koji je prepisao iz uvoda »Specchio del maggior Consiglio«.

višeni eposi su remek-dela dubrovačke muze. Svoje su simpatije, uz dostojanstveni duh istoka i najplemenitije poštovanje, ukazali njegovi pesnici turskom sultanu. Ipak, Dubrovnik nigde nije pokazao toliko ozbiljne i otvorene pažnje koliko u načinu vaspitanja svoje dece. Palladius[21]), pišući sredinom petnaestog stoleća, naveo je za Dubrovčane: »Objavljujući kako je velika ozbiljnost i briga Dubrovčana u vaspitanju dece, ne sme se zaboraviti jedna stvar, a to je da ne dozvoljavaju druge vežbe sem književnih. I, ako se pojave borci ili akrobati, oni ih smesta izbacuju zbog straha da ne bi omladina (koju spremaju za književnost ili trgovinu) bila iskvarena tako niskim primerima«. U srednjovekovnom je Dubrovniku zaista mogao biti prostak jedino glup dečko.

Kroz zakone, humane i poslovne ustanove srednjovekovnog Dubrovnika zrači neki trezven i religiozan duh. U srednjem veku zaista je malo gradova koji bi se mogli pohvaliti gradskom policijom i sanitarnim ustanovama. U četrnaestom stoleću ovde je bio sveštenički fond — »curates«[22]). Ovaj grad polaže pravo na to da je imao prvi zavod za nahočad[23]) u civilizovanom svetu i prvu banku za pozajmicu novca, a godišnji iznos za dobrotvorne ustanove dubrovačke iznosio je do 800.000 dukata. Ako izdvojimo rano englesko zakonodavstvo koje je obustavilo ljudske eksporte Brisela, tad bi Dubrovačka Republika bila prva država koja je izdala zakone o ukidanju trgovine robljem. Dubrovačko Veliko veće čulo je 1416. da se nekoliko dubrovačkih trgovaca, nastanjenih na Neretvi, naviklo da potčinjene prodaje kao robove, te je donelo zakon i to velikom većinom — od svega sedamdeset osam u većnici za zakon je glasalo sedamdeset pet — da će ubuduće svaki prodavač roba biti kažnjen novčano i zatvorom od šest meseci, jer »smatramo da je takva trgovina podla, grešna, užasna i protivna svakoj humanosti i da našem gradu nanosi nemalu sramotu, jer se ljudski lik, stvoren po zamisli našeg stvoritelja i nalik na nj, preobraća u pohlepnu zaradu i prodaje kao da je svirepa zver«[24]). Tokom šesnaestog, sedamnaestog i osamnaestog stoleća velike su sume ostavili plemeniti građani Dubrovnika za rashode oko otkupa i oslobođenja robova.

Stabilnost dubrovačke vladavine svakako je posledica položaja samoga grada i trezvenosti njegovih građana. Srednjovekovni pisci dobro su zapisali da je Dubrovnik »Palmira između velikih impe-

---

[21]) De situ orae Illyrici, lib. I.

[22]) Congregazione dei Preti: ustanovljen 1391. za pomoć siromašnim sveštenicima.

[23]) Senat je 1432. podigao zavod za nahočad: »Consinderando di quanta abbominazione et inhumanita era il gettar delle creature humane piccole, le quali molte fiate non erano raccolate, ne secondo humanita e bisogno sovvenute«. Ova je ustanova nazvana »Ospitale della misericordia«. Republika je 1347. podigla sirotište »Ospitale ad consolationem et suffragium pauperum cunctorum«. Bolnica za siromašne pridodata je 1540.

[24]) Obnovljen 1446. uz teže kazne: ako u određenom roku ne povrati roba, trgovac ima biti obešen.

rija«. Grad je morao da čuva svoju nezavisnost, redom: od vizantijskih careva, gusarske države neretvljanske, kraljice Jadrana, srpskoga cara, madžarskih kraljeva i, najposle, od Turaka i Španaca. Dubrovnik je neprestano morao biti na oprezu od ambicioznih planova najmoćnijih država srednjovekovnoga sveta. Kad bi se njegovi susedi svađali, tad bi uvek bio doveden u najteže stanje, a stalno širenje trgovine zavisilo je od milosti i najudaljenijeg neprijatelja. Tako su za njegovu vladu vanjski događaji bili od vrhunske važnosti. Stalna je bila potrebna tajna diskusija, hitno rešavanje i mudrost nasledne kaste državnika. Kada vlast države počiva na trgovini, tad ona mora da pruži obilatu raskoš narodnoj vladi. Dubrovnik je bio tako malen i tako neposredno uz granice moćnih carevina da se zdravo osećanje njegovih građana pokorilo potrebi aristokratske ustavnosti.

U istoriji ove Republike zaista ništa nije tako čudno kao doslednost sa kojom su ovi nasledni diplomati rukovali vanjskim problemima. U ranijem periodu istorije i u sirovijem stanju dubrovačke zajednice videli smo upornost Senata da očuva dubrovačka prava na azil. Kasnije, u diplomatskije doba, ovaj grad izbeglica postaje pobornikom za pravo neutralnosti. Mi smo upravo zbunjeni čudnom veštinom kojom je Republika očuvala svoju neutralnost između: Venecije i Grka, Venecije i Neretvljana, Venecije i Madžara, između srpskoga cara i vizantijskog cezara, između Turaka i Madžara, Turske i Venecije, Turaka i flote Karla V. Tajna dubrovačke politike bila je, izgleda, u priznavanju izvesne vrhovnosti najjače susedne kopnene sile. Dok je Venecija bila svemoćna u Dalmaciji, Dubrovnik je priznavao gospodstvo duždevo. Kad car Dušan proširuje srpsku carevinu do mora, Dubrovnik mu podnosi znake svoje pokornosti. Raspada se srpska carevina i madžarska zastava se lepršа na zidinama dalmatinskih gradova mesto lava sv. Marka. Tada, od 1358. do 1483, Dubrovnik priznaje vrhovnost madžarskih kraljeva. Ali, sa oduševljenim predosećanjem okrenuli su se dubrovački državnici prema novom, izlazećem suncu, I dok preostali deo istočne Evrope skoro nije bio svestan svojih budućih osvajača, Dubrovčani već 1370. šalju svoje poslanstvo u Brus u Maloj Aziji, nasledniku Orhanovu[23]), emiru turskome i, kao nagradu za godišnje plaćanje sume od petsto cekina, dobivaju ferman o trgovačkim privilegijama, a ovaj se dokumenat još čuva u arhivama Dubrovnika. Tako je postavljen temelj prijateljstvu, koje je već unapred spasilo malu Republiku kada su bili zbrisani: Vizantijska Imperija, despoti Srbije i Albanije i kraljevstva Madžarske i Bosne. Ugovor je obnovljen sa Bajazitom, a prilikom konačnog osvajanja Hercegovine, 1483, veran svojoj politici, Dubrovnik prihvaća gospodstvo same Porte.

[23]) Appendini navodi upravo Orchana, ali se jedino Engelov prikaz može složiti sa datumom 1370.

Ogromna trgovina sa unutrašnjošću Balkanskog poluostrva trajno je uticala na dubrovačku vladu da osigurava prijateljske odnose sa dominantnom silom u zaleđu. Za svaju poslušnost vladajućoj kasti dubrovački građani su bili desetorostruko nagrađeni koristima koje je žnjela njihova trgovina, blagodareći oštroumnom predviđanju i čudesnoj moći koje je njihova vlada pokazivala prilikom pregovora. Prijateljstvo srpskih, bosanskih, madžarskih i docnije, turskih gospodara omogućilo im je da poseju svoje radnje po slovenskim zemljama između Jadrana i Crnoga mora. Za vreme turskih osvajanja trgovačke kolonije Dubrovnika nalazile su se u Sarajevu u Bosni, u Novom Pazaru u Raškoj, u Novom Brdu i Beogradu u Srbiji, u Bukureštu i Trgovištu u Vlaškoj, u Vidinu, Ruštuku, Silistriji i Sofiji u Bugarskoj i u prvoj prestonici evropske Turske, u Jedrenama. Turci su ovim kolonijama dodelili specijalnu jurisdikciju, pa čak i pravo da podižu katedralne crkve. Kroz sve ove zemlje bez preprcke i smetnje prolazili su dubrovački karavani. Dubrovčanima je čak i papa dao dozvolu za trgovinu sa neznabošcima. Iznenađujući spomenik radinosti ovih kolonista nalazi se u ugovoru između Đurđa Brankovića, despota Srbije, i ove Republike. Prema ovom ugovoru, dubrovačka vlada je uzela pod zakup tri otvorena zlatna rudokopa: Novo Brdo, Janjevo i Kratovo za godišnju rentu od trista hiljada dukata. Ovo je ogromna suma za one dane.

Pored ove trgovine sa slovenskim zemljama Dubrovnik je vodio pomorsku trgovinu sa Levantom, a već od početka četrnaestog stoleća zaključuje trgovačke sporazume sa sultanima Egipta, Sirije, Iconie i Bythinie. Dubrovčani su imali svoje radnje i na Siciliji i u Napulju. Dubrovačke lađe prenosile su, takođe, mnogo tranzitne robe između ovih država i raznih pristaništa na Levantu. Trgovci ovoga grada probili su se ne samo do Francuske i Španije već čak i do naših obala i odatle su transportovali englesku robu, naročito štofove i vunene tkanine, ka jugu i istoku[26]). Već su se u šesnaestom stoleću dubrovački trgovci smestili u Engleskoj, a Kromvel je dao Dubrovčanima trgovačke privilegije u engleskim pristaništima. Moćni dubrovački trgovci, sa »gospodskim brodom kao vlastelini i bogati trgovci puni izobilja«[27]) dodali su jednu reč engleskom jeziku. Naša reč »agrosy«[28]), jednom pisana »ragosie«, prvobitno je značila samo naziv za dubrovački ratni brod. Naši preci nisu se upoznali sa ponositim brodovljem Dubrovnika jedino putem miroljubivih i trgovačkih ciljeva. Radi održavanja mnogih trgovačkih privilegija Republika je bila prisiljena da svojim brodovljem potpomaže špansku mornaricu i da učestvuje u njenim poduhvatima. Najponositiji

[26]) Postoji interesantna prepiska između Dubrovnika i kardinala Pole u vezi sa dubrovačkim trgovcima nastanjenim u Engleskoj i postoji jedno kardinalovo pismo od 11. jula 1538. dubrovačkom senatu.

[27]) »Mletački trgovac«: čin I, scena I: Salarino govori o Antonijevim »velikim ladama« — Agrosies.

[28]) Često pogrešno izvođeno od »Argo«. Moguće da je reč stigla do nas preko Španije.

ratni brodovi španske armade otplovili su iz starog dubrovačkog pristaništa, a 1596. dvanaest dubrovačkih brodova borilo se protiv Engleza u Indijskom okeanu.

Trgovački polet Dubrovnika dostigao je svoj vrhunac krajem petnaestog stoleća i tad je grad bio među najnaprednijim u Evropi. Trgovačka mornarica Dubrovnika imala je 1450. godine trista brodova. Savremenik Palladius kaže: »Nema kutka u Evropi za strance prikrivenog ili neprijateljskog, gde nećete naći dubrovačke trgovce«. Produktivni polet kod kuće dopunio je ovaj trgovački napredak na strani.

Dubrovnik je 1490. pozvao florentinskog tkalca da uputi građane u tkanje. Podigli su radionice, a neki je građanin iz Napulja izgradio vodovod radi bojadisanja i mašinerija je stavljena u pokret pomoću vodenog pogona, te je već posle pet godina nova proizvodnja u punom toku. Nekoliko godina kasnije[29]) neki preduzimljivi dubrovački građanin uveo je toskansku proizvodnju svile. Pored ovih i tolikih manjih radinosti koje su se snabdevale iz susedne turske provincije voskom, kožama, solju i obućom, tamo je rađila topolivnica i tvornica baruta, razvilo se koralsko ribarstvo, proizvodnja stakla i obavljao se kujundžijski rad u zlatu i srebru. U svim ovim poslovima Dubrovnik se odlikovao izvedenom raspodelom radne snage svojih građana. Računalo se da je pri kraju petnaestog stoleća Dubrovnik imao četrdeset hiljada stanovnika, a blagajna Republike rezervu u iznosu od sedam miliona cekina. Međutim, trgovci samo jedne gradske četvrti, koja se zvala Prieko, posedovali su kapital od sto miliona dukata.

U ovo doba priložilo je plemstvo, koje se sklonilo iza njegovih zidina, sveštiljku koja je rasipala svetlo iznad ovog starodrevnog grada — utočišta izbeglica. Posle pada Carigrada i sloma slovenskih kraljevina u njegovom zaleđu u Dubrovnik su se nagomilali izbegli kneževi iz istočne Evrope. Izdanci carskih kuća Vizantije, porodica Lascarisa i Kantakuzena, Komnena i Paleologa, despotica srpska, udovica — kraljica Bosne i mnoštvo drugih manjeg položaja tražili su i našli utočište u ovim gostoljubivim ulicama. I u »Specchio del maggior Consiglio«, na listi dubrovačke vlastele, još se vidi upisano ime Stjepana, vojvode od sv. Save.

Ali, najveća slava Dubrovnika ne leži ni u njegovom bogatstvu ni u njegovom vlastelinskom gostoprimstvu, već više u plemenitom i civilizovanom uticaju koji širi na najsurovijeg evropskog člana naše arijanske porodice. To je dubrovačka literatura, koja još živi u duhu ljudi, i to u danima kada je grad napustila trgovina i kada je s njegovim plemstvom nestala i njegova sloboda.

Videli smo Dubrovnik tokom samog njegovog delimično romanskog i delimično slovenskog rađanja. Postepeno se »kameniti grad« stopio sa šumovitim naseljem pozadi. U svom ogromnom i raznoli-

[29]) Između 1530. i 1535.

kom dodiru sa Slovenima iz zaleđa romanska Raguza postaje srpskim Dubrovnikom. I već od početka četrnaestog stoleća, dotle strogo zabranjivan ranijim zakonima, srpski jezik se može smatrati maternjim jezikom Dubrovnika. Već 1472. slovenski jezik je postao toliko nadmoćnim da je čak i Senat morao da donese zakonsko osnaženje talijanskog jezika kao jezika svojih službenih odluka. Tako je Dubrovnik postao slovenskim gradom u istom času kada je proširena njegova veza sa ostalom Evropom, naročito sa Italijom, i kada je dospeo u pun tok zapadne renesanse. Grad je postao slovenskim, ali nikad nije ipak izgubio talijansku stranu svoga karaktera. Iako su govorili srpskim dubrovačkim dijalektom u krugu svojih porodica, bogati Dubrovčani slali su, ipak, svoju decu u florentinske škole i upravo kao školovani Irci i Velšani, koji su često govorili najboljim engleskim, tako su i ovi u istom stepenu stekli znanje talijanskog i očuvali čistinu akcenta u talijanskom jeziku Dubrovnika od varvarizma venecijanskih i drugih gradova dalmatinskog primorja. I danas još ovaj dijalekat predstavlja lingua Toscana in Bocca Ragusea.

Po samom svom postanku Dubrovnik je bio podesan za posrednika između talijanskog i slovenskog duha. Proizvod toga duha je literatura po kojoj je ovaj grad stekao titulu »Slovenske Atine«. Verni pametnoj politici koja je dovela do osnivanja škola, upravnici Republike su pozivali najškolovanije ljude iz Italije i već krajem petnaestog stoleća mnogi su namamljeni u Dubrovnik kao profesori, savetnici i sekretari. Proslavljeni filolog Nacimbeno di Nascimbeni pozvan je za rektora škole, a Demetrius Chalcochondylas napustio je i samu Florencu da bi prihvatio položaj profesora grčkog jezika u Dubrovniku. Dubrovačka kultura bila je nešto više nego običan odraz talijanske renesanse. Ovde su se sabrali naučnici izbegli iz Vizantije, jer je ovaj grad stolećima pre vizantijskog pada održavao s njima književnu vezu i građani ovoga grada bili su, donekle, i njihovi sugrađani. Još je 1170. Manuel Komnen dozvolio Dubrovčanima da budu građani Carigrada i carskom poveljom preuzeti su troškovi oko vaspitavanja izvesnog broja dubrovačke mladeži u grčkoj nauci. Početkom četrnaestog stoleća Dubrovnik je postao grčkom školom za srpsko zaleđe. Slovenski carevi i kraljevi slali su ovamo mlade plemiće da se nauče znanju i vladanju. Srpski car Stefan Dušan podario je gradu skupocenu zbirku grčkih i latinskih zakonskih propisa koji su pronađeni u unutrašnjosti Ilirije[30]). Tako su dubrovački građani bili potpuno podesni za vodeću ulogu u oživljavanju nauke u zapadnoj Evropi. Govori se da u petnaestom i šesnaestom stoleću nije bilo porodice koja se nije mogla pohvaliti učenim ljudima. Dubrovački naučnici su marljivo prionuli uz novo učenje i ispravili su tekstove Virgilija, Ovidija, Cicerona i drugih klasičnih pisaca. Krajem petnaestog stoleća položaj Dubrovnika bio je neobično značajan u naučnom svetu, tako da je Aldus Manutius poslao svoga sina Paola ovamo radi klasičnog obrazovanja.

[30]) Videti Skurla, pom. delo, p. 54.

Ali ovo obrazovanje bilo je tek uvod za pojavu i polet takvog originalnog genija sa kojim se može uporediti vrlo mali broj gradova na globu. Zaista izgleda, da nijedan narod nije izneo i tako živo prikazao svaki uzbuđujući aspekt najromantičnijeg doba kojeg je svet ikada video. Dubrovčani su zaseli u podnožje nauke vizantijskih gospodara još u onim danima kada je ova bila njihov oholi monopol. Oni su već u školama u Florenci bili dobro upoznati sa remek-delima talijanskog genija. Preko Virgilija i Ovidija oni su već zaneti inspiracijom starine i jedan je Dubrovčanin preveo Sofoklove drame na svoj maternji srpski jezik. Ovim ostvarenjima egzotične mašte oni su dodali ono što nisu nikad izgubili — nasleđe srpske poezije — očuvanu mitologiju, koja se zadržala, na neki misteriozni način pod uticajem arapskog genija — mitologija koja do poslednjih dana carstva tako stvarno slika fantastična srpska božanstva i među njima cvećem odevenu vilu, koju nose u povorci na dan dubrovačkog karnevala.[31]) I već su trgovci Republike, njeni građani, proširili svoje simpatije i upoznali sve evropske narode. Već su videli potpuno otvorene granice staroga sveta i otplovili dalje da ispitaju novi. Zaobišli su Rt dobre nade tragom Portugalca. Njihovo je brodovlje dospelo do pristaništa Goa i saobraćale u Persijskom zalivu. Sa Špancima su plovili do Perua i Meksika, divili se španskom cveću na hramovima piramida Aztecsa i brali ruže u vrtovima Yucaya. Njihovu je maštu, bliže kući, raspalio pad carevine koju je osnovao Julius. Sa samih svojih bedema posmatrali su oni tragediju naroda i njihove ulice bile su pune obeskrunjenih suverena. Najdivnija ostvarenja jelinske muze izronila su, kao Afrodita, iz pene jednog te istog mora i zasjala u zatonima Dubrovnika.

Pošto je boravio u ovom poetskom svetu čovek se ne može začuditi tome što je Dubrovnik primio inspiraciju svoje okoline, što se u tonovima svog maternjeg jezika »uzbudio do ekstaze vatrenom lirom« i što je, preživljavajući katastrofu srpske rase, stvorio srpsku dramu. Već od početka poslednje četvrti petnaestog stoleća Dubrovnik je odavao dugi niz pesnika i dramatičara[32]), i to tako velikih i značajnih da ovakav razmer nije poznat na zapadu. Njihova vrednost je u tome što su pisali na slovenskom jeziku. Između najproslavljenijih radova dubrovačkih pesnika mogao bi se spomenuti komični ep »Derviš« Stjepana Gozze; poznata je »Jeđupka« ili ciganka, satirična pesma Andrije Čubranovića; Dominko Zlatarić je poznati liričar, slikar i prevodilac Tasa i nekih Sofoklovih drama. Dubrovniku nisu nedostajale i pesnikinje da se takmiče sa njegovim pesnicima; još su čuveni epigrami Cvijete Zuzorić, koji su pisani i na talijanskom i na slovenskom jeziku. U dugim analima dubrovačke literature ipak su najproslavljenija imena Julija Palmotića i Ivana

[31]) Primerci ovih slika iz vremena Appendinijeva naći će se u njegovoj »Storia di Ragusa«.

[32]) Appendini je ispunio jednu svesku svoje »Storia di Ragusa« književnom istorijom ovog izuzetnog grada.

Gundulića. Velika je zasluga Palmotićevih drama što su predmeti uzeti iz istorije Južnih Slovena[33]). Remek-delo Gundulićevo je »Osman«, epski spev u kojem je opisana snaga sultana Osmana i njegova borba protiv Poljaka. Ovo je čudan dokaz simpatija ove Republike prema Turcima i najplemenitiji spomenik dubrovačkog genija. Kod svih jugoslovenskih naroda Gundulićeve pesme su još tako »bliske ustima kao domaće reči«. Dubrovnik je izgubio svoje bogatstvo i slobodu, ali njegove najsvetlije uspomene još žive u pesniku:

»Čija milozvučna lira
Odjekuje nežno od Save do Drave,
Braneći ilirski narod od propasti i
Njihanjem besmrtne pesme
Raspaljuje patriotsku vatru«[34]).

Dubrovnik je, takođe, dao i latinske pesnike i jednu grupu istoričara. Iz reda ovih mogu biti spomenuti Cervario Tuberone, Nikola Ranjina i, najveći od svih, Anselmo Banduri, čije je ime slavno u Evropi. Polet dubrovačkog genija ogleda se bitno u njegovom doprinosu egzaktnim naukama koji je toliko sjajan koliko i proizvodi njegove mašte. Dubrovački građani: Gazoli, Antonius Medus, Ghetaldi i, u kasnijem periodu, Bošković mogu se uporediti sa patrijarsima astronomije i matematike. Marino Ghetaldi, rođen u Dubrovniku 1566, preduhitrio je Dekarta u primeni algebre u geometriji i polaže pravo na pronalazak teleskopa. Pored drugih radova, on je ispitivao Arhimedov eksperimenat i govori se da je svojim uveličavajućim staklom uništio jednu lađu. Još se na obali zaliva, južno od Dubrovnika, ističe papraću obrasla pećina, gde je Ghetaldi voleo da ispituje svoje pronalaske. Ovi ljudi od nauke ostavljali su tako dubok utisak na narodni duh da se i danas čak, pri prolazu pored otvora Ghetaldijeve pećine, mornar moli svetom Vlahu da razori čini čarobnjaka.

Književni i trgovački polet Dubrovnika produžio se i dalje sve do sredine sedamnaestog stoleća. Posle je smanjen zbog kuge koja je 1526. za šest meseci uništila dvadeset hiljada stanovnika, a kasnije i zbog gubitka mnoštva brodova u španskoj službi. Ali, Dubrovnik je već primio opomene za još užasniju katastrofu, onakvu kakva je već pala na njegovog rimskog pretka Epidaurusa. I već se nižu stradanja od udara zemljotresa: 1520, 1521. i 1639.

Katastrofa se desila u osam i po ujutro, šestog aprila 1667. Veće »Maggior consiglio« pripremalo se za sednicu radi pomilovanja nekih prestupnika i knez Republike Simon Ghetaldi i nekoliko dostojanstvenika već su se spremali da zauzmu svoja mesta. Većina gradskog stanovništva nalazila se kod kuće ili u crkvama na jutarnjoj moli-

[33]) Kao, na primer, »Danica, ćerka Ostojina«, »Pavlimir i Zaptislava«.

[34]) Videti A. A. Patonovu »To the Shade of Gondola« u njegovoj »Researcaes on the Danube and Adriatic«. Tu će engleski čitalac naći briljantnu belešku o Gunduliću. Paton kaže: «Elastični polet Ariostov, nežnost, elegancija i savršenost Tasova kao da sjedinjuju i smenjuju inspiracije Gundulićeva duha«.

tvi. Iznenada, bez i najmanjeg nagoveštaja, užasan udar zemljotresa srušio je ceo grad i pod ruševinama sahranio petinu stanovništva. Knez Republike, pet šestina plemstva, devet desetina stanovništva, holandski ambasador sa svojom svitom od trideset članova na putu za Carigrad i šest hiljada građana bili su sahranjeni. Mermerni dvorovi, natrpani ukrasima u vreme procvata bogate biblioteke, arhivi i nenadoknadivi rukopisi — sve je potpuno propalo. More je četiri puta ostavljalo pristanište suvim i podizalo se do vrha planine preteći četiri puta da će potopiti zemlju. Duboki vrtlozi progutali su brodove u pristaništu, ili su ih u komade razbili talasi, lupajući jedan o drugi ili o okolno stenje. Izvori su tada presahnuli i ogromne stene rascepile su se od vrha do dna. Gusti oblaci peska zamračili su nebo. Zemljotres su pratili požar i jaka oluja, koja je proširila plamen iznad svih ruševina. I, na kraju, da bi se upotpunila katastrofa, sa planina su se spustili divlji morlasi i opljačkali sve što je preostalo.

Dubrovnik se nikad nije oporavio od ovog udara. Trgovina se njegova zadugo svela na obalski saobraćaj, i to putem malih »trabaccoli«. Literatura je, ipak, delimično obnovljena. A u prvim godinama francuskoga rata neutralnost mu je još jednom osigurala mnogo više tranzitne trgovine po Sredozemlju i već koncem prošlog stoleća njegovo se stanovništvo popelo na petnaest hiljada. Ali, 1806. Napoleon je zauzeo Dubrovnik i dve godine kasnije adutant generala Marmona objavio je da Dubrovačka Republika više ne postoji. Još je ostalo da diplomati saveznih sila hladnokrvno dovrše ono što je Bonaparta uradio u besu svoje ambicije. I na Bečkom kongresu i engleski opunomoćenik je stavio svoj potpis na dokumenat prema kojem je stara Republika predana najbrutalnijoj despotskoj vladi u Evropi. Posle tog datuma Dubrovnik je ostao kao glavni grad jednog »kotara« i ponositi dvor njegovih kneževa snizio se na »bureau« austrijskog »kotarskog poglavara«.

Kako je još i danas privlačan Dubrovnik! Daleko prevazilazi sva naša očekivanja. Stupili smo u ovaj nekad uzvišeni grad kroz kapiju Porta Pille, kroz jednu od dve kapije koje čine severnu i južnu osu maloga grada. To su jedina dva javna prilaza u unutrašnji prostor između njegovih masivnih zidina. Iz udubljenja iznad ovog prolaza milostivo gleda dole na nas stari spasilac republike sveti Vlaho sa prstom visoko uzdignutim kao da blagosilja. I isti kip njegove svetosti, ukrašen vencem amajlija, nalazi se u razmacima svuda oko bedema. Prošli smo kroz Porta Pille i izašli na Stradone ili korzo, na glavnu ulicu Dubrovnika, najlepšu i najširu u Dalmaciji.

Za istoričara dubrovačke prošlosti ova je ulica od naročitog interesa. Prvobitno ona je bila samo uzani morski kanal — »srebrna pruga« — oko romanskog kamenitog zbega Lavve, koji je izdvajao od razbacanih i prostijih naselja srpskog Dubrovnika između borova na kamenitoj strmini okolnog zaleđa. Ali, kada je u trinaestom stoleću prestao antagonizam između Srba i Romana i kada je srpski

jezik postao maternjim jezikom potomaka epidaurskih izbeglica, kanal je zasut i zaravnjen i tako je načinjen prostor za uzdignutu i otvorenu pjacu[35]), gde su u kasnijim vremenima, podignute sa obe strane ponosite četvorospratne i petospratne palate da se, po svojoj uzvišenosti, takmiče sa onima u Veneciji. Tako je ona negdašnja prepreka između dva neprijateljska naroda kasnije postala vezom jedinstva i omiljenim zborištem i društvenim šetalištem svih klasa dubrovačkog građanstva. Ponosite dvorove prve pjace zatrpao je veliki zemljotres. Oni su tada, zbog svoje visine, naneli užasne ljudske žrtve i Senat je, prilikom podizanja ovog dela grada, ograničio visinu novih kuća na dva, najviše tri sprata. Negdašnja pjaca zgrčila se uz sadašnje Stradone kao u znak saosećanja zbog skučenih okolnosti novog Dubrovnika. Ipak, stvarnu senku njegovog negdašnjeg sjaja i danas još odaje ovaj divni prometni prolaz.

Svaka je građevina sa obe strane ulice, kao i u čitavom gradu, izgrađena od lepog kamena i ova je ulica, kao i sve druge u Dubrovniku, popločana ogromnim i vešto postavljenim četvrtastim pločama. Ploče su već dobile mermernu uglačanost i više puta smo se okliznuli. Odmah nadesno od ulaza prolazi se pored jedne, čudnim zmajevim glavama ukrašene cisterne iz petnaestog stoleća[36]). U nju je dovedena voda iz petnaest milja udaljenog planinskog izvora i iz nje se Dubrovnik snabdeva vodom. Nasuprot njoj, u klasičnom venecijanskom stilu, podignuta je Chiesa del Redentore i njene savršene rezbarije na pročelju oblikuju divne kamene reljefe zlatnoga sjaja. Iznad ulaza nalazi se natpis koji označava (legenda kaže da su dubrovačke gospođe donosile ovde materijal) obnavljanje crkve posle zemljotresa godine 1536 — ad avertendam coelestem iram in maximo terrae tremore. Na žalost, ovo zdanje nije izbeglo veće rušenje, premda je, nekom čudnom ironijom sudbine, preživelo zemljotres iz 1667 i danas stoji kao spomenik zarobljene prošlosti. Tu se, dalje, nalazi franjevački samostan, naročite umetnosti a na drugoj strani vidi se red solidnih kamenih kuća, koje su podignute sa velikom i jednostavnom pravilnošću i uz to još u dostojanstvenom stilu sa klasičnim i istaknutim ivicama.

I posle pet minuta šetnje — toliko je malo ovo mesto — stigli smo do drugog kraja grada, gde se ulica naglo završava kapijom Porta Plocce, koja obrazuje južnu osu Dubrovnika. Ali pre no što se stigne dovde, Stradone se otvara nadesno i tu se nalazi mala Piazza gde su grupisane najdivnije i najinteresantnije građevine Dubrovnika.

Svuda naokolo nalazi se ponešto što nas vraća do najslavnijih dana Republike. Na suprotnoj strani nalazi se živi spomenik mehaničkog genija, koji sija u velikim radovima Ghetaldija i Boškovića.

---

[35]) Skurla: pom. delo, p. 70.

[36]) Zapis na njoj pokazuje da ju je podigao 1438. napuljski arhitekta Onofrio di Giordano: »Rhaguseorum neobilum providentia et amplissimi Ordinis jussu, coacto argento publico«.

To je »Torre del Orologio« sa zaobljenom kupolom u kojoj se nalazi divan sat i u njemu pokretni globus pokazuje mesečeve mene, a dve bronzane čovečije figure u oklopu udaraju u zvono i oglašavaju časove. Na zvonu su latinski stihovi:

> Acta velut Phoebus distinguit tempora cursu
> Terrigenis, peragens signa superna poli;
> Sic sonitu nostro numeratur civibus hora
> Noste monens requiem, luce, laboris opus[37]).

Nalevo se nalazi divna arapsko-gotska građevina »Dogana« i »Zecca« ili republička kovnica novca. Danas ovo zdanje služi kao carska ili kraljevska »Ricevitoria principale«. Odavde su izašli oni upola vizantijski komadi novca sa njihovim svetim Vlahom i ornamenat »Tuta Salus«, čije smo mnoge primerke videli na nekadašnjim mestima dubrovačke radinosti u Bosni. Kovnica se nalazi iza »Dogane«. Posetio sam je u društvu Vicenza Adamovića, predstavnika numizmatike u Dubrovniku. Ovaj poseduje značajne zbirke i objavljuje neke interesantne eseje o istoriji likovne umetnosti ove Republike. Kovine dubrovačke, prema Adamoviću, datiraju unatrag najmanje do devetog stoleća. Najraniji je novac od bakra i nosi vizantijsko ime »Follaris« i »Obolus« i s lica prikazuje krunisanu glavu, nešto sasvim slično našim anglosaksonskim monetarnim likovima iz istoga doba. Kopirani su prema novcima Rimskoga Carstva iz četvrtog stoleća. Najraniji srebrni novac »Grosso« i »Denaro« potiče sa kraja trinaestog stoleća[38]) i ovo je prvi novac sa likom svetog Vlaha. Kovnica je sada preobraćena u žitnicu za smeštaj zobi. U unutrašnjosti građevine nema ničeg naročitog sem natpisa preko masivnog svoda kancelarije standarnih tegova i mera:

> Fallere nostra vetant et falli pondera, meque
> Pondero dum merces, ponderat ipse Deus.

Sadašnja »Zecca i Dogana« podignuta je 1520. i između vrlo malog broja građevina njihova je masivna konstrukcija izdržala udar zemljotresa iz 1667. Ali tu blizu postoji i druga građevina još veće starine i privlačnijeg značaja. Srećom i ona je, takođe, ostala nepovredena do sada. To je Palazzo Rettorale, sedište starih kneževa. Bogati stubovi ovoga dvora gledaju nalevo prema »Piazzetti«. Zdanje je monumentalni sadržaj dubrovačke istorije, najveličanstvenija relikvija stare Republike. Natpis spolja pokazuje da su ga osnovali 1435. »Vlastelini i najrazboritiji građani Dubrovnika pod božjom zaštitom sv. Vlaha, mučenika i presvetog sveštenika, zaštitnika ovog

[37]) Ispod ovoga je datum 1506. i ime Giambatista d Arbe, koji je izradio ovo »u čast i slavu sv. Vlaha«.

[38]) Datum je, izgleda, fiksiran po sličnosti ovih novaca sa onim Stefana Uroša. Videti Della Monetazione Raguzea, Studi di Vincenzo Adamović, p. 17. Administracija kovnice je bila poverena trojici senatora, koji su se zvali »Zecchieri«

epidaurovog grada Dubrovnika«[39]). Datum dovršenja ove građevine, godina 1452, vraća nas u onaj period kada se do vrhunca razvila trgovina i književnost. Stil arhitekture nije venecijanski, već florentinski, a iz tipično toskanskog izvora i dubrovačka književnost je crpla svoju najraniju inspiraciju. I ovaj stil izražava jednu vrstu arhitektonskog otpora lavu sv. Marka. Zdanje nije tako ogromna gomila kao što je dvor duždeva i nema elemenat njegovog varvarizma. Ovi masivni lukovi i konstrukcija sa unutrašnjim gvozdenim polugama omogućili su građevini da izdrži užasni udar zemljotresa i prikazuju vrlo dobro trezveno osećanje i herojsku istrajnost građana koji su je podigli.

Dvor je Lararium Republike. Unutra se nalaze portreti najvećih heroja i dobrotvora, arhive njene istorije[40]), povelje njene vlastele. Ovo je riznica asocijacija svih doba dubrovačke prošlosti. Nekad su stari senatori i patriciji, na kamenitim klupama u predvorju ispod ogromnih arkada, raspravljali o najozbiljnijim problemima Republike. Ova masivnost rimskih lukova i klasična kolonada potpuno odaju duh one rase kojoj starodrevno i kamenito uporište duguje svoje prve temelje. Stvaralački patriotizam Dubrovnika ide toliko daleko da zahteva da se prenesu ovamo čak i kapitoli iz matičnog grada Epidaurusa. Na jednom od njih sedi izgraviran alhemičar sa knjigom u ruci, između svojih ogleda i destilatora, a latinski natpis[41]), očito istog porekla kao i skulptura, obaveštava posmatrača da gleda pronalazača medicinskih umetnosti — Eskulapa — »slavu njegovog rodnog mesta Dubrovnika«. Ovde je ipak zapisana pobožna odanost srednjovekovnog Dubrovnika domaćim rimskim bogovima. I pored toga što se Kupidi pojavljuju između ukrasnih listova drugih

[39]) Civitatis Raguseae Nobiles Providentissimique Cives Blasii Martyris Pontif. q. SS. Praecl. hujus Epidaurae Raguseae Patroni auspicante Numine, ad prid. Idium Sextilium Aug., Faustum Felicis. que Diem, ex S. C. et Amplissimi Ordinis decretis Atrium Praetorianum hoc Insigne ut Publ. Civit. aulam et Senatoriam Aedem Optumis Cuuranib. (sic) V. Vir. Optimm. in omnem opportunum praesentem et Posteritis Usum Aere publico Dicandum Exornandumque Dedere. K. A. a. d. MCCCCXXXV SIGISMUNDI IMP. A. II.

[40]) Iz dubrovačkih arhiva mnogo toga su odneli Austrijanci u Beč. Ostatak je skoro nepristupačan. Za pregled je potrebno odobrenje guvernera Dalmacije iz Zadra. U arhivima nalaze se Rolis of the Consiglio de Pregati za godine od 1301. do 1802; Maggior Consiglio od 1415. do 1806; Minor Consiglio od 1415. do 1805; Lettere e Commissioni di Levante od 1339 do 1802; Lettere e Commissioni di Ponente od 1566. do 1802; Lettere e Relazioni od dubrovačkih plemića na stranim dvorovima; Trattati Turchi o odnosima ambasadora kod uzvišene Porte i pregovori sa susednim pašama. Ovde je i neka vrsta dubrovačke zemljišne knjige — Libro Matizza.

[41]) Munera diva patris, qui solus Apollinis artes
Invenit medicas per secula quinque sepultas,
Et docuit gramen quod ad usum quodque valeret,
Hic Esculapius celatus, gloria nostra,
Ragusii genitus, voluit quem grata relatum
Esse deos inter veterum Sapientia patrum,
Humanas laudes superaret rata quod omnes:
Quo melius toti nemo quasi profuit orbi.

57. Palazzo Rettorale i Torre del Orologio, Ragusa

kapitola, oni sigurno nisu nikad bili isklesani u Epidaurusu, ali ipak u njima možemo videti interesantan tribut Dubrovnika divnom paganizmu renesanse.

Predvorje dvora puno je lepih stubova. U jednom uglu nalazi se spomenik Orlandu. Njegova herojska dela u vezi sa ubistvom saracenskog emira već su opisana. Blizu njega stajala je stara zastava drugog spasioca Republike — San Biagioa. U sredini predvorja nalazi se tamnozeleno bronzano poprsje čoveka sa zašiljenom bradom i donekle zabrinutim izrazom i sa zapisom na podnožju: »Michaeli Prazzato benemerito Civi ex S. C. MDCXXXVIII«. Michael Prazzato bio je, zaista, zaslužan građanin. On je ostavio Republici ništa manje nego dvesta hiljada đenovskih zlatnika. U našem novcu ova bi suma iznosila šest stotina hiljada funti. Međutim, stvarna vrednost u današnjem novcu dostigla bi milione. Takvi su bili trgovački prinčevi grada Dubrovnika. Neobično je i čudno da su na spomeniku zapisani i katastrofa i prosperitet grada. Pozadi na podnožju nalazio se i zapis posvećen poprsju uništenom prilikom »velikog zemljotresa« i postavljanju novog. Glava je pozadi teško oštećena.

U »Bogorodičnoj crkvi« susednoga, nekad dubrovačkog ostrva Mezzo nalazi se drugi spomen na Michela Prazzata. To je jedna mramorna koja je nekad pripadala Karlu V. U doba kada je glad opustošila Španiju, Prazzato je stekao zahvalnost vladara ove zemlje, jer je svojim ogromnim lađama dovezao velike količine žita. Čuvši za Prazzatovu prisutnost, car ga je, tako se govori, pozvao k sebi dok se još brijao i tad mu ponudio ogromne sume novca, počasne titule i službu pod njegovom vladom. »Sire«, odgovorio je naš trgovački vlastelin, »zasićen sam bogatstvom i ne mogu ga primiti kao poklon; pošto sam kralj na palubi svojih brodova, to nikad nisam tražio počasti; slobodan sam građanin Dubrovnika — moje otadžbine — i nikad nisam tražio titule. Za spomen na vaše vladarske naklonosti podarite mi radije ovu maramu«[42]). Iznenađen takvom duševnom veličinom, Karlo V je digao ispod brade ono što se tražilo i pružio Prazzatu.

Do ovog Prazzatovog spomenika uzidan je u kapiji drugi natpis, koji registruje patriotsku odanost još većeg stepena[43]). Nikola Bunić je zaslužio pun naziv dubrovačkog Regulusa. Posle velike nesreće godine 1667, na početku novog života Dubrovnika, Kara Mustafa je nameravao da uguši njegovu obnovu i zahtevao je 146.000 dolara. Dubrovački Senat i građani dobro su znali Mustafinu mržnju i bili su očajni. U ovom kritičnom momentu dva su građanina, već proslavljena požrtvovanim radom na lečenju posledica zemljotresa i odbijanju morlaških upada, dobrovoljno izložili svoje živote, samo

[42]) Sire, io sono abbastanza ricco, per non accettar ricchezze; sono re sulle mie caracche, per non cercar onori; sono cittadino libero di Ragusa mia patria, per non cercar titoli; qual memoria della sorana vestra grazia cedetemi quest asciugamano«. Skurla, p. 16.

[43]) Ili di Bona.

da bi odvratili oluju. Jedan je bio Marino Caboga[44]), a drugi Nikola Bunić. Čim su stigli, veliki vezir je pokušao da ih prisili da pristanu da predaju Dubrovnik Turcima. Zahtev su odbili i odmah su bačeni u užasan zatvor. Posle nekoliko godina ropskog tamnovanja Caboga je nekako uspeo da se vrati u Dubrovnik i njegovi sugrađani dočekali su ga dobrodošlicom. Međutim, ova je ploča jedina zahvalnost koju je Republika mogla ponuditi Buniću. Natpis preveden na engleski glasi: »Nikoli Buniću, senatoru neobične razboritosti, koji je u najopasnijim danima Republike, po svojoj vlastitoj volji, preduzeo najopasniju poslaničku misiju kod susednog bosanskog paše, ali ga je paša, preko Silistrije, uputio turskom sultanu. Posle dugog tamnovanja umro je tamo u lancima za slobodu svoje otadžbine, te je svojom smrću i nepokolebljivošću stekao besmrtno ime kod pokoljenja. Senat je odlukom svojom u čast i spomen njegovu podigao ovaj spomen godine 1678«[45]).

Blizu Palazzo Rettorale uzdiže se katedrala sv. Marije, ali, na žalost, izuzev temelja na kojima sadašnja građevina stoji, nijedan kamen nije ostao ni na ovoj kao ni na onoj originalnoj katedrali Ričarda Lavovog Srca. U sadašnjim italijanskim građevinama osamnaestog stoleća ništa naročito ne privlači, ali Reliquiario je divno savršenstvo![46]) U ono doba kada je dubrovačka trgovina bila na vrhuncu, zapisano je da su »trgovci Republike sabirali skupocene svete relikvije iz svih delova Trakije, Bugarske, Bosne, Albanije i Grčke, gde su imali svojih poslova, u skladu sa svojim pobožnim sklonostima, ponekad na vlastiti trošak, ponekad na trošak Republike, oslobađajući ih tako iz varvarizma i prostote«. Kada je neznabožac pregazio jugoslovenske zemlje, pobožni zavetnici donosili su ovamo na čuvanje ono što im je bilo draže od svih svetskih dobara, pa i od samog života. Ovde, u gradu izbeglica sakupljala su se, takođe, i znamenja srpskog naroda. Među ovim nacionalnim relikvijama najinteresantniji je srebrni krst cara Dušana, koji je kao i madžarski, takođe dvostruk. Krst je spreda ukrašen kristalima i prekriven uvojcima filigranskog rada. Pozadi su ornamenti vinove loze. Ovde se vidi mnoštvo relikvija sv. Vlaha, patrona Republike, i kad

---

[44]) O Marinu Cabogi i njegovom poslanstvu Paton daje sjajan prikaz u svojoj Danube and the Adriatic, vol. I, p. 224 itd.

[45]) D. O. M. Nicolao de Bona, Joannis filio, singularis prudentiae senatori, qui, gravissimis Reip. temporibus, gravissima legatione sponte suscepta, ad vicinum Bossinae proregem per vim (sic) Silistriam ad Turcarum Imperatorem transmissus, ibi diuturno in carcere pro Patriae Libertate catenatus obiit, morte ipsa animique constantia immortalitatem nominis in omnem posteritatem promeritus. Hoc ex Sen. Con. monumentum honoris et memorie positum. Anno MDCLXXVIII. Ispod ovoga je napisano: Qui lapis veterem Aulam Senatoriam incedio et variis casibus corruptam diu ornaverat in vestibulo aedium civicarum positus est ex Consilii Publici Sententia, MDCCCLXX.

[46]) Našli smo na poteškoće prilikom dobijanja dozvole za pristup ovamo, jer tri ključa treba dobiti: jedan od biskupa, drugi od opštine i treći, mislim, od upravnih vlasti.

bi se složile skupa, napravilo bi se nekoliko originala. Jedna orijentalna kruna obuhvata deo svečeve glave. Doneta je ovamo sa istoka u jedanaestom stoleću i ona je remek-delo vizantijske umetnosti. Tu je, dalje, i odabrani dio ruke Jovana Krstitelja, pridodan zbirci 1452. pod, najblaže rečeno, značajnim okolnostima. Neki bolesni Bosanac obećao je ovu svoju skupocenu relikviju Florentincima, te su se Dubrovčani pobrinuli za predmet. Bosanac je ozdravio, ali ni papska grmljavina, ni toskanske pretnje nisu uspele da povrate ni najmanji delić svetog Jovana Krstitelja. Tad se Bosanac obratio za pomoć sultanu Bajazitu. Bajazit je predmet uputio nekom svome paši i, nesumnjivo bogato podmićen od Dubrovčana, paša je prekratio stvar i uputio oštećenog da ako želi hrišćanske kosti može na Kosovu polju nakupiti koliko hoće.

I pored toga što mi kao Englezi nemamo naročitog interesa za ključne kosti sv. Vlaha, ipak nas privlače i naročito zadivljuju veličanstvene kutije i stari filigranski dubrovački rad. Opšti izgled kasnijih vrsta dubrovačke umetnosti u srebru sličan je malteškom radu i rascvetava se u slično cveće i lišće. Ali, smisao za prirodnost pratio je obnovljeno proučavanje starine i najjasnije se ističe ovde u razvoju jedne vrste robe izrađene u srebru rukama velikog dubrovačkog majstora. U riznici su najdivniji predmeti srebrni legen i bokal. Njih je u šesnaestom stoleću izradio dubrovački zanatlija Đovani Progonović[47]), i to u stilu tako originalnom da ne mogu verovati da je nešto posve slično pokušavano igde drugde. Predmeti su ukrašeni školjkama svih mogućih vrsta, puzavicama, cvećem i lišćem, elegantnim lizardima. Ovi se modeli razlikuju i od dela najboljih velikih majstora, jer su savršeno oživotvoreni i, kao što umetnik iz Napulja modeluje, puni su živog stvaralaštva. I još nešto, savršenoj umetnosti dodan je najsavršeniji mehanizam. Čim se nalije voda u legen, mala stvorenja pokreću se kao da su živa. Sve je ukrašeno u prirodnim tonovima, ali sada je već ponegde nekako smanjen taj prirodni sjaj. Morate dotaći ove biljke i životinje i tako se tek možete stvarno uveriti da ovo nisu na neki način očuvani pravi i prirodni lizardi i papratovo lišće. U vazi je snopić srebrne trave i u njoj je svako i najtananije vlakno i svaka i najmanja semenka savršeno izvedena i obojena. Među njima prepoznao sam divnu trolisnu biljku koju sam video da raste u okolini Dubrovnika. Toliko je verna i tako prirodna ova umetnost.

Dobrotom g. Adamovića omogućeno mi je da vidim riznicu ovdašnjeg dominikanskog samostana. Među relikvijama ovde je najglavniji srebrni krst drugog čuvenog srpskog monarha Stefana

[47]) Arhibiskup Timoteo Mafei dao je nalog Prodanoviću da ovo izradi. Želeo je da predmete lično pokloni Matijašu Korvinu. Pre nameravanog putovanja arhibiskup je umro 1471. i ostavio je predmete svome unuku, koji ih je prodao Republici. Videti Skurlovo pomen. delo, p. 100. Lično se nismo uverili u proces koji izaziva voda nalivena u legen.

Uroša, sina još većeg imenjaka i oca cara Dušana. Na krstu su ostaci uglaste ornamentike i sledeći natpis:[48])

»Ovaj sveti krst je načinio gospodar i kralj Stefan Uroš za crkvu svetih apostola Petra i Pavla radi zaštite i oproštenja grehova. I Grigorije II, vladika raški, posvetio je ovaj časni krst na sličan način kao i onaj sirote koja je dala svoja dva mala poklona. Neka bude proklet svako ko pokuša da ukrade ovaj krst svetih apostola i svetoga drveta. Ovim krstom ja sam zaštićen i odupirem se demonima i ne plašim se njihovih zamki i prevara, jer je tako načinjen da zbuni i smrvi snagom raspetoga Hrista«.

Takvo je sujeverje.

Ovde su, također, bile mnoge vrste ranog filigranskog rada sa svetim tendencijama i glava — ne usuđujem se da je smatram retkošću — madžarskog svetog Stefana. Ovde je i jedna ruka redovnicima nepoznata porekla. Uspeo sam da razrešim srednjovekovni natpis na njenoj osnovi i sa zadovoljstvom sam ih obavestio da su srećni vlasnici ruke svetog Luke. U dominikanskoj crkvi i okolnim kapelama nalazi se mnoštvo interesantnih spomenika dubrovačkih građana. Tamo se nalazi mnogo porodičnih grbova dubrovačkog plemstva i na njima zapis Jure hereditario. Međutim, na jednoj ploči zapisano je na talijanskom »Zajednički grob bratstva stolara«. Ovo je naročito interesantno kao spomenik udruženja starih zanatlija i čini značajnu pojavu u ranoj istoriji Republike.

Čovek može da provede dane u lutanju Dubrovnikom i u ispitivanju njegovih ulica, crkava i manastira, dvorova i privatnih kuća njegovih građana i da uvek naiđe na neki interesantan spomenik prošlosti. U najskromnijim kućama, u starim zidinama, u pločniku ispod vaših nogu — svugde nailazite na komade vajarskog mermera, na parčad iz onog Dubrovnika potonulog u zemljotresu. Rečiti su svedok užasne katastrofe potpuno uništene ulice, položene pod pravim uglovima. Neobično iznenađuju nalazi mnogih tragova srednjovekovnoga grada. Nijedna od onih uzanih ulica nije ostala, ali se nalaze njihove isklesane i ukrašene kapije, kitnjasti prozorski lukovi puni bujnog poluklasičnog i polugotskog lišća. Pored dvorova stare vlastele ili, kako ih ovde nazivaju, »Case signorili« nailazimo tu i tamo na izgravirani porodični grb iznad ulaza i na dostojanstveno istaknute balkone. Tako je čudesna klima ovde da svugde u pukotinama staroga zida rastu cvetovi kao u najlepšim vrtovima i toplim lejama. U najuzanijim alejama ponosite seni prošloga sjaja osvetljene su obiljem visećeg cveća, onim skerletnim zdravcem, zlatnim cinijama, kaloperom i mirisnim karanfilima, prilepljenim uz pukotine starih dvorova i kuća, dok ponegde grana vinove loze spaja suprotne strane ulice.

Od pribrežja same Stradone ili glavne ulice grad se terasasto širi do nižeg ogranka visoko uzdignute krečnjačke planine. Ulice se

[48]) Pridržavao sam se Skurlova talijanskog prevoda sa starog srpskog originala.

ovde produžuju nizom stepenica iz običnog uglačanog granita. Teško smo se uz njih popeli da bismo iz ptičije perspektive razgledali grad sa gornjeg bedema. Vidik je isplatio naš trud. Ispod nas leži čitav Dubrovnik, zaokružen sa tri strane safirnim morskim prstenom. Na severu strči divna stena »Fort Lorenzo«, čiji su temelji nekad spasili mladu Republiku od Venecije, a ispod nje uzani morski zaton kao da preti da će odseći kopnenu kapiju grada. Ka jugu raširilo se staro dubrovačko pristanište, luka »Agrosies«, a preko, na pučini iza pristaništa uzdižu se vrtovi i samostan na ostrvu Lokrum. Ovde se iskrcao i spasio naš Ričard Lavovo Srce. Sa zapadnih vrleti ovoga ostrva u danima Republike strmoglavce su bacani u more zločinci. Boje su bile prosto čudesne. Dole ispod nas treptali su gradski krovovi, bedemi, kupole i zvonici u tonovima rumenim i narandžastim, upravo u tonovima boje dozrele kajsije. More pozadi bilo je najubavijeg plavetnila, a Dubrovnik sa svojim ponositim orijentalnim zidinama dizao se iz njegovih mirnih grudi i pozlaćen kao Jerusalim stajao iznad kristalnog mora. Ali, više od svega drugog čoveka naročito iznenađuje neznatna veličina Dubrovnika. Izgleda skoro nemogućim da se shvati da je nekad, tu dole, ovaj mali grad stolećima održavao svoju nezavisnost usred okolnih imperija, da je bogatstvo evropske Turske bilo jednom zgomilano ispod ovih tesno pribijenih krovova i da su najmoćniji ratni brodovi španske armade isplovljavali iz ovog malog pristaništa. Dubrovnik izgleda, jednostavno, kao igračka okeana. Dubrovčani kažu da morska oluja zaljulja ove uzane klance i da baca svoju rosu, preko ovih zidina naslaganih iz kamena, na krovove i prozore unutrašnjih kuća, rashlađujući ih kristalnim i slanim morskim suzama.

Kao i uvek, Dubrovnik je još i danas grad utočišta. U ovom trenutku ovde je našao zaklon izvestan broj beskućnika, hrišćanskih izbeglica iz Hercegovine. Jedna njihova grupa već se nastanila izvan »Porta Plocce«, ili morske kapije, u nekim građevinama koje su danas slične štalama, ali su nekad služile kao bolnica za zarazne bolesti. Prošli smo i pored turskog tržišta. Turci su tu kupovali so, žito i stočnu hranu za gladne i oskudne sultanove trupe u pobunjenim oblastima.

Našli smo izbeglice u stanju koje čini čast gostoprimstvu Dubrovčana[49]). Očekivali smo da ćemo naići na grupu bednih nesrećnika, izmorenih glađu, odevenih u dronjke i iscrpljenih brigom za odsutne očeve, muževe i sinove. Naprotiv! Svi su dobro hranjeni. Žene nisu izgledale sasvim izgubljene. Svojim lakim i belim maramama i košuljama pružale su sliku čistoće koja bi zasramila prljavštinu mnoge dalmatinske Talijane. Među bosanskim izbeglicama iz Posavine videli su se mnogi fizički sposobni ljudi. Ovde je daleko drukčije. Hercegovci su građeni iz žilavijeg materijala. Među izbeglicama ne vide se dečaci iznad trinaest godina, a ni ljudi ispod sedamdesete, izuzev jednog hromog. Ovde je čak bilo malo i ovih.

[49]) Ovaj prikaz o izbeglicama dostavio sam Graphicu 9. X 1875. i sa njim sliku od koje je ova na ovoj strani skraćena kopija.

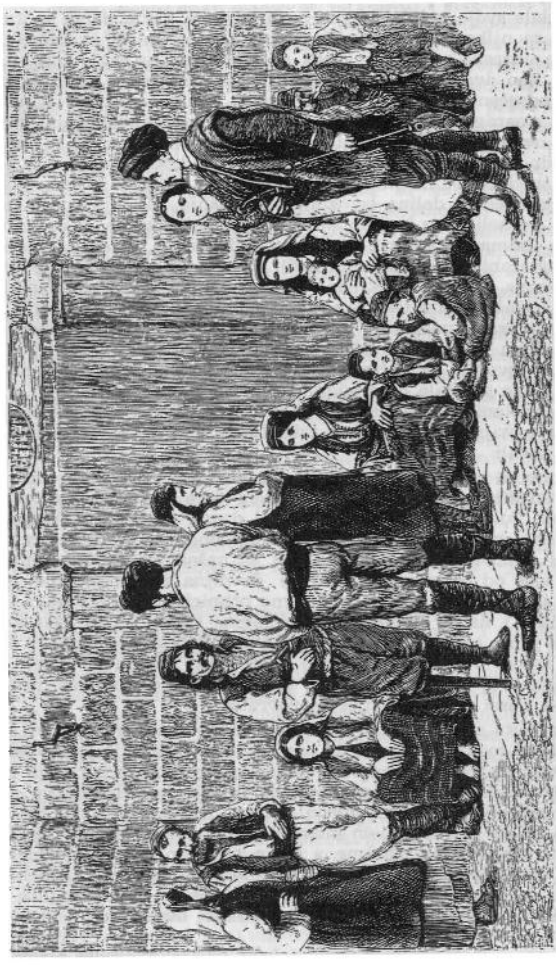

Sl. Hercegovačke izbeglice u Dubrovniku

I žene su, takođe, pokazivale duh starih domaćica i zaštitnica. One su prodale svoje jedine dragocenosti, srebrni nakit, da bi se kupilo oružje za njihove muževe. Mnoge su već poskidale sa svoga fesa voljene ukrasne novce, sa svoga pasa srebrne broševe, koji su, po obliku, kao dva lista slaka, široke pojase ukrašene, kao odeždа, grubo odsečenim parčadima korneliana, ahata, ametista i nekom vrstom smaragda. Svi su ovi dragulji slični srednjovekovnim koji se nalaze ovde u susednoj riznici. Ovakav sjajan pojas još se nalazio kod jedne žene i ponudila mi ga je za dvadeset forinti — nešto skoro ispod dve funte sterlinga. Ona nam je rekla da su ovi dragulji iz hercegovačkih dolina iz okoline Nevesinja, ali nije znala da su ahati i korneliani iz ovih planina davno već izvoženi u pristaništa rimske Dalmacije i tamo, kao i sada, slagani u prstenje i nakite i lepše uglačani klasičnim orudima[50]). Njihova je nošnja tako prijatna i graciozna da je nepotrebno ukrašavanje varvarskim nakitom. Preko sjajnocrvenog fesa prevučena svetlobela marama pada oko ramena i pravi umetničke nabore, a tamoplavo jeleče podudara se sa keceljom duboko crvenih i narandžastih boja. Sve je ovo bilo potpuno dovoljno da načini male grupe neobično slikovitim, dok su sedele ili se sagibale pred svojim novim kućama, vrteći brzo i lepo svojim vretenima. Ispred ovih žena igrala su se sitna deca tako iskrena i prijatna lica i često tako lepih kosa da su izgledala kao mladi anđeli.

U ovom mestu nalazi se oko šezdeset izbegličkih porodica. To smo utvrdili prilikom raspodele malog dara od deset krajcara po porodici. Pored ove grupe nalazi se i druga u Gružu. Austrijska vlada daje prosečno svakoj porodici dnevno dvadeset krajcara, a opština dubrovačka do trideset šest. U našem novcu ova suma ne iznosi više od osam penija, ali je dovoljna za izdržavanje ovde. Danas je (treći septembar) trodnevno primirje između Turaka i pobunjenika i turski guverner Hercegovine izdao je proglas kojim obećaje punu naknadu štete i slobodu svim izbeglicama koji bi želeli da se tokom ovog perioda vrate kući. Ipak, sasvim je malen broj prihvatio ovaj plemeniti poziv, i to iz potpuno opravdanog razloga: nisu im Turci poštedeli kuće za povratak.

Naročito smo želeli da sačuvamo neku uspomenu na ove izbeglice. Radi toga smo doveli do ove kolonije slikara iz Dubrovnika i obećavanjem poklona nagovorili smo Hercegovke da obrazuju pojedine grupe. Lako je pretpostaviti da je bilo velikih teškoća da se ove grupe pripreme i drže mirno. Deca su neprestano jurila naokolo, a žene su baš u poslednjem momentu uvek želele da malo drukčije nameste svoje kape i marame, a jedan gospodin tražio je način kako da što praktičnije namesti svoje drvene noge. Najposle, uspeli smo i mogu da uputim čitaoce da pogledaju hercegovačke izbeglice koje smo videli u Dubrovniku na slici priloženoj ovom radu.

[50]) Ako je moja navedena teorija tačna, i seljanke iz okoline Kotora nose istu vrstu kamenjem ispunjenih pasova.

Na desnoj strani slike ličnost sa turbanom i elegantna devojka sa kojom šeta pod ruku nisu izbeglice, već seljaci iz neposredne okoline Dubrovnika. Muškarčeva nošnja toliko je slična turskoj da predstavlja interesantan primerak uticaja koji je stvoren posebnim odnosima starog Dubrovnika prema Turcima[51]). Nigde drugde u Dalmaciji seljačka nošnja nije ovoliko slična nošnji pravovernika. Ne samo što imamo ovde isto jeleče i kratak kaput, isti pojas i šalvare, već imamo čak i turban na glavi. I da ovde ne postoji izvesna naklonost prema belim čarapama i tamnocrvenim jelecima, dubrovačkog seljaka bismo lako mogli zameniti sa muslimanom. Ovaj običaj u odevanju nije ograničen samo na seljake. On se vidi još i kod sluga i kod nižih klasa u samom Dubrovniku. Nesumnjivo da su ga prvobitno prihvatili dubrovački trgovci kako ne bi, pojavom u nošnji kaurina, izazvali osetljivost nevernika sa kojim su trgovali. Iz zapisa engleskog putnika vidi se da je i dubrovački trgovac, tokom sedamnaest stoleća, u evropskoj nošnji putovao kroz Tursku uz ličnu opasnost. Blunt je putovao i kaže nam[52]), svojim neobičnim stilom, da se »oblačio po turskoj modi« i dalje navodi da su »četiri spahije timarioti presreli njegov karavan, u kojem se nalazio neki značajan dubrovački trgovac, koji je, na putu za Carigrad, stigao u Spalatar. Čovek je bio odeven i nakićen po talijanskoj modi i ovi su ga gurnuli; čovek nije shvatio kako je mesto izmenilo njegovo stanje i stajao je kao ukopan sve dok mu nisu sekirama i gvozdenim buzdovanima (oružje ove države) prelomili dva rebra. Ostavili smo ga u takvom stanju, polumrtva. Ako mogne, moraće natrag kući, ili će ga prožderati zveri«.

Malo dalje Blunt nastavlja: »Da sam se pojavio i najmanje odeven kao hrišćanin, izgledao bih tako kitnjast kao sova u jatu drugih ptica«.

Budite zadovoljni što posmatrate elegantnu pozu dubrovačke devojke pod ruku sa našim gosparom pod turbanom. I ona je posetom udostojila one nesrećnike. Postoji upadljiva suprotnost između uglađene i otmene gospode ovih »nostrana« — tako Dubrovčani nazivaju sve stanovnike u granicama stare Republike — i onamošnjih »morlaha«, surovih sinova i kćeri hercegovačkih planina. Čak i u svojim tužnim danima Dubrovnik je nasledio ponešto od ranije civilizacije. Izuzetna uglađenost njegovih seljaka i građana ne može se sresti negde drugde u ovim krajevima i ovo mora da iznenadi i najneobazrivijeg putnika. Nema ovde surovog buljenja, dosadnog prosjačenja, niskosti i laži — žalosnih relikvija one varvarske venecijanske politike koja je osudila Dalmaciju na večno siromaštvo i zaostalost. Nikad lav svetog Marka nije, kao mora, pritiskivao Dubrovnik. Potrebno je pohoditi Split i druge dalmatinske gradove, pa

[51]) Drugi interesantan dokaz turskog uticaja na stari Dubrovnik nalazi se u imenima i vrednostima novca negdašnje Republike. Imena Mischlin ili Vižlin izvedena su od turskog Altmishluk, Altiluk ili Artilucco, turski je Altilük.

[52]) Voyage into the Levant, p. 98.

tek onda proceniti naročiti i ovde tako vidljivi izuzetak prijatne čistoće i uglađenih manira.

Jezik je ovde, — ne računajući nemački koji je govorni jezik austrijske soldateske — delimično talijanski i delimično slovenski, ali većina naroda govori jedino slovenski. Ovde čujete najlepši srpski jezik. Ovde se jako osećao uticaj talijanske književnosti i talijanski je jednom bio službeni i nastavni jezik Republike. I danas još ovaj jezik teče sa usana dubrovačkih građana sa toskanskom elegancijom i lakoćom. Dubrovnik je, prvenstveno, sastavljen iz dva elementa, srpskog i romanskog, i toliko su izmešani da obrazuju naročite dubrovačke tipove, koji se katkada sasvim izdvajaju po svojoj individualnosti. Plave oči pravog Slovena često vire na ulicama Dubrovnika ispod garavih talijanskih vitica i trepavica.

Čovek se pita da li će još jednom doći vreme kada će Dubrovnik obnoviti delovanje za koje je samim svojim postankom sjajno predodređen: da li će još jednom zauzeti svoje mesto kao pionir jugoslovenske literature i civilizacije. Još ovde ostaju: njegov »dar jezika«, njegova trezvena radinost i njegov položaj. Mada staro pristanište negdašnjih »Agrosies« brodova već malo za grdosije današnjih dana, ipak Dubrovnik ima tu, na domaku, u Gružu najlepšu luku na dalmatinskoj obali, pristanište najbliže mestu gde se Neretva, posle probijanja kroz Dinarske alpe, sliva u more, najbliže prema Drini i trgovačkom basenu Dunava. Stari trgovački put negdašnjih dubrovačkih trgovaca samo čeka na razaranje veštačkih barijera i na ponovno otvaranje. Doznajemo već za unapređenje plovidbe dolinom Neretve i za planiranje nove parobrodarske službe između Stona i Dubrovnika.

Dubrovnik je prirodno pristanište ilirske unutrašnjosti — rođeni posrednik između Talijana i Slovena. Samo putnici koji su jednom prokrstarili varvarskim zemljama između Jadrana i Save mogu pravilno da shvate kako je budućnost Bosne i Hercegovine prisno povezana sa budućnošću Dubrovnika. Potrebno je da se odlučni genije Srba raspiri ovim svežim morskim povetarcem u energiju, jer srpska mašta toliko čezne za ovim južnim suncem.

Posle napornog tumaranja između drevnih senki moćnih bukava i borova bosanske unutrašnjosti našli smo najposle odmor u jednom od mnogih veličanstvenih i kamenom okruženih zatona koji krase okolinu Dubrovnika. Iznad naših glava vise gajevi i vrtovi rumenih oleandara, kao paprat lisnatih palmi, čempresa i raznih puzavaca sa cvetnim trubama plamene boje. Na strmini šiljasto stablo sloja povija se napred i širi prema jugu. Dole ispod nas strmoglavo tonu stene u smaragdne plave vode, koje su u većim dubinama zasićene vinskim rumenilom i rašireno, dalje, prostranim horizontom u čudesno plavetnilo, dok kamene narandžaste zidine s obe strane zatona dole ukrašava srebnasta pena, a njihovu prirodnu blistavost sunce koje sada zalazi pretvara u prečišćeno zlato. Nije ovo svakidašnje svetlo. Kao neko veličanstveno srednjovekovno prokla-

movanje stoji ono prema modernom hromolitografu. Ono zaslepljuje naše slabe severne oči. Mi smo na granicama drugoga sveta. Mi smo zanetí inspiracijom juga. Iz ovih morskih nedara talasi zapljuskuju ruševine jelinskog Epidaurusa.

Već se zlato na kamenu rastapa u sve sumornije tamne i sive boje; konture zapadne strane gube se i tonu u tamnu senku; intenzivna azurnost mora i neba sada umire u tamno safirnom plavetnilu; u zagrljaju sumraka prelaze tamne dubine u mračnu noć, a pljuskanje talasa dole odzvanja sada još svečanijim tonovima.

SADRŽAJ

	Strana
Predgovor Dr. Milorada Ekmečića	5
Predgovor autora drugom izdanju	7
Predgovor autora prvom izdanju	9
Kratak sadržaj pojedinih odeljaka	11
Popis slika	15
Istorijski pregled Bosne	17
Odeljak I: Zagreb i Hrvati	75
Odeljak II: Stara vojna granica. Siscija i Sava	99
Odeljak III: Kroz Bosansku posavinu i Usoru	125
Odeljak IV: Hodočašće po šumovitoj planini	149
Odeljak V: Travnik i Fojnica	183
Odeljak VI: Panika u Sarajevu	211
Odeljak VII: Prvi pogled na Hercegovinu	241
Odeljak VIII: Mostar i dolina Neretve	267
Odeljak IX: Dubrovnik i Epidaurus	297

Artur J. Evans

KROZ BOSNU I HERCEGOVINU PEŠKE TOKOM POBUNE AUGUSTA I SEPTEMBRA 1875.

Izdavač

»Veselin Masleša«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača

Ahmet Hromadžić

Tehnička oprema

Čedomir Jaroš

Korektor

Dušanka Starović

Štampa: NP »Oslobođenje«, Sarajevo
Za štampariju: P. Grinfelder